

TÜBA-AR

Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi
Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology

35 2024

ISSN: 1301-8566

e-ISSN: 2667-5005

ANKARA

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

www.tuba.gov.tr

TÜBA-AR

Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi
Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology

Sayı: 35
Volume: 35
2024

**TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi
Arkeoloji Dergisi**

*Turkish Academy of Sciences Journal of
Archaeology*

TÜBA-AR uluslararası hakemli bir dergi olup
TÜBİTAK ULAKBİM TRDİZİN, Avrupa İnsani
Bilimler Referans İndeksi (ERIH PLUS) ve
EBSCO-Art & Architecture Source database
veritabanlarında taranmaktadır.

*TÜBA-AR is an international refereed journal and
indexed in the TUBITAK ULAKBİM TRDİZİN, The
European Reference Index for the Humanities and
the Social Sciences (ERIH PLUS) and EBSCO-Art
& Architecture Source database.*

Yayın Sahibi / Owner:

Türkiye Bilimler Akademisi Başkanlığı adına / on
behalf of Turkish Academy of Sciences

Prof. Dr. Muzaffer ŞEKER (Başkan / President)

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor

Mete KURT

Teknik Editör / Technical Editor

Doç. Dr. Haydar YALÇIN

Basın ve Halkla İlişkiler /

Press & Public Relations

Asiye KOMUT ŞANLI

Grafik Tasarım / Graphic Design

Ali Buğra ERGİN

İletişim Asistanı /

Communication Assistant

Büşra AYGÜN

Yayın Şekli ve Yayın Türü /

Publication Form and Publication Type

6 aylık, Türkçe / İngilizce. Yayın süresi yayın.

Biannual, Turkish/English. Common periodical.

Baskı: Ankara Basım Yayın Hizmetleri

Başak Mah. 1704. Sokak No:2/9

Mamak/Ankara

Sayı: 35/2024 (500 adet)

Basıldığı Tarih: 30 Aralık 2024

ISSN: 1301 - 8566

e-ISSN: 2667-5005

TÜBA-AR Yazışma Adresi

TÜBA-AR Postal Address

Türkiye Bilimler Akademisi

Maçka Kütüphanesi, Vişnezade Caddesi

İTÜ Yabancı Diller Yüksekokulu

(Maçka Silahhane Binası)

No:4 Şişli - İstanbul / TÜRKİYE

Tel: +90 0212 219 16 60

Faks: +90 212 514 99 96

E-posta - E-mail: tuba-ar[at]tuba.gov.tr

tubaar.tuba.gov.tr

Türkiye Bilimler Akademisi

Turkish Academy of Sciences

Vedat Dalokay Caddesi No: 112 06670

Çankaya- Ankara / TÜRKİYE

Tel: +90 312 442 29 03

Faks: +90 312 442 72 36

www.tuba.gov.tr

© Türkiye Bilimler Akademisi, 2024

© Turkish Academy of Sciences, 2024

(All rights reserved.)

Bu derginin tüm yayın hakları saklıdır. Tanıtım için
yapılacak kısa alıntılar dışında yayının yazılı izni
olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz, CD ya da
manyetik bant haline getirilemez.

(Kaynağı belirtilmemiş görseller, makalelerin
yazarlarına aittir.)

*All rights are reserved. Except for the short
citations, the manuscripts cannot be reproduced,
converted into CDs or magnetic tape in any way
without the written permission of the publisher.
(All images without specific references can be
accepted as authors' images)*

Kapak Fotoğrafı

Khrysemene'nin Yaptırdığı Mezar Steli

(©Amasra Arkeoloji Müzesi)

Bülent ÖZTÜRK

**TÜBA-AR
TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ ARKEOLOJİ DERGİSİ**

TÜBA-AR, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) tarafından altı aylık olarak
yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Derginin yayın politikası, kapsamı
ve içeriği ile ilgili kararlar, Türkiye Bilimler Akademisi Konseyi tarafından
belirlenen Yayın Kurulu tarafından alınır.

DERGİNİN KAPSAMI VE YAYIN İLKELERİ

TÜBA-AR dergisi ilke olarak, dönem ve coğrafi bölge sınırlaması olmadan
arkeoloji ve arkeoloji ile bağlantılı tüm alanlarda yapılan yeni araştırma, yorum,
değerlendirme ve yöntemleri kapsamaktadır. Dergi arkeoloji alanında yeni
yapılan çalışmalara yer vermenin yanı sıra, bir bilim akademisi yayın organı
olarak, arkeoloji ile bağlantılı olmak koşuluyla, sosyal bilimlerin tüm uzmanlık
alanlarına açıktır; bu alanlarda gelişen yeni yorum, yaklaşım, analizlere yer veren
bir forum oluşturma işlevini de yüklenmiştir.

Dergi, arkeoloji ile ilgili yeni açılımları kapsamlı olarak ele almak için belirli
bir konuya odaklanmış yazıları “dosya” şeklinde kapsamına alabilir; bu amaçla
çağrılı yazarların katkısının istenmesi ya da bu bağlamda gelen istekler Yayın
Kurulu tarafından değerlendirir. Kazı ve yüzey araştırmaları da dahil olmak üzere,
yeni yorum ve açılım getirmeyen, yalnızca malzeme tanıtımı içeren, ön rapor
niteliğindeki yazılar dergi kapsamının dışındadır. Kültür tarihi açısından önemli
bir yenilik getiren önemli buluntular “haber” olarak dergiye kabul edilebilir.
Yazarlar dergiye makale gönderdiklerinde, söz konusu yazının daha önce, çeviri
olarak bile başka bir yerde yayımlanmadığını ya da yayımlanmak üzere bir başka
dergiye gönderilmemiş olduğunu kabul etmiş sayılırlar.

**TÜBA-AR
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES JOURNAL OF ARCHAEOLOGY**

TÜBA-AR is an international peer-reviewed journal published biannually by the
Turkish Academy of Sciences (TÜBA). The decisions regarding editorial policy,
scope and content of the journal is taken by the Editorial Board that determined
by the Turkish Academy of Sciences Council.

COVERAGE AND PUBLICATION PRINCIPLES OF THE JOURNAL

Principally, the TÜBA-AR journal covers all recent studies, comments,
evaluations, and methods in archaeology, and in adjacent areas related to
archaeology, without limitation to any periods or geographic regions. In addition
to studies carried out in the field of archaeology, as a publication organ of an
academy of science, the journal is open to all professional fields of the social
sciences, provided that they are related to archaeology; it has also undertaken
the function to create a forum covering recent interpretations, approaches, and
analyses developing in these fields.

The journal may feature writings focused on a specific subject as a “file” in
order to comprehensively cover new initiatives related to archaeology; and to
this end, the Editorial Board decides whether contributions of invited writers
are required, or evaluates any requests received in that context. Articles that
do not introduce new interpretations and initiatives, but are rather in the form
of a preliminary report containing only introductions to materials, including
archaeological excavations and surface researches, are out of the scope of the
journal. Important findings introducing significant innovations in terms of the
cultural history can be accepted as pieces of “news”. When writers send articles
to the journal, they are deemed to have agreed and undertaken that the article in
question has not been published in any other journal, including its translations
into any languages, and that it has not been submitted to any other journal for
publication, including its translations.

TÜBA-AR

Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology

Kurucu (Founder)

Prof. Dr. Ufuk ESİN

Editörler (Editors)

Prof. Dr. Necmi KARUL (İstanbul Üni.) (Baş editör/ Editor in Chief)

Prof. Dr. Gül İŞİN (Akdeniz Üni.)

Prof. Dr. Vasıf ŞAHOĞLU (Ankara Üni.)

Prof. Dr. Ali Akın AKYOL (Ankara HBV Üni.)

Prof. Dr. Eda TAŞÇI (Kütahya D. Üni.)

Prof. Dr. Rafet ÇAVUŞOĞLU (Van Y.Y. Üni.)

Prof. Dr. Rukiye AKDOĞAN (Çukurova Üni.)

Prof. Dr. Abdüsselam ULUÇAM (Karabük Üni.)

Prof. Dr. Fulya DEDEOĞLU (Ege Üni.)

Doç. Dr. / Assoc. Prof. Şakir ÇAKMAK (Ege Üni.)

Doç. Dr. / Assoc. Prof. Harun ÖZDAŞ (Dokuz Eylül Üni.)

Doç. Dr. / Assoc. Prof. Haydar YALÇIN (Ege Üni.)

Danışma Kurulu (Editorial Advisory Board)

Prof. Dr. Mustafa ADAK (Akdeniz Üni.) Prof. Dr. Selma KADIOĞLU (Ankara Üni.)

Prof. Dr. İrfan ALBAYRAK (Ankara Üni.) Prof. Dr. Metin KARTAL (Ankara Üni.)

Prof. Dr. Serdar AYBEK (Dokuz Eylül Üni.) Prof. Dr. Sedef ÇOKAY-KEPÇE (İstanbul Üni.)

Prof. Dr. Ayşe AYDIN (Muğla Sıtkı Koçman Üni.) Prof. Dr. Taner KORKUT (Akdeniz Üni.)

Prof. Dr. Okşan BAŞOĞLU (Hacı Bayram Veli Üni.) Doç. Dr. Erkan KONYAR (İstanbul Üni.)

Prof. Dr. Christoph BERNIS (Hamburg Üni.) Prof. Dr. Fikri KULAKOĞLU (Ankara Üni.)

Prof. Dr. Ziya Kenan BİLİCİ (Ankara Üni.) Prof. Dr. Veli KÖSE (Ankara Üni.)

Prof. Dr. Nicholas CAHILL (Wisconsin-Madison Üni.) Prof. Dr. Antonio La MARCA (Calabria Üni.)

Prof. Dr. Thomas CORSTEN (Viyana Üni.) Prof. Dr. Zeynep MERCANGÖZ (Ege Üni.)

Prof. Dr. Bahattin ÇELİK (Yıldırım Beyazıt Üni.) Prof. Dr. Arthur MULLER (Lille Üni.)

Prof. Dr. Gül GÜRTEKİN DEMİR (Ege Üni.) Prof. Dr. Zeynep ÇİZMELİ-ÖĞÜN (Ankara Üni.)

Prof. Dr. Aiman DOSSYMBAYEVA (Avrasya Milli Üni.) Prof. Dr. Aynur ÖZFIRAT (Artuklu Üni.)

Prof. Dr. Serra DURUGÖNÜL (Mersin Üni.) Prof. Dr. Felix PIRSON (Alman Arkeoloji Enstitüsü)

Prof. Dr. Osman ERAVŞAR (Akdeniz Üni.) Prof. Dr. Gürcan POLAT (Ege Üni.)

Prof. Dr. Yılmaz Selim ERDAL (Hacettepe Üni.) Prof. Dr. Brian ROSE (Pennsylvania Üni.)

Prof. Dr. Zeynep KOÇEL ERDEM (Mimar Sinan Üni.) Prof. Dr. Chris ROOSEVELT (Koç Üni.)

Prof. Dr. Burçin ERDOĞU (Akdeniz Üni.) Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR (İstanbul Üni.)

Prof. Dr. Ayla Sevim EROL (Ankara Üni.) Prof. Dr. R.R.R. SMITH (Bilkent Üni.)

Prof. Dr. Bozkurt ERSOY (Ege Üni.) Prof. Dr. S. Yücel ŞENYURT (Hacı Bayram Üni.)

Prof. Dr. Yaşar ERSOY (Yaşar Üni.) Prof. Dr. Billur TEKKÖK (Başkent Üni.)

Prof. Dr. Bekir ESKİCİ (Hacı Bayram Veli Üni.) Prof. Dr. Gülsün UMURTAŞ (İstanbul Üni.)

Prof. Dr. Massimo FRASCA (Catania Üni.) Prof. Dr. Harun ÜRER (İzmir Katip Çelebi Üni.)

Prof. Dr. Marco GALLI (Roma La Sapienza Üni.) Prof. Dr. Ünsal YALÇIN (Ruhr Üni.)

Prof. Dr. Özlem ÇEVİK GÜÇYILMAZ (Trakya Üni.) Prof. Dr. Tayfun YILDIRIM (Ankara Üni.)

Prof. Dr. Sevinç GÜNEL (Hacettepe Üni.) Prof. Dr. Anıl YILMAZ (İzmir Katip Çelebi Üni.)

Prof. Dr. Ralf von den HOFF (Freiburg Albert Ludwigs Üni.) Prof. Dr. Turgut YİĞİT (Ankara Üni.)

Prof. Dr. Mehmet İŞIKLI (Atatürk Üni.) Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ (Atatürk Üni.)

Prof. Dr. Yusuf Kağan KADIOĞLU (Ankara Üni.) Doç. Dr. Gülsün Çiler ALGÜL (İstanbul Üni.)

Prof. Dr. Musa KADIOĞLU (Ankara Üni.) Doç. Dr. Levent ATICI (Nevada Üni.)

Prof. Dr. Atilla BATMAZ (Ege Üni.)	Doç. Dr. Eylem ÖZDOĞAN (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. Daniş BAYKAN (Trakya Üni.)	Doç. Dr. Ferudun ÖZGÜMÜŞ (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. İbrahim ÇEŞMELİ (İstanbul Üni.)	Doç. Dr. Bülent ÖZTÜRK (Mimar Sinan Üni.)
Prof. Dr. Çiler ÇİLİNGİROĞLU (Ege Üni.)	Prof. Dr. Hasan PEKER (İstanbul Üni.)
Doç. Dr. Zafer DERİN (Ege Üni.)	Doç. Dr. Evangelia PİŞKİN (ODTÜ)
Prof. Dr. Lale DOĞER (Ege Üni.)	Doç. Dr. V. Macit TEKİNALP (Hacettepe Üni.)
Doç. Dr. Yiğit Hayati ERBİL (Hacettepe Üni.)	Prof. Dr. Cahit Çağlar YALÇINER (Çanakkale 18 Mart Üni.)
Prof. Dr. Ömür Dilek ERDAL (Hacettepe Üni.)	Doç. Dr. Zeynep Emel EKİM (Medipol Üni.)
Prof. Dr. Akın ERSOY (İzmir Katip Çelebi Üni.)	Dr. Öğr. Üyesi Dr. Rüstem BOZER (Ankara Üni.)
Doç. Dr. Özlem SİR GAVAZ (Ankara Üni.)	Doç. Dr. Çiğdem MANER (Koç. Üni.)
Doç. Dr. Farshid IRAVANI GHADİM (İsfahan Sanat Üni.)	Dr. Öğr. Üyesi Sarp ALATEPELİ (İzmir Katip Çelebi Üni.)
Doç. Dr. Sema Gündüz KÜSKÜ (İzmir Katip Çelebi Üni.)	

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Editör'ün Notu	6
<i>Editor's Note</i>	9

TARİHÖNCESİ ÜRETİMDE ÖZELLEŞEN BİR İÇ BATI ANADOLU YERLEŞİMİ: SON BULGULAR IŞIĞINDA İLK KALKOLİTİK DÖNEM KANLITAŞ HÖYÜK (ESKİŞEHİR/İNÖNÜ) <i>A Prehistoric inner Western Anatolian Settlement Specializing on Production: Early Chalcolithic Settlement Kanlitaş Höyük on the Light of Recent Evidence</i>	11
Ali Umut TÜRKCAN	

UBEYD KÜLTÜRÜ'NÜN GÜNEY KAFKASYA'YA YAYILIMI İLE İLİŞKİLİ YENİ VERİLER <i>New Facts on the Spread of Ubaid Culture in the South Caucasus</i>	35
Veli. B. BAŞŞALİYEY - Nezahat CEYLAN - Elmar BAŞŞALİYEY Heyran HASANOVA - ZİNİYET MEMMEDOVA	

BEFORE THE MIDDLE BRONZE AGE RE-URBANIZATION AT THE HINTERLAND SITE OF TOPRAKHİSAR HÖYÜK (HATAY, TÜRKİYE) <i>Kırsal Yerleşim Toprakhisar Höyük'te (Hatay, Türkiye) Orta Tunç Çağı'nın Yeniden Kentleşme Dönemi Öncesi</i>	51
Murat AKAR - Müge BULU - Demet KARA	

BANAZ OVASI ORTA TUNÇ ÇAĞI YERLEŞMELERİ <i>Middle Bronze Age Settlements in the Banaz Plain</i>	73
Harun OY	

ERZEN (GARZAN) BÖLGESİ'NDEKİ (SİİRT) TARİHİ YERLEŞMELERİN MEKÂNSAL DAĞILIMI VE YOK OLMALARINDA ETKİLİ OLAN DOĞAL VE BEŞERİ FAKTÖRLER <i>The Spatial Distribution of Historical Settlements in the Erzen (Garzan) Region (Siirt Province) and The Natural and Human Factors Contributing to their Disappearance</i>	93
Murat SUNKAR - Vedat AVCİ - İbrahim POLAT - Ahmet UYSAL	

ONURLANDIRMA ANITLARI IŞIĞINDA KAUNOS'TA ROMA EGEMENLİĞİ <i>The Roman Rule at Caunus in the Light of the Honorary Monuments</i>	119
Ufuk ÇÖRTÜK	

MEZAR YAZITLARI IŞIĞINDA HERAKLEİA PONTİKE, TİOS VE AMASTİS KENTLERİNİN ROMA İMPARATORLUK DÖNEMİ SOSYO-KÜLTÜREL HAYATI İLE AİLELERİNE GENEL BİR BAKIŞ <i>An Overview of the Socio-Cultural Life and Families of Heraklea Pontike, Tios and Amastris in the Roman Imperial Period in the Light of Grave Inscriptions</i>	149
Bülent ÖZTÜRK	

KİSSEBÜKÜ GEÇ ANTİK DÖNEM YAMAÇ YERLEŞİMİNDE BİR DÜKKAN: 4 NOLU YAPI <i>A Shop in Kissebükü Late Antiquity Period Hillside Settlement: Building No. 4</i>	181
Hatice ÖZYURT ÖZCAN	

THE INTERSECTION OF CULTS OF APHRODITE OURANIA
AND HODEGETRIA “PANAGIA MYRTIDIŌTISSA” IN THE ISLAND OF KYTHERA

Aphrodite Ourania ve Hodegetria “Panagia MyrtidiŌtissa”

Kültlerinin Kythera Adası’nda Kesişimi 199

Settar TARMAN

TAO-KLARCETİ BÖLGESİ’NDE 1888-1917 YILLARI ARASINDA
GERÇEKLEŞTİRİLEN MİMARİ BELGELEME ÇALIŞMALARI

Architectural Documentations in the Tao-Klarjeti Region Between 1888-1917 211

Mustafa Tahir OCAK - Gülsün TANYELİ

EDITÖRÜN NOTU

Arkeoloji bilimini Türkiye Bilimler Akademisi bünyesinde, bilimin evrensel değerleriyle dünyayla buluşturmayı hedeflemiş TÜBA-AR 35. sayısı ile siz değerli okuyucularıyla buluşmaya hazır. 1998 yılında Prof. Dr. Ufuk Esin'in öncü girişimleriyle ülke arkeolojisine kazandırılan Tüba-Ar 2011-2014 yıllarında yayın hayatına ara vermiş; 2017 yılından itibaren ise yılda iki sayı ile Türkiye arkeoloji yayıncılığında daha aktif bir konuma gelmiştir. 2019 yılında 25. sayının sorumluluğu ile göreve başlayan editör grubumuz dergimizin tanınırlığı ve okunurluğunu arttırmak hedefiyle başladığı yolculukta giderek artan atıf sayılarıyla EBSCO (Art and Architecture Source Data Base) indeksinde taranır hale gelmiştir. Önümüzdeki süreçte dergimizin arkeolojinin farklı uzmanlık alanlarını da kapsayacak şekilde editöryal olarak genişlemesi uygun görülmüştür; bu yeni sürecin TÜBA-AR'ın yükselen ivmesine katkı sunmasını temenni ederiz. Her zaman olduğu gibi dergimizin bu sayısında da ülkemizi ve etkileşimde bulunduğu coğrafyaları geniş bir zaman aralığında, maddi kültür verileri üzerinden daha yakından tanıma fırsatı bulacağız.

Son yıllarda özellikle çevresel arkeoloji metodolojisinin artan kullanımı, nesne insan ilişkisinin derinlikli sorgulamalarına imkân tanımaktadır. 35. sayımızda Porsuk Kültürü olarak tanımlanmış Kanlıtaş Höyük kazı ve yüzey araştırma sonuçları da bu yaklaşımla elde edilmiş verileri sunmakta. Çalışmada Kanlıtaş yerleşimi gelişmiş sürtme taş ve kemik alet endüstrisine ait bulgularla mermer bilezik ve boncuk üretim merkezi olarak tanımlanıyor. Ayrıca paleobotani, evcilleştirme ve hammadde kullanımına dair somut veriler ışığında yerleşimcilerin yaşam pratiklerini daha yakından tanıtıyor.

Kalkolitik Dönemi komşu coğrafyalarda takip eden ikinci makalede yazar Azerbaycan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde Babek'te konumlanan Bülövkaya yerleşimini inceliyor. Alanda yürütülmüş kazı sonuçlarında elde edilen veriler, önceleri kuşkuyla yaklaşılan Mezopotamya Güney Kafkasya ilişkilerine somut kanıtlar sunuyor. MÖ 5. bin yılda Mezopotamyalı Ubeyd kabilelerinin kuzeye doğru ilerleyerek Nahçıvan bölgesinde yerleşmiş olduğu ileri sürülüyor.

Hatay ili Altınözü ilçesindeki kırsal bir yerleşim Toprakhisar Höyük'ün MÖ 3. bin sonu ile 2. bin başına odaklanılan 3. makalede söz konusu dönem aralığında Erken Transkafkasya ve Kuzey Suriye etkili karışık maddi kültür verilerine dayanarak yeni bir yerel üslup tanımlanıyor. Literatürde önceden tartışılan Amurru ve Hurri yayılımı sorunsalının iklim değişikliklerinin tetiklediği uzak mesafeli insan hareketliliği ile açıklamaya çalışıyor. Yazarlar yerleşimin çevresel ve antropojenik baskılar altında, zeytinyağı ve şarap üreticisi olarak kazandığı güçlü ekonomik rolün kentleşme sürecine olan önemini vurguluyor.

35. sayıda Tunç Çağ araştırmalarına daha batıdan bir örnek sunulan katkı, Banaz Ovası yerleşmelerinden geliyor. Makalede Banaz Ovası'nda tespit edilen 9 adet OTÇ yerleşimi tanıtılıyor. Ovada OTÇ boyunca kesintisiz yerleşimler olduğu kaydedilirken, yerleşmelerin Orta ile Batı Anadolu arasındaki konumları sayesinde siyasi, kültürel, ticaret ve ulaşım bakımından çevre bölgelerle güçlü ilişkilere sahip olduğu değerlendiriliyor. Bir sonraki makalede Güney Doğu Anadolu'da kentleşme ve moderleşme sürecinde belgelenemeden yok olma tehdidi altında bulunan Siirt Erzen (Garzan) Bölgesi tarihi yerleşmelerinin mekânsal dağılımı ortaya konuyor.

Güney Batı Anadolu Klasik dönem yerleşmelerinden Kaunos onurlandırma yazıtlarını konu alan 6. makalede MÖ 2. yüzyılın sonlarından itibaren Kaunos'ta Romalılaşma sürecinin başladığı vurgulanırken, bu görüşü destekleyen consul, praetor, proconsul, praetor designatus, praefectus classis ve quaestorlara ait yazıtlı onurlandırma anıtları tanıtılıyor. Kuzey Batı Anadolu'da Roma İmparatorluk dönemi sosyo kültürel hayata dair bir kesit sunan bir sonraki makale Bithynia- Paphlagonia Bölgeleri'nin kesişiminde yer alan Herakleia Pontika, Tios ve Amastris kentlerinden ele geçmiş mezar yazıtlarını inceliyor.

Batı Anadolu'da Bodrum yarımadasında bulunan Geç Antik dönem merkezi Kissebükü çalışmalarında açığa çıkarılan yapı kompleksinin kasaplık ve satışın yapıldığı bir dükkân olduğu, faaliyetlerin 6. - 7. yüzyıl aralığında gerçekleştiğini ortaya konuyor. Bizleri Mora Yarımadası güneyinde konumlanan Kythera Adası'na götüren sanat tarihsel çalışmada, adadaki köklü Aphrodite kültürünün Hristiyanlık sürecinde nasıl Meryem Ana'ya dönüştüğü anlatılıyor.

Bu sayıda zamandizinsel olarak ön geç dönemi inceleyen son makaleyle, 9. ve 10. yüzyıllarda Erzurum, Artvin, Ardahan ve Kars illerimizi kapsayan, Tao-Klarçeti bölgesine gidiyoruz. Araştırmacı alanda 19. yüzyılda yürütülmüş mimari belgeleme çalışmalarına odaklanıyor. Bu çalışmaları dönemin koşulları için nitelikli işler olarak tanımlasa da modern restorasyon çalışmaları için temel kaynak olarak kullanılmalarının doğurabileceği hatalara dikkat çekiyor.

Yayınlarıyla dergimizi destekleyen ve hakemlik sürecinde objektif eleştirilerle dergimizin niteliğinin artmasına emek harcayan tüm bilim insanlarımıza teşekkürlerimizi sunarız.

EDITOR'S NOTE

TÜBA-AR is pleased to present its 35th issue to you, our esteemed readers, with the aim of connecting the field of archaeology with the universal values of science under the auspices of the Turkish Academy of Sciences. Established in 1998 through the pioneering efforts of Prof. Dr. Ufuk Esin, Tüba-Ar temporarily suspended publication between 2011 and 2014. Since 2017, it has become more active in Turkish archaeological publishing, releasing two issues per year. Our editorial team, which took charge with the 25th issue in 2019, has worked diligently to enhance the journal's visibility and readership. As a result, the number of citations has increased, allowing it to be indexed in EBSCO (Art and Architecture Source Database). In the upcoming period, it has been deemed appropriate for our journal to expand editorially to cover various areas of specialization within archaeology. We hope this new direction will contribute positively to TÜBA-AR's growing momentum. As always, in this issue of our journal, we will have the opportunity to explore our country and the geographies it interacts with more closely through material culture data spanning a broad time frame.

In recent years, the increasing use of environmental archaeology methodologies has facilitated in-depth inquiries into the object-human relationship. In our 35th issue, we present findings from the Kanlıtaş Höyük excavation and surface research, identified as the Porsuk Culture. This study reveals that the Kanlıtaş settlement served as a center for the production of marble bracelets and beads, with evidence of a developed grinding stone and bone tool industry. Furthermore, it sheds light on the living practices of the settlers through concrete data on palaeobotany, domestication, and raw material usage.

The second article, which follows the Chalcolithic Period in neighboring regions, examines the Bülövkaya settlement located in Babek, within Azerbaijan's Nakhchivan Autonomous Republic. Data obtained from excavations provide concrete evidence for previously doubted relationships between Mesopotamia and the South Caucasus. It is suggested that Ubaid tribes from Mesopotamia migrated northward and settled in the Nakhchivan region in the 5th millennium BCE.

The third article focuses on the rural settlement of Toprakhisar Höyük in the Altınözü district of Hatay province, centered on the late 3rd millennium and early 2nd millennium BCE. It defines a new local style based on complex material culture data influenced by Early Transcaucasia and Northern Syria during this period. The authors aim to explain the previously discussed issue of Amurru and Hurri distribution in literature through long-distance human mobility triggered by climate changes. They emphasize the settlement's significant economic role as a producer of olive oil and wine during the urbanization process, under environmental and anthropogenic pressures.

The contribution presented in this issue includes a more western example from the Banaz Plain, focusing on Bronze Age research. The article introduces nine MBA settlements identified in the Banaz Plain. It notes that there are uninterrupted settlements along the MBA in the plain, and the locations of these settlements are evaluated as having strong relationships with surrounding regions in terms of politics, culture, trade, and transportation due to their positions between Central and Western Anatolia.

The next article reveals the spatial distribution of historical settlements in the Siirt Erzen (Garzan) Region, which are under threat of disappearance without proper documentation during the urbanization and modernization process in Southeastern Anatolia. The sixth article, focusing on honorific inscriptions from Classical period settlements in Southwestern Anatolia, highlights that the process of Romanization in Kaunos began in the late 2nd century BCE, introducing honorific monuments related to consuls, praetors, proconsuls, praetor designatus, praefectus classis, and quaestors that support this view. The following article provides a snapshot of socio-cultural life during the Roman Imperial period in Northwestern Anatolia, examining grave inscriptions from the cities of Herakleia Pontika, Tios, and Amastris, located at the intersection of Bithynia and Paphlagonia.

Research conducted in Kissebükü, a central site from the Late Antique period located in the Bodrum Peninsula, reveals that the discovered structure complex served as a butcher shop and sales outlet, with activities taking place between the 6th and 7th centuries. An art historical study takes us to the island of Kythera, located south of the Peloponnese, discussing how the island's deep-rooted Aphrodite cult transformed into the Virgin Mary during the Christianization process.

The final article in this issue examines the pre-early period chronologically, focusing on the Tao-Klarçeti region, encompassing Erzurum, Artvin, Ardahan, and Kars provinces in the 9th and 10th centuries. The researcher emphasizes architectural documentation studies conducted in the 19th century in the area. While describing these studies as significant works for the conditions of the period, they also draw attention to potential errors that may arise from using them as primary sources for modern restoration works.

We extend our heartfelt gratitude to all the scholars who support our journal with their publications and contribute to enhancing its quality through objective critiques during the peer review process.

Prof. Dr. A. Gül IŞIN
Editor

TARİHÖNCESİ ÜRETİMDE ÖZELLEŞEN BİR İÇ BATI ANADOLU YERLEŞİMİ: SON BULGULAR IŞIĞINDA İLK KALKOLİTİK DÖNEM KANLITAŞ HÖYÜK (ESKİŞEHİR/İNÖNÜ)

A PREHISTORIC INNER WESTERN ANATOLIAN SETTLEMENT SPECIALIZING ON PRODUCTION: EARLY CHALCOLITHIC SETTLEMENT KANLITAŞ HÖYÜK ON THE LIGHT OF RECENT EVIDENCE

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 24 Mayıs 2024	Received: May 24, 2024
Hakem Değerlendirmesi: 24 Mayıs 2024	Peer Review: May 24, 2024
Kabul: 11 Eylül 2024	Accepted: September 11, 2024

DOI : 10.22520/tubaar.1489151

Ali Umut TÜRKCAN*

ÖZET

Porsuk Kültürü'nün tespit edilen en iyi korunmuş höyüğü olan Kanlıtaş Höyük (Eskişehir/İnönü), kuzeybatı Anadolu'da dağlık ve ormanlık alanın sınırındadır. Höyükte bulunan arkeolojik malzemenin genel değerlendirmesinde, höyüğün en erken MÖ 6. Bin sonu Erken Kalkolitik Dönem ve İlk Tunç Çağı II dönemlerini yansıtan bir yerleşimin varlığı öngörülmektedir. Kazı çalışmalarında, höyüğün tepe kesiminde 500 m²'nin üstünde bir alan kazılmış ve istinat duvarının iç kısmında başlayan derinleşme sondajına devam edilmiştir. Bu sayede, tepe kesiminin kuzeybatısında, sondajdaki bu kompleks yerleşim dolgularının altında yerleşmenin en erken tabakası ve anakaya ile olan ilişkileri ortaya konmuştur. Buluntu grupları arasında en dikkati çeken, mermer malzemedен yapılan halka biçimli bilezikler ve manyezitten yapılan üretim aletleridir. Bu aletler Kanlıtaş'ın İlk Kalkolitik Dönemde bir mermer bilezik üretim merkezi olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Mermer bileziklerin yapım teknolojilerini bütün aşamalarının bugüne kadar örneklerine az rastlanır alet tipleri ile beraber gelmesi ve Anadolu'da aletleri ve hammadde ürünleri ile bütün üretim zincirini temsil eden bir yerleşme olmasından dolayıdır. Makale birçok özellikleri ile tarihöncesi Porsuk Kültürünün bu yerleşmesinin temel özelliklerini ve sonuçlarını vermeye çalışır.

Anahtar Kelimeler: Kanlıtaş Höyük, Kazı Araştırmaları, Eskişehir, Porsuk Kültürü, İlk Kalkolitik, İTÇ, Flora, Fauna, Yontmataş, Öğütme Taşları, Mermer Bilezikler, Çanak Çömlek, Kemik Alet Endüstrisi

* Prof. Dr. Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Eskişehir / Türkiye
e-posta: aturkcan@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5618-2032.

ABSTRACT

The Chalcolithic period mound called Kanlıtaş is located in Eskişehir/İnönü Province at the edge of a mountainous region at NW Region of Anatolia. The Mound is almost the biggest and seems to be best preserved of Chalcolithic Porsuk settlements showing similar material with Orman Fidanlığı from Early Chalcolithic habitation plus EBA remains on eastern slopes. The excavation work since 2013 focused on the summit part of the settlement which rests on a huge basalt rock block inside the valley approximately over 500 m². area. Thus, this complex habitation at NW section of summit area within this sondage gave the earliest layer (III. Layer) and the relations of the basal layers, A large collection of marble bracelet and bead pieces have been found along with manufacturing tools are always noteworthy finds of the settlement where a specialized settlement was in Early Chalcolithic Period. Discarded broken marble bracelet (or ring) pieces, noteworthy for their numbers reaching over dozens, also known from Orman Fidanlığı. They show almost all various stages of manufacture ranging from blanks to nearly complete products, with some associated production tools. Article is aiming at giving basic details and features for this settlement of Prehistoric Porsuk Culture.

Keywords: Kanlıtaş Mound, Excavation, Eskişehir, Porsuk Culture, Early Chalcolithic, EBA, Flora, Fauna, Lithics, Ground Stones, Marble Bracelets, Ceramics, Bone Tool Industry

ARAŞTIRMA TARİHÇESİ

Eskişehir ilinin en batısında İnönü İlçesi Erken Cumhuriyet döneminin ve belki de Türkiye'nin ilk mağara kazısı olan İnönü Mağarası Taşkiran, Harun. 2015, s. 71) ve Turan Efe'nin gerçekleştirdiği (1988-1992) geniş Eskişehir-Kütahya-Bilecik Yüzey Araştırmasında saptadığı Kanlıtaş Höyük dahil diğer İTÇ höyükleri dışında başka bir araştırma yapılmamıştır. Bölge üç coğrafi bölgenin çakıştığı ve tam üç ilin çakışma noktasında Eskişehir ilinin en batısında daha çok Doğu Marmara'nın eşiğinde bir bölgedir. İlk olarak 1990 yılında Turan Efe'nin gerçekleştirdiği (1988-1992) yüzey araştırmasında saptanarak arkeoloji literatürüne kaya üstü bir höyük yerleşimi olarak geçen Kanlıtaş Höyük, Kalkolitik Dönem Porsuk Kültürü'nün (Orman Fidanlığı, Asmainler, Keskaya gibi) en iyi korunmuş ve en büyük yerleşmesidir.

kazılarında Anadolu-Balkanlar ilişkisi içindeki önemli rolü ortaya konmuştur. Bugün karşısındaki tepe kesimindeki Osmanlı kalesi Karacahisar Kalesinin karşısında Porsuk şehrinin kente doğru büküldüğü ve Eskişehir-Kütahya karayolunun başında kayalık tepelerin ardında unutulmuş şekilde durmaktadır. Höyük bu yolun yapımı sırasında (1985) yer yer 8-10 m. kalınlığında çakıllı dolgu altında bulunan tam bulunan ve Geç Kalkolitik döneme tarihlenen bir çömleğin tespit edilmesi (Efe, 2001; 2011, s. 109) ile dikkat çekmiştir. Daha sonra dönemin Eskişehir Müze Müdürlüğü Başkanlığında (Müdür Metin Pehlivaner), İstanbul Üniversitesi Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi Anabilim Dalı'ndan Turan Efe ve ekibi tarafından 1992-1994 yılları arasında üç sene kazılmış ve kısa bir zamanda kapsamlı bir kitap olarak sonuçları yayımlanarak yerleşmenin, kültürün tüm özellikleri ayrıntılı olarak ortaya konmuştur (Efe, 2001).

Figür 1

İnönü İlçesi Kanlıtaş Höyük (Ortada) ve Aşağı Kuzfındık Vadisi Panoramik Güneyden Görünüm (Kütahya - Eskişehir İli Sınırı) Görünümü (Kanlıtaş Höyük kaz. Proje Arşivi - Foto: Aşkın Karahan, 2009) / *Panoramic View from İnönü District Kanlıtaş Höyük (in the Center) and Aşağı Kuzfındık Valley from South.*

KALKOLİTİK DÖNEM PORSUK KÜLTÜRÜ ARAŞTIRMA TARİHÇESİ VE ORMAN FİDANLIĞI KAZILARI

Murat Dağının altından kuzey eteklerinden doğarak Kütahya ve Altıntaş ovalarından geçerek kuzeye doğru Yukarı Porsuk denilen oldukça meyilli yüksek araziden geçerken başka dereler tarafından beslenerek (en başta İnönüden başlayan Sarısu Deresi) daha güçlü şekilde Eskişehir Ovasına iner. Yakın zamanlarda Yukarı Porsuk Vadisinde büyük taşkınlara sebep olan nehir bugün çeşitli barajlarla kontrol altına alınmıştır (Porsuk Barajı). Binlerce yıldır taşıdığı vadiler ve ovaların içinde bunu avantaj olarak kullanmış M.Ö 6 bin topluluklarına ait izler Turan Efenin 1980 ler sonu başlattığı geniş yüzey araştırmasında saptanmıştır. Turan Efe özellikle kültürün isminin konulduğu ve tanımlandığı ilk yerleşme Orman Fidanlığı olmak üzere, Kanlıtaş, Keskaya, Asmainler (Kütahya) ve Asarkaya (Kütahya) yerleşmelerinin bu kültürün yayılım alanını oluşturduğunu belirtir. Orman Fidanlığı Höyük, Anadolu'da daha önce bilinmeyen bir çanak çömlek grubunun saptanması ile arkeoloji yazınına geçirilmiş (Efe, 1990) ve bu yerleşmenin 1990'lardaki

Kazılarda çıkan kültür bulguları Anadolu'da ilk defa Yukarı Porsuk Kültürü olarak tanımlanmıştır. Orman Fidanlığı yerleşmesi, Porsuk Nehri'ne doğru oldukça meyilli inen yamaç üzerindeki sivri bir kayanın batı ve güney eteklerinde kurulmuştur (Eskişehir şehir merkeze yakın Kütahya'dan gelen yolun paralelinde). Burada asıl olarak kayalıklar üzerindeki doğal teraslarda yerleşilmiştir; ancak, güneye doğru yoğunluğu giderek azalan kültür dolgusunun, steril toprak dolgu üzerinde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Maalesef, bu kısım yukarıda söz konusu edilen tahribat sonucunda, hemen hemen tamamen ortadan kaldırılmıştır. Şüphesiz bu durum, o zamanlar (Orta Holosen) yatağı belki de en az 20 m daha aşağıda bulunan Porsuk Nehri kenarında da ayrı bir yerleşmenin bulunması olasılığını ortadan kaldırmaz. Yerleşmenin son bulmasından itibaren günümüze kadar geçen zaman içinde, kültür dolgusunun üzeri, meyilden dolayı kalınlığı güneye doğru artan ve orijinal yüzeyin bozulmadığı güneydeki K/L 8 açmasının

bulunduğu kesimde, 8-10 m.ye kadar ulaşan sıra dışı kalınlıkta olasılıkla sellerin getirdiği akıntılarda içi kum taşçık akaçlanmaların görüldüğü steril dolgu ile tamamen örtülmüş, hatta mühürlenmiş gibidir (Efe, 2001, XVI). Yerleşmenin Porsuk Nehri'ne kadar ulaşmış olmadığı hususunda kesin bir şey söyleyebilecek durumda değiliz. Maddi olanakların yetersiz oluşu sebebiyle, karayolunun kuzey kenarı boyunca deneme sondajları yapılması mümkün olmamıştır. Ancak, kayalıktan uzaklaştıkça kültür dolgusunun giderek yoğunluğunu kaybetmesi sebebiyle, yerleşim alanının esas olarak kayalığın eteklerinde bir bant şeklinde oluştuğunu ifade edilmiştir (Efe, 2001, XVI,1). Kazılar sonucunda Orman Fidanlığında 7 yerleşim dönemi saptanmıştır: I – V. Tabaka yaklaşık M.Ö. 6. binin ilk yarısına, İlk Kalkolitik Çağ'ın sonlarına tarihlenir; VI. tabaka M.Ö. 6. binin ikinci yarısına Orta Kalkolitik Çağ'ın sonlarına tarihlenir; VII. tabaka M.Ö. 5. binyılın başlarına Son Kalkolitik Çağ'ın erken evrelerine tarihlenir (Efe, 2001, 57-68).

Höyük, Eskişehir il merkezinin batısında İnönü İlçesi'ne bağlı Aşağı Kuzfındık Köyü'nün 2 km. doğusunda, üç ilin (Eskişehir, Bilecik, Kütahya) birleştiği eşikte olup Orta Anadolu ikliminden ziyade Doğu Marmara, İç Ege iklim etkilerindedir. Yerleşme, ortasında olduğu, yer yer daralan ve genişleyen Kuzfındık Vadisinin ortasında yükselen bağımsız bir kayalığa (lisvenit kayaç) yaslanarak genişleyen ve eteklerindeki tarla arazileri üzerinde yaklaşık 150 m.'nin üzerindeki çapı ile dikkat çekmektedir. İlk olarak Eskişehir Müze Müdürlüğü elemanlarınca dikkati çekmiş ve daha sonra Turan Efe'nin gerçekleştirdiği (1988-1992) geniş Eskişehir-Kütahya-Bilecik Yüzey Araştırmasında çalışılarak bilim dünyasına sunulmuştur (Efe, 1990a). Anadolu'da daha önce bilinmeyen bir çanak çömlek grubunun saptanması ile arkeoloji yazınına geçirilmiş ve daha sonra Eskişehir Orman Fidanlığı kazıları ile ortaya çıkan bulguların da eklemesi ile tarihöncesi Anadolu-Balkanlar ilişkisi içinde ilgili kültürün önemli bir yerleşmesi olduğu ortaya konmuştur (Efe, 1990; 1999; 2001).

KANLITAŞ HÖYÜK

Dönemin özelliklerinde bir kaya üstü yerleşme olarak dikkat çeken Kanlitaş Höyük yerleşmesinin olasılıkla güneye doğru (arkasından geçen Kocadere) teraslamalar yapılarak genişleyen bir yerleşme olduğu dikkati çekmektedir. Adını akşam kızıllığında daha da belli eden kırmızı kahve tondaki kayaç kütlesi yerel ismini vermiş gibidir¹. Turan Efe ni çalışmalarından sonra bölgede ve yerleşmede ilk sistematik çalışmalar 2008-2009 yıllarında yapılan yoğunlaştırılmış Yüzey Araştırmaları ile başlamıştır. Bu çalışmada yaklaşık 6 km. çapında alanda Kuzfındık Vadisi ve İnönü Ovasının büyük bir kısmı yoğun olarak taranmıştır. Bu

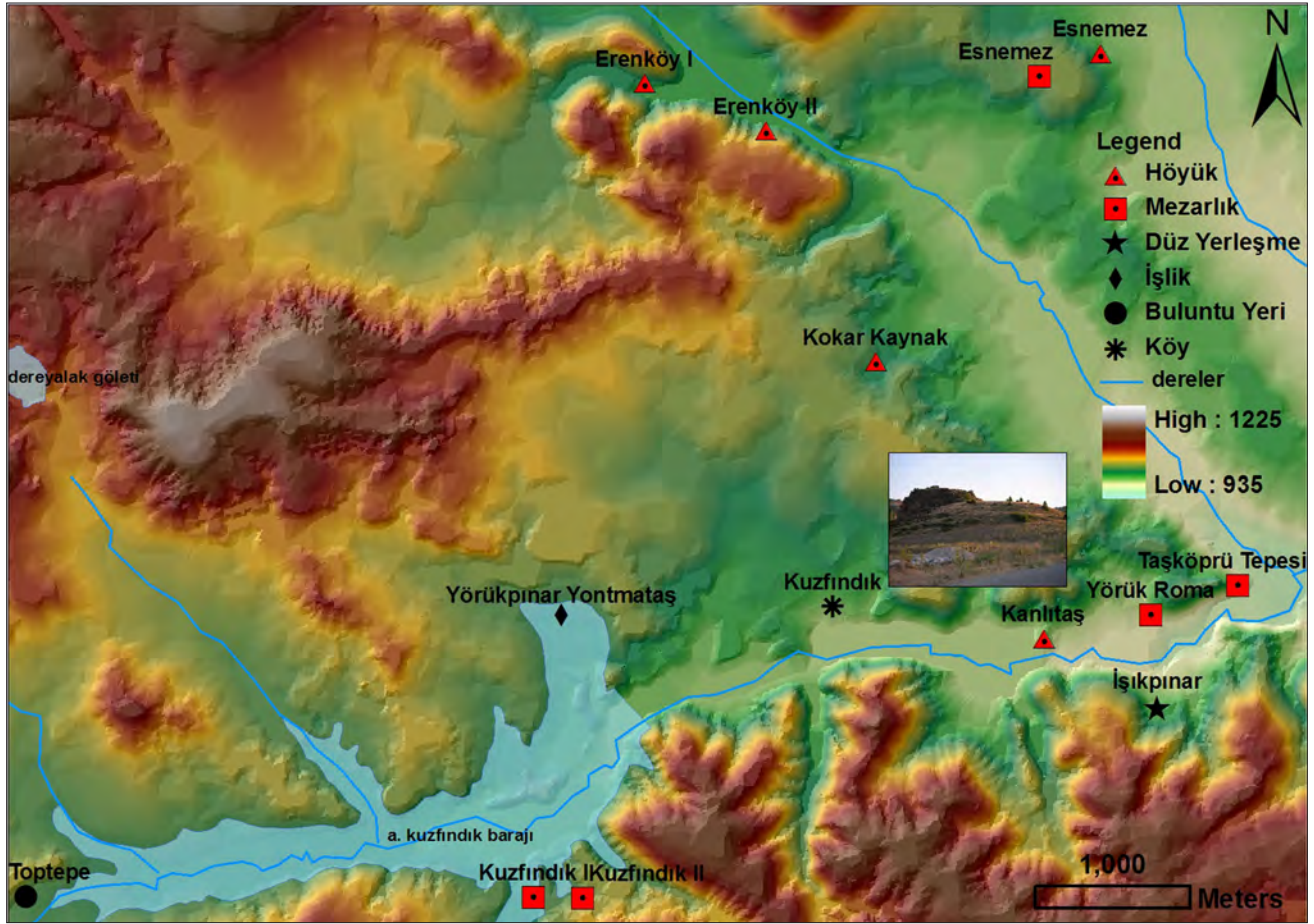
araştırmada doğu batı uzantısında 5 km. lik bir alanda yer yer tepelerde yer yer vadinin batısında Alt ve Orta Paleolitik dönem malzeme grubunun yoğunluğu dikkat çekmiş (Dinçer ve Türkcan, 2010), İlk Kalkolitik Dönem olmak üzere Tunç Çağları, Demir Çağı, Klasik Dönem mezarlıkları ve bir Beylikler Dönemi- Erken Osmanlı gibi birçok yerleşme, Paleolitik Dönem serpintileri, mezarlıklar gibi arkeolojik alanlar keşfedilmiştir (Türkcan, 2011; Türkcan, 2009; Topal, 2020). Yüzey araştırmaları sonuçlarına göre höyükte bulunan arkeolojik malzemenin genel değerlendirmesinde, höyüğün en erken MÖ 6. Binin ikinci yarısında Höyüğün tepe kesiminde ve doğu ve batısındaki tarlalarda Erken Kalkolitik Dönem tespit edilmiştir, bir yandan Höyüğün özellikle doğu kesiminde İlk Tunç Çağına ait bir yoğunluk da dikkat çekmiştir. 2013 yılında başlayan ve ilerleyen kazılarda tepe kesiminde Erken Kalkolitik Döneme tarihlenen 4 (dört) tabakası ile yerleşimin en erken evresinin ana kayada bittiği kesin olarak anlaşılmıştır (Türkcan ve Ertemin, 2021, s. 33-44) Geç Kalkolitik olabilecek ender parçalar dışında Geç Kalkolitik döneme dair fazla bulgu yoktur. Bu nedenle, Orman Fidanlığı'nda 7 tabakada kesintisiz süren Erken, Orta ve Geç Kalkolitik Dönem silsilesinde Kanlitaş Höyük'te sadece İlk Kalkolitik bulgularında rastlanmıştır. Genel olarak çanak çömlek tipolojisinde ve karşılaştırmasında Orman Fidanlığı I ve IV. Tabakalar ile uyumaktadır. Bir yandan, yerleşmenin üzerinde sektörlere bağlı sistemli toplamalar ve analizlerinde malzeme yoğunluğu ile yerleşimin yayılımı anlaşılmaya çalışılmıştır. 2008 de İlk yüzey araştırmasında ve takip eden araştırmalarda (2009, 2012) düzinelerce mermer bilezik üretimine ait belli aşamaları gösteren üretim parçaları (düzinelerce diskler) ve bitmiş örnekler burasının daha kazılmadan bir bilezik üreten merkez olduğunu hissettirmiştir (Türkcan, 2009a.). Dikati çeken bazı dörtgen oyulmuş mermer bilezikler ve bunların üretimine ait çoğunluğu manyezit (sonradan anlaşılan ve bölgede madencilik yapılan rezerv bir alan) üretime ait aletler burada bir mermer bilezik endüstrisinin varlığını özellikle Adnan Baysal ve diğer ekip üyelerinin dikkatli çalışması ve aletleri tespit etmesi sonucunda Kazı sürecinden önce anlaşılmıştır (Baysal ve ark., 2015).

Anadolu Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Önasya Anabilim Dalı'nın 2013 yılında Eskişehir Eti Arkeoloji Müzesi ile ortak olarak başlattığı Kanlitaş Höyük Kazısı, 2014 tarihinden itibaren Bakanlar Kurulu Kararı ile 2019 yıllarına kadar 7 sene başarı ile devam ettirilmiştir. Höyüğün Tepe kesimindeki yerleşimin sınırlarına kadar takip edilerek yerleşim örgüsü, ana kayaya kadar olan tabakalanması tespit edilerek akademik amaçlarına ulaşması sağlanmıştır. İlerde devam ettirilmesi ve belki sergilenebilir umudu ile o günün koşullarında özel bir proje ve titizlikle üstü örtülerek 2019 Eylül ayında sonlandırılmıştır.

¹ Eski bir göl havzasına (özellikle vadinin kuzey tarafında etrafında altta marl ve tabaka tabaka kumtaşı, tepelere doğru kireçtaşı levhalarından) oturan Kayalığın jeokronolojisinde ne zaman olduğu bilinmeyen bir termal su çıkışının sonucunda kayacın iç kısımlarının başkalaştığı bir fay bloğu olduğu anlaşılmaktadır. Bölgede çeşitli Jeologlar ve Jeoloji Mühendislerle yapılan keşiflerde vadinin ciddi bir tektonik fayın içinde olduğu not edilmiştir.

Figür 2

Kanlıtaş Höyük ve Aşağı Kuzfındık Vadisi, İnönü Ovası'nın Yüzey Araştırmasında Saptanan Yerleşme ve Mezarlık Yerlerini Gösterir Arcgis^{TR} İşlenmiş Topografik Harita (Kanlıtaş Höyük Kazı Arşivi). / *Defined Settlements, Cemeteries and Off-Site Clusters Around Kanlıtaş Höyük ve Aşağı Kuzfındık Valley, İnönü Plain Survey Research on Arcgis^{TR} Topographical Map (2009).*

Bu kazı ve çevrede süren yardımcı araştırmalarda yüzeydeki hammadde, jeomorfoloji ve ilimizde genelde vahim bir durumda olan definecilğe ait kaçak kazılarla yapılan tahribat gözlemleri ile, Eskişehir'in tarihöncesi yerleşim dokusu, mimari gelişimi, zanaatları (mermer, boncuk üretimleri) ve evcilleştirme sürecini, hammadde kullanımı, Paleobotani gibi Orman Fidanlığı verileri ile çevresel arkeoloji kapsamında anlamak için ilk defa kapsamlı bir proje ortaya konulmuştur. Höyükteki kazılar, genelde ana kaya üzerinde yer alan yerleşimin tepe kısmında gerçekleştirilmektedir. Yüzey toplama bulguları ile uyumlu şekilde, üst örtüde Kalkolitik dönemden daha geç malzeme vermeyen, tepe kesiminde yüzeyin hemen altından Erken Kalkolitik Döneme ait dolgular ve mimari öğeler ortaya çıkmıştır. Yerleşimin tepe kesimindeki kazılarda kayaların kesilerek doğrudan mekânlar oluşturulduğu görülmüştür. İlk olarak doğuda ortaya çıkarılan ve kuzeye doğru dönen, kalınlığı bir metreyi aşan teras duvarı yerleşimin tepe kesiminin hava fotoğraflarında da görülen (Fig. 5) terasların en üstte ana kayanın manyezit damarlarını takip ederek

çevrildiğini bize göstermektedir. Etrafının yer yer kalın teras duvarları ile çevrenmesi, yerleşimin beklediğimizden daha derin bir yerleşme olduğunu göstermiştir. Bu nedenle, yerleşimin tepe kesiminin görünümünü anlayabilmek amacıyla 5 sezon içinde yatay olarak yaklaşık 600 m² lik bir alan açılmış ve yerleşimin tepe kesiminde karakterini ortaya koyabilecek bir plan ortaya çıkmıştır.

Kanlıtaş Höyük kazıları sırasında gün yüzüne çıkartılan takılar, süs objeleri, taş boncuklar ve bu nesnelerin üretiminde kullanılan üretim aletleri, "üretim zinciri aşamaları" adını verdiğimiz ilginç detayları ortaya sermektedir. Son üç yılda yapılan çalışmalarda, bu üretim zinciri aşamalarını sırayla bulmaya başladık. İlk gözlemlerimiz, bu yerleşimde başta mermer, manyezit ve diğer kayalar kullanılarak özellikle bilezik, halka ve boncuk üretiminde özelleşen bir yerleşimin varlığını öngörmüştür. Höyükte karşılaşılan bir diğer olgu ise, mermer bilezik üretimine ait belli aşamaları gösteren düzinelerce üretim parçası (düzinelerce disk) ve bitmiş örneklerin yoğun varlığı olmuştur.

Figür 3

Kanlıtaş Höyük 2017 Yılı Kusbakışı Görünüm (Kanlıtaş Höyük Kazı Arşivi - Foto Kütahya Kureyşler Kazı Ekibi) / *Kanlıtaş Mound Birds Eye View of 2017 Year (Kanlıtaş Höyük Kazı Arşivi - Foto Kütahya Kureyşler Excavation Team)*

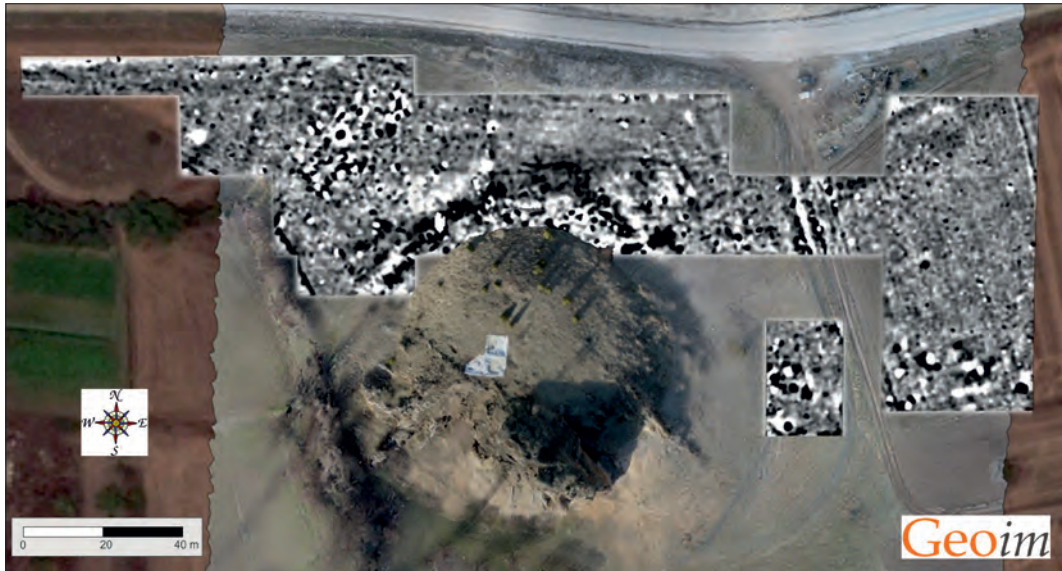

Kanlıtaş'ta 2013 yılından beri yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkan bulgular, yüzey toplama bulguları ile uyumlu şekilde burada bir mermer bilezik endüstrisinin olduğu ilk sezonda anlaşılmasını sağlamıştır. Kalkolitik Dönem Kanlıtaş insanlarının, bilezik ve takılar için üretilen taş halka gibi prehistorik objelerin seri üretimi için özel bazı üretim aletleri geliştirdikleri açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Kazılar sırasında bu üretim mekanları içinde ele geçen

arkeolojik objeler, takıların üretimindeki delme işleminde kullanılan üretim zinciri aşamalarının en önemli elemanlarıdır. Bazalttan yapılan düzinelerce öğütme taşının yanı sıra çeşitli havaneleri ve derin havanlar gibi zengin bir öğütme taş grubunun varlığı ile bazı örneklerde görülen tahıllara ait fitolit (silikalaşmış tahıl kabukları) kalıntıları da, Kanlıtaş'ta besin üretimi ilişkili faaliyetlerde kullanıldığını gösterebilen kanıtlar ortaya koymaktadır.

Figür 4

Kanlıtaş Höyük 2015 Yılı Geoim Ham Manyetik Gradyometre Görüntüsü (Kanlıtaş Höyük Kazı Arşivi) Solda Ortası Ocaklı Büyük KD GB Yönelimli Dörtgen Yapı İzleri / *Kanlıtaş Mound Raw Manyetic Gradiometric View (2015), on Left are the Traces of a Rectangular Long Structure with an Probable Oven in the Middle Within NE-SW Orientation Compatible with General Layout of Chalcolithic Settlement*

Figür 5

Kanlıtaş Höyük İlk Kalkolitik Dönem Bitmiş Mermer Bilezik Parçaları Örnekleri / *Fragments of Finished Marble Bracelets* (Kanlıtaş Höyük Kazı Arşivi - Foto Bekir Köşker)

Bir yandan, ilk seneden beri bazı öğütme taşlarının üzerinde görülen kırmızı boya kalıntıları, öğütme taşları grubunun bu amaçla da kullanıldığını göstermiştir. Bir seramik kabın içindeki katmanlaşmış kırmızı boya kalıntıları, yuvarlak olasılıkla küçük aşı topanları ve öğütme grubunun üzerindeki birçok örnekle 2017’de sayısı artık 20’yi aşmış olan boya analizlerin sonuçları, numunelerin kırmızı hematit ve sarı renkte kendini gösteren limonit adı verilen kırmızı ve sarı aşı boyaları olduğunu ortaya koymuş ve özellikle çoğu numunedeki demir oksit oranlarının yüksekliği dikkat çekmiştir (Güzel, 2018).

Kanlıtaş Höyük’te Tepe kesimde İlk Kalkolitik Dönem tabakalarında yapılan kazılar sırasında ilk dikkati çeken buluntu topluluklarından biri, üretimde uzmanlaşmayı gösteren bulgulardır. Kanlıtaş Höyük kazıları sırasında gün yüzüne çıkartılan takılar, süs objeleri, taş boncuklar ve bu nesnelerin üretiminde kullanılan üretim aletleri, detayları ve çeşitliliğini sermektedir. Son yedi yılda yapılan çalışmalarda, üretim zinciri aşamalarında başta mermer, manyezit ve diğer kayalar kullanılarak özellikle bilezik, halka ve boncuk üretiminde tarihöncesinde özel bir yerleşme

olduğu dikkat çekmektedir. Höyükte karşılaşılan bir diğer olgu ise, mermer bilezik üretimine ait belli aşamaları gösteren düzinelerce üretim parçası (düzinelerce disk) ve bitmiş örneklerin yoğun varlığı olmuştur. Bu bulgular, burada bir mermer bilezik endüstrisinin varlığını öngörmektedir.

KAZI ÇALIŞMALARI VE MİMARİ GELİŞİM

Kanlıtaş Höyük’te 2013 yılında ana kaya üzerinde yer alan yerleşimin tepe kısmında başlamıştır. Yüzey toplama bulguları ile uyumlu şekilde, üst örtüde Kalkolitik dönemden daha geç malzeme vermeyen, tepe kesiminde yüzeyin hemen altından İlk Kalkolitik Döneme ait mimari öğeler ortaya çıkmıştır. Batıda En üst yerleşim tabakasında bazı yerlerinde kuru duvar örgü üzerine yassı kumtaşlarının yerleştirildiği setin üstündeki kerpiç üstyapı ile yükseltilmiş duvarlara sahip dörtgen planlı ve yamaçta ön avlusu olabilecek dörtgen yapı birimleri Kanlıtaş’ın İlk Kalkolitik Dönem mimarisine ait ilk izleri vermiştir. Düz olan tepe kesiminin dış çemberinde duvarların, yerleşmenin eğimli topografyasına oturdukları ve anakaya uzantıları üzerinde yapıldıkları söylenebilir. Bir diğer yandan, bitişik yassı taşlarla kaplanan ve bazılarının üzerinde net bir şekilde görülen direk delikleri ile bir taş döşeme ele geçmiştir. Bu alanlarda yaklaşık 1m.yi aşan fırınlar ve etrafındaki sürtme taş buluntularının ve mermer bilezik yoğunluğu daha sonradan çeşitli mermer bilezik manyezit ve kumtaşı aletlerin olduğu anlaşılan buluntu yoğunluğu dikkati çekmiştir. İlk çalışmalarda üst dolgunun geniş bir alanda küllü ve hatta toz halinde gelmesi, duvar döküntülerinin üst kesimde dağılmamış bir görüntü vermesi en geç evrede yapıların bir yangınla terkedildiği izlenimini vermişti. Çalışmaların sonunda Dört tabaka olduğu tespit edilen yerleşmenin dayandığı büyük kaya bloğunun önündeki ana kayanın kesitleri boyunca açılmış olan kaya oygu mekanlar ya da taş duvarlarla oluşturulmuş mekanlar ve bunların önündeki büyük fırınlarla karakterize olmaktadır.

Gerçekleştirilen kazı çalışmalarında, Höyüğün tepe kesiminde belirlenen 11 plan karede yaklaşık 500 m² alan yatay şekilde 4 tabakalı bir Kalkolitik dönem yerleşmesi ortaya çıkarılmıştır. Yerleşmeden alınan numunelerin radyokarbon yöntemi ile tarihlendirilmesi (MÖ 5800-5500) ile Porsuk Kültürü’nün M.Ö 6. Bin yılın ilk yarısına tarihlenerek İlk Kalkolitik Dönem olarak tarihlenmiş Kanlıtaş’ın ve dolayısı ile çağdaşı Orman Fidanlığının Yukarı Porsuk Havzasının bilinen en eski yerleşme öğelerinin ortaya çıkarıldığı yerleşmeler olmasıdır. Mimari üst evrede kaya oygu ve taştan dörtgen yapılar, bunların önünde büyük fırınlar veya içinde ocaklardan oluşmaktadır. II.tabakada daha çok Orta Anadolu geleneğinde kerpiç tuğladan yapılmış yan yana sıralı içleri küçük mekanlara bölünmüş dörtgen yapı geleneği dikkat çekicidir (Türkcan, 2015). İlk olarak yerleşmenin KD

sunda bir yay gibi devam eden büyük taşlarla örülmüş bir çevre duvarı dikkat çekmişti ve daha sonra 2017 yılında KB köşesinde çıkartılan ve II. tabakaya tarihlenebilecek kütsel üçgen bir duvar ve bunun yine köşesinden devam eden yer yer kesme taşlarla yapılmış bir duvar dizisinin devam etmesi, Kanlıtaş Tepe yerleşmesinin doğu ve batısında istinat duvarı gibi tepenin en üst kesiminin kalın teras duvarları ile çevrenmesi yerleşmenin planlanmış bir yerleşme olduğunun göstermektedir. Alanda çıkan yapıların ve buna bağlı mekân öğelerine baktığımızda, yerleşmenin eğimli topografyasına oturdukları ve ana kaya uzantıları üzerinde KD-GB doğrultusunda yapıldıkları anlaşılmaktadır.

Buluntuların yoğunluğu, duvar döküntülerinin üst kesimde dağılmamış bir görüntü vermesi ve bunların hemen yüzey toprağı altından çıkması, yerleşmenin tepe kesimindeki son evresinde yerleşmenin yangın ile terkedildiği izlenimini yaratsa da, bir yandan oniki (12) adet fırın sayısı da yerleşmedeki belli yerlerde yoğunlaşan kül dolgularının bilinçli istiflendiğini de düşündürmektedir. Özellikle Fırınlara (bazıları iki veya üç evreli) bazılarının 1.50 m veya 1.70 m arasındaki büyüklükleri ve genel olarak dış mekanlarda yerleşmeyi çeviren geniş çevirme duvarının önünde ve arkasında işlik alanlarını göstermektedir. KB da (L15) bazı ocakların yan yana ve üst üste yoğunlaşması dikkat çekmektedir. Bu fırınlardan ikisinde N13 ve L17 de üzerlerinde duran tama yakın büyük boyunu kapların bulunması da dikkat çekmektedir.

Duvar yapılarına bakıldığında bazı kuru duvar örgü üzerine yassı kumtaşlarının yerleştirildiği setin üstündeki kerpiç üstyapı ile yükseltilmiş duvarlara

sahip dörtgen planlı ve yamaçta ön avlusu olabilecek dörtgen yapı birimleri Kanlıtaş'ın İlk Kalkolitik mimarisine ait ilk izleri vermiştir. Bir yandan düz olan tepe kesiminin dış çemberinde duvarların, yerleşmenin eğimli topografyasına oturdukları ve anakaya uzantıları üzerinde yapıldıkları söylenebilir. Bir diğer yandan, bitişik yassı taşlarla kaplanan ve bazılarının üzerinde net bir şekilde görülen direk delikleri ile bir taş döşeme ele geçmiştir. Bir yandan istinat duvarının tepe kesimi yerleşmesinin Kuzeye doğru bitiminde çevrilen bir alanda yapılan 2.m derinliğinde sondaj çalışmasında yerleşmenin II. tabakasına ait kerpiç yapıların altında daha eskiye ait kerpiç ve yer yer atık küllü dolguların altında geniş ve düzenli bir taş döşemenin varlığı dikkat çekmiş; 2016 yılı çalışmaları ile yerleşmede olasılıkla en erken tabaka olan III. Tabakanın varlığı belirginleşmiştir. Bir yandan istinat duvarının tepe kesimi yerleşmesinin kuzeye doğru bitiminde M16 17 açmasını bölen araba yolunun oluşturduğu kesitin kaldırılması ve N17 de mekânın (Mekân 3) kuzeydoğu duvarına kadar genişletmeye karar verildi. Bu alanda yapılan 2.00m derinliğinde sondaj çalışmasında yerleşmenin II. Tabakasına ait kerpiç yapıların altında daha erken kerpiç ve yer yer atık ince küllü dolguların altında geniş ve düzenli bir taş döşemenin varlığı dikkat çekmiştir (Erikan ve Tolunay, 2016, s. 45-56). Bu düzgün taş döşemenin de kalın bir çöp dolgusunun (*midden*) üstünde olması ile Kanlıtaş'ın en eski tabakası (III. Tabaka) tanımlanmıştır. Bu çöp dolgusunun bitiminde altta yapı olmasa da dağınık taş dizileri ve bir ocak yerleşmenin KD sunda açılan Mekan 17 nin altına inen derinlik sondajında daha net anlaşılmıştır (Türkcan ve Ertemin, 2021b, s. 36-37).

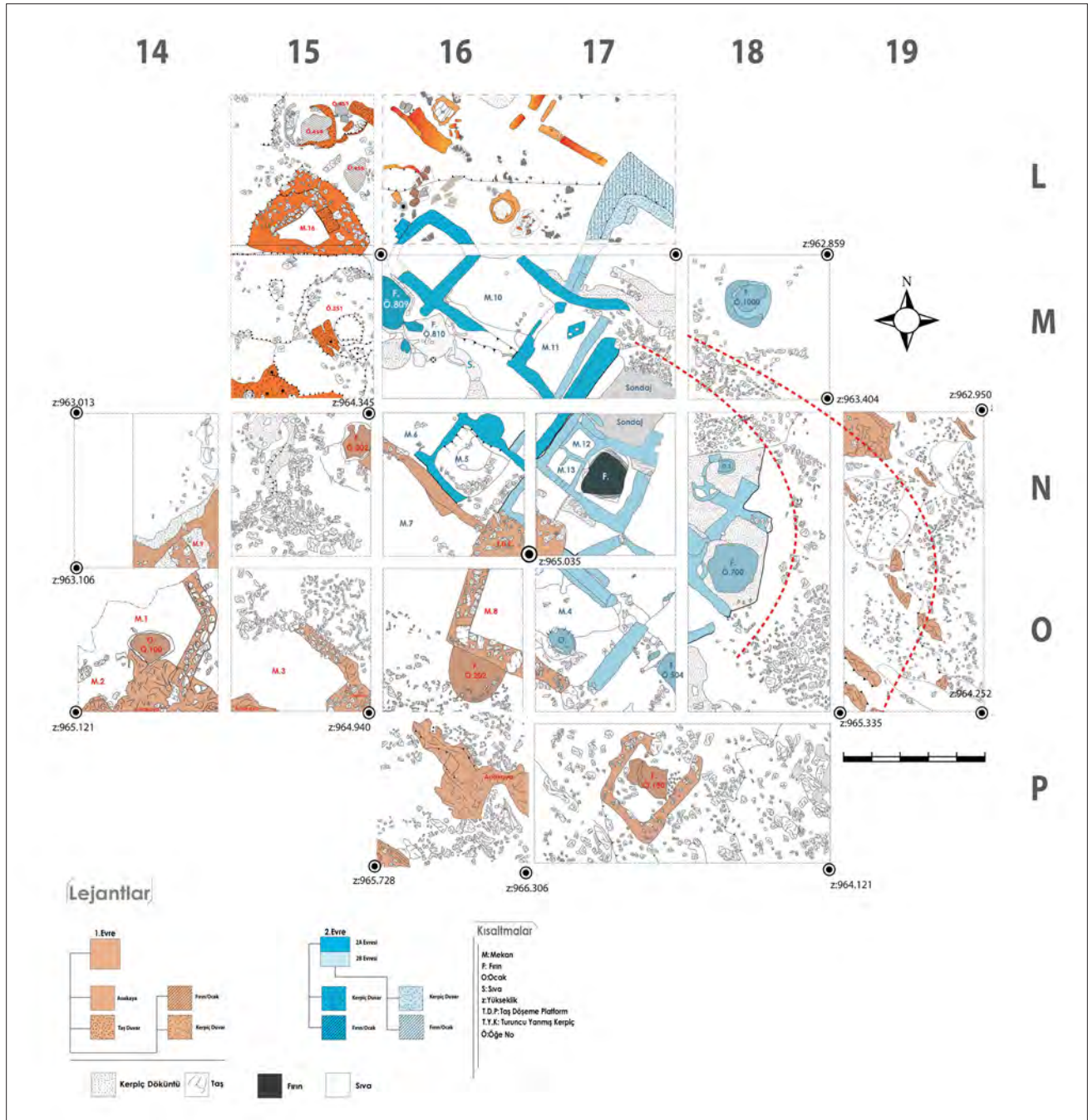
Figür 6

Kanlıtaş Höyük 2017 Yılı Tepe Kesim Kazıları ve Yapı Kalıntıları Genel Görünüm - Kuzeyden Görünüm / *Kanlıtaş Mound Summit Area Excavation Area and Building Remains 2017 (Kanlıtaş Höyük Kazı Arşivi)*

Figür 7

Kanlıtaş Höyük 2017 yılı Tepe Kesimi Yerleşim Planı (Kanlıtaş Höyük kazı arşivi) / *Settlement Plan of Kanlıtaş Mound (Summit Area)*

YONTMATAŞ ENDÜSTRİ VE YAKIN ÇEVREDE KAYAÇ KAYNAKLARI

Kanlıtaş Höyük'te yontmataş endüstrisi 2014-2019 yılları arasında Neyir Kolankaya-Bostancı tarafından değerlendirilmiştir. Kanlıtaş Erken Kalkolitik Dönem yontma taş endüstrisi genel anlamda bir dilgi endüstrisi olarak tanımlanabilir. Kanlıtaş Erken Kalkolitik Çağ yontmataş endüstrisi başta çakmaktaşı olmak üzere çört, opal, kuvars ve radyolarit gibi yaklaşık 6.km çapında yayılan zengin hammadde kaynaklarına bağlı yerel kayaların kullanıldığı bir endüstri olarak yorumlanmıştır. 2008 yılından beri artan gözlemlerimiz

ve analizler sonucu çeşitli tipte kayaçların dikkat çekici yoğunluğu ve bunların tümünün taş alet üretiminde kullanılmış olması bölgenin değişik kayaç tipleri bakımından zengin olduğunu ve Kanlıtaş sakinlerinin de yakın çevrelerini çok iyi tanımış olduklarını göstermektedir. Bu hammadde çeşitliliği ve bolluğu Höyük çevresinde yontmataş işliklerinin de oluşturulmasına neden olmuş ve bölgede ciddi anlamda bir yontmataş alet üretiminin oluşmasına yol açmıştır. Bu işliklerden biri olan Yörükpınar atölyesi

yontmataş buluntuları hammadde ve tipolojik özellikleri bakımından Kanlıtaş Höyük ile paralellik göstermektedir (Dinçer ve Türkcan, 2010). Diğer buluntu gruplarında olduğu gibi, yontmataşlardan da bahsederken, söz konusu kültürün ilk tanımlandığı yerleşme olan ve tıpkı Kanlıtaş gibi dik kayalıkların sırtına kurulmuş olan Kalkolitik Dönem'in bölgedeki diğer temsilcisi Orman Fidanlığı yerleşmesindeki örnekleri de incelendiğinde, çağdaşı Kanlıtaş Höyük'tekinin aksine; hammaddenin sınırlı olması ve mevcut hammaddenin de kalitesinin düşük olması nedeniyle, normalde işlenmesi gereksiz görülebilecek ürünler bile işe yarar hale getirilmeye çalışılmıştır (Baykal ve Seeher, 2001, s. 159). Kanlıtaş Höyüğü'nün bulunduğu yaklaşık 5 km. çapta manyezit dağlık kesimindeki mermer, serpantin kaynakları ve etrafındaki dendritli opal ve kalsedon, radyolarit v.b. çeşitli çakmaktaşı kaynakları dikkat çekmektedir. Bu çalışma Genel Müdürlükten alınan ayrı bir çalışma izni ile ekip üyesi Ferhat Erikan tarafından geniş bir saha çalışmasında ve Anadolu Üniversitesi Malzeme Mühendisliğinde yapılan analizlerle daha ilginç bir resmin çıkmasını sağlamıştır (Erikan, 2016). Bu hammadde kaynaklarının bazılarının hâlâ ticari olarak değerlendiriliyor oluşu, tarihöncesi dönemlerde de bölge insanların bu maddelerin değerini keşfetmiş olduğunu ve bölgedeki hammaddeye erişim kolaylığını, ticaret veya değiş tokuş ekonomisinin önemini göstermektedir. Bir diğer çalışma ise 2017 ve 2018 yıllarında Jeolog uzmanımız Ayten

Çalık'ın höyüğün bulunduğu vadide, höyüğün yaslandığı kayada, ovayı çevreleyen jeolojik oluşumlar ve İnönü ilçesinin üzerindeki sırtlarda² yaptığı kayaç jeolojisi için yaptığı çalışmalarda özellikle yontmataş malzemede hammaddelerin yerleri ve oluşumları ile ilgili önemli tespitlerde bulunmuştur (Çalık, 2017, s. 133-140).

Kanlıtaş Höyük'te 2013-2017 yılları arasında gerçekleştirilen kazılarda ve daha önceki yüzey araştırmaları ile elde edilen yontmataş buluntuların sayısı toplam 7716 adete ulaşmıştır. Kazılar ile hammadde çeşitliliğinde de artış görülmüş ve çört, süt opali (milk opal), kalsedon, çakmaktaşı, obsidyen, dendritli opal, radyolarit gibi hammaddeler belgelenmiştir. Ancak %85 gibi bir oran ile yerel olduğu anlaşılan çakmaktaşı hammaddenin yoğunluğu açıkça görülmektedir (Kolankaya-Bostancı, 2018, s. 67-77) Bir yandan 531 adet ile bölgede çok yoğun bir hammadde olan opalden üretilmiş yontmataş buluntu grubu içinde %8 oranı ile dikkat çekmektedir. Anadolu'da daha örneğine rastlanmayan bu taş türü yerleşmede düzensiz uç yapımı başta olmak üzere, taş delgi, düzeltili yonga, taş kalem ve düzeltili dilgi üretiminde kullanılmış olup höyükteki opal yongalama işlemlerinin oldukça kaba yapıldığı görülmektedir. Anadolu'dan ziyade çoğunlukla İç Batı Anadolu ve Balkan ülkelerinde kullanılan bir tür olması nedeniyle buradaki varlığı ayrıca önem taşımaktadır (Bostancı ve Türkcan, 2018, s. 3).

Figür 8

Kanlıtaş Höyük İlk Kalkolitik Dönem Beyaz Renkli Opal, Kalsedon, Çört Malzemenen Yapılmış Yontmataş Kalemler. (Kanlıtaş Höyük Kazı Arşivi) / *Kanlıtaş Mound Early Chalcolithic Period Burin Tools Made of Chalcedon, Opal, Chert Materials.*

² Sürtme taş uzmanımız Onur Özbek'le birlikte yapılan incelemelerde daha önce belirleyemediğimiz mermer kayaçların yüzeylendiği bölgeler burada tespit edildi.

Kanlıtaş Höyük yontmataş endüstrisinin karakterinin yoğunluklu olarak dolaylı vurma tekniği ve doğrudan vurma tekniği ile daha az olmak üzere baskılama tekniğinin kullanıldığı bir dilgi endüstrisi olduğu söylenebilir. Taşmalık grupları arasında bir taraftan klasik dilgi üretimi yapılmışken, diğer taraftan da bölgeye has bir gelenek olarak yongamsı dilgi üretimi gerçekleşmiştir (Gatsov ve Efe, 2005; Kolankaya-Bostancı, 2015). Bununla birlikte, yonga üretimi de azımsanmayacak miktardadır. Dilgicik çıkarımı ise oldukça sınırlı miktardadır. Taşmalıklardaki bu tercihin sebebi ihtiyaç duyulan alet tipleri ile bağlantılı olabildiği gibi, en önemli etken kullanılan yongalama tekniğidir. Endüstride geniş dilgilerin yanı sıra sayıları az da olsa dolaylı vurma tekniği ya da baskılama tekniği ile çıkarılmış olan dilgi ve dilgiciklerin varlığı iki farklı geleneğin ve farklı ustaların söz konusu malzeme üzerinde çalışmış olduklarını göstermektedir. Diğer taraftan, Kanlıtaş yontmataş endüstrisinin gerek hammadde kullanımı gerekse teknolojik ve alet tipleri bakımından çağdaşı aynı kültürün diğer yerleşmesi Orman Fidanlığı'ndan daha gelişkin ve zengin bir endüstri olduğu anlaşılmaktadır (Kolankaya-Bostancı, 2017, s. 105-124). Kanlıtaş Erken Kalkolitik dönem yontmataş buluntuları üzerine yapılan tipolojik analizlerde 10 alet tipi saptanmıştır.

Söz konusu aletlerin yapımında ağırlıklı olarak çakmaktaşıdan yararlanılmıştır. Ele geçen uçlar bir arada değerlendirildiğinde, uçların büyük bir çoğunluğunun üzerlerinde herhangi bir düzelti bulunmamasından dolayı, üretimleri sırasında çok fazla önem verilmediği ve bu uçların yalnızca günlük kullanım için üretilmiş oldukları düşünülmektedir.

SÜRTME TAŞ ENDÜSTRİSİ VE MERMER BİLEZİK ENDÜSTRİSİ

Kanlıtaş Höyük'te yapılan kazılar sırasında ilk dikkati çeken buluntu topluluklarından biri, üretimde uzmanlaşmayı gösteren bulgulardır. Neolitik Dönemden itibaren üretilen bir üründe uzmanlaşma, Anadolu'da daha önce obsidyen aletler, taş vazolar ve mermer bilezikler gibi grupların üretimi ile başlamıştır.

Kazı döneminde Sürtme Taş Endüstrisini projede yıllardır inceleyen Onur ÖZBEK' e göre Kanlıtaş Höyük kazıları sırasında gün yüzüne çıkartılan takılar, süs objeleri, taş boncukları ve bu nesnelerin üretiminde kullanılan üretim aletleri "üretim zinciri" aşamalarının detaylarını ortaya sermektedir. İlk gözlemler, bu yerleşimde özellikle başta mermer, manyezit ve diğer kayalar kullanılarak özellikle bilezik, halka ve boncuk üretiminde gerçekten bir uzmanlaşma ve seri üretim olduğu şeklindedir (Özbek, 2016, s. 107-120). Bir öğütme taşı alet grubu üyesi olarak vurgaçlar genelde kalsedon/çakmaktaşı, jasp ve manyezit gibi hammaddeler kullanılarak üretilmişlerdir ve form olarak küresel veya elipsoid küresel olarak betimlenebilirler. Bu vurgaçlardan bazıları ise daha dikkat çekici olup, ve diğer Kalkolitik Dönem yerleşmelerinde pek rastlamadığımız şekilde yuvarlatılmış küp biçimli forma sahiptir. Kanlıtaş Höyük ve çevresinde doğal olarak bulunan manyezit kayaç türü genelde kompakt bir yapıdadır ve sertlik derecesi dolayısıyla hem çakmaktaşılarının yongalanmasında hem de sürtme taşı aletlerin genel biçimlendirilmesinde kullanılmıştır (Özbek, 2018, 3).

Figür 9

Sol: Kanlıtaş Höyüğün Yaslandığı Kayalığın Güney Kesiminde Lisvenit Kayaçlar ve Manyezit Damarlar. Sağ: Çakıltaşında Beyaz Renkli Opal Yumruları. (Kanlıtaş Höyük Kazı ve Atyen Çalık Arşivi) / *Lisvenite Rocks and Magnesite Veins Inside on Southern Part of the Rock Massif on Which, the Mound is Leaning on.*

Figür 10

Kanlıtaş Höyük Balta, Perdah İşleme Aleti, Kemik Kabzalı Balta / *Kanlıtaş Höyük Celt with Bone Hilt and Done with a Wooden Reconstruction with Polishing Sandstone Palette (Kanlıtaş Höyük Kazı Foto Arşivi / Foto Fatih Likoğlu)*

Bir yandan, Kanlıtaş Höyük çevresinde yerleşim içinde bulunan aletlerin kaynakları çok uzak bir konumda değildir. En yakında bulunan kayaçlar manyezit, sepiolit, kum taşı ve kuvarsittir. Bu kayaçların bazılarını birkaç yüz metre uzaklıkta ve bazılarını da en uzak 5 ila 10 km arasında ulaşabildiği için (Bkz. Şek.5) Kanlıtaş topluluklarının bu bölgeyi yerleşim ya da üretim noktası özellikle seçilmiş görülmektedir. Bilezik ve takılar için üretilen taş halka gibi prehistorik objelerin seri üretimi için Kanlıtaş insanların özel bazı üretim aletleri üzerinde kafa yordukları ve bu üretim aletlerini ona göre yaptıkları açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Kazılar sırasında bu üretim odaları içinde ele geçen arkeolojik objeler, takıların üretimindeki delme işleminde kullanılan üretim zinciri aşamalarının en önemli elemanlarıdır.

Kanlıtaş Höyük kazılarında elde edilen ezici ve öğütme taş gruplarının toplam 315 gibi oldukça yüksek bir sayıda görülmesi öncelikle dikkatimizi çeken bir olgudur. Bunlardan 103 adedi öğütme ve 212 adedi ise ezici aletler grubuna aittir. Yerleşmenin sadece tepe kesimi olarak adlandırdığımız alanda kazı yapıldığı düşünüldüğünde bu rakamların yoğunluğu daha dikkat çekici olmaktadır ve burada 315 buluntudan 69 adedinin mekanların içerisinde bulunduğunu de belirtmemiz gerekmektedir (Durmuş, 2022, s. 33). Tahminen dış mekan olan alanlarda tespit edilen büyük boyutlu fırınların çevresinde çok sayıda mermer bilezik ile birlikte, öğütücü ve ezici alet de tespit edilerek, bu alanların seri üretim yapılan alanlar olduğu üzerinde durulmuştur. Nitekim dikkat çekici bir örnek olarak 2013 yılı kazılarında O-14 açmasında açık bir mekân olduğu düşünülen alanda büyük oval bir fırının yakınlarından 11 adet alt ve üst öğütme taşı elde edilmiş ve bunlardan birinin üzerinde de dikkat çekici şekilde hematitten aşı boyası izlerine rastlanmıştır (Türkcan, 2013, s. 44). Daha sonra başka örneklerde birçok öğütücü ve ezici sürtme taş aletin üzerlerinde rastlanan aşı boyası kalıntıları, alt/

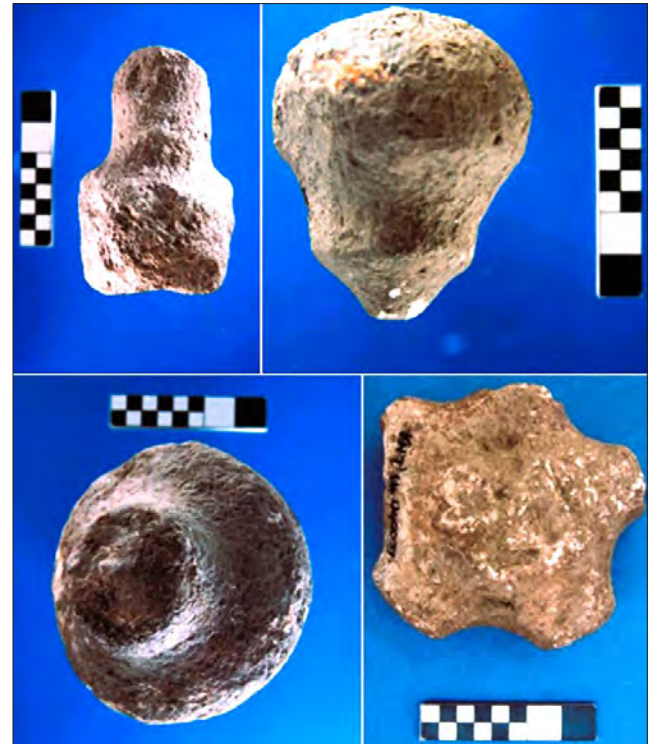
üst öğütme taşları ve havanellerinin üzerinde püskürtme şeklinde uygulanmış olmasıyla, yerleşmedeki boya üretiminin varlığına da işaret etmektedir. Yerleşme bağlamında mermer bileziklerin üretimi için, bir ezici taş alet grubu üyesi olan vurgu taşlarının kullanımı dikkat çekicidir. Nitekim 2013 yılındaki kazılarda aynı açmadan (N15) mermer bilezikler ve çok sayıda manyezit, kumtaşı vurgu taşı, balta ve keskinlerin toplu gelmesi ile bu üretim zincirinin ilk izleri anlaşılmıştır (Türkcan, 2013, s. 56).

Bunun haricinde, yerleşmede bazalttan yapılan düzinelerce öğütme taşının yanı sıra çeşitli havanelleri ve derin havanlar gibi zengin bir öğütme taş grubunun varlığı ve bazı örneklerde görülen tahıllara ait fitolit (silikalaşmış tahıl kabukları) kalıntıları da besin üretiminin de yoğun olduğunu ortaya koymaktadır. Bir yandan, ilk seneden beri bazı öğütme taşlarının üzerinde görülen kırmızı boya kalıntıları öğütme taşları grubunun bu amaçla da kullanıldığını göstermiştir.

Yüzey araştırmaları esnasında da dikkati çeken bulgulardan bir tanesi, mermer malzemeden yapılan halka biçimli bilezikler veya ortası oyuk diskler olmuştur. Bunların çoğunluğunun işlenme aşamasında bulunması, olasılıkla yerleşmede bu malzemenin yerel olarak üretildiğine işaret etmiştir. Bu mermer buluntular ile beraber bulunan yassı cıvalı taş bir balta ile çeşitli boylarda keskinler ve vurgu taşları, çeşitli ebatlarda öğütme taşları bu işleme özelliklerinin her aşamasını yansıtmaktadır. Bu konuda yapılan ilk

Figür 11

Kanlıtaş Höyük İlk Kalkolitik Dönem Manyezit Mermer Bilezik İşleme Aletleri Örnekler - *Kanlıtaş Mound Early Chalcolithic Period Marble Manufacturing Tools Diagnosed on the Settlement (Kanlıtaş Höyük Kazı Arşivi - Foto Ali Umut Türkcan)*

ÇANAK ÇÖMLEK

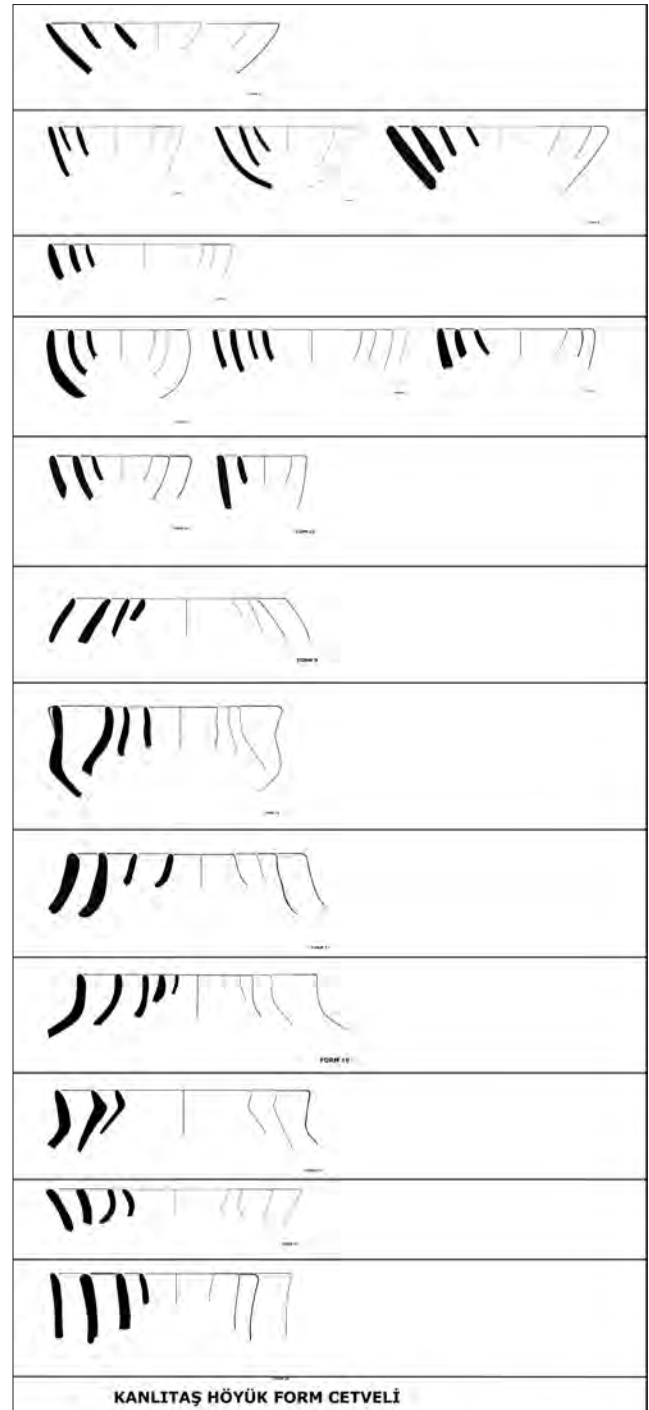
Kanlıtaş Höyük Erken Kalkolitik Çanak Çömleğin biçimsel özellikleri 6 ana başlık altında incelenmiştir. Bunlar yayvan tabaklar, kaseler, çömlekler, tutamaklar, kulplar ve diplerdir. Açık kaplar içinde görülen en yaygın grup kase ve tabaklardır. Açık ağızlı kaplar tabak ve kaselerden meydana gelmektedir. Kanlıtaş Höyük bezemeli çanak çömleğin incelendiği mal grupları içinde 8 farklı tip farklı bezeme türüne rastlanmaktadır. Bunlar baskı bezeme, çizi bezeme, yiv bezeme, oluk bezeme, boya bezeme, kompozit bezeme, nadir örneklerde kakma bezeme ve kabartma bezemelere rastlanır (Şahin, 2014, s. 67). Biçimler genel olarak yayvan tabaklar, kaseler, dışa açılan, düz kenarlı kaseler, dışa açılan düz kenarlı büyük kaseler, dik yükselen kenarlı kaseler, minyatür kase, s profilli omurgalı kase çömleklerde de formlar çeşitlidir. Bunlar küresel gövdeli boyunsuz çömlekler, boyunlu çömlekler, dışa dönük ağızlı, kısa boyunlu çömlekler, düz yükselen kısa boyunlu çömlekler, küresel gövdeli kısa boyunlu küçük çömlekler örnek verilebilir. Çömlekler kendi içinde boyunsuz ve boyunlu olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Küresel gövdeli boyunsuz çömlekler gövdeden ağız kısmına doğru düz gelerek daralmaktadır. Boyunsuz çömleklerden sonra dışa dönük ağızlı, kısa boyunlu çömlekler yer alır. Uzun boyunlu çömlekler ise hafif dışa dönük ağız kenarlı boyunlu çömlek ve hafif içe doğru daralan uzun boyunlu çömlekler olmak üzere kendi içinde alt gruplar barındırır (Kurtuldu, 2019, s. 131).

Seramiklerin yapımında kullanılan kil, Kanlıtaş Höyük yerleşmesinin güneyinde bulunan ve doğu-batı yönünde uzanan Kuzfindık Deresi'nden veya çevredeki herhangi bir kil yatağından alınmış olmalıdır. Hamur genellikle orta derecede gözenekli bir yapıya sahip olmakla birlikte homojen olmadığı (iyi pekişmemiş) görülmektedir. Hamur katkıları olarak kum, küçük taşçık, ince kıyılmış bitki, kireç ve mika katkıları görülmektedir. Parçaların hamurunda görülen öz, koyu gri ve siyah tonlarındadır (Şahin, 2014). Kanlıtaş Höyük Erken Kalkolitik Dönem seramiği içindeki en yoğun grup koyu yüzü açık mallardan oluşmaktadır. Bu grubun Gri Açıklı Mallar, Kahve Mallar, Siyah Açıklı Mallar ve İri Taşçık Katkılı Mallar olarak alt grupları da görülmektedir. Çoğunlukla düşük ısılarda pişirilmiş olduğu tespit edilen malzemenin yüzeyleri astarsız ve açıktır. Açık ateşte pişirim gördüğünden parçaların çoğunun dış yüzeyleri alacalı bir görünüme sahiptir. Bunun yanı sıra; kum, taşçık, kireç, kavkı ve mika katkıları, hamur içeriğinde yoğunluk göstermektedir. Bir diğer grup ise kırmızı Astarlı Mallar grubu içerisindeki daha çok bölgeye özgü Morumsu-kırmızı Astarlı (*Red Purplish*) mal grubunda, astarın yanı sıra, devetüyü, krem ve pembemsi tonlarındaki yüzey üzerine bantlar şeklinde morumsu-kırmızı veya kırmızı renkte çeşitli motiflerle boya bezeme uygulaması görülmektedir.

Genel olarak tüm bezeme gruplarının tutarlı olarak birbirini takip edecek şekilde yerleşimin tüm tabakalarında görülmektedir. Bununla beraber, en erken tarihleri veren kontekslerde boya bezemeli örnekler daha çok krem yalın zemin üzerine kırmızı boyalı ve kırmızı morumsu (*red purplish*) grubu oluşturmaktadır, Daha çok açık kaplar

Figür 13

Sağ. Kanlıtaş İlk Kalkolitik Dönem Krem Üstü Kırmızı Boyalı Bezemeli Çanak Örnekleri - Kanlıtaş Mound EC Period Red on Cream Decorated Pottery. Sol: Kanlıtaş Höyük 2014 Yılı İlk Kalkolitik Dönem form Cetveli / *Kanlıtaş Mound EC Period Showing form Table of Ceramics* (Şahin, 2014)

üzerinde ele geçen boya bezemeli malların en yaygın versiyonu krem yalın zemin üzerine uygulanan boyalı gruptur. Üzerinde görülen bezeme şekilleri her iki grup için de kalın ve ince bantlardan oluşmaktadır. Bu bantlar bazı örnekler üzerinde iç içe geçerek “V”’lerden şevron motifini oluşturur (Kurtuldu, 2019, s. 134). Bir diğer nokta boya bezemenin Doğu Marmara Erken Kalkolitik yerleşmeleri Bursa’da Aktopraklık B alanı ve Ilıpınar (İznik GÖLÜ) yerleşmeleri içinde yok denecek oranda az sayıda ele geçmesi bu boyalı bezeme geleneğinin en kuzeyde batı sınırının Kanlıtaş höyük ile Yukarı Porsuk Bölgesinin olduğunu göstermektedir (Kurtuldu, 2019, s. 138).

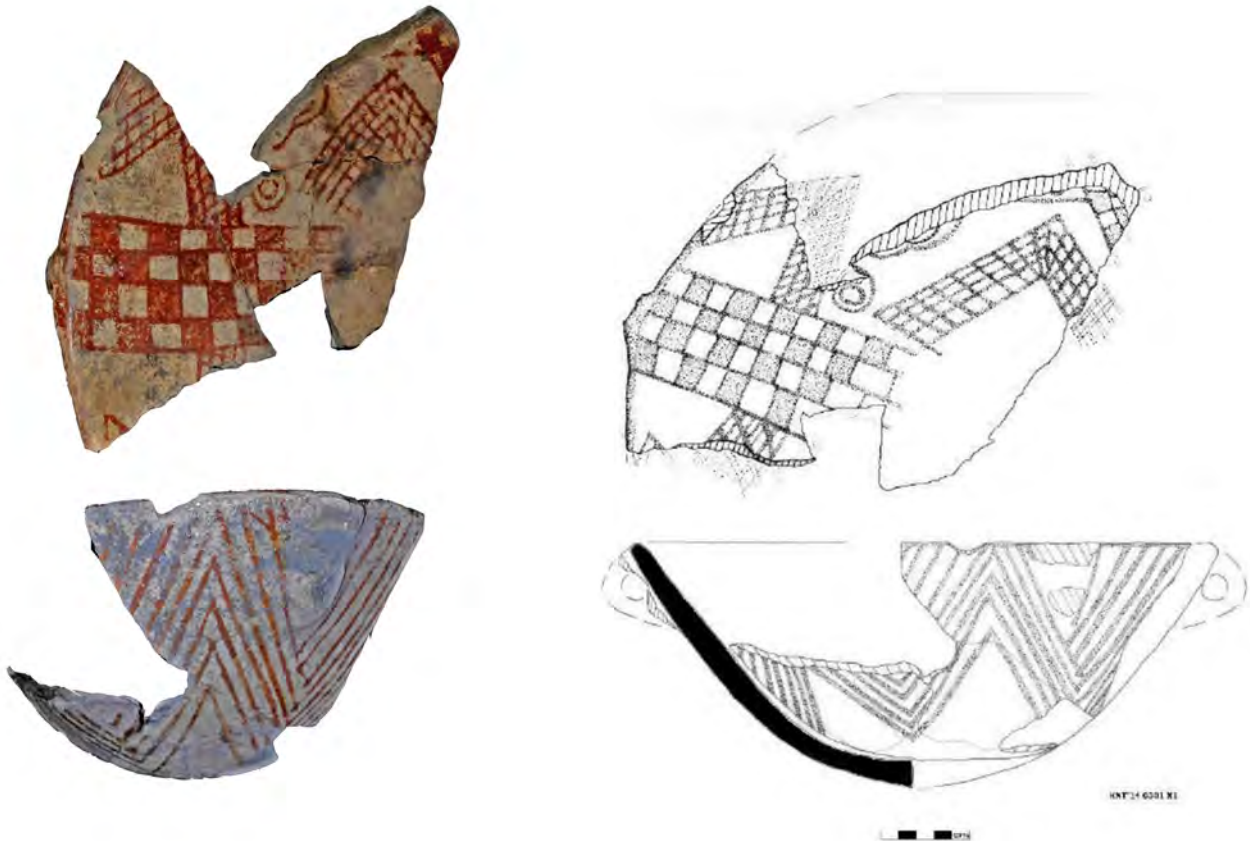
Kemik alet Endüstrisi

Paleolitik dönem gibi insanlık tarihinin en uzun dönemini kapsayan bir çağda, yaşları 2 milyon üzerinde olabilen, buna rağmen günümüze oldukça iyi korunarak gelebilmiş yontmataş aletler, dönemin insan etkinliklerini bize anlatan en temel buluntulardır. Bununla birlikte inorganik bir malzeme türü olarak taşlar, insanın bu en eski dönemlerini aydınlatmada ne kadar önemli olsalar da, insanların kullandıkları ilk alet türleri olasılıkla ahşap ve kemik aletlerdi (Renfrew ve Bahn, 2020, s. 55, 317). Kanlıtaş Höyük

kazı çalışmalarında elde edilmiş özgün bir karaktere sahip ve üretiminde fonksiyonelliğin ön planda tutulduğu anlaşılan kemik aletler de çok büyük oranda Erken Kalkolitik döneme tarihlenmektedir. ETÇ II dönemine tarihlenen az sayıdaki kemik alet ise yeni bir teknolojiye veya üretim yöntemine işaret etmez ve bir önceki dönemin devamı şeklindedir. Yapılan teknolojik incelemeler sonucu kemik aletler 12 farklı gruba ayrılmış ve tüm aletlerin yarısı metacarpal ve metatarsal kemikler üzerine şekillendirilmiş bızlardan ve bu bızlar ile ilişkili parçalardan oluşmaktadır. Spatulalar, deliciler, saplar, dokuma mekikleri, ağaç kabuğu soyucu aletler, delikli iğneler, kemer tokaları, kesimler, ok uçları ve boncuk çekirdekleri tespit edilen diğer grupları oluşturmaktadır. Yerleşmenin kemik alet endüstrisinde koyun-keçi gibi hayvanların carpal/tarsal (metapodial) kemiklerinin kullanıldığı görülmektedir. Kanlıtaş Erken Kalkolitik dönem alet üretim teknikleri ise sürterek şekillendirme (*Grinding*), iki parçaya ayırma (*Splitting*), kesme (*Cutting*), ısıl işlem (*Heat treatment*), perdahlama (*Polishing*), delik açma (*Drilling, Perforating*) şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Bulut, 2018, s. 119) Bir yandan üç örnek üzerinde geometrik motifler görülmektedir.

Figür 14

Kanlıtaş Höyük Erken Kalkolitik Dönem MÖ 6 Bin Krem Üstüne Kırmızı Boyalı Seramik Örnekleri (Kanlıtaş Höyük Kazı Arşivi) / *Kanlıtaş Mound EC Period Red on Cream Decorated Vessel (Kanlıtaş Höyük Photo Archive)*

GEÇİMLİK SİSTEMLERİ (ARKEOBOTANİK VE ARKEOFAUNA)

Arkeobotanik araştırmalar, geçmiş toplumların kültürel, ekonomik ve teknolojik değişimi anlamamızı sağlar. Tarımsal uygulamalar, arazi kullanımı, bitkisel gıda ve ürünler de dahil olmak üzere ticaret bağlantıları ve bitkilerin ritüellerde kullanımı gibi geçmişteki günlük yaşamın yönleri bu çalışmalarla ortaya konmaktadır (Hristova, 2015). 2014-2019 yılları arasında yapılan kazılarda, 1990'larda da kazılan çağdaşı olan Orman Fidanlığı yerleşmesi detaylı bir şekilde çalışılmış olmasına rağmen o günün koşullarında herhangi bir arkeobotanik çalışma yapılmadığından dolayı arkeobotanik mevcut değildi. Bu nedenle, Kanlıtaş Höyük'teki kazılara kadar, Güney Marmara ve Orta Anadolu arasında, bu bölgeyi Anadolu'nun batısında bir köprü yapan İç Batı Anadolu'ya dair herhangi bir arkeobotanik kanıt bulunmamaktaydı. Arkeobotanik örnekleri, 2014-2019 yılları arasında tepede Erken Kalkolitik Dönem'e ait 3 yerleşim tabakasında yapılan kazılarda alınmıştır. Noktasal örnekleme yöntemi kullanılarak alınan toplam 224 birimden alınan toprak örnekleri değerlendirilmiştir. Bu döneme ait 22 açmadan, mekân içleri, ocaklar, fırınlar, çöplükler, çömlekler ve mezar gibi alanlardan kuru ve ıslak eleme yöntemleri kullanılarak bitki kalıntıları elde edilmiştir. Arkeobotanik çalışmaları Çukurova Üniversitesi Biyoloji Bölümü'nden Prof. Dr. Halil Çakan ve Öğr.Gör.Dr. Salih Kavak tarafından 2014-18 yılları arasında aralıksız sürdürülmüştür. Bu çalışma İznik'ten başlayarak Doğu Marmara'dan Göller Bölgesine (Burdur -Isparta) uzanan İç Batı Anadolu olarak nitelendireceğimiz uzun kuşakta yapılan ilk sistemli arkeobotanik araştırmadır.

Özellikle yerleşmenin II. ve III tabakalarında rastlanan çöp dolgularından (*midden*) ve depo olabilecek mekanlardan tarım ürünlerine ait bol miktarda tohum örnekleri elde edilmiştir. *Poaceae* (buğdaygiller) familyasından *Triticum monococcum* (siyez buğdayı) *Triticum dicoccum* (gernik buğdayı), *Triticum aestivum* (ekmeklik buğday) *Hordeum sp.* (arpa) türü yoğun olarak nadir olarak da *Avena sp.* (yulaf) ve *Secale sp.* (Çavdar) türlerine ait örnekler tespit edilmiştir. Neolitik Dönem'de tarımın başladığı yerleşim yerlerinde tespit edilen ve Kurucu Bitkiler olarak bilinen sekiz tarım bitkisinden altısı *Triticum monococcum* (siyez buğdayı), *Triticum dicoccum* (gernik buğdayı), *Hordeum vulgare* (arpa), *Lens culinaris* (mercimek), *Cicer sp.* (nohut) ve *Vicia ervilia* (karaburçak) Kanlıtaş Höyük kazılarında tespit edilmiştir. Tarım ekonomisinin temelini oluşturan bu bitkiler, Erken Kalkolitik Dönem'de bu bölgenin en önemli tarım bitkileri olduklarını ve M.Ö 6 bindeki bu havzada tarımın yaygınlaştığını göstermektedir. *Fabaceae* (Baklagiller) familyasından *Lens culinaris*

(mercimek) türüne ait 80 adet karbonlaşmış tohum ve bu türlere ait bol miktarda diğer bitki kısımları bulunmuştur. Bir yandan *Vitis sylvestris* (yabani asma) türüne ait tohum bulunması bu türün insanlar tarafından bu dönemde Bir yandan *Vitis sylvestris* (yabani asma) türüne ait tohum bulunması bu türün insanlar tarafından bu dönemde erken örnekler olarak tüketildiğini göstermektedir tüketildiğini göstermektedir. Bu çalışma sonucunda elde edilen karbonlaşmış bitki kalıntıları arasında *Poaceae* (buğdaygiller) familyasına ait örneklerin yoğun bir şekilde bulunması Erken Kalkolitik Dönem Kanlıtaş höyük verilerinden bölgedeki en önemli tarım ürünlerinin tahıllardan buğday ve arpa olduğunu göstermektedir (Kavak ve ark., 2024; Kavak, 2024).

Kanlıtaş Höyük kazılarında ele geçen bazı çakmaktaşı bıçaklarda litik silika izleri tespit edilmiştir. Silika parlaklığının orak bıçaklar üzerindeki lokalizasyonu, bunların sapa dikey olarak takılarak kullanılmış olabileceğini ortaya koymuştur (Kolankaya 2016). Höyük çevresinin sulak bir alanda yer almasından dolayı etraftaki sazların kesilmesinin yanı sıra tahıl hasadında da kullanılmış olduğu düşünülmektedir. Bu durum dönemin insanların tarımsal faaliyetlerde kullandıkları aletler hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca atölye alanlarında ve çöp çukurlarında bulunan bazı öğütme taşlarının çevresinde kömürleşmiş bitki kalıntıları tespit edilmiştir. Bu öğütme taşlarının yiyecek hazırlamak için tahılları öğütmede kullanılmış olabileceğini gösterir.

Figür 15

Kanlıtaş Höyük Erken Kalkolitik Dönem MÖ 6 Bine Ait Siyez Buğdayı (*Triticum Monococcum*) Mikroskopta Büyütülmüş 3B Görünümü (Kanlıtaş Höyük Kazı Arşivi - Foto Salih Kavak) / *Kanlıtaş Mound Early Chalcolithic Period 3D View of Einkorn Seed (Triticum Monococcum)*.

Kanlıtaş Erken Kalkolitik Dönem ve İlk Tunç Dönemi fauna bulguları Abu Bekir SIDDIQ tarafından sahada 2016 da (Sıddık, 2016, s. 121-129; Türkcan, 2018, s. 253), kalanları Eskişehir Arkeoloji Müzesi ve Mardin Artuklu Üniversitesi Zooarkeoloji Laboratuvarında çalışılmıştır.³

Çağdaş yerleşme Orman Fidanlığı Arkeofaunasını çalışan Uerpmann'ın (2001, s. 187-194) detaylı çalışmasında özellikle yine koyunun baskın olduğu, keçi ve sığırın yoğun tüketildiğini, domuzun az olduğu anlaşılmıştır. Bununla beraber, Kanlıtaş'da olduğu gibi avcılığa ait birçok türün olması da eklenebilir. Bununla beraber 5. Tabakadan sonra (Orta Kalkolitik dönem) yaban atlarının yoğun tüketiminin artışı (tüketilen Faunanın yarısı) ve koyunun dramatik şekilde azalmasının beslenmede dramatik bir değişikliğe yol açtığını belirtmektedir. Uerpmann (2001, s. 195) bunun olasılıkla MÖ 5000' e doğru başlayan kısa süreli sayılabilecek Alpin buzullarının ilerlemesi ile ilişkili soğuyan çevre koşullarına ilişkin bir strateji değişikliğine işaret edebileceğini belirtmiştir.

İNSAN KALINTILARI

Kanlıtaş Höyük tepe kesiminde MÖ 6. binin ortasına tarihlendirilen mezar buluntusu bölgede bilinen en eski insan kalıntısını içermektedir. Kanlıtaş Höyük'te daha önce bazı çöp çukurlarından gelen insan kafatası parçaları bulunmuş olmakla birlikte bir mezar bulgusu söz konusu değildi⁴. Bu sebeple bu mezarda bulunan iskelet kalıntıları önemlidir. İki evin arasında bir açıklığın içinde ve dörtgen mekânın köşesine açılmış bir toprak mezarda yetişkin bir bireyin hocker pozisyonunda yerleştirildiği ve yerleştirme sonrası vücudun belirli bölgelerine yassı taşlar (kaburga kemikleri, kalça kemiği, bacak kemikleri, ayak bileklerinin üzerine gelecek şekilde) konulduğu saptanmıştır. İskeletin bölümlerinin tam olduğu, beden bütünlüğüne bir müdahale olmadığı ve kemiklerin doğal anatomik pozisyonlarında olduğu görülmüştür. Bireyin, sağ kolu kıvrılarak çenesinin altına yerleştirilmiş ve kafatası sol omuza yaslanacak şekilde konumlandırılmıştır. Kemiklerin korunma durumları genel olarak iyi olmakla birlikte iskelette çok sayıda post-mortem kırık ve çatlak vardır. Bireyin morfolojik özellikleri yaklaşık otuzlu yaşların başında genç

bir kadın olduğuna işaret etmektedir. Dişlerindeki çürükler ante-mortem kayıplar ve diş taşı kalıntıları (sekiz dişte diş çürüğü, on beş dişte diş taşı, üç dişte ante-mortem kayıp, alt ve üst çenede görülen yaygın alveolar kemik kaybı ve orta düzeyde diş aşınması) karbonhidrat açısından yoğun bir diyetle sahip olduğunu göstermektedir. Diş çürüğünün avcı-toplayıcılarda çok az, avcı-toplayıcı/tarımcı gibi karışık geçim biçimlerinde daha fazla ve tarımcılarda çok daha fazla rastlandığını yani kademeli bir artış gösterdiğini ortaya koyan birçok antropolojik araştırma bulunmaktadır (Larsen, 1995, Hillson, 1996). Lukacs (1989), geçim tarzı avcı-toplayıcılık, karışık geçim biçimleri ve tarım olarak sıralanan topluluklarda, diş taşlarının boyutunun küçükten büyüğe doğru arttığını belirtmiştir. Kalkolitik Dönem Aktopraklık'ta diş çürüğü, ante-mortem diş kaybı, abse gibi diş patolojileri cinsiyet farkı göstermeden Neolitik dönem iskeletlerinin çoğunluğunda, Kalkolitik dönemde ise kadınlarda daha yaygın olarak gözlemlenmiştir (Alpaslan-Roodenberg, 2011).

Figür 16

Kanlıtaş Höyük İlk Kalkolitik Dönem 2017 Yılında Bulunan MÖ 6 Bine Ait Hocker Pozisyonunda Bulunmuş Kadın Birey Mezarı (Kanlıtaş Höyük Kazı Arşivi) / *Kanlıtaş Mound Early Chalcolithic Period Woman Burial in Hocker Found in 2017 (Kanlıtaş Höyük Excavation Project Photo Archive)*

Kol kemiklerinde kas tutunma yerlerinin oldukça gelişmiş olması bireyin kollarıyla ve özellikle de sol koluyla sürekli tekrarlayan bir ya da birkaç tür ağır günlük faaliyet ya da iş yaptığını akla getirmektedir (Üstündağ, 2018).⁵

³ Yayınlanma aşamasında olan sonuçlar Arkeofauna uzmanı Abu Bakar Sıddık'ın izni ile en son sonuçların kısa özeti verilmiştir. Genel taksonometri içindeki en yoğun tüketim tanımlanmış hayvanlar arasında koyun, arkasından Koyunun 5/1 oranında tüketilen keçi gelmektedir üçüncü olarak sığır ve domuza aittir. Bir yandan avlanan türler arasında Kızıl geyik (*Cervus elaphus*), alageyik (*Dama dama*) ve karaca (*Capreolus capreolus*) birlikte tanımlanmış hayvan kalıntılarının yüzde beş gibi bir oranını oluşturmaktadır. At (*Equus ferus/caballus*) ve eşek (*Equus hemionus/hydruntinus*) birlikte dikkat çekici bir oranda tanımlanmış toplam hayvan kalıntılarının neredeyse yüzde bir'den daha düşük bir oran oluşturmaktadır. Evcil köpek Erken Kalkolitik Dönem hayvan kalıntılarının yaklaşık yüzde iki oranı oluştururken, Yaban kedis, boz ayı ve sansar kalıntıları Kalkolitik Dönem tabakalarında dikkat çekmektedir. Tilki ve evcil kedi kalıntı ise her iki evreden tespit edilmiştir. Diğer küçük memeli hayvanlar arasında Anadolu gelengisi (*Spermophilus xanthoprimum*), kirpi (*Erinaceus* sp.), Türk hamsteri (*Mesocricetus brandti*), ve tarla sıçanı (*Microtus* sp.) Kalkolitik tabakalardan tespit edilmiştir. Tatlısu balık ve yerleşmede birçok yerde ele geçen tatlısu midyeleri sucul ortam örnekleri ile dikkat çekmektedir. Öte yandan farklı kuşlara ait kemikler ve kara kaplumbağası (*Testudo graeca*) kalıntıları hem Erken Kalkolitik hem de Erken Tunç Çağ tabakalardan elde edilmiştir (Sıddık Sonuç Raporundan izni ile).

⁴ Orman Fidanlığı'nda kesitte bulunan bir çocuk birey (Efe, 2001, s. 15) dışında bu kültürde herhangi başka bir mezara veya yetişkin birey bilinmiyordu

⁵ Her iki kol (*humerus*) kemiğinde *pectoralis major*, *latissimus dorsi* ve *deltoid* kaslarının kemiğe tutunduğu bölgelerin belirgin olduğu gözlemlenmiştir. Özellikle *pectoralis major* kasının ve en çok da sol kol kemiğine tutunduğu yerin adeta bir çıkıntı yaptığı görülmektedir. Ayrıca sol kol kemiğinde *supraspinatus* kasının tutunduğu alanda da bir kemik çıkıntı bulunmaktadır. Bu gözlemler, bireyin kollarıyla ve özellikle de sol koluyla sürekli tekrarlayan bir ya da birkaç tür ağır günlük aktivitesi olduğunu işaret etmektedir.

Sol elin yanında bulunan bıçak ya da kesici alet olarak tanımlanan çakmaktaşı dilgilerin ise mezar hediyesi olarak düşünülmektedir. Bu mezarda sıra dışı bir diğer olgu, mezarın dolgu toprağında flotasyon işlemi sonucunda tespit edilen 13 farklı bitki türüne ait 126 adet tohum kalıntısı dikkat çeken sayısı ve çeşitliliği idi. Bu örneklerden ele geçen 60 adet (poaceae) buğdaygillere ait tohum kalıntısı ve bunun yanında tarla yabancı otları (Ebegümece, sirken, karaburçak v.b) ile beraber ele geçmiştir. Tüm bu özellikler Anadolu’da özellikle İlk Tunç Çağında yaygınlaşan bir gömü ritüelinin erken bir örneğine işaret etmektedir (Kavak, 2024).

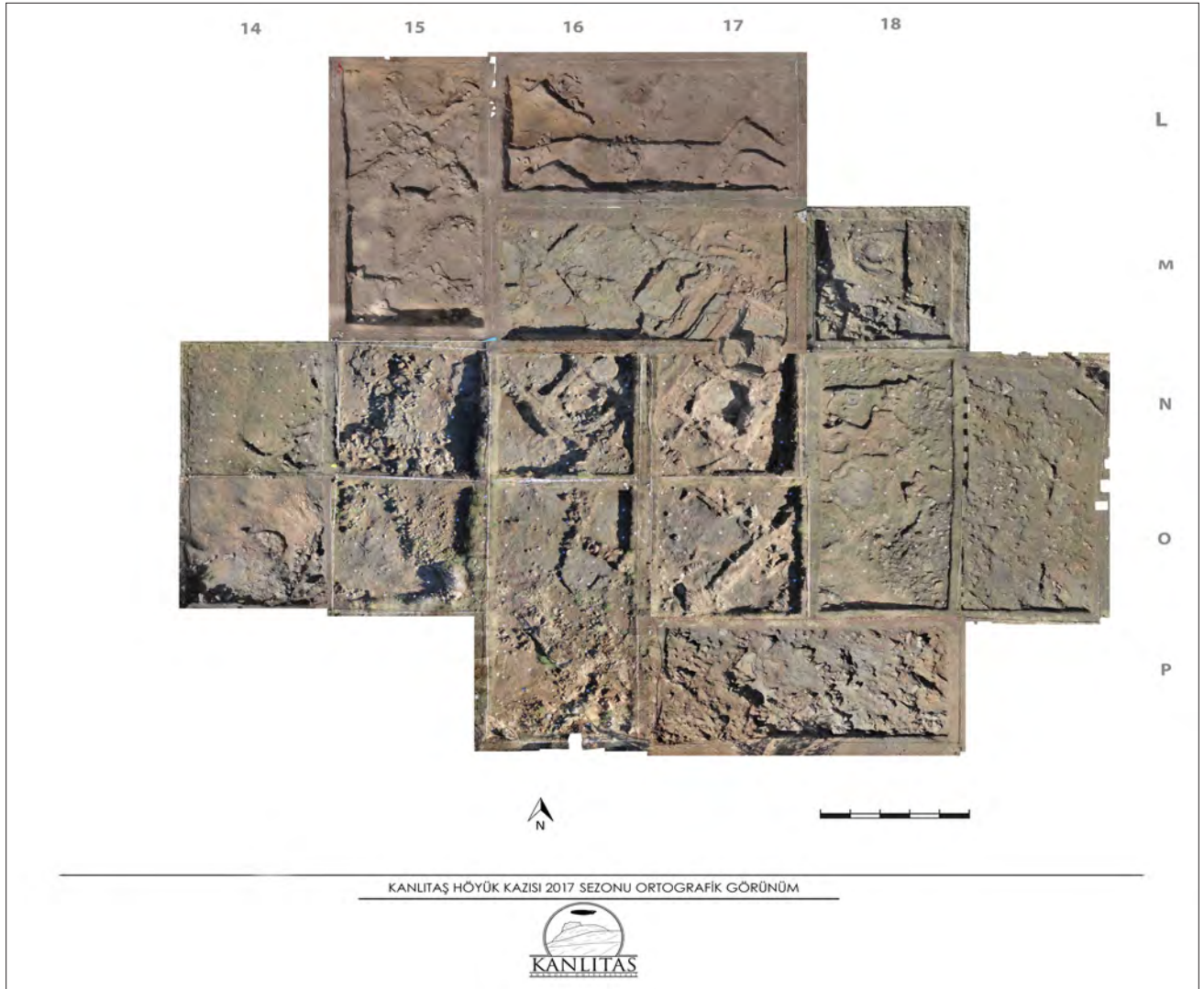
TARİHLENDİRME

Bugüne kadar bölgede Erken dönemlere ait elimizde mutlak tarihlerin olmaması tartışmamızı daha çok seramik üslupları üzerinden yapmamızı sağlıyordu.

Kronolojik yöntemlerle (Radyokarbon AMS/Beta Laboratuvar Miami, ABD) elde edilen kronolojik veriler Tarihöncesi Anadolu-Balkan ilişkileri içinde önemli bir yeri olan Kalkolitik “*Porsuk Kültürü*”nün kronolojideki yerini ortaya koyması hedeflenmişti. Bu kapsamda ilk çalışma 2015 yılında elde edilen Radyokarbon tarihlendirmelerinin sonuçları yerleşmenin MÖ 6.binin ilk yarısında yaklaşık en erken 5800 lerden yaklaşık M.Ö 5500 tarihleri aralığında kesintisiz iskan edildiğini ortaya koymuştur. Bununla beraber, örnekler 2023 ve 2014 yıllarında daha çok üst tabakaların tarihleridir. Özellikle 2016 ve 2018 de gerçekleştirilen sondaj niteliğindeki açmalarda ortaya çıkan daha alt tabakalardaki örneklerden radyokarbon analizi yaptırılmamıştır. Tarihlendirelemeyen bu alt tabaka örneklerinin olasılıkla MÖ 5900 den daha erken bir evreye dayanabileceği düşünülebilir.

Figür 17

Kanlıtaş Höyük Tepe Kesimi Kazılarında Ortaya Çıkan 2017 Yılı Ortografik Görünümler Birleştirilmiş Genel Yerleşim Görünümü (Kanlıtaş Höyük Kazı Arşivi) / A View of Kanlıtaş Mound Excavated Summit Area Prepared on Orthographic Photos Completed in 2017 (Kanlıtaş Höyük Excavation Project Photo Archive)

2015 yılında AMS olarak tarihlendirilen 11 tanesinin (*Beta Laboratuvar Miami, ABD*) karbonlaşmış ahşap ve kemik örnekler üzerinde yapılan çalışmalarda yapılan yaş tayini sonucunda en erken tarih kalibre edilmiş M.Ö 5835 yılına tarihlendirilmiştir, buna ek olarak 9 numune 5800-5500 (en erken kalibre tarihli M.Ö 5835-5825/5810-5715) arasında seri olarak birbirini takip etmektedir. Bu tarihler ile Kanlıtaş Höyük tepe kesiminde elde edilen sonuçlar burasının Eski Kronolojide Geç Neolitik ve yeni Kronolojide Erken Kalkolitik Dönem içinde değerlendirmemiz gerektiğini göstermiştir. Bu da yerleşmenin Canhasan (II Tabaka), Batı Çatalhöyük (olasılıkla II tabaka), Tepecik, Ilıpınar (VA), Hacılar (I ve II tabaka) gibi önemli Erken Kalkolitik dönemin önemli yerleşmeleri ile çağdaş olduğunu göstermektedir (bkz. Fig. 18). Yerleşmenin mutlak tarihlendirmesi ile

Göller bölgesinin Hacılar I, Marmara'da Aktopraklık ve Batıda Balkanlarda Neolitik Dönem Starcevo kültürü, Doğuda Kilikya ve Yukarı Mezopotamya'da Erken Halaf Dönemi ile çağdaş olduğunu ortaya koymuştur.

SONUÇLAR

Kanlıtaş Höyük, Tarihöncesi Anadolu'da daha önce bilinmeyen bir çanak çömlek grubunun saptanması ile arkeoloji yazınına geçirilmiş ve daha sonra Eskişehir Orman Fidanlığı kazıları ile ortaya çıkan bulguların da eklemesi ile Anadolu- Balkanlar ilişkisi içinde önemli olduğu ortaya konmuştur. Höyükte bulunan arkeolojik malzemenin genel değerlendirmesinde, höyüğün en erken MÖ 6. bin sonu Erken Kalkolitik Döneme ait özel bir yerleşmenin varlığını ortaya koymuştur.

Figür 18

Tarihöncesi Yukarı Porsuk Kültürü Yerleşmeleri ve Karşılaştırmalı KB Anadolu Orta Anadolu Neolitik Kalkolitik Dönemler Kronoloji Tablosu / *Prehistoric Upper Porsuk Culture and Comparative Chronological Chart of NW and Central Anatolia Between Neolithic and Chalcolithic Periods*

	TRAKYA KIYILARI	DOĞU MARMARA BÖLGESİ (İznik Gölü-Bilecik-Bursa Uludağ)	DEMİRCİ-HÖYÜK	YUKARI PORSUK		YUKARI SAKARYA Ve FRİGYA PLATOSU	KONYA-AKŞEHİR OVASI ve civarı	GÜNEY-BATI ANADOLU
				ORMAN FİDANLIĞI ve diğer	KANLITAŞ HÖYÜK			
Geç Kalkolitik		Ilıpınar IV	F-G Çanak Çömlek Grubu	O.F VII		Küllüoba 6 Yazır Höyük		Beycesultan XX-XL Kuruçay VI
Orta Kalkolitik	Toptepe IV-II Yarımburgaz 0 2 3 (?)	Ilıpınar VB Aktopraklık B yamaç yapılar (slope)		O.F VI O.F V Kes Kaya (Bothros)			Can Hasan I Can Hasan 2A (?)	Bağbaşı (Elmalı Ovası)
Erken Kalkolitik	Yarımburgaz 4 Yenikapı	Ilıpınar VA Ilıpınar VI Ilıpınar VII Ilıpınar VIII Aktopraklık B	Tabakasız Buluntular	O. F IV O. F III O. F II O. F I Asmainler Aslanapa	KNT I KNT II KNT III KNT IV (?) M.Ö 5830-5500		Pelitler (Uşak) Can Hasan 2B Can Hasan 3 Batı Çatalhöyük I- II	Yaka-Köşk Kuruçay 10-7 Hacılar I II III IV V
Çanak Çömlekli Son Neolitik	Yarımburgaz 5	Ilıpınar IX- X Bilecik Bahçelievler Aktopraklık C Barçın Höyük VIc-d- VI a-b Pendik/Fikirtepe/ Menteşe	B-C-D-E Çanak Çömlek Grubu	Fındık Kayabaşı		Keçiçayırı	Çatalhöyük Final ve Geç Evre Tabakalar Gökhöyük	Hacılar VI-VIII - VII-IX Kuruçay 11 Höyücek
Çanak Çömlekli Erken Neolitik		Barçın Höyük VI	A Çanak Çömlek Grubu ?				Çatalhöyük Orta Evre ve Erken Evre tabakaları	Bademağacı

Höyükteki kazılar, ana kaya üzerinde yer alan yerleşimin tepe kısmında gerçekleştirilmiştir. Yüzey toplama bulguları ile uyumlu şekilde, üst örtüde Kalkolitik dönemden daha geç malzeme vermeyen, tepe kesiminde yüzeyin hemen altından Erken Kalkolitik Döneme ait dolgular ve mimari öğeler ortaya çıkmıştır. Yerleşimin tepe kesimindeki kazılarda kayaların kesilerek doğrudan mekânlar oluşturulduğu görülmüştür. İlk olarak doğuda ortaya çıkarılan ve kuzeye doğru dönen, kalınlığı bir metreyi aşan teras duvarı yerleşimin tepe kesiminin hava fotoğraflarında da sezilen terasların en üstte anakayanın manyezit damarlarını takip ederek çevrildiğini bize göstermektedir. Etrafının yer yer kalın teras duvarları ile çevrenmesi, yerleşimin beklediğimizden daha derin bir yerleşme olduğunu göstermiştir. Bu nedenle, yerleşimin tepe kesiminin görünümünü anlayabilmek amacıyla 5 sezon içinde yatay olarak yaklaşık 500 m²'nin üzerinde bir alan açılmış ve yerleşimin karakterini ortaya koyabilecek bir plan ortaya çıkmıştır.

Çanak çömlek malzemenin değerlendirmesi özellikle Hacılar I tabakasının tipik bezeme üslubu olan krem üstüne linear bezeme ile benzerlikleri gösteren malzemenin Orman Fidanlığı'nda da görüldüğü gibi bir grup kuzeyde renkli bezemeli seramiğin Kuzeyde en son sınırı gibi gözükmetedir. Doğu Marmara da da ender örnekler gözükse de, boyalı bezemeli grubun yoğunlukla kullanıldığı kuşağın Porsuk Havzası kültürü olduğu anlaşılmaktadır. Kanlıtaş da yapılan mutlak tarihlendirme ile bu kültürün ilk defa mutlak tarihlendirmeleri ile kronolojideki yeri netleştirilmiştir. Bu sayede, Kalkolitik Dönem Porsuk Kültürü kronolojisinin Göller bölgesinin Hacılar I, Marmara'da Aktopraklık ve Batıda Balkanlarda özellikle Makedonya'da Neolitik Dönem Starcevo kültürü, Doğuda Kilikya ve Yukarı Mezopotamya'da Erken Halaf Dönemi ile çağdaş olduğunu ortaya koymuştur. Bir yandan, sonuçların bize gösterdiği Turan Efe tarafından özellikle seramik malzeme üzerinden Vinça kültürünün öncüsü (*Pre-Vinça*) olarak adlandırılan malzemenin kronolojik olarak Anadolu'da daha çok Erken Vinça Döneminden daha önce olduğu ve bu savın en azından zamansal evresinde doğru bir yerde olduğunu göstermektedir. Orman Fidanlığı ile benzer şekilde ortak öğeler olduğu dikkatimizi çekmiştir. Bunlar çanak çömlek grubunun tümü ile bitirilmesi ve karşılaştırılması ile daha da netleşeceğini düşünmekteyiz. Bir yandan başta opal hammadde kullanımı ve benzer alet formlarının türevleri de akla bu ilişkinin daha geniş tartışılması gerektiğidir.

Höyükte ele geçen tek mezar bize bölgede bilinen en eski insan varlığını ortaya koymuş, bir yandan fizyonomik bazı özellikleri, özellikle tahılla beslenmesi ve diş yapısına yansımaları, bize bu dönem için yerleşme içinde nadir bulunan bir örnek olarak sadece bölgenin değil, İlk Kalkolitik Dönem Anadolu'sunda nadir bulgularından biridir.

Bir diğer olgu ise kazı çalışmalarından önce yüzeyde özellikle ilk senelerde daha dikkat çeken üretim parçaları, yoğunluğu ile yerleşimin bu malzemenin üretim merkezi olduğunu göstermişti. Düzinelerce mermer bilezik üretimine ait belli aşamaları gösteren üretim parçaları (düzinelerce diskler) ve bitmiş örneklerin yoğun varlığı yerleşimde burada bir mermer bilezik endüstrisinin varlığını öngörmüştü. İlerleyen çalışmalarda üretim zincirine ait manyezit, kumtaşı gibi kayaların kullanıldığı keşfedilmiş ve kaynakların höyüğün dayandığı kayalıkta ve etrafını çeviren vadi içinde olduğu anlaşılmıştır. Bir diğer yandan höyükte yoğunluğu ile dikkati çeken öğütme grubundaki parçalarda ve kaplarda görülen kırmızı hematit aşı boyasının örnekleri, malzemenin yerleşimde olduğunu ortaya koymuştur. Yapılan analizler ve aynı vadiye tarafımızdan bulunan hematit, limonit kayalar hammaddenin yine höyüğün hemen civarında olduğunu göstermiştir.

Kanlıtaş Höyük'te yapılan sistemli arkeobotani çalışmaları Porsuk Kültüründe daha önceden bilmediğimiz tarım ve toplayıcılık gibi beslenmeye ait ilk defa detaylı bilgi vermiştir. Bir yandan Arkeozooloji çalışmaları Orman Fidanlığı ve kısmen Kes kaya malzemesinin de katıldığı geniş bir taksonometriyi sunmuş ve KB Anadolu Kalkolitik Dönem ait zengin bir tabloyu birleştirmiştir. Tarımın başladığı yerleşim yerlerinde tespit edilen ve kurucu Bitkiler olarak bilinen sekiz tarım bitkisinden altısı *Triticum monococcum* (siyez buğdayı), *Triticum dicoccum* (gernik buğdayı), *Hordeum vulgare* (arpa), *Lens culinaris* (mercimek), *Cicer sp.* (nohut) ve *Vicia ervilia* (acıfığ) Kanlıtaş Höyük kazılarında tespit edilmiştir. Tarım ekonomisinin temelini oluşturan bu bitkiler, Erken Kalkolitik Dönem'de bu bölgenin en önemli tarım bitkileri olduklarını dönemin genel karakteri olarak beklenen yoğun tarım ürünlerine dikkat çekmektedir. Bir yandan höyükte dikkat çeken öğütme taş gruplarının toplam 315 gibi oldukça yüksek bir sayıda bulunması ve bunlardan 103 adedi öğütme, 212 adetinin ise ezici aletler grubu ile yerleşmedeki tahıl işlemenin boyutunu gösterebilir. Mezarda bulunan kadın bireyin dişlerindeki nişasta temelli çürükler ve tartar oluşumu en azından yetişkin seviyede kadınlarda düzenli bir nişasta tüketimini göstermiştir. Fauna içinde genel taksonometri içindeki en yoğun tüketim tanımlanmış hayvanlar arasında koyun, arkasından keçi gelmektedir üçüncü olarak sığır ve domuz ile besiciliğin topluluk için önemli bir yeri tuttuğunu göstermektedir. Bir yandan avlanan türler arasında Kızıl geyik (*Cervus elaphus*), alageyik (*Dama dama*) ve karaca (*Capreolus capreolus*) birlikte tanımlanmış hayvan kalıntılarının yüzde beş gibi bir oranını oluşturmakta ve tatlı su balıklarından, kemirgenler ve yabani memeli örneklerine kadar döneminde olasılıkla göl ve orman örtüsünde olan habitatında avcılığın beslenmede payının olduğunu göstermektedir.

Bu kazı ve öncesinde başlayan yoğunlaştırılmış yüzey araştırmaları devam ettirilerek bir tarihöncesi yerleşimin çevresi ve hammadde kaynaklarını nasıl kullandığı ile ilgili önemli veriler sunmuş, daha önceden kazılan Orman Fidanlığı ile tanımlanan ve araştırmaları ile başlayan bu Kalkolitik Dönem Kültürünün tarihöncesi yerleşim dokusu, mimari gelişimi, zanaatları (mermer, boncuk üretimleri) ve evcilleştirme sürecini, hammadde kullanımı, Paleobotani gibi Orman Fidanlığı verileri ile çevresel arkeoloji kapsamında anlaşılabilmesi amacıyla ilk defa kapsamlı bir proje ortaya konulmuştur. 2019 yılında sonlandırılan kazı çalışmaları başta Eskişehir olmak üzere geniş Porsuk Havzasının daha iyi anlaşılması ve komşu bölgeler içinde belli etkiler alan ancak özgünleşen bir kültür bölgesi olduğunu göstermiştir.

Yıllık Kazı ve Uzman raporları ile daha fazla bilgi ve ayrıntılı “Kazı Arşiv raporlar” için bkz: Proje Web sitesi: www.kanlitas.com

TEŞEKKÜRLER

2008-09 yıllarında yüzey araştırmalarında ve 2013-2019 yıllarında süren “Kanlitaş Höyük Kazıları” (BAP Proje No 1306E239) şüphesiz birçok kurum ve kişinin katkılarıyla yürütülmüştür. İzinler olmak üzere Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü’ne, dönemin Kazılar Şube Müdürü Melik AYZAZ, büyük çabaları ile beni bu bölgede teşvik eden ve destekleyen rahmetli (2014) Eskişehir Eti Arkeoloji Müze Müdürümüz M. Dursun Çağlar, Eski İl Kültür ve Turizm Müdürümüz (2006-2014) Ali Osman Gül’e, Anadolu Üniversitesi Rektörlüğümüz ve Bilimsel Araştırmalar Proje Birimi’ne ve Müdürü Doç. Dr. Haluk Yapıcıoğlu’na teşekkürü bir borç bilirim. Türkiye’de bir ilk olan drone ile havadan üç boyutlu tarama ile Kanlitaş Höyük’ün 3B planını ortaya koyan DAMA Mühendislik ve Danışmanlık Ltd. Şirketi ve gıyabında yine projemizin destekçilerinden arkeolog Aşkın Karahan, Prof. Dr. Mahmut Drahor (9 Eylül Üniversitesi) GEOİM şirketi, DSİ 32 Bölge Müdürlüğü (Eskişehir) başta uzman Murat Tuzlacioğlu, Ayhan Kula ve sahada ter döken tüm harita çalışanlarına, Aşağı Kuzfindık Köyü Kanlitaş Höyük Kazı evi kurulum aşamasında ve altyapı işlerinde Üniversitemiz Atölyeler Müdürlüğü, İnşaat Yapı Müdürlüğüne teşekkürlerimi sunarım.

2008-2019 yılları arasında örnek bir görev bilinci ile çalışan Anadolu, Ankara, Hacettepe, Çukurova, Çanakkale Onsekiz Mart, Düzce Konuralp Üniversitelerinden uzmanlarımıza ve yine başta Anadolu Üniversitesi, Bilkent Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi, Selçuk Üniversitesi Arkeoloji Bölümleri’nden sayıları bugün 50’yi aşmış o günün öğrencileri ve bugün bazıları uzman olan arkadaşlara ayrıca teşekkürlerimi sunarım. Uzun erimli kazı ve başta yüzey araştırması olarak

başlayan ve 10 seneyi aşan projemiz birçok öğrenci için okul görevini sürdürmüş ve Aşağı Kuzfindık Köyü ahalisi ile yıllarca bir ocağımız oldu. Destek olan herkese ve belki de anamayacağım daha birçok Anadolu insanına buradan ayrıca teşekkürlerimle.

KAYNAKÇA

- Alpaslan-Roodenberg, S. (2011). A preliminary study of the burials from Late Neolithic-Early Chalcolithic Aktopraklık. *Anatolica*, 37, 17–43.
- Baysal, E., Baysal, A. U. ve Nazaroff, A. (2015). Early Specialized Production? A Chalcolithic stone bracelet workshop at Kanlıtaş. *Oxford Journal of Archaeology*, 34, 235–257.
- Dinçer, B. ve Türkcan, A. U. (2010). *Frigya'da İlk İnsanın İzleri: Kuzfındık Vadisi Paleolitik Dönem Bulguları (Eskişehir)*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Cauvin, O., Aurenche, M. C., Cauvin, A. ve Balkan-Atlı, N. (2011). *The Pre Pottery Neolithic Site of Cafer Höyük. The Neolithic in Turkey: Euphrates Basin*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Çalık, A. (2017). Kanlıtaş Höyük ve çevresi (İnönü/Eskişehir) jeolojisi-petrografisi. 133–140. <https://kanlitas.com/assets/files/2017.pdf>
- Durmuş, Z. (2022). *Kanlıtaş Höyük erken kalkolitik dönem öğütücü ve ezici aletler*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi ve Anadolu Üniversitesi.
- Efe, T. (1990a). Three early sites in the vicinity of Eskişehir: Asmainler, Kanlıtaş and Kes Kaya. *Anatolica*, 16, 31–60.
- Efe, T. (1990b). An inland Anatolian site with pre-Vinça elements: Orman Fidanlığı, Eskişehir. *Germania*, 68, 67–113.
- Efe, T. (1999c). Orman Fidanlığı kurtarma kazıları: 1992–1994 yılları arasında yapılan çalışmalar. *Anadolu Araştırmaları*, 15, 73–104.
- Efe, T. (2001). *The Salvage Excavations at Orman Fidanlığı: A Chalcolithic Site in Inland Northwestern Anatolia*. TASK Vakfı Yayınları.
- Efe, T. (2011). Eskişehir'in tarihi derinliklerinden gün ışığına çıkarılan önemli bir kültür: Porsuk kültürü. *ESKİYENİ Dergisi*, 107, 107–109.
- Erikan, F. (2016). *Porsuk Vadisi ve çevresi kalkolitik dönem yerleşimleri, yontmataş endüstrisi ve hammadde kaynakları*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi ve Anadolu Üniversitesi.
- Erikan, F. ve Tolunay, B. (2017). M16/17 ve N17 sondaj genişletme çalışmaları genel raporu. *Kanlıtaş Höyük 2016 Yılı Kazı Çalışmaları Raporu* (s. 45–56) içinde. <http://www.kanlitas.com/assets/files/2017.pdf>
- Ertemin, D. ve Şahin, Ş. (2018). M-17 açması raporu. *Kanlıtaş Höyük (Eskişehir/İnönü) 2018 Yılı Kazı Çalışmaları Raporu* (s. 25–44) içinde. <http://www.kanlitas.com/assets/files/2018.pdf>
- Hristova, I. (2015). The use of plants in ritual context during Antiquity in Bulgaria: Overview of the archaeobotanical evidence. *Bulgarian e-Journal of Archaeology*, 5(2), 117–135.
- Güzel, E. T. (2018). Kanlıtaş Höyük kazısındaki pigmentlerin analizi. *Kanlıtaş Höyük (Eskişehir/İnönü) 2018 Yılı Kazı Çalışmaları Raporu* (s. 137–142) içinde. <http://www.kanlitas.com/assets/files/2018.pdf>
- Kavak, S., Çakan, H. ve Türkcan, A. U. (2024). Kanlıtaş Höyük erken kalkolitik dönem arkeobotani sonuçları. 37. *Arkeometri Sonuçları* (s. 353–363) içinde. Arkeometri Derneği.
- Kavak, S. (2024). Crops in the grave: The relationship between plants and burial from Early Chalcolithic period Kanlıtaş Höyük (İnönü/Eskişehir). *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(4), 1246–1255.
- Kolankaya-Bostancı, N. (2017). Kanlıtaş Höyük yontmataş endüstrisi 2017 yılı raporu. <https://kanlitas.com/assets/files/2017.pdf>
- Kolankaya-Bostancı, N. (2018). Kanlıtaş Höyük yontmataş endüstrisi 2018 yılı raporu. <https://kanlitas.com/assets/files/2018.pdf>
- Kurtuldu, S. (2019). *Kanlıtaş Höyük 2015–2018 yılları arasında ele geçen erken kalkolitik dönem bezemeli çanak çömleği*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ege Üniversitesi.
- Lukacs, J. R. (1989). Dental paleopathology: Methods for reconstructing dietary patterns. M. Y. Iscan & K. A. Kennedy (Ed.), *Reconstruction of life from the skeleton* (s. 261–286) içinde. Alan R. Liss.
- Özbek, O. (2016). Kanlıtaş Höyük sürtme taş endüstrisi: 2016 yılı çalışması. <https://kanlitas.com/assets/files/2016.pdf>

- Özbek, O. (2018). İç Batı Anadolu'da sürtmetaş işçiliği üzerine önemli bir atölye–yerleşim: Kanlıtaş Höyük'te öncül gözlemler. *Arkeoloji ve Sanat*, 157, 1–8.
- Özdoğan, M. (2019). *Hammaddeden ustalara: Tarihöncesi arkeolojisinde malzeme*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Siddiq, A. B. (2016). Arkeozoolojik çalışmaları raporu. <https://kanlitas.com/assets/files/2016.pdf>
- Şahin, F. (2014). *Kanlıtaş Höyük'te 2013–2014 yıllarında ele geçirilen erken kalkolitik dönem seramiği* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi.
- Taşkıran, H. (2015). Türkiye'de mağara kazılarına genel bir bakış. *Aktüel Arkeoloji*, 45, 70–79.
- Türkcan, A. U. (2009a). Kanlıtaş Höyüğü aydınlatıyor. *Bölge Vizyon*, 33, 32–34.
- Türkcan, A. U. (2009b). Preliminary remarks on Kanlıtaş (Eskişehir) Chalcolithic pottery. *Seres 09, I. International Ceramics, Glass, Porcelain, Enamel Glaze and Pigment Congress* (s. 148–153) içinde.
- Türkcan, A. U. (2011). Kanlıtaş Höyük ve civarı (İnönü, Eskişehir) yüzey araştırması. 28. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (s. 311–328) içinde.
- Türkcan, A. U. (2018). At the crossroads: Changing Chalcolithic settlement patterns in Phrygia, Eskişehir. S. Dietz, F. Mavridis, Ž. Tankosić, & ve T. Takaoğlu (Ed.), *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area in the 5th and 4th Millennia BC* (s. 556–566) içinde. Oxbow Books.
- Türkcan, A. U. (2013). Kanlıtaş Höyük 2013 yılı kazı çalışmaları raporu. <http://kanlitas.com/pdf/2013-kazi-raporu.pdf>
- Türkcan, A. U. (2014). Kanlıtaş Höyük 2014 yılı kazı çalışmaları raporu. <http://kanlitas.com/pdf/2014-kazi-raporu.pdf>
- Türkcan, A. U. (2015a). Kanlıtaş Höyük 2015 yılı kazı çalışmaları raporu. <http://kanlitas.com/pdf/2015-kazi-raporu.pdf>
- Türkcan, A. U. (2018). 2016 Kanlıtaş Höyük (İnönü, Eskişehir) kazı çalışmaları. 39. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (2nd vol., s. 243–261) içinde.
- Türkcan, A. U. ve Topal, C. (2021a). Survey of Kanlıtaş mound and its environment (Eskişehir/İnönü): The settlements and pottery of Early Bronze Age. B. A. N. Bilgen, L. Harrison, ve A. Kuru (Ed.), *Early Bronze Age in Western Anatolia* (s. 39–48) içinde. Institute for European and Mediterranean Archaeology Distinguished Monographs Series, SUNY.
- Türkcan, A. U. ve Ertemin, D. (2021b). The inner Western Anatolian prehistoric period Porsuk culture: The Kanlıtaş Höyük project 2018 final excavation report. S. R. Steadman ve G. McMahon (Eds.), *The Archaeology of Anatolia, Volume IV: Recent Discoveries (2018–2020)* (s. 33–45) içinde. Cambridge Scholars Publishing.
- Üstündağ, H. (2017). Kanlıtaş kazısı 2017 yılında bulunan insan iskeleti antropolojik raporu. <http://kanlitas.com/pdf/2014-kazi-raporu.pdf>

UBEYD KÜLTÜRÜ'NÜN GÜNEY KAFKASYA'YA YAYILIMI İLE İLİŞKİLİ YENİ VERİLER

NEW FACTS ON THE SPREAD OF UBAID CULTURE IN THE SOUTH CAUCASUS

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 16 Ekim 2024	Received: October 16, 2024
Hakem Değerlendirmesi: 28 Ekim 2024	Peer Review: October 28, 2024
Kabul: 28 Kasım 2024	Accepted: November 28, 2024

DOI: 10.22520/tubaar.1568146

Veli. B. BAŞŞALİYEV* - Nezahat CEYLAN - Elmar BAŞŞALİYEV***
Heyran HASANOVA**** - ZİNİYET MEMMEDOVA*******

ÖZET

Bülövkaya yerleşimi Babek ilçesinin Göynük köyü civarında, deniz seviyesinden 1430 m yükseklikte, Sarısu nehrinin sol kıyısında yer almaktadır. Yerleşimde 2024 yılında yapılan araştırmalar sırasında ortaya çıkarılan yeni arkeolojik buluntular, çok sayıda boyalı çanak çömlek, Mezopotamya ve Güney Kafkasya kültürleri arasındaki ilişkinin net bir şekilde yorumlanmasına ve yeniden değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır. Bülövkaya yerleşiminin araştırılması MÖ 5. binyılın ilk yarısında Mezopotamya ile Nahçıvan arasındaki ekonomik ve kültürel ilişkilerin genişlediğini, Ubeyd kabilelerinin kuzeye doğru hareket ederek Nahçıvan'a yerleştiğini göstermektedir. Yapılan araştırmalar burada yerleşen kabilelerin göçebe hayvancılıkla uğraştıklarını, ağırlıklı olarak Zengezur obsidiyeni kullandıklarını söylemek için olanak sağlamaktadır. Ubeyd kabilelerinin Nahçıvan'a doğru hareketi Güney Kafkasya'nın zengin hammadde, özellikle obsidiyen, bakır kaynakları ve bol otlaklarla ilişkiliydi. Bülövkaya çanak çömleği arasında Urmiye Havzası'na özgü çanak çömleğin bulunması bu kültürün yerel kültürlerle etkileşimde olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Güney Kafkasya, Nahçıvan, Mezopotamya, Ubeyd Kültürü, Urmiye Havzası, Boyalı Çanak Çömlek

* Prof. Dr., Nahçıvan Devlet Üniversitesi, Tarih ve Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Nahçıvan / Azerbaycan
e-posta: velibahshaliyev@mail.ru, ORCID:0000 0002 4914 3016.

** Prof. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bişkek / Kırgızistan
e-posta: n.ceylan@atauni.edu.tr, ORCID:0000-0002-9889-7279.

*** Doktora Öğrencisi, Erzurum Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eski Çağ Tarihi Bölümü, Erzurum / Türkiye
e-posta: elmarbakhshaliyev@gmail.com, ORCID:0000 0003 3360 0961.

**** Ar. Gör., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Eski Çağ Arkeolojisi Bölümü, Nahçıvan / Azerbaycan
e-posta: h.hasanova.99@mail.ru, ORCID:0000-0001-8814-3150.

***** Ar. Gör., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Eski Çağ Arkeolojisi Bölümü, Nahçıvan / Azerbaycan
e-posta: ziniyet1999@gmail.com, ORCID:0009-0006-5299-1119.

ABSTRACT

Bülövkaya settlement is located near the Göynük village of Babek district, on the left banks of a mountain river, at an altitude of 1430 m above sea level. During the research carried out in the settlement in 2024 found new archaeological materials, especially a lots of painted pottery, allow a clear interpretation and re-evaluation of the relationship between Mesopotamian and Southern Caucasian cultures. Researches of the Bülövkaya settlement shows that in the first half of the 5th millennium BC, economic and cultural relationships between Mesopotamia and Nakhchivan expanded and Ubaid tribes moved north and settled in Nakhchivan. Research on the settlement allows us to say that the tribes who settled here were engaged in nomadic animal husbandry and used mainly Zengezur obsidian. The movement of Ubaid tribes towards Nakhchivan was related to the rich raw material deposits of the Southern Caucasus, especially obsidian and copper deposits, as well as abundant pastures. The presence of pottery specific to the Urmia Basin among the Bülövkaya pottery shows that this culture also has connections with local cultures.

Keywords: Southern Caucasus, Nakhchivan, Mesopotamia, Ubaid Culture, Urmia Basin, Painted Pottery

GİRİŞ

Güney Kafkasya'nın eski yerleşimlerinde Mezopotamya ile ilişkili maddi kültür örneklerinin bulunması, Kafkasyalı araştırmacılar arasında büyük ilgi uyandırmış, eski Mezopotamya kültürlerinin Güney Kafkasya'ya yayılması konusunda çeşitli görüşler dile getirilmiştir (Fig. 1). Bir grup araştırmacı Mezopotamya kültürlerinin Güney Kafkasya'daki izlerini ekonomik ve kültürel bağlarla ilişkilendirirken (Бахшалиев, 2022, s. 149), diğerleri Mezopotamya kültürlerinin göç yoluyla Güney Kafkasya'ya yayıldığını söylemiştir (Cucchi ve ark., s. 2013). Güney Kafkasya'da yayılan, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ova bölgesini de kapsayan Leyla Tepe Kültürü de, Kuzey Mezopotamya'daki kavimlerle ilişkilendirilmiştir (Мунчаев ve Амиров, 2015, s. 128-131; Müseyibli 2020, s. 220-234). Araştırmacıların bazıları Leyla Tepe Kültürü'nün Uruk Kültürü ile ilişkili olduğunu söylerken (Мунчаев ve Амиров, 2009, s. 41-52), diğerleri bu kültürün Ubeyd Kültürü'nden kaynaklandığını varsaymaktadır (Müseyibli, 2020, s. 220-234). Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güneyinde yer alan Nahçıvan'da yapılan arkeolojik araştırmalar, Mezopotamya kavimlerinin koloniler halinde Nahçıvan'a yerleştiğini ve bu koloniler aracılığıyla ekonomik ve kültürel ilişkilerin yürütüldüğünü söylemek için olanak sağlamıştır (Бахшалиев ve Mappo, 2024, s.

17-18). Azerbaycan bilim adamı I. H. Nerimanov, Halaf Kültürü'nden sonra Azerbaycan'da Ubeyd Kültürü'nün yayıldığını ileri sürmüştür (Нериманов, 1985, s. 271; Нериманов, 2003, s. 32-33). Ancak bulguların eksikliği bu fikirlerin savunulmasını zorlaştırmıştır. Şöyle ki, Ubeyd Kültürü'ne özgü olan boyalı çanak çömlek, Leyla Tepe Kültürü'nün de aralarında bulunduğu Güney Kafkasya kültürlerinde birer örneklerle temsil ediliyordu. Nahçıvan'da yer alan Bülövkaya yerleşiminde 2024 yılında yapılan araştırmalar sırasında ortaya çıkarılan yeni arkeolojik buluntular, o sıradan çok sayıda boyalı çanak çömlek, Mezopotamya ve Güney Kafkasya kültürleri arasındaki ilişkinin net bir şekilde yorumlanmasına ve yeniden değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır. Bu çalışmanın amacı yeni bulguları yayınlarak bilimsel dolaşıma kazandırmaktır.

BÜLÖVKAYA YERLEŞİMİNDE ARKEOLOJİK KAZILAR

Bülövkaya yerleşimi Babek ilçesinin Göynük köyü civarında, deniz seviyesinden 1430 m yükseklikte, Sarısu nehrinin sol kıyısında yer almaktadır (Fig. 2). Yerleşim 2019-2023 yıllarında yüzey araştırmalarıyla, 2023 yılında ise sondaj kazısı ile incelenmiştir. Yerleşimde arkeolojik kazılar Haziran-Temmuz 2024'te V. B. Bahşaliyev'in

Figür 1

Nahçıvan, Güney Kafkasya ve Yakın Doğu'nun Neolitik ve Kalkolitik Çağ Yerleşimleri / *Neolithic and Chalcolithic Settlements of Nakhchivan, Southern Caucasus and Near East* (Veli Bakhshaliyev)

bilimsel yönetiminde 300 metrekairelik alanda yapılmıştır (Fig. 3). Arkeolojik kazılar Bülövkaya C, Bülövkaya D ve Bülövkaya E olmak üzere üç alanda gerçekleştirilmiştir. Arkeolojik araştırmalar yerleşimin tek tabakalı olduğunu göstermiştir. Ancak araştırma sırasında birbirinden renk bakımından farklılık gösteren iki yapı katının olduğu tespit edilmiştir. Kültür tabakasının kalınlığı 0,3-1,5 m arasında değişmektedir. Kazı sırasında birinci yapı katında ortaya çıkarılan yapıların korunması amacıyla C alanında kazı durdurulmuş ve D ve E alanlarında ise ana toprağa kadar devam edilmiştir. Kazı alanlarının boyutları 10x10 m'dir.

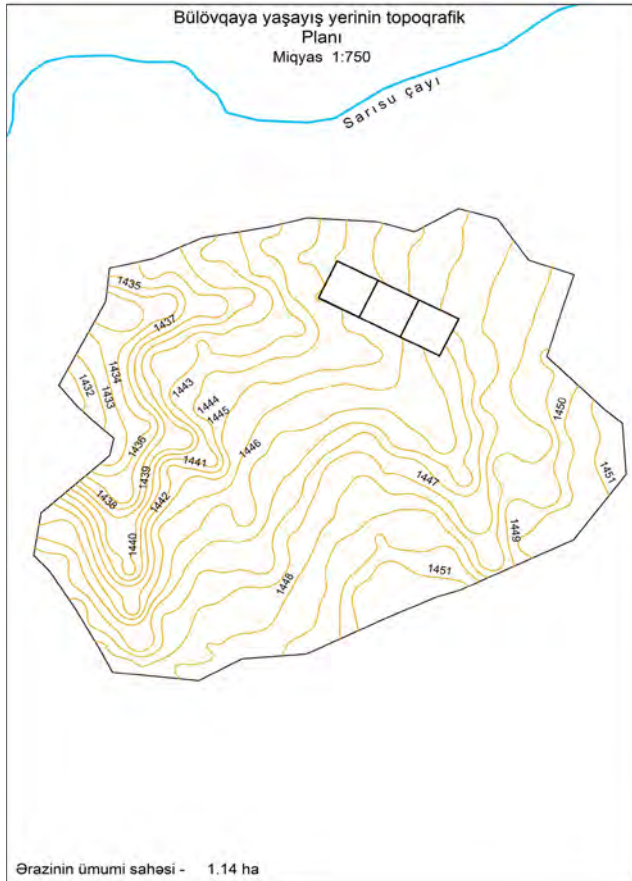
Figür 2

Bülövkaya Yerleşimi ve Kazı Alanının Görünümü / View of Bülövkaya Settlement and Excavation Area (Veli Bakhshaliyev)

Figür 3.

Bülövkaya Yerleşiminin Topoğrafik Planı / Topographic plan of Bülövkaya Settlement (Veli Bakhshaliyev)

Yukarıdaki ilk yapı katı, çanak çömlek, alet, hayvan kemigi, obsidiyen ve diğer taş aletlerin bulunduğu gri toprak tabakalarından oluşuyordu. Birinci yapı katındaki evler tahribata uğramış, bu tabakada herhangi bir ocak veya kül kalıntısı ortaya çıkarılmamıştır. Ancak taban kalıntıları, çanak çömlek örneklerinin, aletlerin yatay konumu ve toprağa gömülen küpler, insanların buraya yerleştiğini gösteriyordu. Açık renkte olan ikinci yapı katı ise buluntu açısından daha zengindi. Araştırma sırasında bu yapı katında dikdörtgen planlı evlerin kalıntıları, çukurlar, ocaklar, çanak çömlek, obsidiyen ve hayvan kemiklerinden oluşan zengin arkeolojik malzeme ortaya çıkarılmıştır.

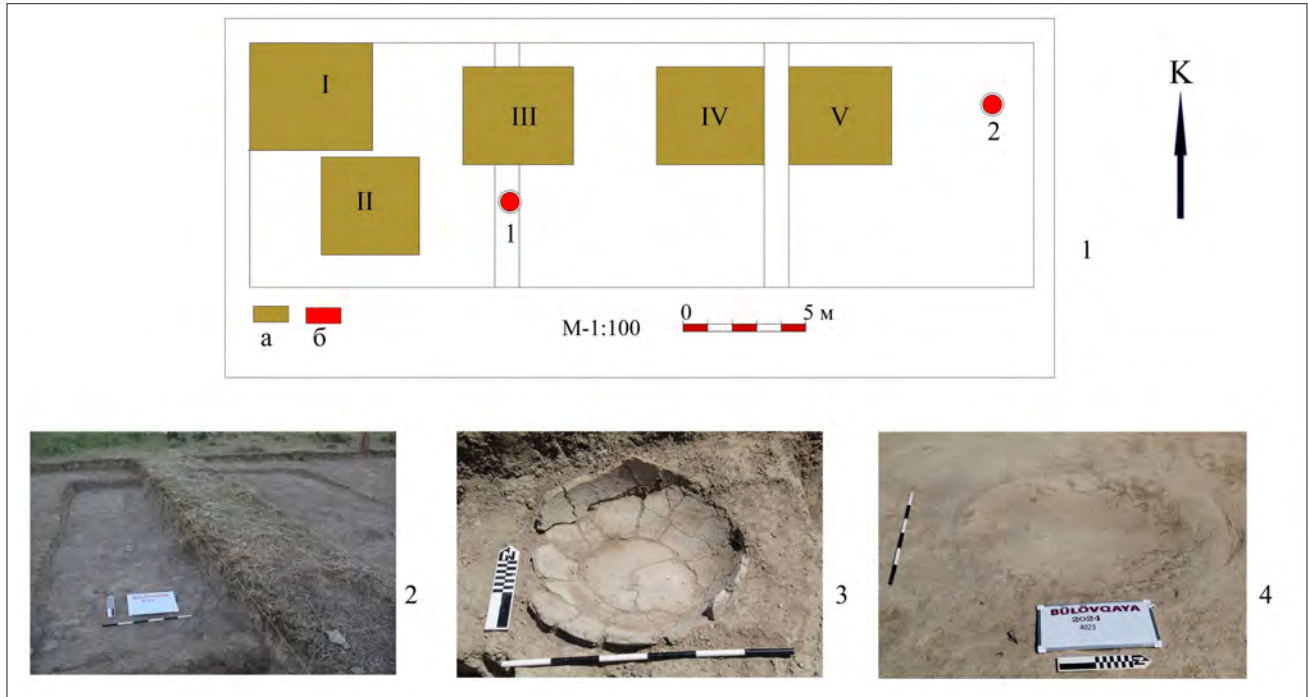
Mimari Kalıntılar

Birinci yapı katına ait evler yerleşmenin üst katlarında, C alanında yapılan araştırmalar sırasında bulunmuştur. Araştırma sırasında dörtgen planlı ev kalıntılarının yanı sıra, çok sayıda çanak çömlek, iki adet taş çekiç, ezgi taşı ve obsidiyen yontmak için aletler ortaya çıkarılmıştır. İlk ev kazı alanının kuzeybatı köşesinde yer alıyordu (Fig. 4, 1, I). Ev 5 m uzunluğunda ve 4.40 m genişliğindeydi. Zemin bir süre kullanıldığından çevreye göre sert ve düzdü. Evin içinde pembe renkli çanak çömlek örnekleri, obsidiyen parçaları ve hayvan kemikleri bulunuyordu. Buluntular özellikle çanak çömlek örnekleri zemine yatay konumdaydı. Bu evin güney tarafında ikinci evin, daha doğrusu tabanının kalıntıları açığa çıkarıldı (Fig. 4, 1, II). Evin uzunluğu 4,50 m, genişliği 4,40 m idi. Zemin kullanımdan dolayı sertleşmişti. Evin içinde pembe renkli çanak çömlek örnekleri, obsidiyen parçaları ve hayvan kemikleri bulunuyordu. Birinci evin doğu tarafında üçüncü evin kalıntıları bulundu (Fig. 4, 1, III). Ancak bu evin bir kısmı da D alanına taşınmıştı (Fig. 4, 2). Evin uzunluğu 4,50 m, genişliği 4 m idi. Zemin sertleşmiş ve aşınmıştı. Zemin üzerinde yatay konumda bulunan çanak çömlek parçaları, ezgi taşı ve bir havan parçası ele geçirilmiştir. Araştırma sırasında eski insanların zemini düz tutmak için yassı taşlar kullandıkları, daha doğrusu zeminin bazı yerlerine taş levhalar yerleştirdikleri belirlendi. Muhtemelen bu taş levhalar ev eşyalarını yerleştirmek için kullanılmıştı. Ancak çoğu durumda bu taş levhaların toprak erozyonu nedeniyle eğildiğini ve yer değiştiğini de söylememiz gerekiyor. Bu evin D alanına ait bölümünde, uzun saplı, ters çevrilmiş küçük bir kap bulunmuştur. Evin doğu tarafında ise toprağa gömülü bir depo küpünün kalıntıları vardı (Fig. 4, 1, 1). Saman karışımı kilden yapılmış, iyi pişirilmemiş bu küpün sadece toprağa gömülen alt kısmı sağlam kalmıştı (Fig. 4, 3). Cidarları arasında pişmemiş gri bir tabaka bulunmaktaydı.

İkinci alanda, D alanında yapılan araştırmalarda üst tabakadan az miktarda çanak çömlek bulunmuştur. Bu alanda yapılan kazılar sırasında üçüncü evin doğu tarafında dördüncü evin kalıntıları ortaya çıkarıldı

Figür 4

Birinci Yapı Katının Planı ve Arkeolojik Buluntular: 1- Birinci Yapı Katındaki Evlerin Planı; 2-Üçüncü Evin Görünümü; 3-Depo Küpü; 4-İkinci Yapı Katında Yuvarlak Ocak; a- Evler; 6 –Depo küpleri / Plans of Houses First Horizon and Material-Cultural Remains: 1-Plans of Houses at the First Level; 2-View of the Third Room; 3-Household Jug; 4-Hearth From the Second Level; A -Houses; B - Household Jugs (Veli Bakhshaliyev)

(Fig. 4, 1, IV). Bu ev 4.50 m uzunluğunda ve 4.40 m genişliğindeydi. Diğer evlerde olduğu gibi bu evin de içerisinde zemin üzerinde yatay pozisyonda bulunan çanak çömlek parçaları, ezgi taşı ve havan parçaları vardı. Zemin kullanımdan sertleşmişti. Çanak çömlek örnekleri çoğunlukla pembe renkli, bazen ise boyalıydı.

Beşinci evin kalıntıları E alanında bulundu (Fig. 4, 1, V). Bu ev 4,50 m uzunluğunda ve 4,40 m genişliğindeydi. Evin batı tarafında zemine gömülü bir kapı taşının bulunması, burada bir kapı aralığının olduğunu göstermektedir. Bu evin doğu tarafında ise toprağa gömülü büyük bir depo küpü parçalanmış halde bulunmuştur (Fig. 4, 1, 2). Küpün ağzı ve gövdesi kırılarak kapın içerisine dökülmüştü (Fig. 5).

Figür 5

Depo Küpünün Kalıntıları / Remains of Storage Jug (Veli Bakhshaliyev)

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi birinci yapı katının altında yer alan ikinci yapı katı, açık renkli olması ve kül karışımının varlığıyla ayırt ediliyordu (Fig. 7, 2, 3). Beyaz-sarı renkli bu tabaka gri renkli külle karışmıştı. Ancak söylememiz gerekiyor ki, arkeolojik kalıntılar bu tabakada daha iyi korunmuştu. Evlerin ve ocakların yerleri açıkça görölüyordu. Bu tabakada yapılan arkeolojik kazılar, evlerin inşası sırasında, ilk önce, alanın düzleştirildiğini ortaya çıkarmıştır. Alan tesviye edildiğinde bazı evlerin kuzey tarafı hafifçe zemine doğru 10-15 cm kadar derinleştirilmişti. Evlerin yapımında ahşap direkler de kullanılmıştı. Bu tabakadaki evlerin yerleri belirlenirken ahşap direklerin planı da dikkate alınmıştır (Fig. 6). Bu tabakada altı evin kalıntısı tespit edilmiştir. Araştırma sırasında evlerin gruplar halinde yer aldığını, aralarındaki boş alanların ise işlik olarak kullanıldığını söylemek mümkün olmuştur. İşlikte çukurlar, ocaklar, çanak çömlek ve çömlekçi fırınının kalıntıları bulunmuştur. İşlik çevresinde yer alan evler Ovçular Tepe yerleşiminde yapılan kazılar sırasında da bulunmuştur (Marro ve ark., 2011, s. 53-100, foto 8).

Bu yapı katındaki ilk ev, C alanında yapılan kazılarda, alanın batı tarafında bulunmuştur (Fig. 7, 1, I). Bu evin bir kısmı kazılmayan alanın altında kalmıştır. Evin içerisinde çanak çömlek örnekleri, hayvan kemikleri ve obsidiyen parçaları bulunmuştur. Ev 4,30 m uzunluğunda, 2,20 m genişliğindeydi.

Figür 6

Kazı Alanın Dron Görünümü: 1-Birinci Yapı Katındaki Evin Görünümü; 2-3-İkinci Yapı Katındaki Evlerin İzleri / Drone View of the Excavation Area: 1-View of the House on the First Building Phase; 2-3- Traces of Houses of the Second Building Phase (Veli Bakhshaliyev)

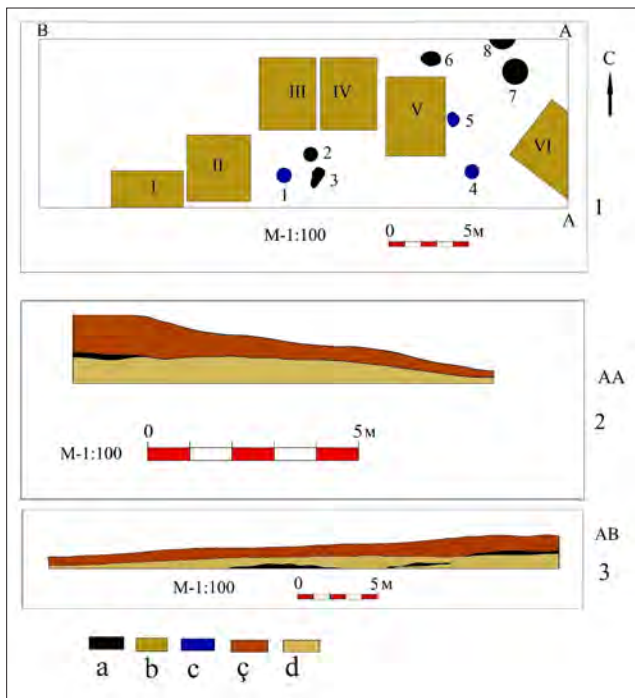

İkinci ev onun doğusunda yer alıyordu (Fig. 7, 1, II). Uzunluğu 4,70 m, genişliği 3,70 m idi. Evin içerisinde çanak çömlek örnekleri, hayvan kemikleri ve obsidiyen parçaları ortaya çıkarılmıştır. Evin kuzey tarafında 1 m genişliğinde ve 10 cm yüksekliğinde bir platform vardı. Muhtemelen bu platform ev eşyalarını yerleştirmek için kullanılıyordu.

Üçüncü ev D alanında yapılan kazılar sırasında ortaya çıkarılmıştır (Fig. 7, 1, III). Bu evin uzunluğu 4,70 m, genişliği 3,70 m idi. Kuzey tarafında 1 m genişliğinde bir platform ve bir direk yeri, güney tarafında ise üç adet direk yeri vardı. Evin içerisinde sade ve boyalı çanak çömlek, hayvan kemikleri ve obsidiyen parçaları ele geçirilmiştir. Sertleşmiş zemininin yanı sıra, direk yerleri de evin planının belirlenmesine olanak sağlamıştır.

Figür 7

İkinci Yapı Katının Planı ve Kesitler: 1- İkinci Yapı Katının Planı; 2-3- Kesitler; A –Ocak ve Kül Kalıntıları; B-Evler; C-Çukurlar; Ç-Birinci Yapı Katı; D- İkinci Yapı Katı / Plans of Second Level and Sections of Excavations at the Büllövka Settlement. 1-Plans of Houses on the Second Level; 2-3-Cuts; A-Remains of Hearths and Ash; B-Houses; C-Pits; Ç-First Level; D- Second Level (Veli Bakhshaliyev)

Dördüncü ev üçüncünün doğu tarafında ve onunla aynı büyüklükteydi (Fig. 7, 1, IV). Evin uzunluğu 4,70 m, genişliği 3,70 m idi. Evin kuzey tarafında platform, ön tarafında ise direk yerleri açıkça görülüyordu. Bu tabakadaki evlerin zemini beyaz kil ile sıvandığı için evlerin izleri kolaylıkla tespit edilebiliyordu.

Bu evlerin ön tarafında yuvarlak bir çukur (Fig. 7, 1, 1) ve üç ocak bulunmuştur. Birinci ocak tahrip olduğundan şeklini tam olarak belirleyemedik. Diğer ocaklardan biri yuvarlak, diğeri ise oval plandaydı (Fig. 4, 4). Yuvarlak ocağın çapı 90 cm, diğerrinin boyutları ise 1,10-0,75 m'dir (Fig. 7, 1, 2-3). Ocakların çevresinde kül yığınları, çanak çömlek, hayvan kemikleri ve obsidiyen parçaları yatay konumda bulunmaktaydı. Yerleşimin güney sınırında, dere kenarında yer alan bu alan ışık olarak kullanılmış olmalıdır.

Beşinci ev dördüncünün doğusunda yer alıyordu (Fig. 7, 1, V). Uzunluğu 4,80 m, genişliği 3,70 m idi. Evin içindeki hayvan kemikleri ve obsidiyen parçaları yatay pozisyondaydı. Kuzey tarafında 1 m genişliğinde bir platform, güney tarafında ise direk yerleri vardı. Bu evin kuzey tarafında çanak çömlek fırınının (Fig. 7, 1, 6) ve iki ocağın kalıntıları (Fig 7, 1, 7-8), doğu tarafında ise 60 cm çapında iki adet yuvarlak çukur bulunmuştur

(Fig. 7, 1, 4-5). Çukurlar hayvan kemikleriyle doluydu (Fig.8). Hayvan kemikleri arasında büyükbaş hayvanların kemikleri çoğunlukta idi. Fırınlardan biri yuvarlak şekilde ve 1,10 m çapındaydı. İçerisi siyah külle doluydu. Diğer ocağın bir kısmı ise kazı alanının dışındaydı. Çapı 60 cm idi. Bu ocağın da içi siyah külle doluydu. Ocakların çevresinde hayvan kemikleri, çanak çömlek ve obsidiyen parçaları ele geçirilmiştir. Araştırmalar bu alanın aynı zamanda yiyecek depolamak ve yemek pişirmek için kullanılan ekonomik amaçlı bir avlu olduğunu gösteriyor. Çanak çömlek fırınının bulunması insanların bu alanda üretim faaliyetlerinde bulunduğunu doğrulamaktadır. Bu alandaki araştırmalar ocakların çevresinde obsidiyen aletlerin de yapıldığını göstermektedir. Böylece evlerin bir grup halinde yer aldığını ve aralarındaki alanın ışık olarak kullanıldığını söyleyebiliriz.

Figür 8

Kemikle Dolmuş Çukur / Pit Filled with Bone (Veli Bakhshaliyev)

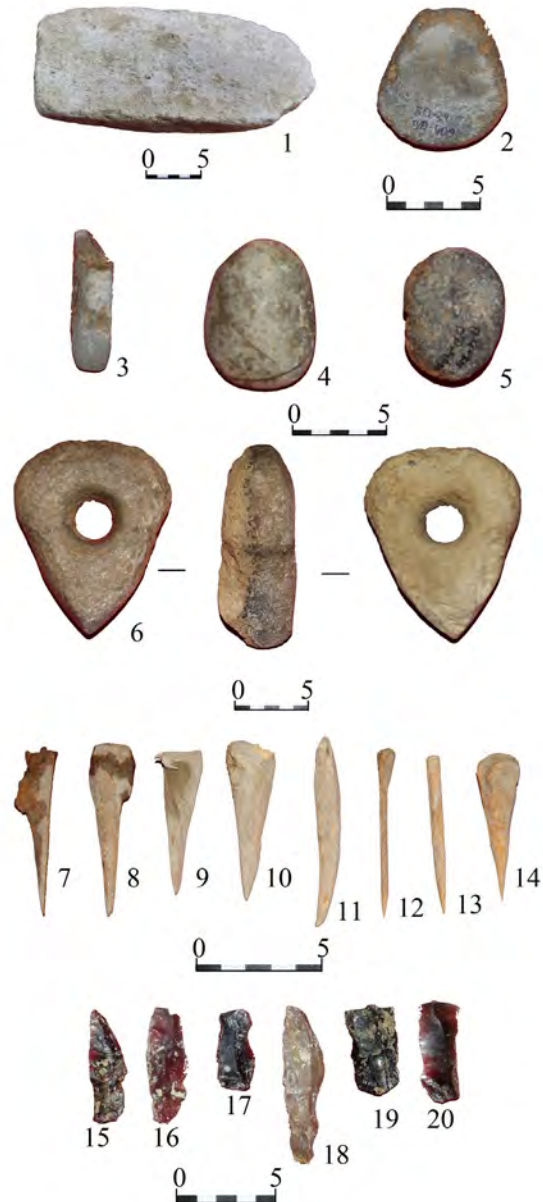
Altıncı ev E alanının doğu ucunda yer aldığından bir kısmı kazı alanının dışındaydı (Fig. 7, 1, VI). Evin planı zemindeki beyaz sıva ve direk deliklerden net bir şekilde belirlenebiliyordu. Bu evin kazı alanında kalan kısmının uzunluğu 4,70 m, genişliği ise 3,70 m idi. Evin içerisinde çanak çömlek, hayvan kemikleri ve obsidiyen parçaları bulunmuştur. Bu evin zemininde ezgi taşı, obsidiyen yontmak için aletler ve kemik aletler bulunmuştur.

Yerleşimde yapılan kazılar sırasında eski çağ insanların standart şekilli, kare planlı evlerde yaşadıkları belirlenmiştir. Arkeolojik araştırmalar Bülövkaya yerleşimi için dörtgen planlı hafif yapılı evlerin karakteristik olduğunu göstermektedir. Araştırma sırasında birinci tabakada beş, ikinci tabakada ise altı evin kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Birinci kattaki evlerin inşasında zemini yapmak için yassı taş levhalar da kullanılmıştır. Evlerin dışında depo küpleri, çanak çömlek ve aletler bulunuyordu. Yapılan araştırmalara göre alt kattaki evlerin zemininde platformların yapıldığı, evlerin direkler yardımıyla inşa edildiği ve hafif örtü ile tamamlandığı söylenebilir. Ocaklar evlerin dışındaki iş yerlerinde bulunuyordu. Bu da insanların buraya yaz aylarında yerleştiğini bir kez daha doğruluyor. Eski insanlar evlerin zeminini beyaz harçla sıvıyorlardı.

Yuvarlak ocakların ve depo çukurlarının zeminine de sıva yapılıyordu. Ezgi taşları ve diğer aletler evlerin içinde ve ışıklerde bulunuyordu. Işıklerde obsidiyen parçaları, ocak ve alet parçalarının bulunması, eski insanların ışıklerde, ocakların çevresinde aletler yaptığını ve burada gıda ürünlerini işlediğini gösteriyor. Yerleşimde çeşitli maddi kültür kalıntılarının bulunmasına rağmen hayvan kemikleri ve çanak çömlek oldukça fazladır. Çanak çömleğin bir kısmının yerleşimde yapılmış olması muhtemeldir. Mimari kalıntılar ve kazı sırasında ele geçirilen bulgular, yerleşimin tek tabakalı olduğunu ve bu kültürün iki aşamadan geçtiğini söylememize olanak sağlar. Üst tabakada ocak kalıntılarının bulunmaması muhtemelen yerleşimde insanların kısa süreli yaşamasından ve göçebe hayvancılığın yoğunlaşmasından kaynaklanmıştır.

Figür 9

Aletler / Tools (Veli Bakhshaliyev)

Aletler

Bülövkaya’da bulunan iş aletlerinin bir kısmı ezgi taşlarından oluşmaktadır (Fig. 9, 1). Bu tip aletler çoğunlukla gri bazalt taşından yapılmıştır. Ezgi taşları çoğunlukla evlerin içinde, ocakların çevresinde bulunmuştur. Bülövkaya’daki ezgi taşlarının analizi yapılmadığından hangi amaçla kullanıldığını söylemek zordur. Ancak Nahçıvan’da yapılan araştırmalar bu tür aletlerin çok farklı amaçlarla kullanıldığını doğrulamaktadır. Bu aletler tahılın yanı sıra tuz ve maden öğütülmesinde de kullanılıyordu (Bakhshaliyev, 2021, s. 382-384, fig. 10; Бахшалиев, 2022, s. 143).

2024 yılında Bülövkaya’da yapılan kazılarda çok sayıda perdah taşı (Fig. 9, 2, 3), vurma aletleri (Fig. 9, 4, 5), iki adet taş çekiç (Fig. 9, 6) ve bu tip alete ait bir parça da açığa çıkarılmıştır. Çekiçlerin baş tarafında bir yuvarlak delik açılmıştır. Böyle bir alet 2023 yılında Bülövkaya’daki yüzey araştırması sırasında da ele geçirilmişti. Kültepe I, Aknaşen-Hatunark ve Duzdağ madenlerinde bulunan taş çekiçlerden farklı olarak bu aletlerin bir ucu sivri ve keskindir. Bu tür aletler Nahçıvan Tepe yerleşiminde de bulunmuştur. Nahçıvan Tepe aletlerinden birinde bakır oksidinin bulunması, bu aletlerin madencilikte kullanıldığını söylemeye olanak sağlamaktadır (Bakhshaliyev, 2021, s. 382-384, fig. 10; Бахшалиев, 2022, s. 143). Bu tür aletler kazıma için çok uygundur ve büyük olasılıkla madencilikte de kullanılmıştır.

Bülövkaya’da yapılan araştırmalarda başta iğneler olmak üzere çok sayıda kemik alet de ele geçirilmiştir (Fig. 9, 7-14). Aletlerin bazıları işlenirken aşınmış, bazıları ise kırılmıştır.

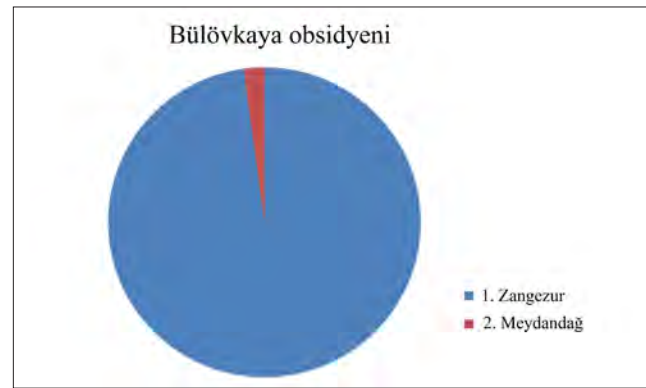
Obsidiyen ve Çakmaktaşı Aletler

Bülövkaya’da bulunan aletlerin bir kısmı obsidiyen (Fig. 9, 15-17, 19-20) ve çakmaktaşı (Fig. 9, 18) yapılmıştır. Bilindiği gibi, Güney Kafkasya’da pek çok hammadde kaynakları, o sıradan obsidiyen ve bakır yatakları bulunmaktadır (Бахшалиев, 2022, s. 144-146). Urmiye Havzası’nda obsidiyen bulunmadığından bu bölgede yerleşen toplum Güney Kafkasya’nın obsidiyen kaynaklarını kullanmıştır. Obsidiyen eski dünyanın tarım ve hayvancılıkla uğraşan kabileleri için çok önemli olduğundan Güney Kafkasya ile Urmiye Havzası arasında bağlantıların kurulmasına olanak sağlamıştır. Sirabçay vadisindeki Geç Kalkolitik yerleşimlerinde olduğu gibi Bülövkaya’da da çok az sayıda obsidiyen alet bulunmaktadır. Ancak çok sayıda obsidiyen parçası ele geçirilmiştir. Araştırmalar, Nahçıvan’ın Neolitik ve Kalkolitik yerleşimlerinde Göyçe Havzası ve Zengezur obsidiyeninin ağırlıklı olarak kullanıldığını göstermektedir (Бахшалиев ve Бахшалиев, 2021, s. 189-191). Ovçular Tepe’de Göyçe obsidiyeni, Sirabçay

vadisinin Geç Kalkolitik yerleşimlerinde Zengezur obsidiyeni çoğunluktadır (Baxşaliyev, 2023, s. 140-142). Bülövkaya obsidiyeninin sadece bir kısmı (74 örnek) analiz edilmiştir.¹ Analizler Bülövkaya’da ağırlıklı olarak Zengezur obsidiyeninin (Fig. 10), kısmen de Meydan dağ obsidiyeninin kullanıldığını göstermektedir (Orange ve ark, 2021, s. 932). Araştırmalar obsidiyen kullanımının yerleşimlerin coğrafi konumuyla ilişkili olduğunu da doğrulamaktadır. Muhtemelen, Bülövkaya’da Zengezur obsidiyeninin çoğunlukta olması bununla ilişkilidir.

Figür 10

Bülövkaya’daki Obsidiyenlerin Analiz Sonuçları / Result Analyses of Obsidian from Bülövkaya Settlement (Veli Bakhshaliyev)

Çakmaktaşıdan yapılmış çok az alet vardır. Bunlar orak dişlerden oluşmaktadır. Bazıları piramidal, bazıları da prizmatik çekirdeklerin yontulmasıyla yapılmıştır. Bazı plakaların her iki tarafı da iyi rötuşlanmış, diğerleri ise rötuşsuzdur. Bu tür aletler orak dişi, ya da başka aletlerin yapı parçası gibi kullanılmış olmalıdır.

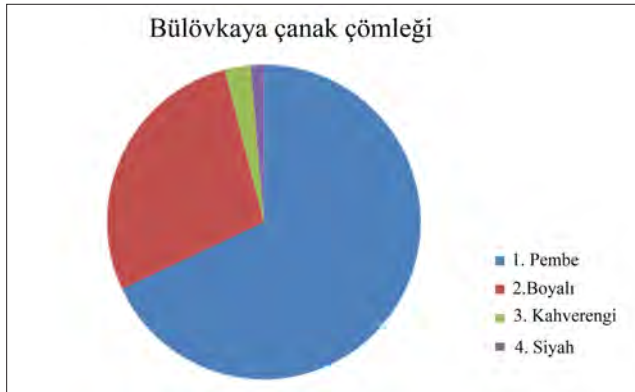
ÇANAK ÇÖMLEK

Bülövkaya’da ortaya çıkarılan buluntuların büyük çoğunluğunu çanak çömlek oluşturmaktadır. 2024 yılı kazılarında Bülövkaya yerleşiminden 8507 adet çanak çömlek bulunmuştur. Bunların arasında 1.639 adet form veren çanak çömlek vardır. Bülövkaya çanak çömleğini dört gruba ayırabiliriz (Fig. 11). Çanak çömleğin %69,6’sı pembe (Fig. 12, 5, 1-5), %2’si kahverengi (Fig. 12, 6-8), %1’i siyah-gri renkte pişirilmiştir (Fig. 12, 9-11). Çanak çömleğin %27,4’ü boya bezeklidir (Fig. 12, 12-17). Bazılarının yüzeyinde kaba saman karışımı açıkça görülüyor. Çanak çömlek ince kil tabakalarının birbirinin üzerine yerleştirilmesiyle yapılmıştır. Bazı çanak çömleğin yüzeyi tarak benzeri bir aletle yapılandırılmıştır. Ancak bu tip çanak çömlek nadiren görülmektedir. Kapların dipleri düz, dışa doğru çıkıntılı ve yuvarlak olarak şekillendirilmiştir. Birinci yapı katında bulunan çanak çömleğin çoğunun iki yüzü de ince bir toprak kaplamaya sahiptir.

¹ Obsidiyenlerin analizi Marie Orage tarafından yapılmıştır.

Figür 11

Bülövkaya Çanak Çömleğinin Oranı / *Proportion of Bülövkaya Pottery* (Veli Bakhshaliyev)

Birinci Grup Çanak Çömlek

Birinci grupta pembe renkli çanak çömlek yer alıyor. Bu gruptaki çanak çömlek saman, bitki ve kum katkılı kilden, bazen de katkısız kilden yapılmış ve pembenin çeşitli tonlarında pişirilmiştir. Bu gruptaki çanak çömlekler genellikle iyi pişirilmiştir. Ancak bazılarının cidarları arasında siyah veya gri bir tabaka bulunuyor ki, bu da onların yeterince oksijen alamadıklarını ve iyi pişmediklerini gösterir. Bu gruptakiler form olarak çanak ve çömleklerden oluşmaktadır. Testi tipi kaplar nadiren görülmektedir. Çanak çömlekler arasında büyük küplerin parçaları da bulunmaktadır. Kaplar çoğunlukla kalın cidarlıdır. Ancak ince cidarlı küçük kaplar da bulunmaktadır (Fig. 13, 3, 6, 12). Çanak tipi kaplar dışbükey ve konik bir gövdeye sahiptir (Fig. 13, 1, 14). Çömlekler dışa devrik ağız kenarlı ve dışbükey gövdelidir (Fig. 13, 4). Kapların dipleri çoğunlukla düzdür. Ancak disk şekilli ve dışa doğru çıkıntılı dipler de bulunmaktadır (Fig. 13, 9, 19). Kapların az bir kısmı kabartma bezemelerle, o sıradan memeciklerle süslenmiştir (Fig. 13, 16-18). Memecik şeklindeki kabartmalı bezemeler Tülintepe (Esin ve Arsebük, 1982, s. 96), Değirmen-tepe (Esin ve Arsebük 1983, fig. 12, 1) gibi yerleşimlerden bilinmektedir. Bu tip bezeme motifi Tülintepe'nin koyu yüzlü çanak çömleğinin karakteristik özelliğidir. Bazı çanak çömlek örnekleri yatay ve dikey kabartma kuşak üzerine parmak baskısı ile süslenmiştir (Fig. 13, 4, 10, 13). Çanak çömlek örneklerinin bir kısmı kabartma kuşak üzerine çentik şekilli çizgilerle bezenmiştir (Fig. 13,

8). Bu tip bezemeler de Doğu Anadolu'nun Kalkolitik yerleşimlerinden, o sıradan Tülintepe'den bilinmektedir (Esin ve Arsebük, 1982, s. 94-96). Bu tür bezemeler Güney Kafkasya'da yalnızca Kalkolitik dönemde ortaya çıkar ve Neolitik yerleşimlerinde ise bulunmamaktadır. Kulplar az sayıdadır. Boynuz şeklindeki kulplar kapların gövdesinin çeşitli yerlerinde yer almaktadır (Fig. 13, 5). Bu tür kulplar Güney Kafkasya ve Yakın Doğu'nun Neolitik ve Kalkolitik kültürlerinde yaygındır. Bunlar Kültepe I (Бахшалиев ve ark., 2017, fig. 110-112), Tell Damishiliyya (Akkermans, 1988, fig. 16, 120) ve diğer yerleşimlerden bilinmektedir. Bu tip kulplar Geç Kalkolitik dönemde oldukça nadirdir. Bazı kapların ağız kenarları çentiklerle süslenmiştir. Bazı çömlekler ise akıtacaklıdır (Fig. 13, 7). Sepet izleri sadece iki çanak çömlek parçasında bulunmuştur. Azerbaycan'ın, o sıradan Nahçıvan'ın Neolitik ve Kalkolitik yerleşimlerinde pembe renkli saman ve kum katkılı çanak çömlek iyi bilinmektedir (Badalyan ve ark., 2010, s.185; Бахшалиев, 2022, s. 145-149; Lyonnet ve ark., 2012, s. 38-39, 42). Ancak bazı çanak çömlek örnekleri, özellikle dışbükey ve konik gövdeli çanaklar, Yakın Doğu ülkelerindeki çanak çömlekle benzerlik göstermektedir. Bülövkaya'nın kimi çanak çömlek tipleri Doğu Anadolu'da Domuztepe (Campbell ve Fletcher, 2006, fig.5, 3; fig. 5, 4) ve Değirmen-tepe (Esin, 1983, fig. 3, 5-8) yerleşimlerinden bellidir. Bu gruptaki çanak çömleklerin bazılarının gövdesi konik formu olup, orta kısmı dışa doğru çıkıntılıdır (Fig. 14, 1-4). Bu tip çanaklar (*cream-bowls*) şu ana kadar Güney Kafkasya'daki yerleşimlerde bulunmamıştır. Bu tip çanaklar Yakın Doğu kültürlerinin karakteristik özelliğidir. Araştırmalar bu tip çanakların ağırlıklı olarak Orta Halaf döneminde ortaya çıktığını, Geç Halaf döneminde de kullanıldığını göstermektedir. Bu tip çanakların prototipleri Sabi-Abyad'ın (Akkermans, 1987, fig. 4, 10; Akkermans, 1989, fig. IV.28, 204) ve Tell Arpaçıya'nın (Mallowan ve Cruikshank, 1933, fig. 54, 4) Halaf tabakasından bilinmektedir. Benzer çanaklar Yarım Tepe II (Amirov, 2018, fig. 7, 1, 3; Merpert, Munchaev, 1987, fig. 19, 3-4), Tell Agab (Davidson ve Watkins, 1981, fig. 2, 4) ve Tülintepe'nin Ubeyd döneminden bellidir (Esin ve Arsebük, 1971, s. 121; Esin ve Arsebük, 1982, s. 91). Nahçıvan Tepe'de bulunan bu tür çanak yerleşimin stratigrafisine uygun olarak MÖ. 4941-4722 yıllarına (Бахшалиев ve Бахшалиев, 2021, s. 187). Bülövkaya yerleşimi ise karbon analizine göre MÖ 5007-4508 yıllarına tarihlenmektedir (Tablo 1).

Tablo 1

Nahçıvanın Erken ve Orta Kalkolitik Yerleşmelerinden Alınan Karbon Örneklerin Analiz Sonuçları / *Result Analyses Coal from Early and Middle Chalcolithic Settlement of Nakhchivan.*

	Sampl ID	Sample	Radiocarbon Age [BP]	δ13C [‰]	Date BC [95,4%]
1	Bülövkaya E-5035	LTL33701	5968 ± 45	-14.5 ± 0.1	4953-4723BC
2	Bülövkaya E-4015	LTL33702	6001 ± 45	-15.8 ± 0.5	5007-4782BC
3	Bülövkaya 2021	LTL21697	5611 ± 45	-24.5 ± 0.5	4508-4353 BC
4	Naxçıvan Tepe-1165	LTL18624A	5724 ± 45	-20.3 ± 0.1	4686-4464 BC
5	Naxçıvan Tepe-2095	LTL17636A	5956 ± 45	-25.9 ± 0.5	4945-4722 BC
6	Uçan Agıl 15-2019	LTL16009A	5713 ± 45	-23.4 ± 0.4	4690-4450 BC
7	Uzunoba 15- 010	LTL16019A	5674 ± 45	-20.3 ± 0.5	4620-4370 BC

Bülövkaya'nın memecik şekilli kabartma bezekli ve silindirik akitacaklı kaplarının benzerleri Güney Kafkasya'daki Neolitik ve Kalkolitik dönem yerleşimlerinden, o sıradan Nahçıvan'daki Neolitik yerleşimlerinden (Bahşaliyev, 2021, s. 53-57, fig. 46, fig. 40) bilinmekte olsa bile bu kapların ve kulp türlerinin Yakın Doğu yerleşimlerinden, özellikle Ubeyd Kültürü yerleşimlerinden de iyi bilindiğini söylemeliyiz (Jasim, 2021, s. 407, fig. 334, s. 433, fig. 374).

İkinci Grup Çanak Çömlek

İkinci gruptaki çanak çömlek çoğunlukla kum, bazen saman ve kum katkılı kilden yapılarak kahverenginde pişirilmiştir. Kapların cidarları arasında iyi pişmemiş gri bir tabaka bulunmaktadır. Çanak çömlek örneklerinin bir kısmı tarak benzeri bir aletle yapılandırılmıştır. Bu grupta yer alan kaplar ağırlıklı olarak çömlek, çanak ve testilerden oluşmaktadır (Fig. 14, 5-10, 13). Bazı çömleklerin gövdesinin ortasında boynuz şekilli kulplar vardır. Bu tür çanak çömleklerin bir kısmının ağız kısmında, bir kısmının ise gövdesinde is izleri bulunmaktadır. Bazı kapların da gövdesinde aşınma izleri vardır. Araştırma sırasında bu tip kapların ocakların içerisinde bulunması, bunların mutfak eşyası olarak kullanıldığına işaret etmektedir. Şimdiye

kadar bu tip çanak çömleğin sadece Geç Kalkolitik ve Sioni Kültürü'ne özgü olduğu söylene de, yapılan araştırmalar bu tip çanak çömleğin Sioni Kültürü'nün oluşumundan çok önce Erken ve Orta Kalkolitik Çağ'da da var olduğunu kanıtlamaktadır. Bu grupta yer alan dışbükey, konik biçimli çanaklar ile tarama bezemeli çanak çömlekler de Güney Kafkasya (Ахундов, 2017, s. 45, tabl. 13, 2, 4; Lyonnet ve ark., 2012, s. 86-87; Бахшалиев, 2019, s. 101, fig. 4, 3) ve Yakın Doğu yerleşimlerinden bilinmektedir (Sharifi ve Motarjem, 2018, s. 91, fig. 9). Ancak Nahçıvan (Seyidov ve ark. 2010, s. 63-78.) ve Muğan (Нариманов, 1987, s. 125) yerleşimlerinde bilinen kahverengi çanak çömlek, Kalkolitik Çağ çanak çömleğinin küçük bir bölümünü oluşturmuştur (Bahşaliyev ve ark., 2024, s. 1-15; Bahşaliyev, 2023, s. 110-112). Bu grupta yer alan çanak tipi kaplardan biri, ağız kenarından dikey olarak yukarıya doğru yükselen kulak biçimli bir kulpa sahiptir (Fig. 14, 13). Bu tip kulplar Neolitik ve Kalkolitik dönemde, o sıradan Orta Avrupa'daki Neolitik yerleşimlerinde (Титов ve ark., 1980, s. 206-217) görülmektedir. Buna benzer kulpu olan bir kap ise Azerbaycan'ın İlanlı Tepe yerleşiminde bulunmuştur (Нариманов, 1987, s. 238, fig. 42).

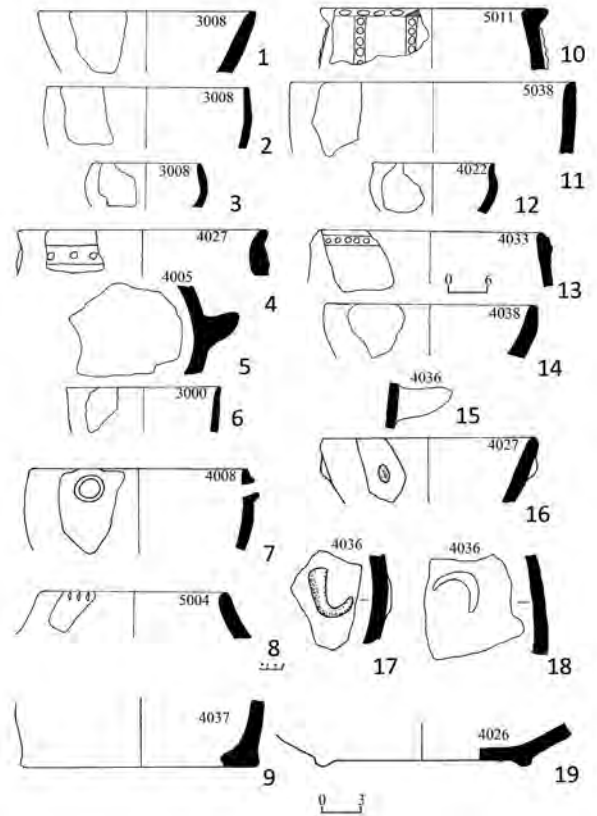
Figür 12

Bülövkaya Çanak Çömleğinin Renk Tonları / Color Tones of Pottery from the Bülövkaya Settlement (Veli Bakhshaliyev)

Figür 13

Bülövkaya'nın Kırmızı Renkli Çanak Çömleği / Red Pottery from the Bülövkaya Settlement (Veli Bakhshaliyev)

Üçüncü Grup Çanak Çömlek

Üçüncü grup çanak çömlek gri veya siyah renklidir (Fig. 14, 11-12). Bunların bir kısmı saman, bir kısmı kum katkılı kilden, bir kısmı da katkısız kilden yapılmıştır. Bazı çanak çömlek örnekleri her iki yüzeyde iyice perdahlanmıştır. Bu tip çanak çömleklerin bir kısmı tarak tipi aletle yapılandırılmış, bir kısmı da memeciklerle süslenmiştir. Bazı çanaklar boynuz şekilli kulplara sahiptir. Bu grupta yer alan çanak çömlek form açısından diğer gruplardakilerle aynıdır. Söylememiz gerekiyor ki, Nahçıvan'ın Neolitik ve Kalkolitik yerleşimlerinde siyah renkli kaplar çok az sayıda bulunmaktadır.

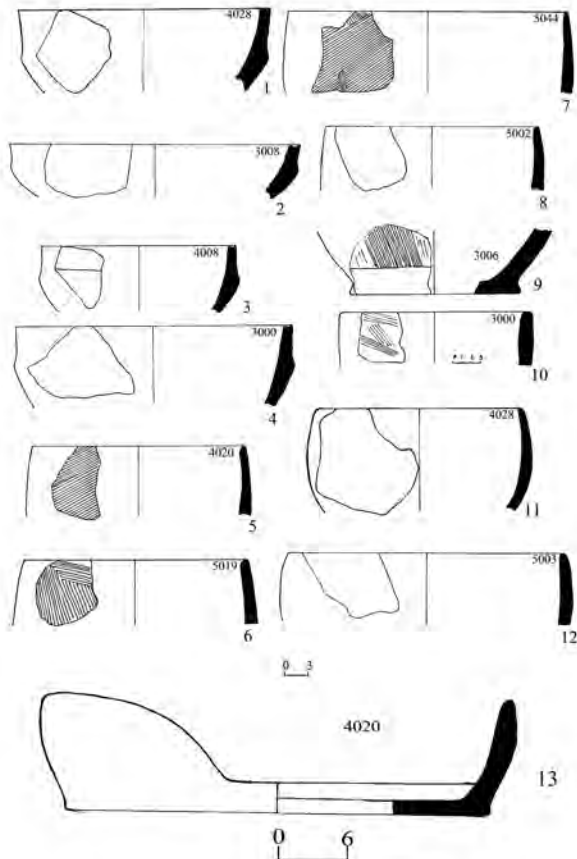
Dördüncü Grup Çanak Çömlek

Bülövkaya'da bulunan dördüncü grup çanak çömlek boyalıdır (Fig. 15). Şu ana kadar Güney Kafkasya'daki hiçbir yerleşimde bu kadar çok boyalı çanak çömlek bulunamamıştır. Bazılarının kiline saman, bitki, bazen ince veya iri kum eklenmiş, bazıları da katkısız kilden yapılarak iyi pişirilmiştir. Ancak iyi pişmeyen parçalar da vardır. Boya bezekli çanak çömlek boyama tekniğine göre iki gruba ayrılabilir. Birinci gruptakiler

çoğunluktadır. Bu gruptaki çanak çömleğin yüzeyi sarı veya devetüyü rengi astarla kaplı olup, kahverengi veya siyah renkle boya bezek yapılmıştır (Fig. 12, 12-14, 15, 17). İkinci gruptakiler ise kırmızı astar üzerine kahverengi veya siyah renkle boyanmışlardır (Fig. 12, 16). Boyalılar çoğunlukla testi, çanak ve çömlek parçalarından oluşmaktadır. Testi tipi kaplar kısa silindirik boyunlu ve dışbükey gövdelidir. Çömlekler dışa devrik ağız kenarlı, dışbükey gövdelidirler. Çanak türü kaplar çoğunluktadır. Bunların dışbükey, konik ve bikonik gövdeli olmak üzere farklı türleri vardır. Konik gövdeli çanaklardan bazıları ortada dışa doğru çıkıntılı bir gövdeye sahiptir. Yukarıda bu tür basit çanak türlerinden bahsetmiştik. Çanak çömleklerin tüm tipleri Ubeyd Kültürü yerleşimlerinden bilinmektedir. Bu tip çanaklar Tell Aqab (Davidson ve Watkins, 1981, fig. 2, 4), Yarım Tepe II (Merpert, Munchaev, 1987, s. 33-34; Amirov, 2018, fig. 6-8), Tell Abada, Değirmen-tepe (Esin, 1984, fig. 3, 1,3), Tülintepe (Esin ve Arsebuk, 1982, s. 92-93) ve diğer yerleşimlerden bulunmaktadır (Jasim, 2021, s. 266-528).

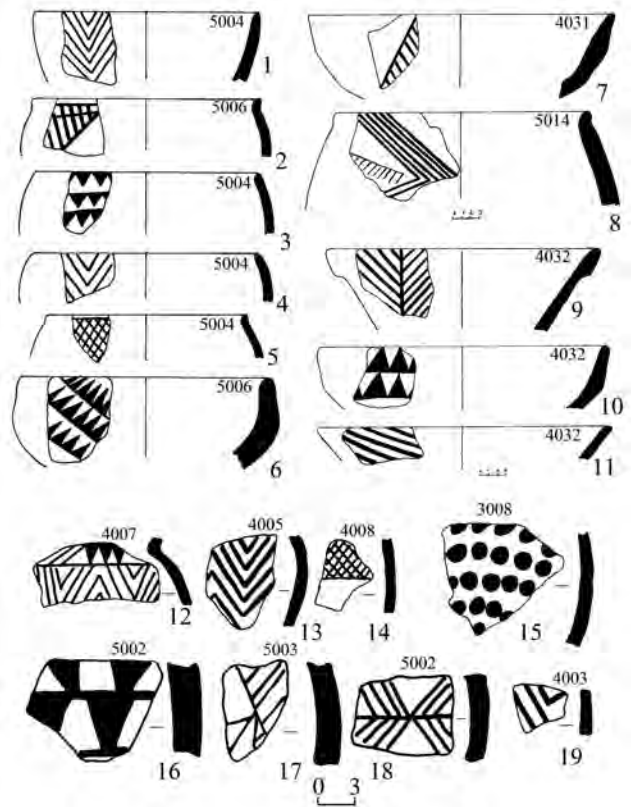
Figür 14

Kırmızı, Kahverengi ve Siyah-Gri Renkli Çanak Çömlek: 1-4-Cream-Bowls Tipi Çanaklar; 6-10-Kahverengi Çanak Çömlek; 11-12- Siyah-Gri Renkli Çanak Çömlek / *Red, Brown and Gray-Black Pottery Types: 1-4-Cream-Bowls Type; 6-10 - Brown Pottery; 11-12 - Gray-Black Pottery* (Veli Bakhshaliyev)

Figür 15

Bülövkaya'nın Boyalı Çanak Çömleği. *Painted Pottery of Bülövkaya* (Veli Bakhshaliyev)

Bülövkaya çanak çömleğinin bezeme motifleri oldukça çeşitlidir. Bunlar arasında dalgalı çizgiler, düz çizgiler, yuvarlaklar, üst üste yerleştirilmiş üçgenler bulunmaktadır. Ancak üst üste yerleştirilen üçgen ve başak şeklindeki bezemeler çoğunluktadır. Bu durum çanak çömleğin yerel üretimiyle ilgili olabilir. Boyalı çanak çömleğin bezeme motiflerinin tamamen yakını Ubeyd Kültürü'nden bilinmektedir. Bazı bezeme motifleri Ubeyd'den önceki dönemlerde de kullanılmıştır. Muhtemelen bu bezemelerin belli bir sembolik anlamı olmuştur.

Bülövkaya Çanak Çömleğinin Kültürel Bağlılığı ve Kronolojisi

Araştırmalar, MÖ 6-5. binyıllarda Azerbaycan'ın güney bölgelerinde, özellikle Nahçıvan'da çeşitli sosyo-ekonomik süreçlerin yaşandığını gösteriyor. MÖ 7. binyılın ikinci yarısında, 6. binyılın başında Nahçıvan'da Halaf Kültürü'ne ait çanak çömlek ortaya çıkmış (Абибуллаев, 1982, s. 65-77; Бахшалиев, 2022, s. 149), MÖ 6. binyılın sonu ve 5. binyılın başında ise bu bölgede Dalma Tepe Kültürü yayılmıştır (Бахшалиев 2019, s. 114-128; Бахшалиев ve Бахшалиев, 2021, s. 187-197). Tell Abada, Tell Rashid, Tell Keit Gasim, Haizalon (Jassim, 2021, s. 19-97), Surezha (Alden ve ark. 2021, s. 1-23) ve Mezopotamya'daki diğer yerleşimlerdeki Dalma Tepe çanak çömleğinin Ubeyd kapları, Urmiye Havzası'nda ise Dalma Tepe çanak çömleği ile Ubeyd çanak çömleğinin bir arada bulunması (Henrickson ve Vitali, 1987, s. 37-45), bu kültürler arasındaki karşılıklı ilişkiye işaret etmektedir. Yakın Doğu yerleşimlerinde ortaya çıkan Dalma Tepe Kültürü'nün incelenmesi MÖ 5. binyılın ikinci yarısında bu kültürün tarih sahnesinden çekildiğine işaret eder. Ancak bazı araştırmacılar MÖ 5. binyılın ikinci yarısında Culfa Kültepe (Abedi ve ark., 2014a, s. 33-167), Tepe Sarsakti (Abedi ve ark., 2014b, s. 101-114) ve diğer yerleşimlerin boyalı çanak çömleğini Dalma Tepe Kültürü'yle ilişkilendirmektedir. Ancak Dalma Tepe Kültürü'ne özgü baskı bezemeli çanak çömlek bu yerleşimlerde bulunmamıştır. Dalma Tepe'ye özgü kırmızı astarlı çanak çömlek de bu yerleşimlerde nadirdir. Nahçıvan'da yapılan araştırmalarda Uzunoba ve Bülövkaya gibi yerleşimlerde baskı bezemeli çanak çömlek bulunmazken Uçan Ağıl'da bu tip çanak çömlek birer örnek ile ele geçirilmiştir (Бахшалиев ve ark., 2024, s. 7-9). Bülövkaya yerleşiminde yapılan arkeolojik araştırmalar, MÖ 5. binyılın birinci yarısında Nahçıvan'da yaygınlaşan boyalı çanak çömleğin yerel kültürlerden seçildiğini ve Ubeyd Kültürü'yle ilişkili olduğunu gösteriyor. Yukarıda da söylediğimiz gibi Bülövkaya'daki boyalı çanak çömleğin çoğunluğunu Ubeyd Kültürü'yle doğrudan ilişkili olan bej, ya da devetüyü zemin üzerine kahverengi veya siyah renkle (*black on buff*) süslenmiş çanak çömlek oluşturmaktadır. Kırmızı üzerine siyah renkle süslenmiş (*black on red*) çanak çömlek yerel kültürün bir göstergesi sayılabilir. Fikrimize göre bu veriler, Ubeyd Kültürü'nün

kuzeye yayılması sırasında kültürler arasında etkileşim olduğuna işaret etmektedir. Ubeyd Kültürü'nün kuzeye yayılımı sırasında Doğu Anadolu'da Çolpan (Marro, 2007, fig. I, 1), Yumuktepe (Caneva ve ark. 2012, s. 353-392), Domuztepe (Campbell ve Fletcher, 2006, s. 72, fig.5, 2), Değirmen-tepe (Esin ve Arsebük, 1983, s.71-80; Esin 1984, s. 11-30), Gelinciktepe, Arslantepe (Balossi-Restelli, 2012, s. 235-260), Tepecik, Tülin Tepe (Esin, ve Arsebük, 1982, s. 91) ve diğer yerleşimlerde ele geçirilen Ubeyd dönemine ait buluntular da böyle bir etkileşim olduğunu kanıtlanmaktadır. U. Esin ve G. Arsebük buluntulara dayanarak Değirmen-tepe'ni Ubeyd özelliği taşıyan yerleşim gibi karakterize etmiştir (Esin ve Arsebük, 1983, s. 78-79). Araştırmacılar bu etkileşimin barışçıl nitelikte olduğunu söylemişlerdir (Stein, 2012, s. 23-44).

Kırmızı astarlı boya bezekli çanak çömlek Urmiye Havzası'nda Neolitik dönemden itibaren mevcut olup Kalkolitik dönemde de devam etmiştir (Abedi ve ark., 2015, s. 23-40). Dolayısıyla Bülövkaya çanak çömleğinin oluşumunda farklı kültürlerin yer aldığını söyleyebiliriz. Ancak Ubeyd çanak çömleğindeki şekil ve bezeme motiflerinin bazılarının Bülövkaya'da bulunmadığını da söylememiz gerekiyor. Bülövkaya Kültürü'nün Ubeyd Kültürü'nün yerel bir varyantı olması muhtemeldir. Bülövkaya'nın Ubeyd Kültürü'nün ilk aşamasını yansıttığını da belirtmek gerekiyor. Ele geçirilen çanak çömlek bu kültürün tarihi ve kendine özgü özelliklerinin belirlenmesi açısından oldukça önemlidir. Bülövkaya çanak çömleği şekil ve bezeme motifi bakımından önceki dönemlerin çanak çömleğine de benzemektedir. Ancak bu tür boyalı çanak çömlek Geç Kalkolitik yerleşimlerinde yoktur. Neolitik ve Kalkolitik dönemlerde Urmiye Havzası'nda (Henricson, 1983, s. 203) ve Dalma Tepe Kültürü'nde (Hamlin, 1975, s. 11-127) yayılan kırmızı astarlı çanak çömlek, birer örnek ile Bülövkaya'da temsil edilmektedir. Ancak bu tip çanak çömlek Geç Kalkolitik yerleşimlerinde görülmemiştir. Dalma Tepe tipi baskı bezemeli çanak çömleğin de bulunmaması Bülövkaya'nın Dalma Tepe Kültürü'nden ve Urmiye Havzasında yaygınlaşan yerel kültürlerden farklı bir kültür olduğunu söylememize olanak sağlar. Birinci gruba ait az sayıda çanak çömleğin ağzının altı kabartma kuşak üzerinden parmak baskısı ile bezenmiştir. Bu tür çanak çömlek Dalma Tepe Kültürü için karakteristik değildir. Bu tip bezemeli çanak çömlek Uzunoba (Бахшалиев, 2017, fig. 5, 2), Bülövkaya (Бахşалиев, 2024, s. 144, fig. 2, 3-4), Ovçular Tepe'de (Бахşалиев ve ark., 2010, s. 127, tablo XLVI, 1, 4), Culfa Kültepe'nin VII. tabakası (Abedi ve ark., 2014a, fig. 12, 9-10; fig. 15, 5), Tepe Kışlağ'ın III. tabakasından bilinmektedir (Sharifi ve Motarjem, 2018, s. 95, fig. 15). Ancak yukarıda da söylediğimiz gibi bu tür bezemeler Doğu Anadolu'nun Kalkolitik Çağ kültüründen bilinmektedir. Bu tür çanak çömleğin Nahçıvan ve Urmiye Havzası'nda MÖ 5. binyılın birinci yarısında ve

ortasında ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Büyük olasılıkla Urmiye Havzası ve Doğu Anadolu'nun Kalkolitik Çağ kültürleri arasında bir etkileşim olmuştur. Karbon analizi sonuçları da bunu doğruluyor. Bülövkaya yerleşiminde bulunan boyalı çanak çömlek, Tell Arpachiya'nın Ubeyd tabakası (Mallowan ve Cruikshank, 1933, fig. 3-7), Tell Abada ve Tell Rashid'in (Jassim, 2021, fig. 447, 5-8) Ubeyd 2 ve Ubeyd 3 çanak çömleği ile (Jassim, 2021, fig. 273, 4-8) çok benzerdir. Aynı durum Bülövkaya'nın sade kapları için de söylenebilir (Jassim, 2021, fig. 370). Dışa doğru kalınlaştırılmış ağız kenarlı (Jassim, 2021, fig. 272) ve silindirik akıtacaklı kaplar (Jassim, 2021, fig. 334) Tell Abada'dan bilinmektedir. Tell Abada'nın II. yapı katı karbon analizlerine göre MÖ 4670 ± 70 (Jassim, 2021, s. 100), Tell Mahdur'un çağdaş tabakası ise MÖ 4470 ± 80'e tarihlenmektedir (Roaf, 1982, s. 41). Bülövkaya'dan alınan bir karbon örneğinin analizi MÖ 4953-4723 yıllarını, diğeri ise MÖ 5007-4782 yıllarını gösterirken (Tablo 1), Uçan Ağıl'da bu dönem 4600-4350 yılları (Marro, 2022, s. 111-130), Uzunoba'da ise MÖ 4620-4370 yılları arasında tarihlenmektedir (Baxşəliyev ve Baxşəliyev, 2023, s. 9-34). Ubeyd tipi çanak çömlek Nahçıvan Tepe yerleşiminden de bilinmektedir (Baxşəliyev ve Baxşəliyev, 2023, s. 64, fig. 12, 12-15). Yerleşimin bu dönemi için bir karbon örneğinin analizi MÖ 4945-4732 yıllarını, diğer örnek ise MÖ 4686-4464 yıllarını (Baxşəliyev ve Baxşəliyev, 2023, s. 34, tablo 1) göstermiştir. Bu tarihlere bakıldığında Ubeyd tipi çanak çömleğin MÖ 5. binyılın ilk yarısı ve ortalarında Urmiye havzası ve Nahçıvan'a doğru yayıldığı söylenebilir.

NAHÇIVAN VE URMIYE HAVZASI YERLEŞMELERİNİN ÖZELLİKLERİ

Araştırmalar Nahçıvan ve Urmiye Havzası'ndaki Neolitik ve Kalkolitik yerleşmelerin farklı özelliklere sahip olduğunu göstermektedir. Urmiye Havzası'ndaki Hacı Firuz ve Heslenli gibi yerleşimlerde Neolitik tabakanın üzerinde Dalma Tepe tabakası ve Ubeyd çanak çömleği bulunmuştur. Nahçıvan'daki I. Kültepe'nin Neolitik dönemden Geç Tunç Çağı'na kadar geniş bir dönemi kapsayan çok tabakalı bir yerleşim olmasına rağmen burada Ubeyd ve Dalma Tepe Kültürü'ne ait eserler bulunmamıştır. Urmiye Havzası'nda yer alan Dalma Tepe'de sadece Ubeyd çanak çömleğinin de bulunduğu Dalma tabakası ortaya çıkarılmıştır. Urmiye Havzası'ndaki diğer yerleşimlerin Kalkolitik Çağ tabakasında baskı bezemelilerin yanı sıra Ubeyd çanak çömleği de ele geçirilmiştir. Nahçıvan'da ise Dalma Tepe Kültürü yalnızca Nahçıvan Tepe yerleşiminden bilinmektedir. Bu yerleşimde ortaya çıkarılmış dört yapı katının tamamı yalnızca Dalma Tepe Kültürü'nün oluşum ve gelişim evrelerini yansıtmaktadır (Baxşəliyev ve Baxşəliyev, 2023, s. 31-54). Uçan Ağıl (Marro, 2022, s. 111-130) yerleşiminde ise Neolitik ve Kalkolitik Çağ'a ait kültür tabakasının bulunmasına rağmen,

burada Dalma Tepe Kültürü yoktur. Ancak Uçan Ağıl yerleşiminde Ubeyd çanak çömleği az sayıda olsa da ele geçirilmiştir. Nahçıvançay vadisinde bulunan Uzunoba yerleşimi Dalma Tepe Kültürü'nden sonraki dönemi yansıtmaktadır. Bülövkaya yerleşiminin bulguları da Dalma Tepe Kültürü'nden farklı özelliklere sahiptir ve burada Dalma Tepe Kültürü için karakteristik olan baskı bezemeliler yoktur (Бахшалиев ve ark., 2024, s. 9-10). Nahçıvan'daki Ovçular Tepe yerleşiminde Ubeyd çanak çömleği birer örnekle temsil edilmiş, Yeni Yol ve Geç Kalkolitik döneme ait onlarca yerleşimde ise Ubeyd Kültürü'nün izleri görülmemiştir (Marro ve ark., 2011, s. 53-100; Бахшалиев, 2014, s. 88-95). Bu gerçekler, Mezopotamya, Urmiye Havzası, Anadolu ve Güney Kafkasya'da Ubeyd Kültürü'nü taşıyan kabilelerinin eski yerleşimlerin yanı sıra yeni alanlarda da yerleştiklerini ve yerel kültürlerle etkileşimde olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Arkeolojik araştırmalar Bülövkaya yerleşiminde göçebe hayvancılıkla uğraşan bir toplumun yerleştiğini göstermektedir. Yerleşimin araştırılması insanların işliklerin çevresinde bulunan dörtgen planlı hafif yapı evlerde yaşadığını, hayvancılığın yanı sıra madencilikle de uğraştığını göstermektedir. Bülövkaya buluntuları arasında çoğunlukta olan sade ve boyalı çanak çömlek kendine özgü özelliklerin yanı sıra Ubeyd Kültürü ile aynı özellikleri de paylaşmaktadır. Bülövkaya yerleşiminin araştırılması MÖ 5. binyılda Mezopotamya ile Nahçıvan arasındaki ekonomik ve kültürel ilişkilerin genişlediğini göstermektedir. Araştırmalar boya bezekli çanak çömleği ile Urmiye Havzası ve Güney Kafkasya'daki kültürlerden seçilen Bülövkaya yerleşiminin Ubeyd Kültürü ile ilişkili olduğunu göstermektedir. Bülövkaya'da çok sayıda Ubeyd tipi çanak çömleğin bulunması, Ubeyd kabilelerinin MÖ 5. binyılın ilk yarısında kuzeye doğru hareket ederek Nahçıvan'a yerleştiğine işaret etmektedir. Bülövkaya çanak çömleği arasında Urmiye Havzası'na özgü çanak çömleğin bulunması bu kültürün yerel kültürlerle etkileşimde olduğunu kanıtlamaktadır. Bülövkaya yerleşiminin araştırılması burada yerleşen, göçebe hayvancılıkla uğraşan toplumun ağırlıklı olarak Zengezur obsidiyenini kullandıklarını söylememize olanak sağlar. Arkeolojik veriler MÖ VI-V binyıllarda Mezopotamya ve Urmiye Havzası'ndaki yerleşimlerde Güney Kafkasya obsidiyeninin kullanımında artış olduğunu göstermektedir. Bu açıdan Ubeyd kabilelerinin Nahçıvan'a doğru hareketi Güney Kafkasya'nın zengin hammadde, özellikle obsidiyen, bakır kaynakları ve bol otlaklarla ilişkili olabilirdi. Mezopotamya, Urmiye Havzası ve Doğu Anadolu'da yaygınlaşan Ubeyd çanak çömleğinden bazı özellikleriyle seçilen Bülövkaya çanak çömleği, Ubeyd Kültürü'nün yerel bir çeşidi olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

- Абибуллаев, О.А. (1982). *Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР*. Элм.
- Abedi, Khatib, Shahidi, H., Chataigner, Ch., Niknami, K., Eskandari, N., Kazempour, M., Pirmohammadi, A., Hoseinzadeh, J. and Ebrahimi Gh. (2014a) Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report”, *Ancient Near Eastern Studies*, 51, 33-167.
- Abedi, A., Eskandari, N., Shahidi, H., Sharahi, İ. (2014b). New Evidence from Dalma and Kura-Araxes Culture at Tapeh Qal'e-ye-Sarsakhti. *Iran and the Caucasus*, 18, 101-114.
- Abedi, A., Omrani, B., Karimifar, A. (2015). Fifth and fourth millennium BC in north-western Iran: Dalma and Pisdeli revisited. *Documenta Praehistorica*, XLII, 321-338.
- Akkermans, P. (1987). A Late Neolithic and Early Halaf Village at Sabi Abyad, Northern Syria. *Paléorient*, 13, 1, 23-40.
- Akkermans, P. (1989). The Prehistoric Pottery of Tell Sabi Abyad. *Excavations at Tell Sabi Abyad: Prehistoric investigations in the Balikh Valley, northern Syria*. Oxford, 77-214.
- Akkermans, P. (1988) The Soundings at Tell Damishiliya / İn Hammam Et- Turkman I. Ed M.N. Van Loon, Nederlands Histoneh-Archaeologisch Instituut, 19-68.
- Alden, J., Minc, L., Buehlman-Barbeau, S., Stein, G. (2021), Dalma ceramics at Surezha in the Erbil Plain: Stylistic, compositional, and petrographic evidence for trans-Zagros interaction during the Terminal Ubaid/Late Chalcolithic 1. *Journal of Archaeological Science Reports*, 39, 1, 1-23.
- Amirov, Sh. (2018). The Morphology Of Halafian painted pottery From Yarim Tepe II, And The Process of Ubaidian Acculturation / *II Workshop on Late Neolithic Ceramics in Ancient Mesopotamia: pottery in context, Monografies del MAC I*. Ed. Anna Gómez-Bach, Jörg Becker and Miquel Molist, Barcelona, 15-23.
- Ахундов, Т.И. (2017). У истоков Кавказской цивилизации (Памятники традиции Гарабагского неолита). Афаполиграф.
- Badalyan, R., Harutyunyan, A., Chataigner, Ch., Le Mort, F., Brochier, J., Balasescu, A., Radu, V. ve Hovsepyan, R. (2010). The Settlement of Akhnashen-Khatunarkh, A Neolithic Site in the Ararat Plain (Armenia): Excavation Results 2004-2009. *TUBA-AR*, 13, 185-218.
- Balossi-Restelli, F. (2012). The beginning of the Late Chalcolithic occupation at Arslantepe, Malatya. Marro C. (Ed.). After the Ubaid. Interpreting change from the Caucasus to Mesopotamia at the dawn of urban civilization (4500-3500 BC). *Varia Anatolica*, XVII, 235-260.
- Başşaliev, V. B., Marro, C., Aşurov, S. (2010). *Ovçulartəpəsi*. Elm.
- Бахшалиев, В.Б. (2014). Новые энеолитические памятники на территории Нахчывана. *Российская археология*, 1, 88-95.
- Бахшалиев, В.Б. (2017) Исследование энеолитических памятников Сирабчайской и Нахчыванчайской долин. Н.А.Мусейбли (Ed). *Проблемы археологии Кавказа и Передней Азии*, 108-121.
- Бахшалиев, В.Б. (2019). Археологические исследования поселения Нахчывантепе. *Российская археология*, 2, 114-128. <https://doi.org/10.31857/S086960630005448-1>.
- Bakhshaliyev, V. (2021b). *Neolit və Eneolit dövründə Naхçıvanın iqtisadi-mədəni əlaqələri*. Əsəmi.
- Бахшалиев, В.Б. (2022). Археологические раскопки на поселении Кюльтепе I. *Российская археология*, № 1, 139-152. <https://doi.org/10.31857/S0869606322010032>.
- Başşaliev, V.B. (2023). *Naхçıvan arxeologiyası*. Naхçıvan, Əsəmi.
- Бахшалиев, Э., Бахшалиев, В. (2021). Неолитический слой поселения Нахчыван Тепе. *Российская археология*, 2, 187-197. <https://doi.org/10.31857/S086960630015375-1>.
- Başşaliev, V., Marro, C., Berthon, R., Quliyeva, Z., Sarialtun, S. (2017). *Kültəpədə arxeoloji qazıntılar*. Elm və təhsil.
- Başşaliev, V., Marro, C., Hammon, C., Aliyev, N., Sanz, S. (2012). *Naхçıvan Duzdağının qədim duz mədənləri*. Əsəmi.

- Бахшалиев, В.Б., Марро, К., Бертон, Р., Оранж, М. (2024). Новые данные о связях древних поселенцев Нахчывана с Ближним Востоком. *Российская археология*, 1, 7-21. <https://doi.org/10.31857/S0869606323030054>, EDN: TUVXKX.
- Bakhshaliyev, V. (2021). Archaeological investigations at Nakhchivan Tepe. Marro C., Stöllner T. (Eds.) *On salt, copper and gold: the origins of early mining and metallurgy in the Caucasus. Archéologie (s) 5*, 375-386.
- Baxşəliyev, V.B., Baxşəliyev, E.V. (2023). *Dalmatəpə mədəniyyətinin mənşəyi*. Əcəmi.
- Bahşəliyev, V., Ceylan, N., Bahşəliyev, E., Hasanova, H. (2024). Tumbul Tepe'de yapılan arkeolojik kazılar bağlamında Güney Kafkasya'da Sioni tipi çanak çömleğin değerlendirilmesi. *TUBA-AR*, 1, 1-15. <https://doi.org/10.22520/tubaar.1407621>.
- Baxşəliyev, E. (2024). Bülövqaya yaşayış yerinin yeni tapıntıları. *AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri*, 1, 141-149. <https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.141>.
- Caneva, I., Palumbi, G., Pasquino, A. (2012). The Ubaid impact on the pottery: Mersin-Yumuktepe during the fifth millennium BC. Marro C. (Ed.). *After the Ubaid. Interpreting change from the Caucasus to Mesopotamia at the dawn of urban civilization (4500-3500 BC)*. *Varia Anatolica*, XVII, 353-392.
- Campbell, S., Fletcher, A. (2012). Questioning the Hala-Ubaid Transition Robert A. C., Graham, Ph. (Eds.). *Beyond the Ubaid. Transformation and integration in the late Prehistoric societies of the Middle East. International Workshop held at Grey College, University of Durham, 20–22 april 2006*, 69-83.
- Cucchi, T., Kovács, Z., Berthon, R., Orth, A., Bonhomme, F., Evin, A., Siah sarvie, R., Darvish, J., Bakhshaliyev, V., Marro, C. (2013). On the trail of Neolithic mice and men towards Transcaucasia: zooarchaeological clues from Nakhchivan (Azerbaijan). *Biological Journal of the Linnean Society*, 1-12.
- Davidson, T. E. (1981). Watkins, T. Two Seasons of Excavation at Tell Aqab in the Jezirah, N.E. Syria. *Iraq*, 43, 1, 1-18.
- Hamlin, C. (1975). Dalma Tepe. *Iran*, 13, 111-127.
- Henrickson, E.F. (1983). *Ceramic styles and cultural interaction in the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros, Iran. A Thesis submitted in conformity with the requirements for the degree of Doctor of philosophy in the University of Toronto*.
- Henrickson, E. F., Vitali, V. (1987). The Dalma Tradition: Prehistoric Inter-Regional Cultural Integration Highland Western Iran. *Paleorient*, 13, 2, 37-45.
- Jasim, S.A. (2021). *Excavation at Tell Abada, Iraq*. University of Chicago.
- Kirkbride, D. (1972). Umm Dabaghiyah 1971: A Preliminary Report. An Early Ceramic Farming Settlement in Marginal North Central Jazira, Iraq, *Iraq*, 34, 1, 3-15.
- Esin, U. (1984). Değirmen-tepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1983 Yılı Raporu. *VI Kazı Sonuçları Toplantısı*, 11-30.
- Esin, U., Arsebük, G. (1974). Tülintepe kazısı 1971. *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, 138-159.
- Esin, U., Arsebük, G. (1982). Tülintepe kazısı 1974. *Ankara: Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*, 119-134.
- Esin U., Arsebük, G. (1983). 1982 Yılı Değirmen-tepe (Malatya) Kurtarma Kazısı. *V Kazı Sonuçları Toplantısı*, 71-80.
- Marro, C. (2007). Upper-Mesopotamia and Transcaucasia in the Late Chalcolithic period (4000-3500 BC). Bertille Lyonnet (Ed.). *Les cultures du Caucase (VIe-IIIe millénaires avant notre ère)*. *CNRS EDUCTIONS*, 77-94.
- Marro, C. (2022). The View from the North. The Emergence and Spread of the Chaff-Faced Ware oikumenè as seen from the Caucasus (ca. 4600-3500 BCE). *Paléorient*, 48,1, 111-130.
- Marro, C., Bakhshaliyev, V., Ashurov, S. (2011). Excavations at Ovçular Tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). Second Preliminary Report: The 2009-2010 Seasons. *Anatolia Antiqua*, XIX, 53-100.
- Marro, C., Bakhshaliyev, V., Severine, S., Aliyev, N. (2010). Archaeological Investigations on the Salt Minebof Duzdagi (Nakhchivan, Azerbaijan). *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi. TUBA-AR*, 13, 229-245.
- Mallowan, M. E. L. ve Cruikshank, J. R. (1935). Excavations at Tall Arpachiyah, 1933. *Iraq*, vol. 2, 1, 1-178.

- Müseyibli, N. (2020). *Leylatəpə mədəniyyəti*. Elm və Təhsil.
- Merpert, N. Y., Munchaev, R. M. (1987). The Earliest Levels at Yarim Tepe I and Yarim Tepe II in Northern. *Iraq*, 49, 1-36.
- Мунчаев, Р. М., Амиров, Ш. Н. (2015). Лейлатепинская культура и Кавказ. Кавказ как связующее звено между Восточной Европой и Передним Востоком: диалог культур, культура диалога (к 140-летию Александра А. Миллера), 128-131.
- Мунчаев, Р. М., Амиров, Ш. Н. (2009). Взаимосвязи Кавказа и Месопотамии в IV-V тыс. до н.э. Материалы международной научной конференции «Кавказ: археология и этнология. Чашыюглы, 41-52.
- Нариманов, И. Г. (1987). Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Элм.
- Нариманов, И.Г. (1985). Обеидские племена Месопотамии в Азербайджане. Тезисы Всесоюзной Археологической Конференции, 271.
- Nərimanov, İ. H. (2003). Naxçıvanın erkən əkinçi-maldar əhalisinin tarixindən. *Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası*, 1, 32-33.
- Orange, M., Le Bourdonnec, F.-X., Berthon, R., Mouralis, D., Thomalsky, J., Abedi, A., Marro, C. (2021). Extending The Scale Of Obsidian Studies: Towards A High-Resolution Investigation of Obsidian Prehistoric Circulation Pattern in the Southern Caucasus and North-Western Iran. *Archaeometry*, 63, 5, 923-940. <https://doi.org/10.1111/arcm.12660>.
- Roaf, M. (1982). The Hamrin Sites. In *Fifty Years of Mesopotamian Discovery*. J. Curtis (Ed.). The British School of Archaeology in Iraq, 40–47.
- Seyidov, A, Baxşəliyev, V., Mahmudova, V. (2010). *Xələc*. Elm.
- Sharifi, M., Motarjem, A. (2018). The process of cultural change in the Chalcolithic period in the highlands of Western Iran at Tepe Gheshlagh. *Documenta Praehistorica*, XLV, 86-99.
- Stein, G. (2012). Local Identities and Interaction Spheres: Modeling Regional Variation in the Ubaid Horizon. Beyond the Ubaid transformation and integration in the late Prehistoric societies of the Middle East. Edited *Beyond the Ubaid. Transformation and integration in the late Prehistoric societies of the Middle East. International Workshop held at Grey College, University of Durham, 20–22 april 2006*, 23-44.
- Титов, В.С., Эрдели, И., Габори, М. (1980). *Археология Венгрии (Каменный век)*. Наука.

BEFORE THE MIDDLE BRONZE AGE RE-URBANIZATION AT THE HINTERLAND SITE OF TOPRAKHİSAR HÖYÜK (HATAY, TÜRKİYE)

KIRSAL YERLEŞİM TOPRAKHİSAR HÖYÜK'TE (HATAY, TÜRKİYE) ORTA TUNÇ ÇAĞI'NIN YENİDEN KENTLEŞME DÖNEMİ ÖNCESİ

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 03 Mayıs 2024	Received: May 03, 2024
Hakem Değerlendirmesi: 08 Mayıs 2024	Peer Review: May 08, 2024
Kabul: 05 Ağustos 2024	Accepted: August 05, 2024

DOI : 10.22520/tubaar.1477360

Murat AKAR* - Müge BULU - Demet KARA*****

ABSTRACT

This article explores the end of Early Bronze Age IVB (ca. 2300-2100 BC) and the beginning of the Middle Bronze Age I (ca. 2100-1800 BC) levels encountered during the research-rescue excavations conducted at Toprakhisar Höyük, a peripheral site located in the hilly landscape of the Altınözü district of Hatay. The archaeological remains exposed provided the possibility to explore research questions regarding the Early Bronze Age collapse and Middle Bronze Age re-urbanization from the stand point of the highland periphery in relation to the city centers of Tell Tayinat and Tell Atchana in the Amuq Valley of Hatay. The mixed corpus of the ephemeral Early Bronze IVB assemblage that includes elements from the Early Transcaucasian to North Syrian cultural horizon was followed by the appearance of a new local material culture in the early phases of the Middle Bronze Age. This allows us to contribute to current debates, including the expansion of the Amorites and Hurrians, and brings forward a hypothesis developed around climate change-induced long distance mobility patterns and cultural hybridization. The functional role of the site as an olive oil and wine producer has been suggested to be a strong economic aspect of the site in terms of its levels that witnessed environmental and anthropogenic stress followed by the subsequent urban expansion period.

Keywords: Early Bronze Age, Middle Bronze Age, Toprakhisar Höyük, Amuq Valley, Collapse, Re-urbanization

* Assoc. Prof. Dr., Hatay Mustafa Kemal University, Faculty of Science and Letters, Department of Archaeology, Hatay / Türkiye
e-mail: muratakr@gmail.com ORCID: 0000-0001-5485-8465.

** Asst. Prof., Ankara University, Faculty of Languages, History and Geography, Department of Archaeology, Ankara / Türkiye
e-mail: mbulu@ankara.edu.tr ORCID: 0000-0003-1118-7889.

*** Hatay Archaeology Museum, Archaeologist, Hatay / Türkiye
e-mail: demetkara19@gmail.com ORCID: 0009-0009-4926-2347.

ÖZ

Bu makalede, Hatay ili Altınözü ilçesinde yer alan ve kırsal bir yerleşim olan Toprakhisar Höyük'te yapılan araştırma-kurtarma kazıları sırasında açığa çıkarılan Erken Tunç Çağı IVB'nin sonu (yaklaşık M.Ö. 2300-2100) ve Orta Tunç Çağı I'in (yaklaşık M.Ö. 2100-1800) başına tarihlenen tabakaları değerlendirilmiştir. Açığa çıkarılan arkeolojik kalıntılar, Amik Ovası'ndaki Tayinat ve Açıçana Höyük merkezleriyle ilişkili olarak yüksek kırsal üzerinden Erken Tunç Çağı'nın sonunda yaşanan çöküş ve Orta Tunç Çağı'nda yeniden kentleşme dönemiyle ilgili araştırma sorularını irdeleme fırsatı sunmuştur. Erken Tunç Çağı IVB dönemine ait Erken Transkafkasya ve Kuzey Suriye etkili karışık bir materyal kültürünü takip eden Orta Tunç Çağı'nın erken evrelerinde yeni bir yerel üslubun ortaya çıkması, Amurru ve Hurri yayılımı gibi literatürde yer alan tartışmalara da katkıda bulunmamızı sağlamakta ve iklim değişikliklerinin tetiklediği uzak mesafeli insan hareketliliği ve kültürel melezleşme hipotezini öne çıkarmaktadır. Çevresel ve antropojenik baskılar altında, yerleşimin zeytinyağı ve şarap üreticisi olarak kazandığı güçlü ekonomik rolünün, Orta Tunç Çağı yeniden kentleşme döneminde önemli bir etken olduğu sonucuna varılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Erken Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı, Toprakhisar Höyük, Amik Ovası, Çöküş, Yeniden Kentleşme

INTRODUCTION

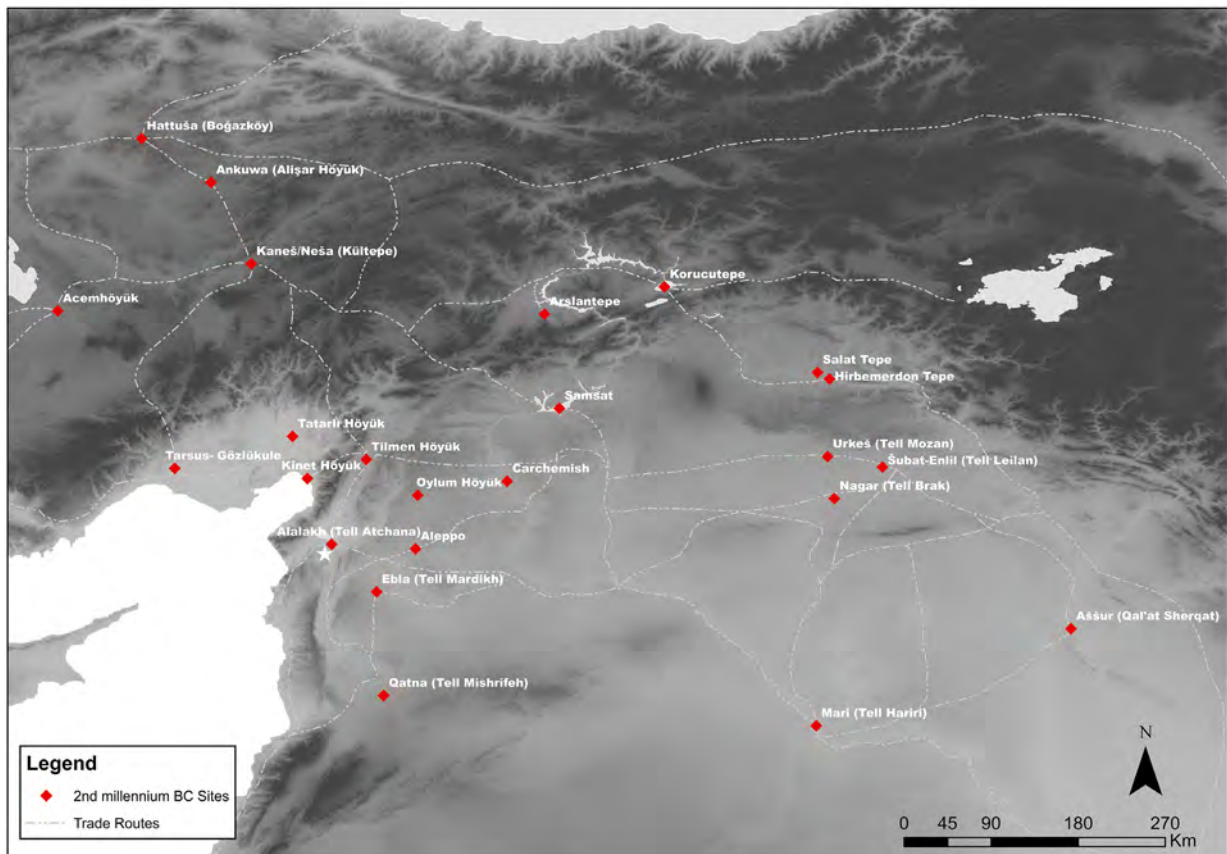
The Middle Bronze Age (ca. 2100-1600 BC, MBA, hereafter)¹ in Syro-Anatolia is marked by an urban expansion period following a collapse seen in diverse regional dynamics (Yoffee, 1988; Weiss et al., 1993; Schwartz, 2006). In central Anatolia, the changes are marked at Kültepe with the destruction of the Early Bronze Age (EBA, hereafter) citadel, which was followed by the establishment of the Assyrian Merchant town at Kanesh (Özgüç, 1986; Kulakoğlu, 2017; Öztürk, 2019). Emphasis has been given to the presence of Assyrians with their record keeping habits, leading to the exploration of one of the most complex long-distance trade networks (Kulakoğlu, 2011; 2017; Kulakoğlu et al., 2023). In Northern Mesopotamia, the same period witnessed the formation of new kingdoms structured around the rise of new political powers expressing Amorite and Hurrian identities (Klengel, 1992; Buccellati, 2013; Burke, 2021). Both regions, with diverse research agendas, give clues to long-distance mobility patterns, both regarding trade and exchange through textual evidence and also ethnicity and identity as expressed through material culture, leading to diverging narratives in the wider Syro-Anatolian landscape.

On the other hand, recent, growing interest in landscape archaeology has now begun to provide correlations in the context of human-environment interactions from the stand point of climate change-induced collapse and long-distance mobility patterns at the end of the EBA, taking advantage of constructing narratives freed from biblical or text-based ones (Weiss, 2017a; Lawrence et al., 2021; Hazell et al., 2022). Only a limited number of publications are concerned with a synthesis of the supra-regional framework addressing MBA re-urbanization, including those from the Amuq Valley, the targeted region in this article (Fig. 1; Yener, 2007; Bachhuber, 2012; Massa & Palmisano, 2018; Peyronel, 2015).

Increased cultural interactions in the wider Syro-Anatolian network from the second half of the 3rd millennium BC are evident through various media from distant and diverse locations (Şahoğlu, 2005; Çevik, 2007; Efe, 2007). The conceptual similarities between the metal finds from the Alacahöyük and Ur cemeteries, as well as the emphasis on social hierarchy from the Caucasus in the north down to Egypt and Mesopotamia in the south, can be seen in the general trends in mortuary and material culture-based practices throughout the millennia (Greaves, 2007; Bachhuber, 2013; 2015; Wilkinson, 2014).

Figure 1.

Map of 3rd and 2nd Millennium BC sites in Anatolia and the Near East / *MÖ 3. ve 2. binyıl Anadolu ve Yakın Doğu Yerleşimlerini Gösteren Harita* (Map by M. Akar & O. H. Kırman).

¹ Toprakhisar Höyük radiocarbon dates confirm the chronological attestation of the beginning of Middle Bronze I to ca. 2100 BC as proposed by Pfälzner (2017, p. 176, Table 7.2). See Fig. 12 of this article.

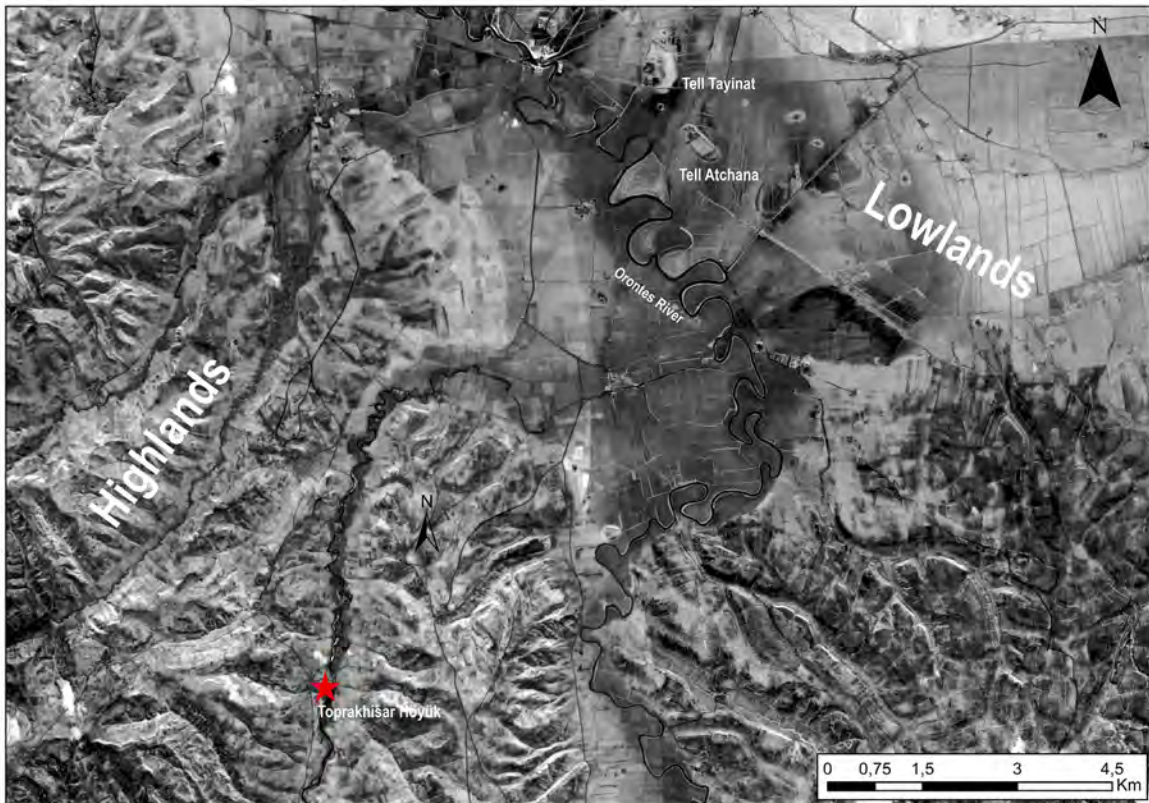
This is amplified by the presence of index fossils of the Early Bronze Age trade network in forms of raw and finished products from Western Anatolia to Mesopotamia, leading to an understanding of intensified regional interactions (Şahoğlu, 2005; Zimmermann, 2005; Efe, 2007). The vividness of the data particularly allows us to explore the consequent impacts of technological advancements and shared knowledge in the use and exploitation of metallurgical sources through regional contributors (Batiuk & Harrison, 2017; Yener et al., 2015; Massa et al., 2017; Özdoğan, 2023). This period was followed by the Assyrian merchant settlements in Anatolia, particularly at Kültepe Kanesh and Acemhöyük, directing research towards the exploration of the trade networks built along the route between Assur and Kültepe, often excluding other regional contributors (Barjamovic, 2011). The evidence pertaining to Ebla's merchants in the Kültepe texts and iconography (Bilgiç, 1992; Genç & Yanar, 2019), the circulation of Cilician and North Syrian pottery types in Anatolia (Özgüç, 1955; Hrouda, 1989; Öztan, 2008), as well as the increased production and consumption of ivory with Egyptian influences (Yener, 2007; Simpson, 2013) at the beginning of the 2nd millennium BC testify other well-established but less explored trade routes from Anatolia along the Levantine corridor down to Egypt (Yasur-Landau et al., 2021).

Fernand Braudel's (1949, 2002) model of studying the Mediterranean world as a complex whole over the *longue durée* has been one of the most influential and long-lasting

conceptions that directly affects the social sciences in establishing a historical narrative, adopted in archaeological research to explore the dynamics of early literate societies. His work has since been challenged, amplified and built upon by many researchers, and Horden & Purcell (2000) have initiated a countermovement, advocating for a need to return to a more fine-grained analysis focusing on micro-regions. In this article, we see the value of both approaches and explore 2nd millennium BC urbanization patterns through the lens of the EBA-MBA transition, a transformative period that witnessed environmental stress, long distance human mobility patterns and intensified cross-cultural interactions following a period of collapse (Mellaart, 1958; Schwartz & Nichols, 2006; Laneri & Schwartz, 2011; Richard, 2024). But in many ways, this big picture lacks details mainly hidden in the micro-regional narratives, which are absent in the current literature. The regional patterns are often and mainly explored from their centers and exclude views from their peripheries, which are crucial for reconstructing the socio-political structure of the rising state kingdoms (Hayden, 1994). This can be followed within the territories of the former EBA Alalahum and MBA Alalakh (for toponyms see Archi, 2006) by presenting the current evidence we have in hand from the small-scale site of Toprakhisar Höyük, located in the high hills surrounding the Amuq Valley to the southwest, roughly 10 km away from the major centers of Tell Tayinat and Tell Atchana (Fig. 2).

Figure 2

Corona Satellite Image of the Amuq Valley / Amik Ovası'nın Corona Uydu Görüntüsü.

THE SIGNIFICANT VALUE OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE PERIPHERY

Unlike the limitations arising from performing research at a capital city, where a coherent understanding of the settlement relies on excavations and analysis of multiple different contexts, including palaces, defense systems, households and cemeteries, as in the case at Tell Atchana and Tell Tayinat, the ability to perform research excavations at a village-sized settlement has the benefit of data acquisition and analysis from a limited space. The excavations at Tell Tayinat exploring the end of the EBA and at Tell Atchana revealing the full spectrum of the 2nd millennium BC in the Amuq have immensely contributed to research questions structured around Anatolian, Mesopotamian and Levantine archaeologies, yet still fail in providing a coherent picture of the time period that they represent due to their disconnected nature and stratigraphy (Welton et al., 2011; Akar et al., 2021). This is due in many ways to the size of the settlements, constituting different functional and symbolic sectors that all require wider exposures to get a coherent understanding of the socially and functionally structured components of a Bronze Age megacity represented by two proxies that were occupied in different time periods due to the shifting river bed of the Orontes River (Yener, 2005, p. 4; Akar et al., 2021, p. 76).

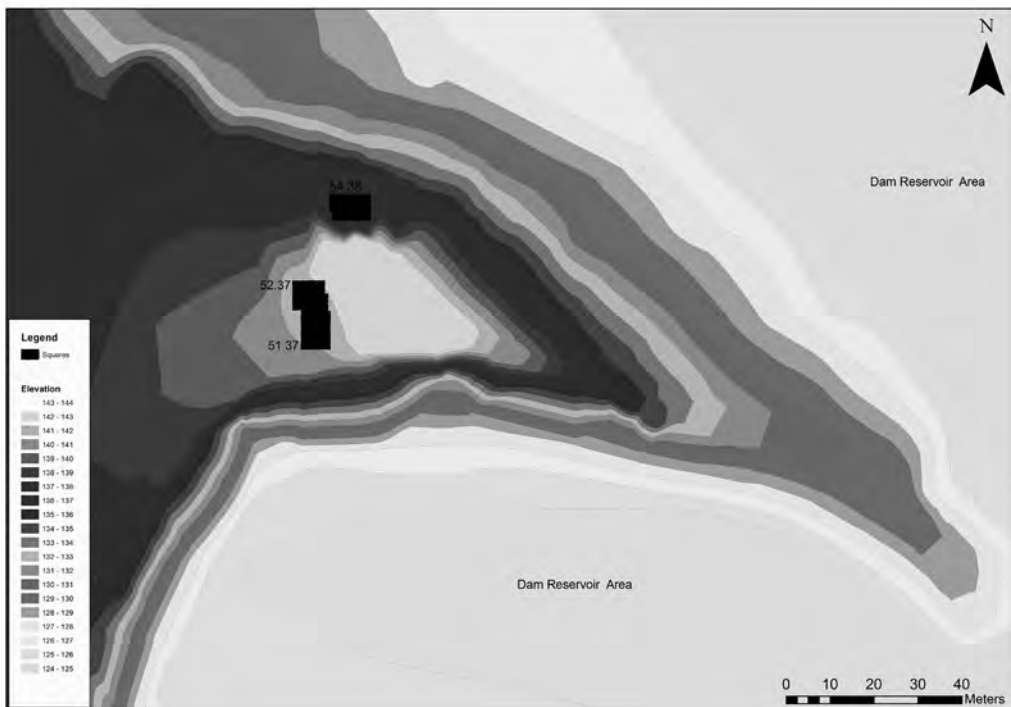
In contrast to the challenges of archaeological research at a city, the advantages to exploring a village site rely on the small size of the settlement, as well as the indistinct nature of the public, private, industrial or ritual spaces in a compact area with much smaller dimensions. In a

simplistic fashion, a 10 x 10 m exposure from a palatial context at a capital city, as observed at Tell Atchana (Bulu, 2016), although invaluable for a chronological framework, is certainly not enough to create a contextual understanding of the space and therefore requires broader horizontal exposures that result in enormous effort and decades of archaeological fieldwork due to the nature of tell sites in the Near East. We suggest that the peripheries are a kind of cheat code, where much smaller undertakings can provide tremendous impact due to the manageable size of the occupation and archaeological deposition (Rowlands, 1987; Schwartz & Falconer, 1994; Liverani, 1996; Schwartz, 2015). Yet, unfortunately, this view has not found much space in our discipline due to human nature and the expectations in academia and amongst a public concentrated on “great discoveries” (Carver, 2011; Moro-Abadía, 2006; Trigger, 1984). The authors admit that their case is not so different, as evidenced by their choice to establish their research agendas under the umbrella of the Tell Atchana Excavations, but stress the high value of exploring a peripheral site within the framework of a research-rescue excavation and integrating the results into a regional and supra-regional understanding.

Peripheries may allow us to follow regional trends in material culture and to understand tiered hierarchies to get a better understanding of socio-political dynamics, contributing to a holistic view of the society as a complex whole (Hall & Chase-Dunn, 1993; Kardulias & Hall, 2008).

Figure 3

Topographic plan of Toprakhisar Höyük with Excavation Squares / *Kazı Alanlarını Gösteren Toprakhisar Höyük Topografik Haritası* (Map by M. Akar).

Thus, rather than treating each site as distinct habitational units, we value the integration of datasets from multiple sites. This brings the case of Toprakhisar Höyük into the setting as a village settlement occupied from at least the Chalcolithic onwards in the hilly landscape of Altınöz, where earlier research in the region was mainly concentrated on the exploration of the Classical Era and Antioch's countryside, with limited information regarding the earlier parts of the human past (Tchalenko, 1953; Şenyürek & Bostancı, 1958). Recent archaeological surveys conducted show the intensity of settlement activity patterns and allow us to reconstruct and argue for specialized industries at the sites located in the region (Pamir et al., 2020; Karataş Yüksel & Pamir, 2021). In accordance with the natural habitat of olive trees and now lost vineyards, Altınöz has been referenced as one of the localities where the economy was mainly based on horticultural practices related to olive oil and wine production in Classical times (Pamir, 2010). As apparent, and discussed below, this regional specialization is evident from at least the Early Bronze Age onwards within the framework of the Toprakhisar Höyük excavations (Fig. 3).

THE SITE AND CURRENT RESEARCH

The archaeological research conducted in 2016-2019 encountered well-defined and stratified contexts dating to Early Bronze IVB (EB IVB, hereafter) and early Middle Bronze I (MB I, hereafter) contexts, providing the possibility to explore general trends and points of discussions that dominate the literature on the Bronze Age, including re-urbanization, migrations, acculturations, trade and exchange. This corresponds to Phases J and K in the Amuq, Phase 8/7 at Tell Tayinat and the Mardikh IIB2 and IIIA1 phases of Ebla (Welton et al., 2011; Welton, 2014; D'Andrea, 2018). Due to the location of the Amuq Valley, subject to cultural contacts from various directions, long and short distance mobility patterns, the vibrant material culture of the late EBA and early MBA in the Amuq is also evident at Toprakhisar Höyük, rich in terms of its variety with local adaptations and persistent assemblages including the Red Black Burnished Wares of the Early Transcaucasian and North Syrian traditions. In this article, we focus on the final ephemeral EB IVB occupation and the beginnings of the MB I, defined by the exposure of Local Phase 4 (a, b) contexts preceding previous publications (Akar & Kara, 2018; 2020; 2022) of the mature MB I phase at Toprakhisar Höyük (Fig. 4). All levels discussed below revealed significant amounts of olive stones and grape seeds, and the study of the archaeobotanical assemblage is underway (personal communication, Evangelia Pişkin; Sinmez, 2022).

THE EARLY BRONZE-MIDDLE BRONZE AGE TRANSITION AT TOPRAKHISAR HÖYÜK

LOCAL PHASE 4 IN SQUARE 52.37

The 2016-2017 field seasons at Toprakhisar Höyük were mainly concentrated on the exposure of an extremely well-preserved burnt MB I building. This was followed by the exposure of the short-lived Local Phase 4, laid over the burnt ruins of the Local Phase 5 (EB IVB) building complex that provided a striking difference with its fragmented nature and shallow archaeological deposition.

Local Phase 4 is characterized by two subphases. The majority of the architectural remains were found in the eastern extension of the exposure, though they were disconnected and disturbed by pitting activity. Due to the different orientations of the stone foundations uncovered (Local Phase 4b), there seem to have been two different buildings. Local Phase 4b marks the end of the EBA, with the majority of the assemblage revealing well-known EB IVB material culture from the region, as discussed below. Local Phase 4a is the succeeding short-lived occupation defined by an open space with pyrotechnological installations and a small semi-enclosed space in the north. The majority of the assemblage is dominated by MB I markers.

Local Phase 4b

Much of the exposure from Local Phase 4b is defined by the presence of the open-air activity spaces of two buildings defined by abutting stone foundations in different orientations (Building 2018-2 and Building 2018-3). Although highly disturbed, a reconstruction can be provided due to the presence of wall foundations along the southern limits of the excavation area (Fig. 5, 6). A drainage canal (L.76) bordered by a stone wall and three pyrotechnological installations are the main features excavated. None of the installations are cooking related, judging by their size and heat signatures which indicate their industrial usage. Although absent of metals finds, the presence of a crucible from the fill level confirms this assignment. Highly burnt and vitrified, the circular hearth (L.71) in the open space of Building 2018-2 was likely used for smelting. Confirmation awaits further analysis. Within the perimeter of Building 2018-3, another installation was partially exposed along the eastern section, and it was likely used as a pottery kiln (L.70), due to the concentration of ceramics found inside and the vitrification observed along the inner surfaces of the installation. The drainage canal along the northern section was densely packed with discarded ceramics in which a high number of Red Black Burnished Ware fragments were found, including two anthropomorphic andiron fragments representing the Early-Transcaucasian component of the assemblage from Local Phase 4b.

Figure 4

Plan of Local Phase 3, MB I Building 2016-2 at Toprakhisar Höyük / *Toprakhisar Höyük 3. Evre Bina 2016-2'nin çizimi* (Plan by O. H. Kırman).

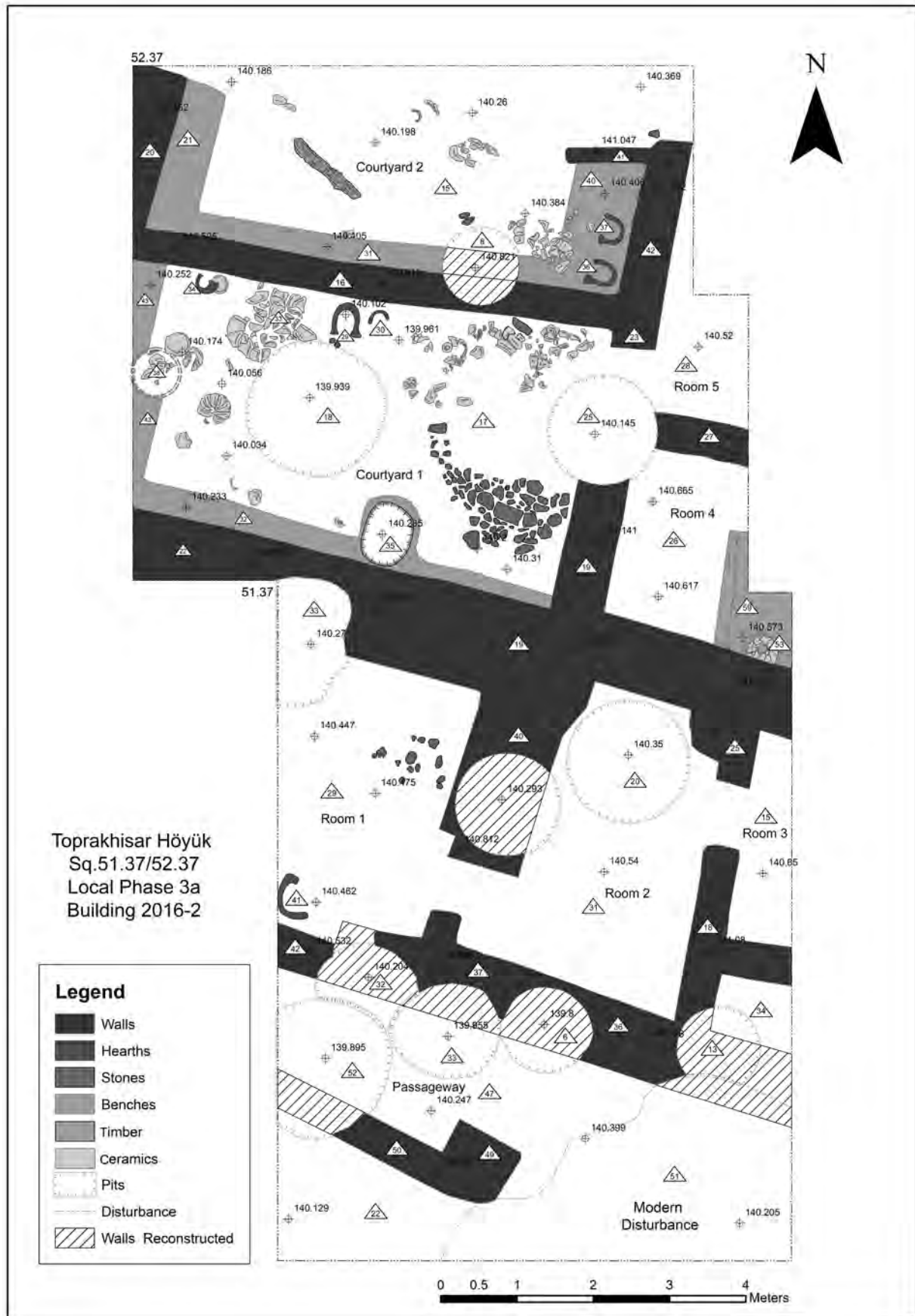
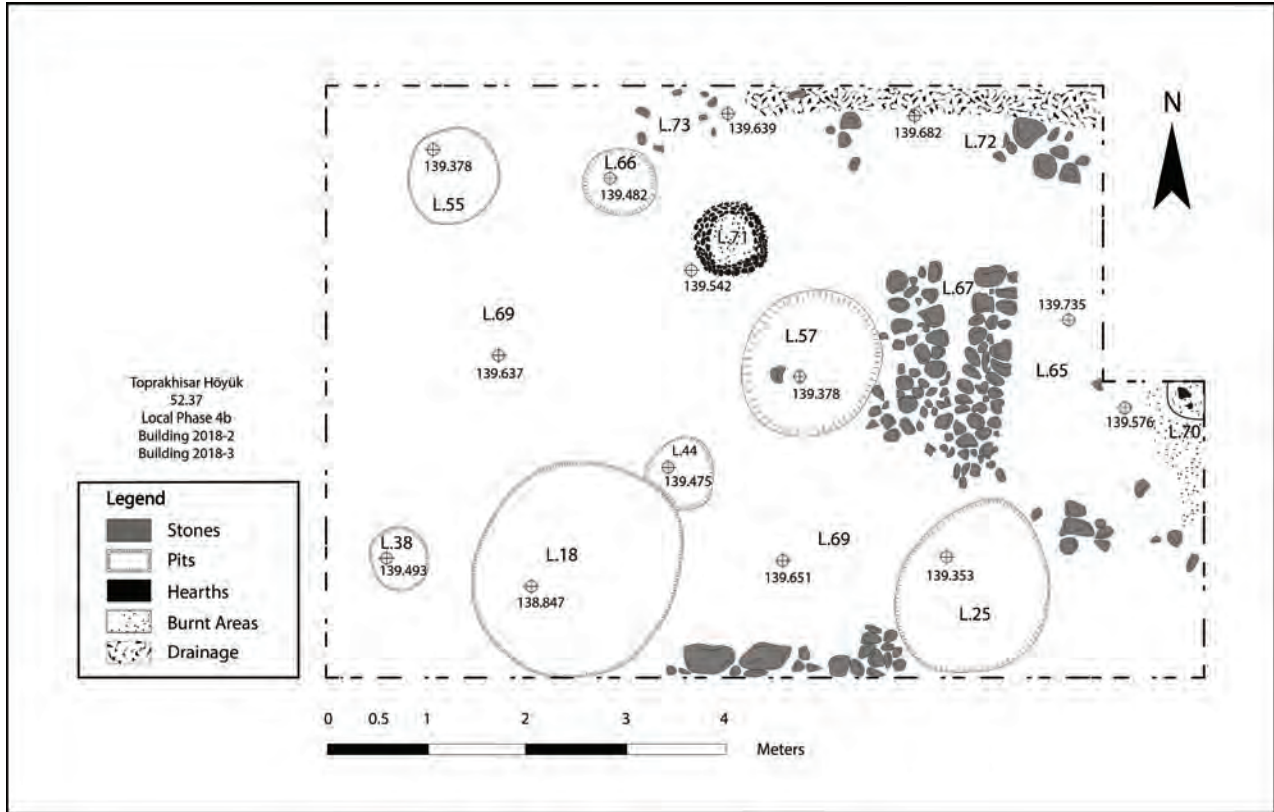

Figure 5

Plan of Local Phase 4b EB IVB Building 2018-2 and Building 2018-3 at Toprakhisar Höyük / *Toprakhisar Höyük Erken Tunç Çağı IVB, 4b Evresi Bina 2018-3 ve Bina 2018-2'nin çizimi* (Plan by O. H. Kırman).

Figure 6

Aerial image of Squares 51/52.37, Local Phase 4b / 51/52.37 plan-karelerinin 4b evresi hava fotoğrafı (M. Akar).

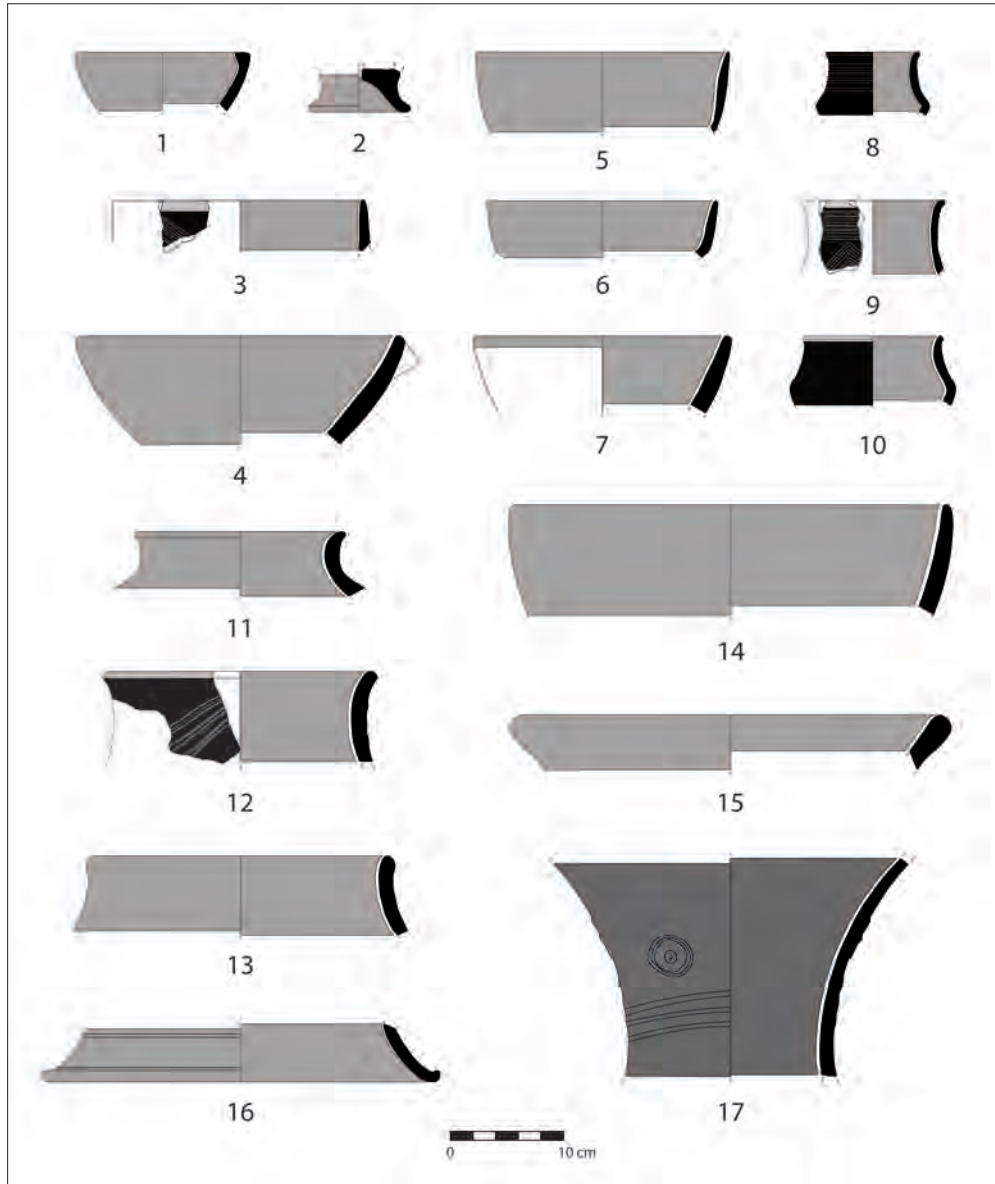

The Local Phase 4b ceramic repertoire represents the typical EB IVB vessels known from Phases I and J of the Amuq (Braidwood & Braidwood, 1960; Welton, 2014; Welton et al., 2011) and Phase Mardikh IIB2 of Ebla (Mazzoni, 1985; D'Andrea, 2017; 2018). The presence of higher quantities of Red Black Burnished Ware vessels is rather unusual for this period, which is a result of their presence in a secondary context in the drainage (Fig. 8). The retrieved examples of Red Black Burnished Ware² include bowls (Fig. 7: 1-7), *cyma-recta* cups and bowls (Fig. 7: 8-10), basins (Fig. 5: 14-15), jars (Fig. 5: 11-13) and pot stands (Fig. 7: 16-17), parallels of which are already known from various settlements in the Amuq (Hood, 1951, Figs. 7-8; Braidwood & Braidwood, 1960, pp. 362-367, 400-403, Figs. 281-285, 304-307; Batiuk, 2005, pp. 419-443, Pls. I-XII; Welton, 2014, p. 354, Fig. 9: 6-9).

The other most common ware type is Simple Ware, mainly represented by conical cups (Fig. 9: 1) and goblets (Fig. 9: 2-3), both undecorated and corrugated, and small-sized (Fig. 9: 4) and medium-sized jars (Fig. 9: 5, 9. For comparative material, see Braidwood & Braidwood, 1960, p. 404, Fig. 308: 5, 16, p. 405, Fig. 309: 2; p. 434, Fig. 334: 10, 13, 17, 23; Welton et al., 2011, p. 181, Fig. 9: 3, 11). A single sherd of a pattern combed closed vessel (Fig. 9: 8) was also found in the drainage, parallels of which are known from the Amuq (Braidwood & Braidwood, 1960, p. 442, Fig. 341: 6) and Ebla (D'Andrea, 2017, p. 141, Fig. 8: 9, 2018, p. 247, Fig. 5: 5-7).

Figure 7

A selection of Red Black Burnished Ware ceramics from the drainage / *Drenaj kanalında bulunan Kırmızı Siyah Açıklı seramik grubundan bir seçki* (Illustrations by S. Ün).

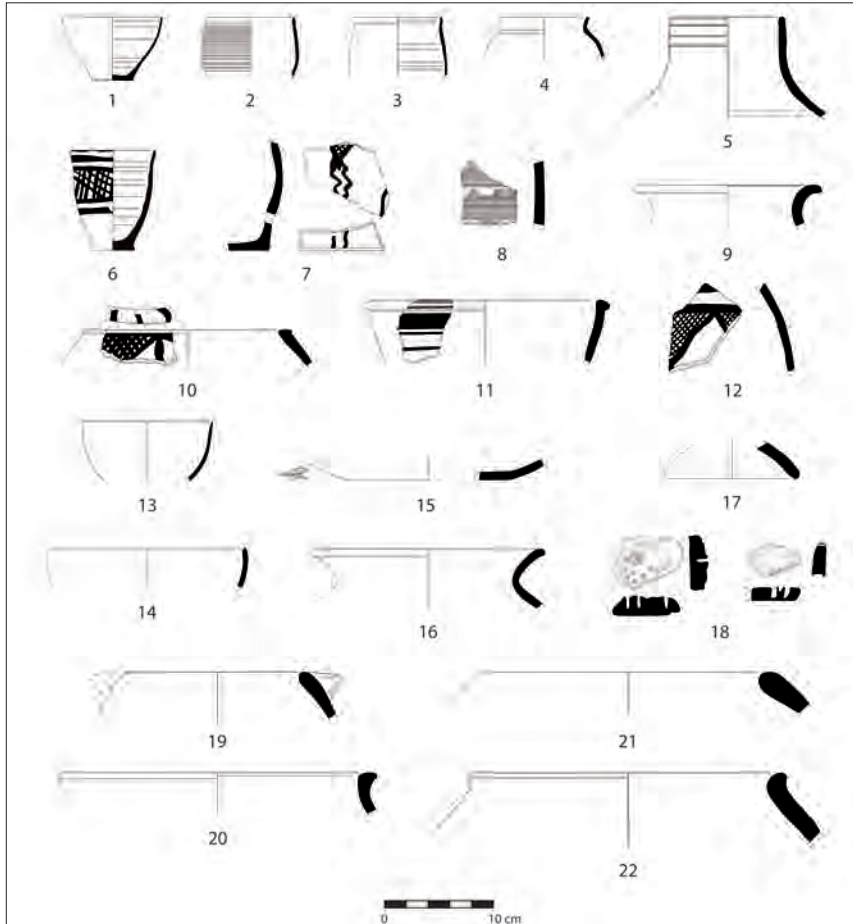
² For the descriptions of the Red Black Burnished Ware shapes, see Batiuk (2005), the typology of which is followed here.

Figure 8

Red Black Burnished Ware ceramics from the drainage / *Drenaj kanalında bulunan Kırmızı Siyah Açıklı seramik grubu* (M. Akar).

Figure 9

A selection of Square 52.37 Local Phase 4b ceramics from Toprakhisar Höyük / *Toprakhisar Höyük 52.37 plan-karesi 4b Evresi seramiklerinden bir seçki*. Nos. 1-5, 8-9: *Simple Ware*; Nos. 6-7, 1-12: *Painted Simple Ware*; Nos. 13-16: *Smeared Wash Ware*; Nos. 17-22: *Coarse Ware* (Illustrations by S. Ün and M. Bulu).

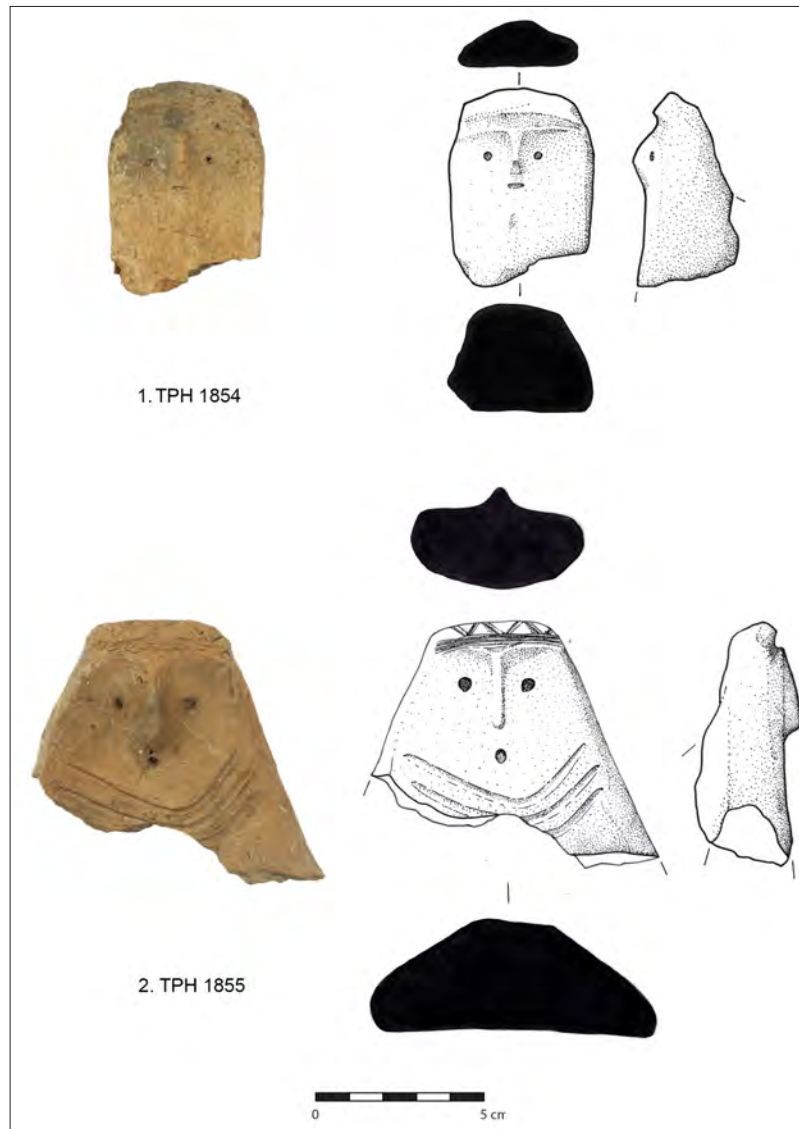
The Coarse Ware examples are cooking pots (Fig. 9: 19-22) and partially perforated baking trays (Fig. 9: 18), but there is also a single example of a lid/pedestal (Fig. 9: 17. For comparisons, see Braidwood & Braidwood, 1960, p. 404, Fig. 308: 5, 16, p. 405, Fig. 309: 2, p. 434, Fig. 334: 10, 13, 17, 23; Welton et al., 2011, p. 181, Fig. 9: 3, 11). Calcite tempered cooking pots, which start to appear in EB IVB and become the prevailing cookware tradition in the region during the MBA (see Horowitz & Çakırlar, 2017; Bulu, 2016; Akar et al., 2021; Welton, 2020, p. 228, 233), are also found in Local Phase 4b of Toprakhisar Höyük (Fig. 9: 20). The Smeared Wash Ware examples are represented by bowls (Fig. 9: 13-15), one of which bears a potter's mark (Fig. 9: 15), and jars (Fig. 9: 16), comparisons of which are known from the Amuq (Braidwood & Braidwood, 1960, p. 418, Fig. 319: 2, 19, p. 448, Fig. 346: 1, 10; Welton, 2014, p. 39, Fig. 6: 7). Painted Simple Ware vessels are mainly preserved as body sherds (Fig. 9: 12), but a complete goblet (Fig. 9: 6), as well as rim fragments of bowls (Fig. 9: 11)

and jars (Fig. 9: 10) and a base fragment of a closed vessel (Fig. 9: 7), were also found (for comparative material, see Braidwood & Braidwood, 1960, p. 415, Fig. 317: 6-7; p. 444, Fig. 343: 3).

The context is absent of small finds that may further illuminate functional attributions, apart from a variety of multi-task chipped and ground stones. The two crudely made anthropomorphic andiron fragments are the most distinct objects from this building phase. One in trapezoidal (TPH 1855) and one in squarish form (TPH 1854), both faces have pinched noses and incised foreheads to mimic eyebrows (Fig. 10). The eyes and noses are emphasized by punching dots. The incisions on the lower chin of TPH 1855 may be interpreted as a beard to emphasize a male gender. A zigzag pattern was incised on the forehead. Burning signs are very low on both, suggesting their usage as andirons not directly exposed to high temperatures.

Figure 10

Andiron fragments from Local Phase 4b / 4b Evresi andiron parçaları (Illustrations by S. Ün, photo by M. Akar).

Local Phase 4a

The very shallow deposition between 4b and 4a raised challenges in our stratigraphic attributions and was defined according to the floor levels of Local Phase 4a, encountered mainly in the northern extent of the square (Building 2018-1). This phase is characterized by the presence of a semi-enclosed space (L.52) created by the use of a single row of mud brick walls along two sides. The beaten earth floor was packed with stone and ceramic concentrations. Judging by the size of the space, the small enclosed space was likely used for cooking purposes, with a *tandır* type installation located inside, although absent in the exposed area (Fig. 11, 12).

The pottery repertoire of Local Phase 4a mainly differs from that of Local Phase 4b in the appearance of new MBA shape and ware types. The majority of the assemblage is Simple Ware vessels.

at both Toprakhisar Höyük (Akar & Kara, 2020, p. 88, Fig. 9: 24-25; 17: 7) and Tell Atchana (Bulu, 2016, p. 309, Fig. 7: 23-27; Akar et al., 2021, p. 85, Fig. 7-13: 8, 14-15; Heinz, 1992, Taf. 61:55; 62: 56; 63: 61). A similar tradition is also seen in the MB I contexts of Tell Mardikh, Ebla (Matthiae, 1977, pp. 140-145, Figs. 33-38, 2006, p. 96-99, Figs. 9-12; Nigro, 2002, p. 300, Fig. 3, p. 307, Fig. 7).

The third distinction in Local Phase 4a is the first appearance of Syro-Cilician Ware, which is the prevailing painted pottery tradition in the Amuq during the MBA (Heinz, 1992; Bulu 2023, 2017a, 2017b, p. 203, Fig. 9). The retrieved examples are of s-curve (Fig. 13: 7) and carinated bowls (Fig. 13: 8), counterparts of which are known from Toprakhisar Höyük (Akar & Kara, 2020, p. 88, Fig. 9: 15) and Tell Atchana (Heinz, 1992, Taf. 85: 2-4; 88: 1-2).

Figure 11

Aerial image of Squares 51/52.37, Local Phase 4a / 51/52.37 plan-karelerinin 4a Evresi hava fotoğrafı (M. Akar).

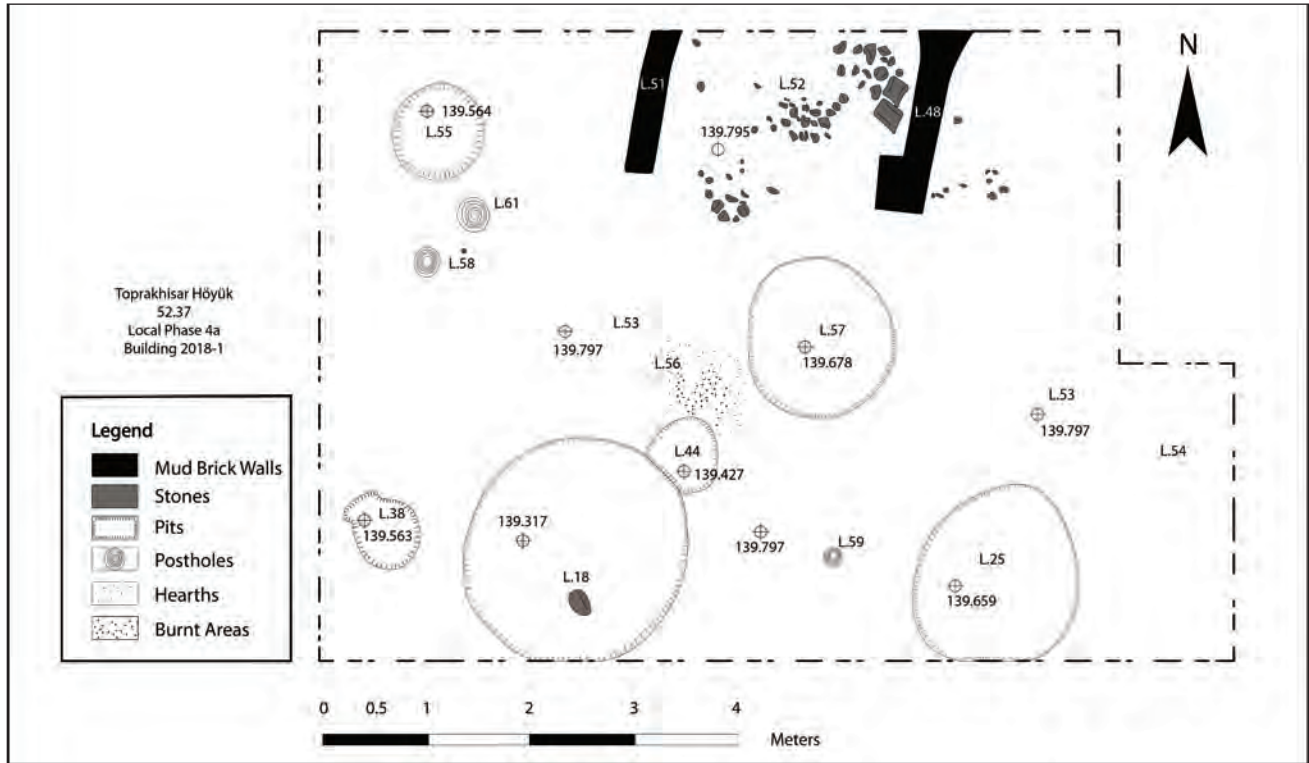

As opposed to the goblets and cups of Local Phase 4b, the open shapes of this phase are characterized by s-curve bowls with rounded or carinated shoulders (Fig. 13: 4-6), carinated shallow bowls (Fig. 9: 2-3) and rounded hemispherical bowls (Fig. 13: 1). Similar shapes are also known from the MBA contexts of Toprakhisar Höyük (Akar & Kara, 2020, p. 92, Fig. 9: 4, 9, 12; 17: 3, 2022, p. 24, Fig. 8: 2-3) and Tell Atchana (Heinz, 1992, Taf. 80: 1-4; 81: 7; 88: 3; Akar et al., 2021, p. 84, Fig. 7-12: 2, 5, 10, p. 85, 7-13: 1). The second distinction is the appearance of hemispherical pithoid jars with a rail rim (Fig. 13: 12), globular pithoid jars (Fig. 9: 11), perforated bases (Fig. 13: 13) that likely belong to the latter, and narrow-mouthed globular jars with a double rim (Fig. 13: 9), which all became common shapes for storage purposes in the MBA

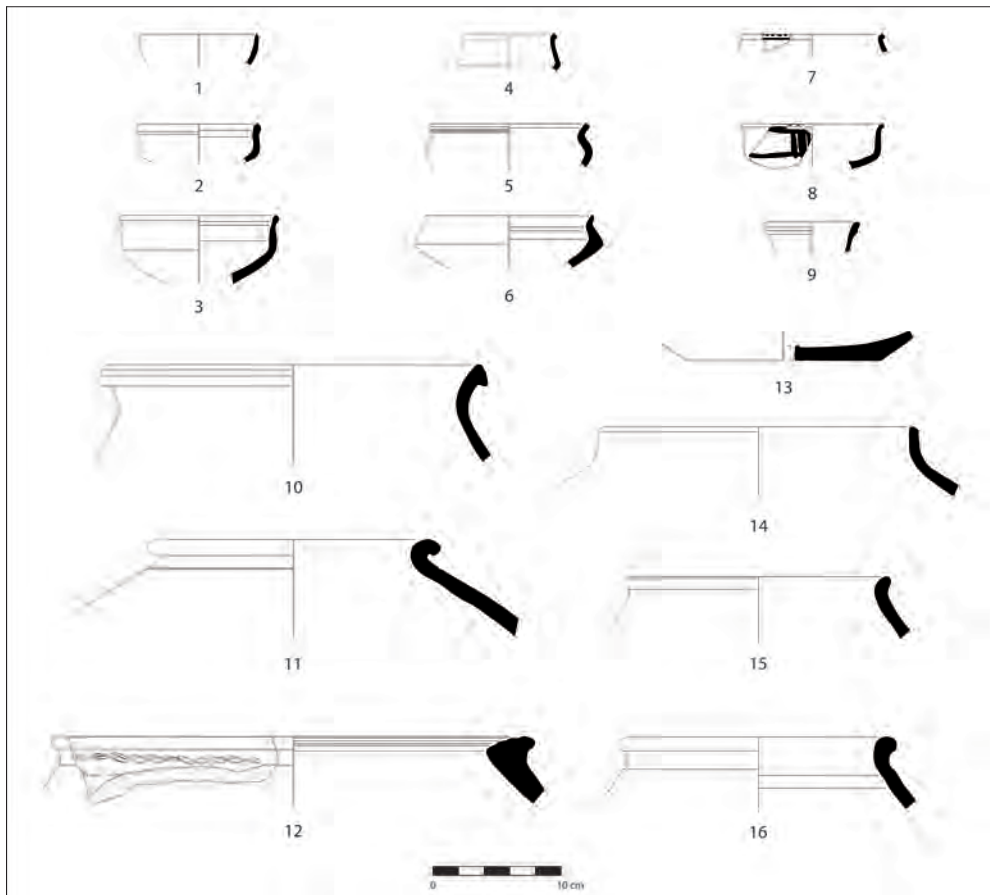
In addition to the new traditions, there are some ware and shape types within the ceramic assemblages of Local Phase 4a that also show continuity from the EB IVB phases of Toprakhisar Höyük. Coarse Ware assemblages consist of grit-tempered (Fig. 13: 14-15) and calcite-tempered (Fig. 13: 16) cooking pots, indicating that they continued to be produced and used together. Similarly, the pithoid jar with a tall, flaring neck (Fig. 13: 10) is a shape type that is known from the EB IVB phases of Toprakhisar Höyük and Tell Tayinat (Welton, 2014, p. 346, Fig. 4: 13). Lastly, examples of Red Black Burnished Ware and Smeared Wash Ware still continue to appear in Local Phase 4a but in much smaller amounts.

Figure 12

Plan of Local Phase 4a, MB I Building 2018-1 at Toprakhisar Höyük / *Toprakhisar Höyük Orta Tunç I, 4a Evresi Bina 2018-1 çizimi* (Plan by O. H. Kırmızı).

Figure 13

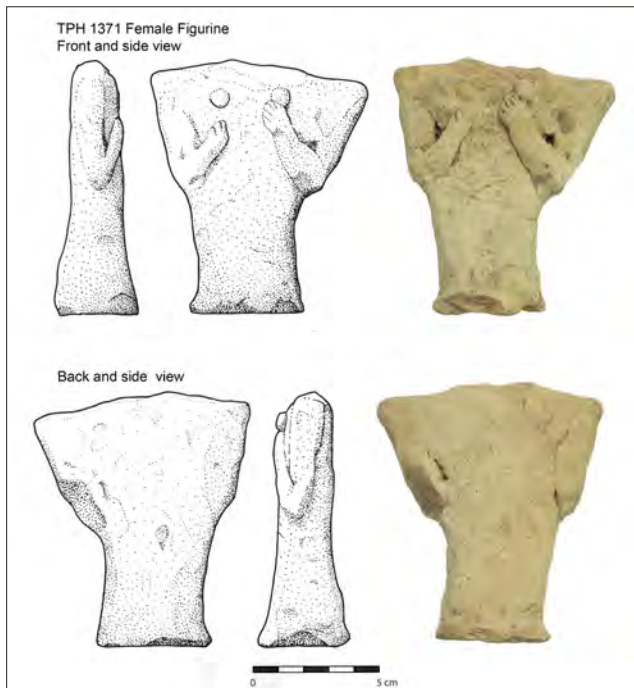
A selection of Square 52.37 Local Phase 4a ceramics from Toprakhisar Höyük / *Toprakhisar Höyük 52.37 plan-karesi 4a Evresi seramiklerinden bir seçki*. Nos. 1-6, 9-13: *Simple Ware*; Nos. 7-8: *Syro-Cilician Ware*; Nos. 14-16: *Coarse Ware* (Illustrations by S. Ün, G. Akgül and M. Bulu).

Local Phase 4a is also missing chronically distinct small finds, except for the presence of a crudely hand-modeled female figurine (TPH 1371, Fig. 14). The head is missing. The uneven torso was emphasized with wider shoulders, and a narrow pillar-like waist was formed by hand pinching with a pillared-shaped body. Both arms were fashioned with the intention to display a figure holding its breasts, although due to the careless approach, the arms are disproportional. One hand was incised with six fingers, whereas the other was defined by three. Breasts were added as clay balls, and the entire surface of the figurine was light buff and slipped.

Figure 14

Naked female figurine from Local Phase 4a / *4a Evresi çıplak kadın heykelciği* (Illustration by S. Ün, photo by M. Akar).

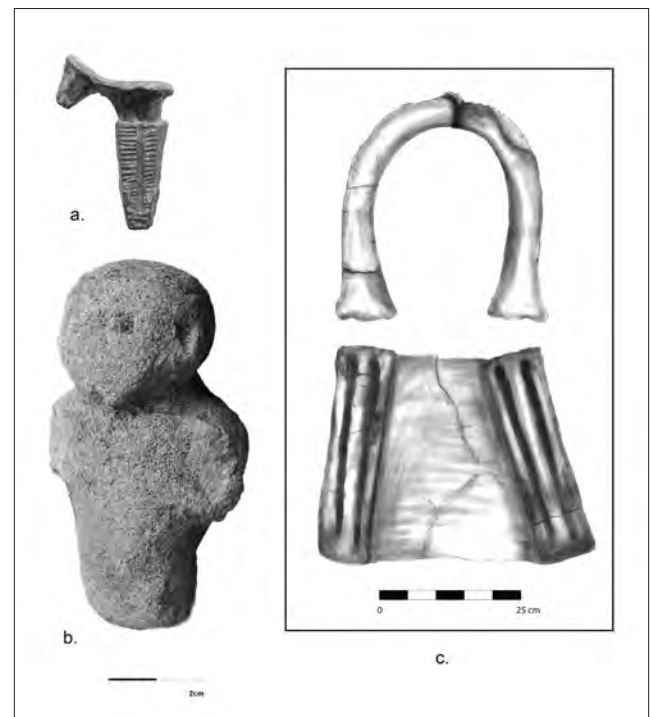
DISCUSSION

The previous publications on Toprakhisar concentrated on providing a general occupational history of the settlement through intensive surface surveys and in-depth analysis of the mature MB I phase. The exposure of a well-preserved burnt MB I administrative building complex yielded the rare opportunity to explore how rural management was performed and aided by commemorations, as evident in the administratively mediated collective memory practices materialized through the presence of foundation and termination rituals with objects of symbolic value, including the crudely made “Stone Spirits” with a Northern Mesopotamian origin (Fig. 15: b; Akar & Kara, 2020). The evidence in hand pointed to the possibility of new cultural habits forming in a time period corresponding to the 4.2 Ka BP global climate event that is accepted as a catalyst in the long-distance population movements, particularly from the Khabur Basin due to drought and aridity, following

the collapse of the Akkadian Empire. This Northern Mesopotamian connection was also evident in cooking practices with the presence of decorated horseshoe-shaped hearths (Fig. 15: c) with identical features to examples uncovered from Upper/Middle Euphrates sites in the late EBA and early MBA (Kelly-Buccellati, 2004; Aquilano, 2016, p.114; Ay, 2021, p. 348, Fig. 9; Akar & Kara, 2018, p. 113, Figs. 12-14). Recent geoarchaeological research in the Amuq Valley confirms the presence of the 4.2 ka BP global event in undisturbed sediment cores from around Tell Atchana, Tell Tayinat and the Amuq Lake (Avşar et al., 2019). Thus, we proposed that Toprakhisar Höyük likely witnessed long-distance human mobility at the beginning of the MBA, in accordance with the hypothesis developed around climate change-induced population movements at the end of the EBA (Weiss, 2017b, p. 145; Akar & Kara, 2020, p. 95). This hypothesis may also find confirmation in the material culture, as well as in the genomic change observed in the EBA-MBA transition from Tell Mardikh and Tell Atchana (Skourtanioti et al., 2020, p. 1168). Connections to the MBA Assyrian trade network are also evident in the presence of a Syro-Anatolian lead figurine in the form of a possible bull standing on a peg (Fig. 15: a) found in close proximity to grain silos (Akar & Kara, 2022, p. 29, Fig. 14). This particular object is taken as a remarkable example of hybridity, combining Mesopotamian and Anatolian elements at a peripheral site. The unique application in lead figurine iconography of a bull, and its functional attribute as a foundation peg, has been argued to provide clues to developing ritual practices in times of environmental stress, materializing the cult of a storm god with Hurrian characteristics.

Figure 15

Objects of Northern Mesopotamian and Anatolian influence / *Kuzey Mezopotamya ve Anadolu etkili buluntular* (Illustrations by O. H. Kirman, photo by M. Akar).

The exposure of the Local Phase 4 contexts in the same excavation area, predating the construction of the Local Phase 3 administrative building, now allows us to provide an archaeological framework for the hypothesis summarized above. Although not detailed in this article (see Kara & Akar, 2022 for a brief report) following the destruction of the Local Phase 5 EB IVB administrative building, the short-lived local phases (4a-b) in an approximately 50 cm deposition revealed architectural remains defined by smaller scale units and pyrotechnological installations used for pottery production and, to some extent, metallurgical activities. This is in accordance with the sites in the region that witnessed a brief period of collapse followed by small-scale, dispersed settlement layouts, suggesting a brief period of decentralization.

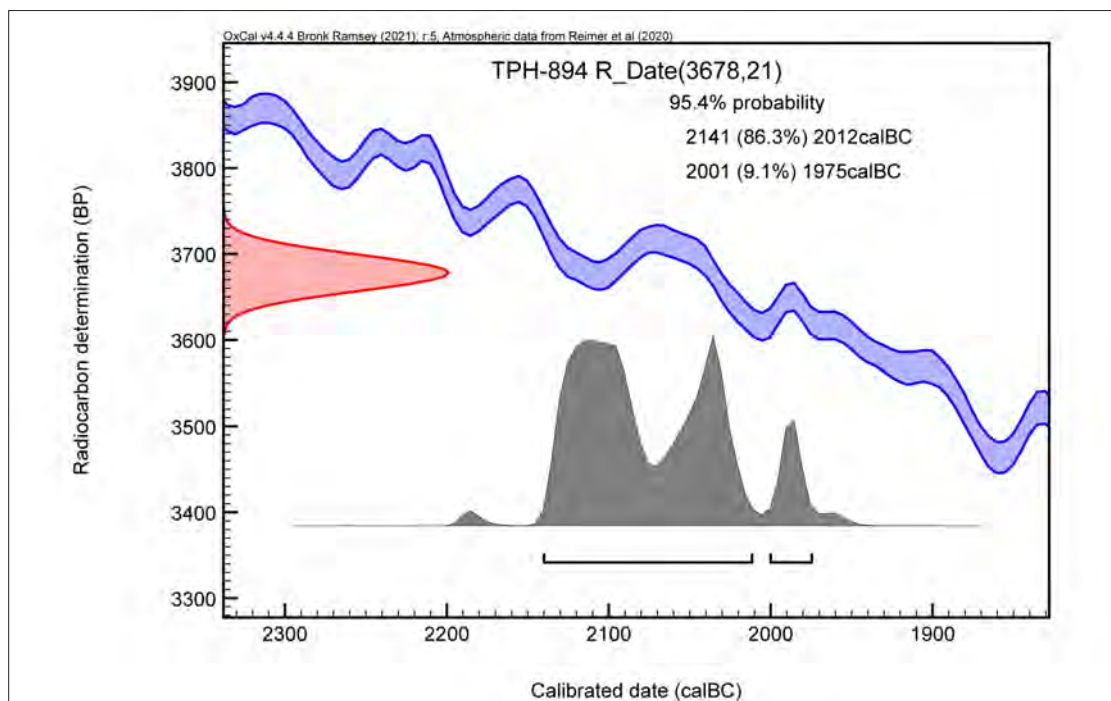
The fragmentary architectural remains from Local Phase 4b follows the preceding orientation of the Local Phase 5 architecture, with the assemblages dominated by the EB IVB ceramic repertoire. Of particular interest is observed that the Early-Transcaucasian material culture at Toprakhisar Höyük is persistent at the site until the end of the EBA, although the context that revealed distinct Red Black Burnished Ware vessels and anthropomorphic andiron fragments was a secondary one in the form of a drainage system. Nevertheless, the high number of such distinct forms evident in the overall assemblage may indicate their persistent usage. This is in accordance with recent understanding of the Early Transcaucasian material culture at Tell Tayinat, pointing to the local adaptation and long usage of Red Black Burnished Ware in the Amuq Valley. Parallels to the Toprakhisar

andirons can be found in the Amuq at Tabarat al-Akrad (Hood, 1951, p. 139, Fig. 9), Tell al-Judaïdah and Tayinat (Braidwood & Braidwood, 1960, p. 374, Fig. 290). Based on their fragmentary condition and retrieval from a secondary context, we would avoid assigning any symbolic attributes with regard to their role in household rituals (Smogorzewska, 2004, p.162; Batiuk et al., 2022, p. 298), yet we value their presence for chronological and stylistic reasons. Future excavations may reveal evidence of the early appearance of Early-Transcaucasian material culture and the much-discussed issues of long-distance migrations and the development of the local Red Black Burnished Ware culture in the Amuq and its surroundings (Batiuk, 2013). The overall results indicate that Local Phase 4b at Toprakhisar chronologically correlates with Tayinat Phase 7 (Welton, 2014; for radiocarbon dates see Manning et al., 2020, p. 16, Table 4)

The striking difference between Local Phase 4a and 4b is evident in the overall material assemblage reflecting a change in the choice of shapes and production technologies, marking the beginning of the MBA. Local Phase 4a introduced new material culture, following the general trends in the region before the construction of the Local Phase 3 monumental building (see Fig. 16 for radiocarbon dating of Building 2016-2). The short-lived Local Phase 4a marks the beginning of the MB I. Both of these phases are identical in terms of their pottery production industries and belong to the same cultural horizon. However, as early MB levels have not yet been exposed during the renewed excavations at Tell Atchana, it is difficult to provide a correlation there.

Figure 16

AMS 14C dating of the short-lived fuel wood sample TPH-984 (University of Arizona AMS Laboratory). The raw date was calibrated using OxCal 4.4 software based on the IntCal2020 atmospheric curve (Reimer et al. 2020).

We can propose that Local Phase 4a at Toprakhisar should correlate with the early urban phase at Tell Atchana corresponding to Levels XVII-XVI (Woolley, 1955). This is tentative and awaits more radiocarbon dates from both sites.

Several remarkable objects found in Local Phase 4 may provide clues to cultural diversity and hybridization in daily life habits, particularly in household ritual practices. The presence of a late EBA handmade figurine found on the floor of a Local Phase 4a building could be interpreted as an object of ritual value in a culturally mixed environment where similar human representations in the form of anthropomorphic Early Transcaucasian andirons were in use (Valentini, 2008, p. 348). This figurine type finds parallels from the Middle Euphrates sites, and it is stylistically and chronologically associated with the Type MEFTA, following the conventions applied by the ARCANÉ Project (for an extended bibliography on typology and comparatives see Sakal, 2015, 2019; Makowski, 2020; Petty, 2006, p. 113, type 61). Parallels can also be found at Tell Tayinat (Welton et al., 2011, p. 182, Fig. 11: 1-2). This Northern Mesopotamian connection in combination with the presence of Early Transcaucasian material culture may show that diverse ritual habits and styles were amalgamated at this village site during this transformative period.

CONCLUSION

Although MB I urbanization at Toprakhisar may follow general trends following a brief period of collapse defined by the absence of evidence pertaining to administrative practices, the specific role that the site played in the regional and supra-regional trade networks is central to underlining the role of the site during this transitional period. As today, the Toprakhisar Höyük community benefited greatly from their horticultural practices, evident in the archaeobotanical assemblage which revealed significant amounts of olive stones and grape seeds, pointing to olive oil and wine production. The Alalakh Level VII texts confirm the crucial value of these products and provide details of the management of their production (Lauinger, 2015). In fact, even before those texts were written, Zimri-Lim, the King of Mari, had sent his advisor to purchase Alahtum in order to access high-quality olive oil and wine (Durand, 2002, p. 95). This specialty, which the site maintained, required administrative management as well as corvée labor practices and the participation of this small rural community in the larger trade networks of the MBA. The archaeobotanical research currently in progress may reveal changes throughout each local phase and will be presented in forthcoming articles. In conjunction with these products, the presence of a lead figurine similar in style to the Kültepe group but distinct in its form and

function, with a representation of a bull figure in the form of a foundation peg, is strong evidence linking Toprakhisar Höyük to the MBA Assyrian trade network, as well as to Northern Mesopotamia, pointing to the origins of the use of foundation pegs in succeeding periods in Anatolia. Putting all the evidence together, we suggest that the Toprakhisar Höyük community benefited from their olive oil and wine production, both agro-products of high value which are often disregarded due to their organic and invisible nature in archaeological research.

The cultural change and hybridity observed in this transitional period also highlight the impacts of the 4.2 ka BP climate event, which has now been commonly accepted as a strong environmental trigger leading to the collapse of the Akkadian Empire in Northern Mesopotamia, followed by consequent long distance mobility patterns often centered around the Amorites but which also included the Hurrians and various other unknown communities. Toprakhisar is suggested to be one of the localities that attracted migrants and facilitated a niche that was focused on the production of olive oil and wine, the most valuable agro-industries of the Bronze Age.

REFERENCES

- Akar, M., & Kara, D. (2018). Into the Hinterland: The Middle Bronze Age Building at Toprakhisar Höyük, Altınözü (Hatay, Turkey). *Adalya*, 21, 85-115.
- Akar, M., & Kara, D. (2020). The formation of collective, political and cultural memory in the middle bronze age: Foundation and termination rituals at Toprakhisar Höyük. *Anatolian Studies*, 70, 77-103.
- Akar, M., & Kara, D. (2022). A lead figurine from Toprakhisar Höyük: Magico-ritual objects in the Syro-Anatolian middle bronze age. *Anatolian Studies*, 72, 17-36.
- Akar, M., Yener, K. A., Bulu, M., & Ingman, T. (2021). A Fresh Perspective on the Middle Bronze Age at Tell Atchana, Alalakh: The 2007-2019 Seasons. In S. R. Steadman & G. McMahon (Eds.), *The Archaeology of Anatolia, Volume IV: Recent Discoveries (2018-2020)* (pp. 75-95). Cambridge Scholars Publishing.
- Aquilano, M. (2016). Andirons, Lamps and Portable Hearths. In N. Laneri (Ed.), *Hirbemerdon Tepe Archaeological Project 2003-2013 Final Report. Chronology and Material Culture* (pp. 113-116). BraDypUS.
- Archi, A. (2006). Alalakh al Tempo del Regno di Ebla. In D. Morandi Bonacossi, E. Rova, F. Veronese, & P. Zanollo (Eds.), *Tra riente e Occidente: Studi in onore di Elena Di Filippo Balestrazzi* (pp. 3-5). Sargon.
- Avşar, U., Akar, M., & Pearson, C. (2019). Geoarchaeological Investigations in the Amuq Valley of Hatay: Sediment Coring Project in the Environs of Tell Atchana. In H. Sözbilir, Ç. Özkaymak, B. Uzel, Ö. Sümer, M. Softa, Ç. Tepe, & S. Eski (Eds.), *The Proceedings and Abstracts Book, 72nd Geological Congress of Turkey with International Participation* (pp. 798-802). Jeoloji Mühendisleri Odası Yayınları.
- Ay, E. (2021). A Hurrian-Mitanni Temple in Müslüman-tepe in the Upper Tigris and New Findings. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(2), 338-361.
- Bachhuber, C. (2012). The Anatolian Plateau. In D. T. Potts (Ed.), *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East. Volume I* (pp. 575-595). Wiley-Blackwell Publishing.
- Bachhuber, C. (2013). Sumer, Akkad, Ebla and Anatolia. In H. Crawford (Ed.), *The Sumerian World* (pp. 498-516). Routledge.
- Bachhuber, C. (2015). *Citadel and Cemetery in Early Bronze Age Anatolia*. Equinox.
- Barjamovic, G. (2011). *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*. Museum Tusculanum Press.
- Batiuk, S., & Harrison, T. P. (2017). The Metal Trade and Early Bronze Age Craft Production at Tell Tayinat. In Ç. Maner, M. T. Horowitz, & A. S. Gilbert (Eds.), *Overturning Certainties in Near Eastern Archaeology. A Festschrift in Honor of K. Aslihan Yener* (pp. 48-66). Brill.
- Batiuk, S. D. (2005). *Migration Theory and the Distribution of the Early Transcaucasian Culture*. [Unpublished PhD Dissertation, University of Toronto].
- Batiuk, S. (2013). The Fruits of Migration: Understanding the 'longue durée' and the Socio-Economic Relations of the Early Transcaucasian Culture. *Journal of Anthropological Archaeology*, 32, 449-477.
- Batiuk, S., Rothman, M., Samei, S., & Hovsepyan, R. (2022). Unravelling the Kura-Araxes Cultural Tradition Across Space and Time. *Ancient Near Eastern Studies*, 59, 239-329.
- Bilgiç, E. (1992). "Ebla" in Cappadocian Inscriptions. In H. Otten, H. Ertem, E. Akurgal, & A. Süel (Eds.), *Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp* (pp. 61-66). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Braidwood, R. J., & Braidwood, L. S. (1960). *Excavations in the Plain of Antioch I. The Earlier Assemblages Phases A-J*. The University of Chicago Press.
- Braudel, F. (1949). *La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Colin.
- Braudel, F. (2002). *The Mediterranean in the Ancient World*. Penguin Books Limited.
- Buccellati, G. (2013). When were the Hurrians Hurrian? The Persistence of Ethnicity in Urkesh. In J. Aruz, S. Graff, & Y. Rakic (Eds.), *Cultures in Contact* (pp. 84-95). Metropolitan Museum of Art.
- Bulu, M. (2016). An Intact Palace Kitchen Context from Middle Bronze Age Alalakh: Organization and Function. In R. A. Stucky, O. Kaelin, & H.-P.

- Mathys (Eds.), *Proceedings of the 9th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, 9-13 June 2014, Basel* (Vol. 3, pp. 301-314). Harrassowitz Verlag.
- Bulu, M. (2017a). A New Look at the Periphery of the Hittite Empire: Re-evaluating Middle and Late Bronze Age Settlements of the Amuq Valley in the Light of Ceramics. In M. Alparslan (Ed.), *Places and Spaces in Hittite Anatolia I: Hatti and the East. Proceedings of an International Workshop on Hittite Historical Geography in Istanbul, 25th-26th October 2013* (pp. 185-208). Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü.
- Bulu, M. (2017b). A Syro-Cilician Pitcher from a Middle Bronze Age Kitchen at Tell Atchana, Alalakh. In Ç. Maner, M. T. Horowitz, & A. S. Gilbert (Eds.), *Overturning Certainties in Near Eastern Archaeology. A Festschrift in Honor of K. Aslıhan Yener* (pp. 101-116). Brill.
- Bulu, M. (2023). Contextualizing the Consumption of Syro-Cilician Ware at Tell Atchana / Alalakh (Hatay, Türkiye): A Functional Analysis. *Adalya*, 26, 37-73.
- Burke, A. A. (2021). *The Amorites and the Bronze Age Near East. The Making of a Regional Identity*. Cambridge University Press.
- Carver, G. (2011). Reflections on the Archaeology of Archaeological Excavation. *Archaeological Dialogues*, 18(1), 18-26.
- Çevik, Ö. (2007). The Emergence of Different Social Systems in Early Bronze Age Anatolia: Urbanisation versus Centralisation. *Anatolian Studies*, 57, 131-140.
- D'Andrea, M. (2017). Early Bronze IVB at Ebla: Stratigraphy, Chronology and Material Culture of the Late Early Syrian Town and Their Meaning in the Regional Context. In P. Matthiae, M. Abdulkarim, F. Pinnock, & M. Alkhalid (Eds.), *Studies on the Archaeology of Ebla after 50 Years of Discoveries. Annales Archéologiques Arabes Syriennes LVII-LVIII (2014-2015)* (pp. 131-164). Ministère de la Culture, Direction Générale des Antiquités et des Musées.
- D'Andrea, M. (2018). The Early Bronze IVB Pottery from Tell Mardikh/Ebla. Chrono-typological and Technological Data for Framing the Site within the Regional Context. *Levant*, 52(1-2), 56-84.
- Durand, J.-M. (2002). *Le Culte d'Addu d'Alep et l'Affaire d'Alahtum. Florilegium Marianum VII; Mémoires NABU 8*. Société pour l'étude du Proche-Orient Ancien.
- Efe, T. (2007). The Theories of the 'Great Caravan Route' between Cilicia and Troy: The Early Bronze Age III Period in Inland Western Anatolia. *Anatolian Studies*, 57, 47-64.
- Genç, E. & Yanar, U. (2019). An Old Syrian Period Stele from Avanos-Akarca, Anatolia. *Olba*, 27, 61-96.
- Greaves, A. M. (2007). Trans-Anatolia: Examining Turkey as a Bridge between East and West. *Anatolian Studies*, 57, 1-15.
- Hall, T. D. & Chase-Dunn, C. (1993). The World-Systems Perspective and Archaeology: Forward into the Past. *Journal of Archaeological Research*, 1(2), 121-143.
- Hayden, B. (1994). Village Approaches to Complex Societies. In M. G. Schwartz & S. E. Falconer (Eds.), *The Archaeological Views from the Countryside* (pp. 198-207). Smithsonian Institution Press.
- Hazell, C. J., Pound, M. J. & Hocking, E. P. (2022). High-resolution Bronze Age palaeoenvironmental change in the Eastern Mediterranean: exploring the links between climate and societies. *Palynology*, 46(4), 1-20.
- Heinz, M. (1992). *Tell Atchana/Alalakh: Die Schichten VII-XVII. Alter Orient und Altes Testament Band 41*. Verlag Butzon & Bercker.
- Hood, S. (1951). Excavations at Tabara el Akrad, 1948-49. *Anatolian Studies*, 1, 113-147.
- Horden, P. & Purcell, N. (2000). *The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History*. Blackwell.
- Horowitz, M. T. & Çakırlar, C. (2017). Novel Uses of Wild Faunal Resources at Transitional Middle-Late Bronze Age Tell Atchana. In Ç. Maner, M. T. Horowitz, & A. S. Gilbert (Eds.), *Overturning Certainties in Near Eastern Archaeology. A Festschrift in Honor of K. Aslıhan Yener* (pp. 222-244). Brill.
- Hrouda, B. (1989). Die Habur-Ware in Neuerer Sicht. In K. Emre, M. Mellink, B. Hrouda, & N. Özgüç (Eds.), *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç* (pp. 205-213). Türk Tarih Kurumu.

- Kara, D. & Akar, M. (2022). Hatay Arkeoloji Müzesi Altınözü Toprakhisar Höyük Kurtarma Kazısı 2019-2020 Yılı Çalışmaları. In A. Özme (Ed.), *2019-2020 Yılı Kazı Çalışmaları*, 3. Cilt (pp. 257-262). Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Karataş Yüksel, C. & Pamir, H. (2021). An Evaluation of the Late Neolithic Pottery Assemblages from the Kuseyr Plateau in the Hatay Region (Turkey). In R. Özbal, M. Erdalkıran, & Y. Tonoike (Eds.), *Neolithic Pottery from the Near East* (pp. 307-320). Koç University Press.
- Kardulias, P. N. & Hall, T. D. (2008). Archaeology and World-Systems Analysis. *World Archaeology*, 40(4), 572-583.
- Kelly-Bucellati, M. (2004). Andirons at Urkesh: New Evidence for the Hurrian Identity of the Early Trans-Caucasian Culture. In A. Sagona (Ed.), *A View from the Highlands: Archaeological Studies in Honor of Charles Burney* (pp. 67-89). Peeters.
- Klengel, H. (1992). *Syria: 3000 to 300 B.C.: A Handbook of Political History*. Akademie Verlag.
- Kulakoğlu, F. (2011). Kültepe-Kaneş: A Second Millennium B.C.E. Trading Center on the Central Plateau. In S. R. Steadman & G. McMahon (Eds.), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia* (pp. 1012-1030). Oxford University Press.
- Kulakoğlu, F. (2017). Early Bronze Age Monumental Structures at Kültepe. In F. Kulakoğlu & G. Barjamovic (Eds.), *Proceedings of the 2nd Kültepe International Meeting. Kültepe, 26-30 July 2015. Studies Dedicated to Klaas Veenhof*. Subartu XXXIX (pp. 217-227). Brepols.
- Kulakoğlu, F., Genç, E., Öztürk, G. & Rıdvanoğulları, Y. (2023). Yeni Dönem Kazı Sonuçları Işığında MÖ 3. Binyıl Sonu-2. Binyıl Başında Kültepe Kaniş. *Höyük*, 12, 39-55.
- Laneri, N. & Schwartz, M. (2011). Southeastern and Eastern Anatolia in the Middle Bronze Age. In S. R. Steadman & G. McMahon (Eds.), *Ancient Anatolia. 10,000-323 B.C.E* (pp. 337-360). Oxford University Press.
- Lauinger, J. (2015). *Following the Man of Yamhad. Settlement and Territory at Old Babylonian Alalah*. Brill.
- Lawrence, D., Palmisano, A. & de Gruchy, M. W. (2021). Collapse and continuity: A multi-proxy reconstruction of settlement organization and population trajectories in the Northern Fertile Crescent during the 4.2kya Rapid Climate Change event. *PLOS ONE*, 16(1), e0244871.
- Liverani, M. (1996). Reconstructing the Rural Landscape of the Ancient Near East. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 39(1), 1-41.
- Makowski, M. (2020). Third-Millennium BC Clay Figurines from Tell Djassa El Gharbi, Tell Abu Hafur and Tell Rad Shaqrah (Syria). *Egypt and the Levant*, 30, 461-482.
- Manning, S. W., Lorentzen, B., Welton, L., Batiuk, S. & Harrison, T. P. (2020). Beyond megadrought and collapse in the Northern Levant: The chronology of Tell Tayinat and two historical inflection episodes, around 4.2ka BP, and following 3.2ka BP. *PLOS ONE*, 15(10), e0240799.
- Massa, M., McIlpatrick, O. & Fidan, E. (2017). Patterns of metal procurement, manufacture and exchange in Early Bronze Age northwestern Anatolia Demircihüyük and beyond. *Anatolian Studies*, 67, 51-83.
- Massa, M., & Palmisano, A. (2018). Change and Continuity in the Long-Distance Exchange Networks between Western/Central Anatolia, Northern Levant and Northern Mesopotamia C.3200-1600 BCE. *Journal of Anthropological Archaeology*, 49, 65-87.
- Matthiae, P. (1977). *Ebla. An Empire Rediscovered* (C. Holme, Trans.). Hodder and Stoughton.
- Matthiae, P. (2006). The Archaic Palace at Ebla: A Royal Building between Early Bronze Age IVB and Middle Bronze Age I. In S. Gitin, J. E. Wright, & J. P. Dessel (Eds.), *Confronting the Past: Archaeological and Historical Essays on Ancient Israel in Honor of William G. Dever* (pp. 85-103). Eisenbraun.
- Mazzoni, S. (1985). Elements of the Ceramic Culture of Early Syrian Ebla in Comparison with Syro-Palestinian EB IV. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 257, 1-18.
- Mellaart, J. (1958). The End of the Early Bronze Age in Anatolia and the Aegean. *American Journal of Archaeology*, 62(1), 9-33.
- Moro-Abadía, O. (2006). The History of Archaeology as a 'Colonial Discourse'. *Bulletin of the History of Archaeology*, 16(2), 4-17.

- Nigro, L. (2002). The MB Pottery Horizon of Tell Mardikh/Ancient Ebla in a Chronological Perspective. In M. Bietak (Ed.), *The Middle Bronze Age in the Levant. Proceedings of an International Conference on MB IIA Ceramic Material, Vienna, 24th-26th of January 2001* (pp. 297-328). Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Özdoğan, M. (2023). The Making of The Early Bronze Age in Anatolia. *Old World: Journal of Ancient Africa and Eurasia*, 3(1), 1-58.
- Özgüç, T. (1955). Excavations at Kültepe Level II Finds. *Belleten*, XIX(76), 453-461.
- Özgüç, T. (1986). New Observations on the Relationship of Kültepe with Southeast Anatolia and North Syria during the Third Millennium BC. In J. V. Canby, E. Porada, B. S. Ridgway, & T. Stech (Eds.), *Ancient Anatolia. Aspects of Change and Cultural Development. Essays in Honor of Machteld J. Mellink* (s. 31-47). University of Wisconsin Press.
- Öztan, A. (2008). Some New Finds from Acemhöyük. In D. Bonatz, R. M. Czichon, & F. J. Kreppner (Eds.), *Fundstellen: Gesammelte Schriften zur archäologie und Geschichte Altvorderasiens ad honorem Hartmut Kühne* (pp. 25-29). Harrassowitz Verlag.
- Öztürk, G. (2019). Post-Akkadian and Ur III Features on Cylinder Seals from Kültepe-Kanesh: An Iconographic and Stylistic Analysis. *Adalya*, 22, 45-67.
- Pamir, H. (2010). Antiokheia ve Yakın Çevresinde Zeytinyağı Üretimi ve Zeytinyağı İşlikleri. In Ü. Aydınoglu & A. K. Şenol (Eds.), *Antikçağda Anadolu'da Zeytinyağı ve Şarap Üretimi, Olive Oil and Wine Production in Anatolia Through the Ages Symposium Proceedings 06 – 08 November 2008 Mersin* (pp. 53-74). KAAM Kilikya Arkeolojisini Araştırma Merkezi Yayınları.
- Pamir, H., Henry, A. B. & Karataş Yüksel, C. (2020). Kuseyr Yaylası Yüzey Araştırması 2018. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 37, 231-252.
- Petty, A. (2006). *Bronze Age Anthropomorphic Figurines from Umm el-Marra Syria. Chronology, Visual Analysis and Function*. BAR Publishing.
- Peyronel, L. (2015). From Ebla to Kanesh and Vice Versa. Reflections on Commercial Interactions and Exchanges between Northern Syria and Anatolia during the Middle Bronze Age. In F. Kulakoğlu & G. Barjamovic (Eds.), *Proceedings of the 2nd Kültepe International Meeting. Kültepe, 26-30 July 2015. Studies Dedicated to Klaas Veenhof* (pp. 197-216). Brepols.
- Pfälzner, P. (2017). Habur Ware and Social Continuity: The Chronology of the Early to Middle Bronze Age Transition in the Syrian Jezireh. In F. Höflmayer (Ed.), *The Late Third Millennium in the Ancient Near East. Chronology, C14, and Climate Change* (pp. 163-203). The University of Chicago.
- Reimer, P. J., Austin, W. E. N., Bard, E., Bayliss, A., Blackwell, P. G., Bronk Ramsey, C., Butzin, M., Cheng, H., Edwards, R. L., Friedrich, M., Grootes, P. M., Guilderson, T. P., Hajdas, I., Heaton, T. J., Hogg, A. G., Hughen, K. A., Kromer, B., Manning, S. W., Muscheler, R., . . . Talamo, S. (2020). The IntCal20 Northern Hemisphere Radiocarbon Age Calibration Curve (0–55 cal kBP). *Radiocarbon*, 62(4), 725-757.
- Richard, S. (2024). Redefining “Collapse” in the Early Bronze Age: New Evidence for Recovery, Resilience, and Societal Transformation at Khirbat Iskandar, Jordan. *Journal of Ancient Near Eastern History*, 11(1), 105-141.
- Rowlands, M. (1987). Centre and Periphery: A Review of a Concept. In M. Rowlands, M. T. Larsen, & K. Kristiansen (Eds.), *Centre and Periphery in the Ancient World* (pp. 1-13). Cambridge University Press.
- Sakal, F. (2015). Anthropomorphic Terracotta Figurines. In U. Finkbeiner, M. Novák, F. Sakal, & P. Sconzo (Eds.), *Associated Regional Chronologies for the Ancient Near East and the Eastern Mediterranean. Vol. IV. Middle Euphrates* (pp. 267-277). Brepols.
- Sakal, F. (2019). Anthropomorphic Figurines. In U. Finkbeiner (Ed.), *Final Reports of the Syrian-German Excavations at Tell El-'abd, Volume III: Small Objects and Environmental Studies* (pp. 21-48). Zaphon.
- Schwartz, G. M. (2006). From Collapse to Regeneration. In G. M. Schwartz & J. J. Nichols (Eds.), *After Collapse: The Regeneration of Complex Societies* (pp. 3-17). University of Arizona Press.
- Schwartz, G. M. (Ed.). (2015). *Rural Archaeology in Early Urban Northern Mesopotamia: Excavations at Tell al-Raqa'i*. The Cotsen Institute of Archaeology Press.

- Schwartz, G. M. & Falconer, S. E. (Eds.). (1994). *Archaeological Views from the Countryside: Village Communities in Early Complex Societies*. Smithsonian Institution Press.
- Schwartz, G. M. & Nichols, J. J. (Eds.). (2006). *After Collapse: The Regeneration of Complex Societies*. The University of Arizona Press.
- Simpson, E. (2013). An Early Anatolian Ivory Chair: The Pratt Ivories in the Metropolitan Museum of Art. In R. B. Koehl (Ed.), *Amilla: The Quest for Excellence. Studies Presented to Guenter Kopcke in Celebration of His 75th Birthday* (pp. 222-261). INSTAP Academic Press.
- Sinmez, E. (2022). *Tracing the Impact of 4.2 ka and 3.2 ka BP Climatic Events on the Agriculture of Tell Atchana and Toprakhisar Sites in the Hatay Region through Multidisciplinary Examination of Archaeobotanical Assemblages* [Unpublished M.Sc. Thesis, Middle East Technical University].
- Skourtanioti, E., Erdal, Y. S., Frangipane, M., Balossi Restelli, F., Yener, K. A., Pinnock, F., Matthiae, P., Özbal, R., Schoop, U.-D., Guliyev, F., Akhundov, T., Lyonnet, B., Hammer, E. L., Nugent, S. E., Burri, M., Neumann, G. U., Penske, S., Ingman, T., Akar, M., . . . Krause, J. (2020). Genomic History of Neolithic to Bronze Age Anatolia, Northern Levant, and Southern Caucasus. *Cell*, 181(5), 1158-1175. e1128.
- Smogorzewska, A. (2004). Andirons and Their Role in Early Transcaucasian Culture. *Anatolica*, 30, 151-166.
- Şahoğlu, V. (2005). The Anatolian Trade Network and the Izmir Region during the Early Bronze Age. *Oxford Journal of Archaeology*, 24(4), 339-361.
- Şenyürek, M. & Bostancı, E. (1958). Hatay Vilayetinin Paleolitik Kültürleri. *Belleten*, 23(86), 171-210.
- Tchalenko, G. (1953). *Villages antiques de la Syrie du nord le masif de belus a L'Epoque Romaine I*.
- Trigger, B. G. (1984). Alternative Archaeologies: Nationalist, Colonialist, Imperialist. *Man*, 19(3), 355-370.
- Valentini, S. (2008). Ritual activities in the «rural shrines» at Tell Barri, in the Khabur Region, during the Ninevite 5 period. In J. M. Córdoba, M. Molist, Mª Carmen Pérez, I. Rubio, & S. Martínez (Eds.), *Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, Madrid, April 3–8 2006, vol. III*, (pp. 345-357). UAM Ediciones.
- Weiss, H. (2017a). 4.2 ka BP Megadrought and the Akkadian Collapse. In H. Weiss (Ed.), *Megadrought and Collapse. From Early Agriculture to Angkor* (pp. 93-160). Oxford University Press.
- Weiss, H. (2017b). Seventeen Kings Who Lived in Tents. In Felix Höflmayer (Ed.), *The Late Third Millennium in the Ancient near East. Chronology, C14 and Climate Change. Papers from the Oriental Institute Seminar 7-8 March 2014.*, (pp. 131-62). The University of Chicago Press.
- Weiss, H., Courty, M. A., Wetterstrom, W., Guichard, F., Senior, L., Meadow, R., & Curnow, A. (1993). The Genesis and Collapse of Third Millennium North Mesopotamian Civilization. *Science*, 261(5124), 995-1004.
- Welton, L. (2014). Revisiting the Amuq Sequence: A Preliminary Investigation of the EBIVB Ceramic Assemblage from Tell Tayinat. *Levant*, 46(3), 339-370.
- Welton, L. (2020). EBIV ceramic production in the Orontes watershed: petrography from the Amuq and beyond. *Levant*, 52(1-2), 215-236.
- Welton, L., Batiuk, S., Harrison, T. P., Lipovitch, D. R. & Capper, M. (2011). Tell Tayinat in the Late Third Millennium. Recent Investigations of the Tayinat Archaeological Project 2008-2010. *Anatolica*, 37, 147-185.
- Wilkinson, T. C. (2014). The Early Transcaucasian phenomenon in structural-systemic perspective: Cuisine, craft and economy. *Paléorient*, 40(2), 203-229.
- Woolley, C. L. (1955). *Alalakh: An Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937-1949*. Society of Antiquaries of London.
- Yasur-Landau, A., Cline, E. H., Manning, S. W. & Artioli, G. (2021). An Anatolian-Style Lead Figurine from the Assyrian Colony Period Found in the Middle Bronze Age Palace of Tel Kabri. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 385, 87-97.
- Yener, K. A. (2005). The Amuq Valley Regional Projects. In K. A. Yener (Ed.), *The Amuq Valley Regional Projects. Vol.1, Surveys in the Plain of Antioch and Orontes Delta, Turkey, 1995-2002* (pp. 1-23). University of Chicago.

- Yener, K. A. (2007). The Anatolian Middle Bronze Kingdoms and Alalakh: Mukish, Kanesh and Trade. *Anatolian Studies*, 57, 151-160.
- Yener, K. A., Kulakoğlu, F., Yazgan, E., Kontani, R., Hayakawa, Y. S., Lehner, J. W., Dardeniz, G., Öztürk, G., Johnson, M., Kaptan, E. & Hacı, A. (2015). New Tin Mines and Production Sites near Kültepe in Turkey: A Third-millennium BC Highland Production Model. *Antiquity*, 89(345), 596-612.
- Yoffee, N. (1988). The Collapse of Ancient Mesopotamian States and Civilization. In N. Yoffee & G. L. Cowgill (Eds.), *The Collapse of Ancient States and Civilizations* (pp. 44-68). The University of Arizona Press.
- Zimmermann, T. (2005). Perfumes and Policies - A 'Syrian Bottle' from Kinet Höyük and Anatolian Trade Patterns in the Advanced Third Millennium BC. *Anatolica*, 31, 161-169.

BANAZ OVASI ORTA TUNÇ ÇAĞI YERLEŞMELERİ

MIDDLE BRONZE AGE SETTLEMENTS IN THE BANAZ PLAIN

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 11 Haziran 2024	Received: June 11, 2024
Hakem Değerlendirmesi: 22 Ağustos 2024	Peer Review: August 22, 2024
Kabul: 28 Kasım 2024	Accepted: November 28, 2024

DOI : 10.22520/tubaar.1498989

Harun OY*

ÖZET

Bu makale ile Banaz Ovası'nın Orta Tunç Çağındaki yerleşim durumunun ortaya konulması amaçlanmaktadır. Uşak bölgesinin Orta Tunç Çağı hakkındaki verileri kısıtlıdır. Bu makalede Uşak'ın doğusunda bulunan verimli Banaz Ovası'nda tespit edilen 9 adet Orta Tunç Çağı yerleşimi değerlendirilmektedir. Bu yerleşmeler içerisinde Banaz Höyük ve Ayvacık Höyük OTÇ'da bölgenin önemli yerleşmeleri olarak dikkati çekmektedir. Banaz Ovası'nda OTÇ'da kesintisiz bir yerleşimin var olduğu anlaşılmaktadır. Ovadaki yerleşmeler birbirinden çok uzak değildir ve yerleşmeler genel olarak ovalık bölgede ve doğal yol güzergâhları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Doğal yol güzergâhları üzerindeki yerleşmeler nispeten daha büyük boyutludur. Bölgedeki yerleşmelerin birbirine benzer çanak çömlek formlarına sahip olması kültürel olarak ta etkileşim içerisinde olduklarına işaret etmektedir. Banaz Ovası yerleşmelerinin Orta Anadolu ile Batı Anadolu arasındaki konumu sayesinde siyasi, kültürel, ticaret ve ulaşım bakımından çevre bölgelerle güçlü ilişkilere sahip olduğu değerlendirilebilir.

Anahtar Kelimeler: Banaz, Uşak, Orta Tunç Çağı, Çanak Çömlek, Ulaşım

* Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu / Türkiye
e-posta: harun_oy@hotmail.com, ORCID:0000-0002-1901-5128

ABSTRACT

This article aims to reveal the settlement status of the Banaz Plain in the Middle Bronze Age. The data on the Middle Bronze Age of the Uşak region is limited. This article evaluates 9 Middle Bronze Age settlements identified in the fertile Banaz Plain located east of Uşak. Among these settlements, Banaz Mound and Ayvacık Mound stand out as important settlements of the region in the Middle Bronze Age. It is understood that there was an uninterrupted settlement in the Banaz Plain in the MBA. The settlements in the plain are not very far from each other and the settlements are generally concentrated in the plain region and on natural road routes. The settlements on natural road routes are relatively larger in size. The fact that the settlements in the region have similar pottery forms indicates that they were also culturally interactive. It can be evaluated that the Banaz Plain settlements had strong relations with the surrounding regions in terms of politics, culture, trade and transportation thanks to their location between Central Anatolia and Western Anatolia.

Keywords: Banaz, Uşak, Middle Bronze Age, Pottery, Transportation

GİRİŞ

Banaz Ovası, Uşak ilinin doğusunda yer alan ve Banaz Çayı tarafından oluşturulmuş olan bir ovadır. Banaz ilçesine de ismini veren Banaz Çayı ilçenin kuzeyinde bulunan Murat Dağı'ndan kaynağını almaktadır. Daha sonra güneye doğru akarak Banaz Ovası'nı oluşturur.

Banaz Ovası'nın kuzeyinde Murat Dağı (Dindymos) bulunmaktadır (Oy, 2018a, s. 284). Murat Dağı İçbatı Anadolu'da Uşak ilinin kuzeydoğusunda Kütahya ile sınırı oluşturan 1200-1300 metre yükseklikte bir dağdır. Bu dağın bir kısmı Kütahya tarafında bulunmakta ve bir kısmı ise Uşak tarafında kalmaktadır. Bu dağdan doğan önemli akarsulardan birisi olan Banaz Çayı güneye doğru akarak Banaz Ovası'nı oluşturmuştur (Oy, 2018b, s. 15-16).

Banaz Ovası 6500 hektarlık (65 km²) bir alanı kapsamaktadır ve Banaz Çayı'nın kıyısında oluşmuştur. Adını üzerinde kurulduğu Banaz ilçesinden alan bu ova kuzeydoğudan-güneybatıya doğru uzanır. Düz bir ova olup ortasından Banaz Çayı geçer ve araziye verimli bir hale getirir (Uşak, 2011, s. 73). Banaz Çayı ovadan devam ederek güneybatıya doğru akarak Denizli il sınırında Büyük Menderes Nehri'ne ulaşmaktadır. Toplam uzunluğu 155 kilometre olan Banaz Çayı'nın Uşak ilindeki uzunluğu 133 kilometredir. Banaz Çayı Ulubey ve Karahallı civarında derin kanyonlar oluşturmaktadır ve Uşak ilindeki diğer akarsuları alarak Büyük Menderes Nehri'ne ulaşmaktadır. Uşak ilinin en verimli ve en büyük ovası olan bu ova Banaz ilçesinin kurulduğu alandan başlayarak kuzeydoğudan güneybatıya doğru uzanmaktadır. Ovanın uzunluğu 20 km, genişliği ise 10 km kadardır. Güneyde ise derin boğaz ve kanyon vadilerle parçalanmıştır (Yalçınlar, 1955, s. 79).

İlçe idari olarak Uşak ilinin doğusunda yer almakta ve Afyonkarahisar ile sınırı oluşturmaktadır. Banaz, 900 metre yüksekliği ile ovadan çok bir plato görünümündedir. Yüz ölçümü 1032 km² olup bunun 669 km kısmı ormanlarla kaplıdır ve Uşak ilindeki en fazla orman Banaz ilçesinde bulunmaktadır. Uşak'ta en çok yağış alan ilçe Banaz'dır (Uşak, 2021, s. 26). Bu durum su kaynaklarının ve ovanın verimini artırmaktadır. Banaz ilçesinin kuzeyi dağlık ve tepelik alanlardan oluşmaktadır. Ayrıca ovanın kuzeyinden fay hatları geçmekte olup bu bölgede Hamam Boğazı kaplıcası ve Sürmecik mevkiinde de jeotermal sular bulunmaktadır (Pasvanoğlu, 2012, s. 741-752, Polat ve Güney, 2013, s. 466). Güneyi ise Banaz Ovası'ndan oluşur. Banaz Ovası alüvyonlardan oluşmaktadır (Yalçınlar, 1955, s. 68, Ercan ve ark., 1978, s. 104, Atasoy, 2018, s. 66). Alüvyonların kalınlığı yaklaşık 20 metreyi bulan kil, kum ve çakıllardan oluşmaktadır. Ovayı oluşturan alüvyonlar, Banaz ilçe merkezi ve Susuzköy arasındaki

alanlarda görülmektedir (Polat ve Güney, 2013, s. 447). Ovanın varlığı nedeniyle ilçedeki en önemli ekonomik faaliyetlerin başında tarım gelmektedir (Deniz ve ark., 2014, s. 390). Sulanabilen Banaz Ovası'nda çok çeşitli tarım ürünleri yetiştirilmektedir (Kara, 2010, s. 1).

Banaz Ovası, kuzeyinde Murat Dağı (2309 m), doğusunda Ahır Dağı (1940 m), güneyinde ise Bulkaz Dağı (1990 m) ve Sivaslı Ovası, kuzeybatısında Kapıdağı (1411 m), güneybatıda ise Uşak Ovası arasında kalan bölgede yer almaktadır. Bu dağ kütleleri arasında yer alan Banaz Ovası'nın oluştuğu havza, neojen yapıdaki fluviyal ve gölsel çökellerden oluşmaktadır (Aslan ve Altay, 2021, s. 449). Banaz çevresinde en altta Paleozoik birimler bulunurken en üstte ise kuvaternere ait çakıl, kum, siltten oluşan alüvyonlar bulunur (Kara, 2010, s. 10). Banaz Ovası Kuaterner dönemde şekillenmiştir (Kara, 2010, s. 24). En üstte ise alüvyonlar bulunmaktadır. Alüvyonlar özellikle Banaz Çayı'nın aktığı güzergâhta kalın tabakalar oluşturur (Aslan ve Altay, 2021, s. 451).

Banaz Ovası önemli yol güzergâhları üzerinde bulunmaktadır. Afyonkarahisar-İzmir karayolu ilçeden geçmektedir. Aynı şekilde demiryolu ulaşımı bakımından da Banaz Ovası önemli bir konumda bulunmaktadır (Deniz ve ark., 2014, s. 390-399).

BÖLGEDE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Banaz ilçesinde prehistorik ve protohistorik dönemlere ait çalışmalar çevre bölgelerle karşılaştırıldığında oldukça azdır. İlçede yapılan araştırmalarla bölgenin kültürel zenginliği ortaya çıkmaya başlamıştır.

Banaz ilçesinde en erken kalıntılar Orta Paleolitik Çağa tarihlenmekte olup ilçenin batısındaki Sürmecik mevkiindedir. Bu bölgedeki maden sahasında tesadüfen ortaya çıkarılan çok sayıda yontma taş alet sebebiyle Uşak Müzesi tarafından bir kurtarma kazısı yapılmıştır (Söyler ve ark., 2018, s. 381-391). Sürmecik mevki bir açık hava yerleşimi olup çok zengin alet tipolojisine sahiptir. Uşak bölgesindeki en erken kalıntılar Sürmecik'te ortaya çıkarılmıştır (Taşkiran ve ark., 2021, s. 1-13).

Bu kazı çalışması haricinde ilçeyi bütünüyle kapsayacak şekilde Harun Oy tarafından gerçekleştirilen arkeolojik yüzey araştırmalarında Banaz ilçesinde çok sayıda yerleşim tespit edilmiştir (Oy, 2017a, s. 51-54; Oy, 2017b, s. 33-38; Oy, 2017c, s. 74-93; Oy, 2018b, s. 43-60). Yapılan bu çalışmalar sırasında ayrıca Neolitik Çağdan günümüze kadar tespit edilen yerleşmelerle Banaz ilçesinin iskân tarihi ortaya koyulmuştur (Oy, 2019a, s. 16-41). Yine bölgede Mehmet Ali Yılmaz tarafından protohistorik dönem yüzey araştırmaları

gerçekleştirilmiş olup bu çalışmalar ile bölgenin kültür tarihine ışık tutulmaya çalışılmıştır (Yılmaz ve ark., 2019, s. 435-467). Bu çalışmalar haricinde Banaz'ın 8 km güneyindeki Ahat köyünde yer alan Akmonia Antik Kenti'nde çeşitli araştırmalar yapılmış olup burası bölgenin önemli antik kentlerinden birisini oluşturmaktadır (Dinç ve Taştür, 2021, s. 1-26).

Fakat bölgede Orta Tunç Çağı sürecini ortaya koyan bir çalışma bulunmamaktadır. İçbatı Anadolu'da çok sayıda OTÇ yerleşimi var olmakla beraber Uşak bölgesine ait verilerin kısıtlı olması sebebiyle bölgenin OTÇ durumunun ortaya çıkarılması önem arz etmektedir. Çevre bölgelerdeki çeşitli kazı ve araştırmalar OTÇ üzerine odaklanırken Uşak ve Banaz'da bu dönemi kapsayıcı bir çalışma olmaması sebebiyle ve bölge çalışmalarına katkı sunması amacıyla bu makale yazılmıştır. Banaz Ovası'ndaki bazı yerleşmelerin OTÇ'da ovalık alanda önemli bir konumda olabilecekleri değerlendirilmektedir.

ORTA TUNÇ ÇAĞI YERLEŞMELERİ

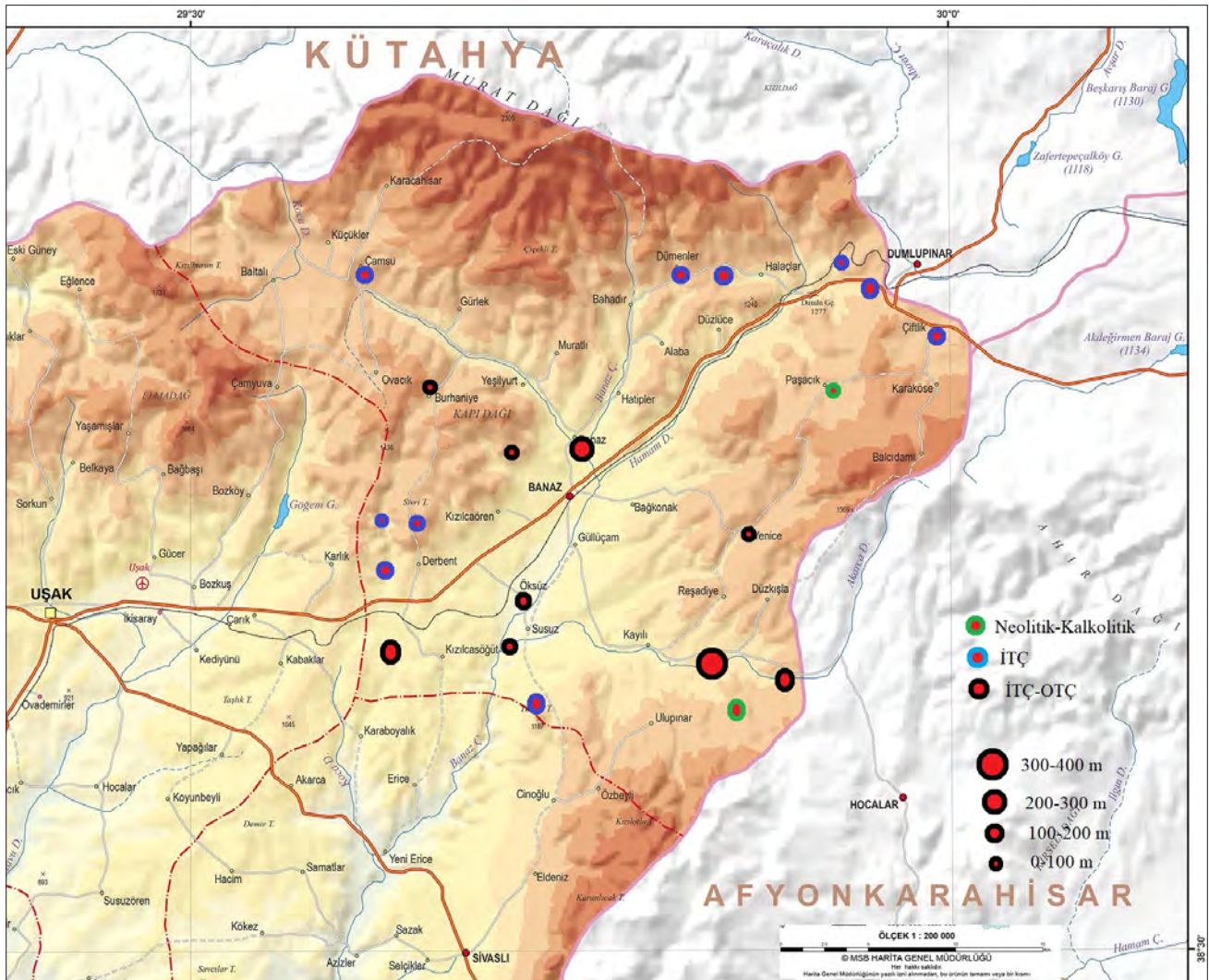
Banaz ilçesinde çok sayıda İlk Tunç Çağı (İTÇ, MÖ 3000) yerleşimi bulunmaktadır (Fig. 1). Bu yerleşmeler hem ovalık bölgelerde hem de yüksek ve dağlık bölgelerde yayılmıştır. Banaz ilçesinde 21 tane İTÇ yerleşimi bulunmaktadır (Oy, 2018b, s. 43-61). Bunlardan ise 9 tanesi Orta Tunç Çağı (OTÇ, MÖ 2000) yerleşimidir (Fig. 2). Orta Tunç Çağı yerleşmeleri şunlardır:

Banaz Höyük

Banaz Höyük, ilçe merkezinde Afyonkarahisar-Uşak-İzmir karayolunun (E96) 500 m kuzeyinde ve ilçenin girişinde Halyazı mevkiinde yer alır (Fig. 3). Yerleşmenin doğusundan Banaz Çayı akmaktadır. Yerleşme 300 m çapında ve 10 m yüksekliğe sahiptir. Üzerinde tarım yapıldığı için yükseklik düşmektedir. Yerleşmede İTÇ, OTÇ, Son Tunç Çağı (STÇ), Demir Çağı, Helenistik ve Roma Dönemi seramikleri ile kesintisiz bir yerleşim olduğu anlaşılmaktadır (Oy, 2017a, s. 57; Oy, 2018b, s. 46).

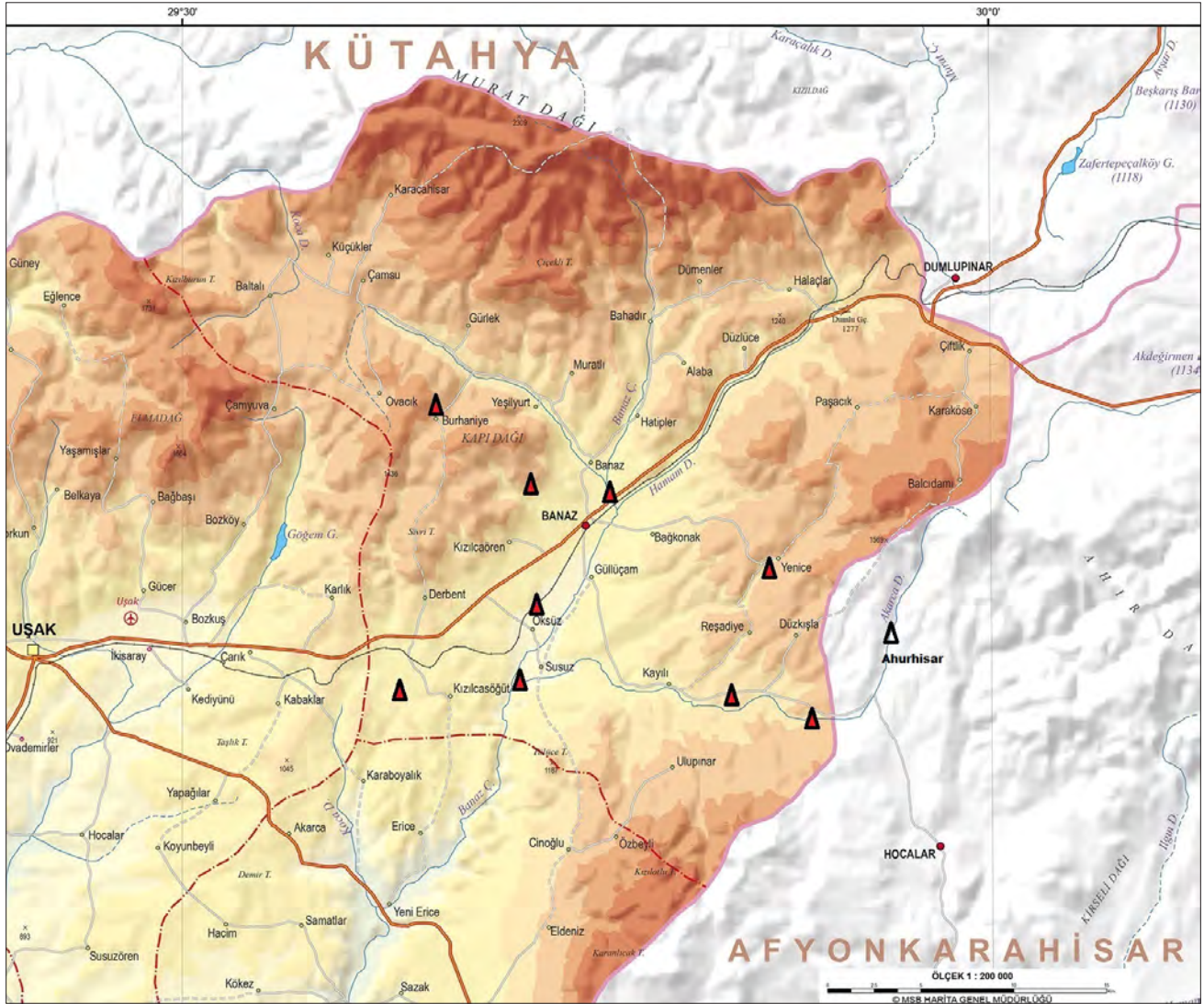
Figür 1

Banaz Ovası Yerleşmeleri / Settlements in the Banaz Plain

Figür 2

Banaz Ovası OTÇ Yerleşmeleri / MBA Settlements in the Banaz Plain

Banaz Höyük, kapladığı alan ve stratejik konumu nedeniyle bölgedeki önemli yerleşmelerden birisidir. Afyonkarahisar-Banaz-Uşak-Gediz Nehri prehistorik yol güzergâhı üzerinde önemli bir noktada yer almaktadır. Ayrıca Banaz Höyük'ten hareketle Gürlek Çayı'nı takip ederek Çamsu Höyük'e ve oradan Comburt Ovası üzerinden Kütahya'ya ulaşan prehistorik yol güzergâhı

üzerindedir. Bu bölgedeki prehistorik yollar Banaz Höyük'ten geçmektedir (Oy, 2017a, s. 57; Oy, 2017b, s. 36; Oy, 2018b, s. 46-47).

Banaz Höyük dağlık alan ile ovalık bölge arasında stratejik bir konuma sahiptir. Yerleşme kapladığı alan bakımından ve önemli yol güzergâhları üzerinde olması nedeniyle de önem arz etmektedir (Oy, 2017a, s. 63). Banaz Höyük'teki buluntular, özellikle İTÇ ve OTÇ'da bölgenin önemli bir merkez olduğuna işaret etmektedir. (Oy, 2017b, s. 36).

Figür 3

Banaz Höyük / Banaz Mound

Ayvacık Höyük

Banaz'ın 15 km güneydoğusundaki Ayvacık köyündedir. Yerleşme, Ayvacık köyünün 2 km batısında Banaz-Hocalar karayolunun 100 m güneyindedir ve yoldan rahatça görülebilmektedir. Höyük bölgeye hakim bir konumda olup yaklaşık 400 m çapında bir alanı kaplamaktadır (Fig. 4). Höyüğün üst kısmı düzleştirilmiştir. Bu alan kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu 50m, kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu 40 m kadardır.

Figür 4
Ayvacık Höyük / *Ayvacık Mound*

Çok büyük boyutlu olan höyüğün yüksekliği dere yatağından itibaren 40 m kadardır. Hemen güneyinden Değirmen Deresi akmaktadır. Yerleşmenin olduğu bölgenin güneyi ormanlıktır. Yerleşme çevresinde tarım nedeniyle tahribat görülmektedir. Yerleşmede nitelikli İTÇ, OTÇ (MÖ II. Bin) ve Roma Dönemi seramikleri tespit edilmiştir (Oy, 2017b, s. 36; Oy, 2017c, s. 77; Oy, 2018b, s. 47; Oy, 2019b, s. 184). Bu yerleşme, bölgenin büyük höyükleri arasında yer almaktadır. Ayrıca Afyonkarahisar-Hocalar Prehistorik Dönem yolları Ayvacık Höyük'ten geçmektedir (Oy, 2017b, s. 36).

Ayvacık Höyük Banaz Ovası'nın ve bölgenin büyük yerleşmelerinden birisidir. Yerleşme, İTÇ (İTÇ1-2-3) ve OTÇ için kesintisiz bir yerleşime ait buluntular vermektedir. Bu durum bölge yerleşmeleri içerisinde kültürel sürekliliğini göstermesi bakımından önemlidir

(Oy, 2017c, s. 83). Ayvacık Höyük stratejik olarak Afyonkarahisar-Hocalar ve Banaz arasındaki bağlantıyı sağlayan doğal yolu kontrol etmektedir (Oy, 2017c, s. 85; Oy, 2018b, s. 47). Yerleşme buluntuları Afyonkarahisar-Kusura ve Denizli-Beycesultan yerleşimi ile ilişkileri ortaya koymaktadır (Oy, 2017c, s. 74).

Erenler Höyük

Banaz'ın 21 km güneydoğusundaki Yazıtepe köyündeki Erenler mevkiinde yer almaktadır (Fig. 5). Bu köy Afyonkarahisar iline ve Çobanlar ilçesine sınırdır. Erenler Höyük, Yazıtepe köyünün 200 m batısında, Avgan mahallesine giden yolun 100 m kuzeyinde doğal bir yükselti üzerindedir. Yerleşmenin 150 m kuzeyinden bir dere akmaktadır. Erenler köyünün çevresi ormanlarla kaplıdır. Yerleşme kuzey-güney doğrultulu 150 m, doğu-batı doğrultulu 300 m kadar bir alanı kapsamaktadır.

Figür 5
Erenler Höyük / *Erenler Mound*

Figür 6

Yenice Höyük / Yenice Mound

Yerleşmenin yüksekliği 25 m kadardır. Üzerinde tarım yapıldığı için bu yükseklik azalmaktadır. Erenler Höyük'te, İTÇ, OTÇ ve Roma Dönemi seramikleri belirlenmiştir (Oy, 2018b, s. 48; Oy, 2019b, s. 184). Bu yerleşme Ayvacık Höyük'un doğusunda ve Çobanlar ilçesi sınırındadır. Ayvacık Höyük ve Erenler Höyük Çobanlar ve Sandıklı'ya giden doğal yol üzerindedir.

Yenice Höyük

Banaz'ın 11 km güneydoğusundaki Yenice köyündedir. Yerleşme, Yenice köyünün 1 km güneybatısında bulunan Höyük mevkiinde bulunmaktadır ve köyün 500 m kadar güneybatısında yer almakta ve köyden rahatça görülmektedir. Tescilli olan Yenice Höyük, Killik mevkiinin 100 m doğusunda yer alır (Fig. 6). Yenice Höyük'un hemen batısında Şaban Deresi akmaktadır. Güneyinde bir çeşme vardır. Yerleşme 70 m çapında ve 5-6 m yüksekliğe sahiptir. Yerleşme üzerinde tarım yapıldığı için yüksekliği gittikçe azalmaktadır (Oy, 2017a, s. 48; Oy, 2018b, s. 48). Yenice Höyük'te İTÇ ve çok sayıda OTÇ seramiği bulunmaktadır. Yenice Höyük'un hemen karşısında Killik mevki yer almakta olup burası yerleşmenin nekropol alanı olarak değerlendirilmektedir ve yerleşmenin batısında yer alır (Uşak, 2007, s. 91; Oy, 2018b, s. 48).

Kaletepe

Banaz'ın 3 km batısındaki Kuşdemir köyü Kale mevkiindedir. Burası Kuşdemir köyünün 2 km kuzeybatısında Kaletepe denilen yüksek bir tepe

üzerinde yer almaktadır. Yerleşme Kuşdemir baraj göletinin 700 m kuzeybatısında orman içerisinde yüksek bir tepe üzerinde ve bölgeye hakim bir noktaya konumlanmıştır. 80 m çapında bir alanı kaplamakta ve eğimli olan güzey kısmında İTÇ seramikleri yoğunlaşmaktadır. Bu yerleşme orman içerisinde 1084 m rakımda yer almaktadır. Yerleşmenin güneydoğusunda Kuşdemir göleti yer alır. Banaz ilçesi ve ovaya hakim bir konumdadır. Yerleşme üzerinde İTÇ, OTÇ ve Roma Dönemi seramikleri bulunmaktadır (Oy, 2019b, s. 189). Kaletepe yerleşimi bölgedeki tepe üstü yerleşmelere önemli bir örnek teşkil etmektedir. Yerleşme yoğun orman örtüsü içerisinde, oldukça sarp bir arazide bulunduğu için ulaşılması zor bir konumdadır. Yerleşmede var olan OTÇ seramiklerinin varlığı bu yerleşimi önemli hale getirmektedir (Oy, 2018b, s. 50).

Burhaniye Höyük

Banaz'ın 12 km kuzeybatısında yer alan Burhaniye köyündedir. Yerleşme köyün kuzeyinde ve Ovacık köyüne giderken köy çıkışındaki Köy Arkası mevkiinde bulunmaktadır. Yolun hemen kıyısında başlayan yerleşme 70 m çapında olup 6-7 m yüksekliğe sahiptir. Üzerinde İTÇ, OTÇ, STÇ ve Roma Dönemi seramikleri bulunmaktadır. Yerleşmede ayrıca taş baltalar, çakmaktaşı alet ve yongalar ile maden cürüfları da belirlenmiştir. Burada bulunan maden cürüfları bölgedeki erken dönem madencilğine işaret etmesi bakımından önemlidir (Oy, 2017a, s. 55-56; Oy, 2018b, s. 49-50).

Figür 7
Öksüz Höyük / Öksüz Mound

Öksüz Höyük

Banaz'ın 7 km güneyindeki Öksüz köyündedir (Fig. 7). Yerleşme, Banaz'ın 4-5 km kadar güney-güneybatısında, Öksüz köyünün 1 km kuzeyinde yer almaktadır ve Uşak-Banaz demiryolunun 200 m doğusundadır. Banaz Çayı'nın da 500 m batısındadır. Ovalık alanda rahatça görülen Öksüz Höyük 100 m çapında bir alanı kaplamakta ve yüksekliği 10 m kadardır. Üzerinde tarım yapıldığı için yükseklik gittikçe düşmektedir. Yerleşme üzerinde İTÇ, OTÇ, Helenistik, Roma ve Osmanlı seramikleri bulunmaktadır (Oy, 2018b, s. 53; Oy, 2019b, s. 186).

Susuz Höyük

Banaz'ın 10 km güneyindeki Susuz köyündedir. Susuz köyünün 2 km güneybatısındaki Erik Viranı mevkiinde bulunmaktadır (Fig. 8). Yerleşme Banaz Çayı'nın 250 m doğusundadır ve Banaz Çayı ile Ahat Çayı'nın arasındaki bölgede kalmaktadır. Yerleşme ovada bulunmaktadır ve 100 m çapındadır. Yüksekliği yaklaşık 4 metredir. Üzerinde tarım yapıldığı için yüksekliği düşmektedir. Susuz Höyük'te İTÇ, OTÇ, Helenistik ve Roma Dönemi seramikleri bulunmaktadır (Oy, 2018b, s. 53; Oy, 2019b, s. 186).

Figür 8
Susuz Höyük / Susuz Mound

Figür 9Nohutova Höyük / *Nohutova Mound*

Nohutova Höyük

Banaz'ın 13 km güneybatısında bulunan Kızılcasöğüt kasabası arazisinde yer almaktadır. Bu yerleşme Üyük Çayırı mevkiindedir. Yerleşmenin bulunduğu arazi Nohutova olarak bilinmektedir (Fig. 9). Bu nedenle Üyük Çayırı mevkiinde yer alan yerleşme Uşak Arkeoloji Müzesi tarafından Nohutova Höyük olarak kayıt altına alınmıştır. Yerleşme Kızılcasöğüt'ün 3-4 km batısında, Kızılhisar Çayı'nın 300 m kuzeyinde, Kızılcasöğüt Göletinin 1 km kuzeybatısında, Nohutova tren istasyonunun 2 km güneyinde, Banaz-Uşak karayolunun 3 km güneyinde bulunmaktadır (Oy, 2018b, s. 54-55).

Yerleşme kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu 300 m ve kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu 250 m kadardır. Ovadın yüksekliği 10 m kadardır. Üzerinde tarım yapıldığı için yükselti gittikçe azalmaktadır. Yerleşmede İTÇ, OTÇ, Helenistik ve Roma Dönemi seramikleri bulunmaktadır. Nohutova Höyük'ün güneyindeki yamaçlarda bulunan Körükbaşı mevkiinde küp parçalarının varlığı burasının yerleşmenin nekropol alanı olarak kullanıldığını düşündürmektedir (Oy, 2019b, s. 187).

ORTA TUNÇ ÇAĞI YERLEŞİM DÜZENİ

Banaz bölgesinde 9 adet OTÇ yerleşimi bulunmaktadır. İTÇ yerleşimleri ise bunun iki katından fazladır. Bu yerleşmelerin büyük çoğunluğu Banaz Ovası'nda konumlanmıştır ve birbirlerine çok yakın mesafededir. Burhaniye Höyük ve Kaletepe yerleşimleri ise yüksek rakımda yer alan yerleşmelerdir (1100 m). Özellikle Kaletepe adı üzerinde çok yüksek bir noktada bulunan tepe üstü yerleşimdir. Yerleşmelerden Ayvacık Höyük ve Erenler Höyük ise Çobanlar-Sandıklı-Afyonkarahisar

yolu üzerinde olmaları bakımından bu yolu kontrol eden konumlarıyla dikkat çekmektedir. Bölgede bulunan OTÇ yerleşimleri İTÇ'den itibaren kesintisiz yerleşimin olduğunu ortaya koymaktadır.

Banaz Ovası'ndaki yerleşmeler ovada ve önemli geçiş noktalarında yoğunlaşmaktadır. Yakın bölgede yer alan Çivril Ovası'nda MÖ II. Binyıl yerleşimleri de belli alanlarda kümelenmiştir. Bölgede yerleşim sayısı ve boyutları da aşamalı olarak artmıştır (Dedeoğlu, 2009, s. 244-247).

Banaz Höyük ve Ayvacık Höyük ilçenin en büyük yerleşimidir. Ayvacık Höyük yükseklik olarak Banaz Höyük'ten daha büyük bir kültür dolgusuna sahiptir. Bölgedeki OTÇ yerleşmeleri İTÇ buluntusu belirlenen yerleşmelere göre daha büyük alan kaplamaktadır. Banaz'da OTÇ yerleşmeleri ovada olduğu kadar Murat Dağı'na doğru olan yükseltilerde de bulunmaktadır. OTÇ'da Banaz'da yer alan ova ve engebeli alanlar yerleşim için kullanılmıştır. Bunda da Murat Dağı'nın zengin orman ve maden kaynakları etkili olmuş olmalıdır. Ayvacık Höyük'ün bulunduğu bölge Neolitik Çağdan itibaren iskân edilmiştir. Bunun sebebi de bölgenin zengin su kaynaklarına sahip olması ve Afyonkarahisar-Hocalar arasındaki doğal yol üzerinde bulunmasından kaynaklanmaktadır. Ayvacık Höyük, Banaz'ın büyük höyüklerinden birisidir. Banaz Ovası yerleşmeleri Neolitik Çağdan başlayarak İTÇ, OTÇ ve STÇ'da kesintisiz yerleşime ait buluntular vermektedir. Bu durum bölge yerleşmelerin içerisinde kültürel sürekliliği göstermesi bakımından önemlidir (Oy, 2017c, s. 85).

Erenler ve Ayvacık Höyük, Uşak-Banaz-Afyonkarahisar-Hocalar ile bağlantıyı sağlayan doğal yol üzerinde bulunmaktadır. Bu yerleşmeler Banaz Ovası'nı bir vadiyle Sandıklı Ovası'na bağlamaktadır. Ayrıca Banaz-Afyonkarahisar-Hocalar arasında bağlantıyı sağlayan doğal yolu kontrol etmektedir. Bu yol erken dönemlerden itibaren Tunç Çağının tamamında etkin bir şekilde kullanılmış olmalıdır. Günümüzde Banaz ile Hocalar arasındaki bağlantı bu yolla sağlanmaktadır.

Banaz, Öksüz, Susuz, Nohutova yerleşimlerindeki OTÇ buluntularının varlığı ovalık alanda İTÇ'daki kültürel sürekliliğin OTÇ'da da devam ettiğini gösteren önemli yerleşmelerdir. Ovadaki yerleşmeler birbirine yakın konumdadır ve kültürel olarak birbirleriyle ilişkilidir (Oy, 2019b, s. 197). Banaz Ovası yerleşmeleri batısında yer alan Uşak Ovası'ndaki yerleşmelerle de bağlantılıdır. Banaz Ovası'ndaki Banaz Höyük gerek stratejik konumu, gerekse kültürel olarak başlıca yerleşim olarak dikkati çekmektedir. Ahır Dağı ile Bulkaz Dağı arasında kalan bölgede ise Ayvacık Höyük önemli bir yerleşimdir. Ovanın güneybatısında ise Banaz Çayı derin boğaz ve vadiler oluşturduğundan burada yerleşim kısıtlıdır.

Banaz Ovası İçbatı Anadolu'da önemli yol güzergâhları üzerinde bulunmaktadır. Prehistorik çağların yanı sıra günümüzde de bu önemini korumakta olup Ankara-İzmir arasındaki kara ve demiryolları bu bölgeden geçmektedir. Orta Anadolu'dan, Emirdağ, Afyonkarahisar, Bolvadin üzerinden gelen yollar batıya doğru Uşak ve İzmir'e ulaşmaktadır (Barjamovic, 2011, s. 406). Afyonkarahisar tarafından gelen yol Banaz Ovası'ndan Uşak bölgesine bağlanmaktadır. Afyonkarahisar ve Kütahya-Dumlupınar tarafından gelen yollar batıya doğru hareketle Banaz Höyük'e ulaşmaktadır. Buradan da batıya doğru Uşak Ovası'na doğru uzanan ana bir yol güzergâhı hem prehistorik zamanlarda hem İTÇ, OTÇ ve STÇ'dan günümüze kadar kullanılan yol güzergâhıdır. Güzergâh yaklaşık olarak bugünkü karayolunu takip etmektedir.

Bir diğer güzergâh ise Uşak Ovası'ndaki Öksüz Höyük, Susuz Höyük ve Nohutova gibi yerleşimlerden yani Banaz Ovası'ndaki yerleşimlerden doğuya doğru hareket ederek Ayvacık Höyük ve Erenler Höyük üzerinden Hocalar, Sandıklı ve Afyonkarahisar'a bağlanmaktadır.

Banaz Ovası'nda ulaşım kuzeyindeki Murat Dağı'nın çevresinden sağlanmakta yine Banaz Ovası'nın doğusunda Afyonkarahisarla sınırı oluşturan Ahır Dağı'nın arasından sağlanmaktadır. Bu dağlar arasındaki en önemli yerleşmeler ulaşım bakımından Murat Dağı'nın güneyinde ve Banaz Ovası'nın da yer alan Banaz Höyük ile Ahır Dağı'nın güneyinden Hocalar'a doğru bağlantıyı sağlayan Ayvacık Höyük'tür. Zaten bu bölgede Ahırhisar heykelinin çıkmış olması Hocalar, Afyonkarahisar ve Banaz Ovası bağlantısının önemini ortaya koymaktadır.

Banaz Ovası'ndan doğuya doğru Ayvacık Köyü ve Yazıtepe Köyü üzerinden Hocalar, Sandıklı Ovası ve Afyonkarahisar'a yol bağlantısı bulunmaktadır. Bu güzergâh bölgede erken dönemlerden itibaren özellikle İTÇ ve OTÇ'da kullanılmış olan doğal yol bağlantısıdır. Bu güzergâh Susuz Höyük, Ayvacık Höyük, Yazıtepe-Erenler Höyük üzerinden Hocalar, Sandıklı ve Afyonkarahisar'a bağlanmaktadır. Sandıklı üzerinden güneye doğru Burdur-Isparta ve Göller Yöresi'ne bağlantı vardır. Banaz Ovası ile kuzeyde bulunan Murat Dağı'nın etrafı dolaşarak Kütahya, Aslanapa ve Altıntaş bölgeleri ile bağlantı kurulmaktadır (Oy, 2019a, s. 17).

ÇANAK ÇÖMLEK

Banaz'da OTÇ yerleşmelerinden yüzey araştırmaları sırasında toplanmış ve içlerinden seçilmiş olan 55 tane pişmiş toprak buluntu burada değerlendirilmektedir. Bunlardan 51 tanesi çeşitli çanak çömlek buluntularından oluşmakta olup 4 tanesi ise tekstil üretimi ile ilişkili olan dokuma ağırlıklarıdır (Fig. 10-14).

Orta Tunç Çağı tarihlendiren çanak çömlekler (no: 1-51) çark yapımı olup hamurlarına mika (42 adet), kireç (28 adet) ve taşcık (13 adet) katkıları katılmıştır. Katkısız olan 3 tane örnek bulunmaktadır. İyi fırınlanmış olan bu malların büyük çoğunluğu açıktır. Sadece 2 tanesi açıksızdır.

Astar renklerinde ise genel olarak kahverengi (27 adet) ve kırmızı astarlı (25 adet) olan çanak çömlek içerisinde az da olsa gri astarlı örnekler de bulunmaktadır (3 adet). Hamurlar da genellikle kırmızı (30 adet) ve kahverengi (20 adet) tonlarındadır. Gri (4 adet) ve siyah hamurlar (1 adet) ise daha az oranda kullanılmıştır.

Figür 10
OTÇ Seramikleri / MBA sherds

FORMLAR

OTÇ çanak çömleği çark yapımı olan ve genellikle açık ve kapalı kase ve çömlek formlarından oluşmaktadır (Fig. 11-14, no:1-51). Belirlenen formlar içerisinde açık ve kapalı kaseler önemli bir yer tutmaktadır. Açık kaseler içerisinde yalın örneklerin yanı sıra (no: 1-6) “S” profilli örnekler de bulunmaktadır (Fig. 11, no: 7-13). Kapalı kaseler ise genellikle kalınlaştırılmış ağızlı ve şişkin gövdeli örneklerden oluşmaktadır (Fig. 12-13, no: 14-40). Kapalı kaselerde kulp (no: 16, 26) ve tutamaklı örneklerde bulunmaktadır (no: 25). Bu grupta yer alan bazı kaseler ise omurgalıdır (no: 19, 21, 27). Kapalı kaselerde kabartma bezemeli örnekler de mevcuttur. Kabartma bezemeler düğme şeklinde olup bazen gövdede (no: 27), bazen de ağız üstünde bulunmaktadır (no: 39).

Yalın kaseler (no: 1-6) Beycesultan eski V. tabaka (MÖ 1900-1750) ile yeni IV-V. tabaka ile benzer örneklerden oluşmaktadır (Lloyd ve Mellaart, 1965, s. 90, Dedeoğlu ve Abay, 2014, s. 21). Yine bu kaseler Kusura C ile benzer olup (Lamb, 1938, s. 247, fig. 15) Yanarlar (Emre, 1978, fig. 106-107), Dedemezari (Üyümez ve ark., 2007, çizim 16) ve Afyonkarahisar bölgesi MÖ II. Binyıl yerleşmelerindeki formlarla da benzerdir (Koçak ve ark., 2019, s. 55-61; Koçak ve ark., 2019, s. 189-190). Ayrıca Demircihöyük OTÇ (Kull, 1988, tafel 1), Batı Anadolu kıyılarındaki Çeşme-Bağlarası (Aykurt, 2010, s. 51), Yassitepe Höyüğü OTÇ(IIA1-2) (Derin, 2020, s. 41) ve Panaztepe (Günel, 1999, levha 1-5) ile benzerdir.

“S” profilli kaseler Küllüoba gibi yerleşmelerde İTÇ III’dan OTÇ’ye geçişte belirgin form olarak tanımlanmıştır (Efe ve Türkteki, 2005, s. 141). Ayrıca Kütahya Seyitömer IV (Ünan ve Kaygısız, 2022, s. 626), Ağızören (Ünan, 2018, s. 250) ve Höyüktepe’de benzerleri vardır (Ünan ve Ünan, 2020, s. 349). Manisa Akhisar Hastane Höyüğü (Akdeniz, 2012, s. 38-40), Batı Anadolu’daki Panaztepe (Günel, 1999, levha 80-81) ve Limantepe III (C7b ve C17b tipi) ile benzerdir (Aykurt, 2020, tablo 13a).

İçe dönük ve kalın ağızlı (bead-rim ağızlı) benzer kaseler Aphrodisias’ta OTÇ katlarındaki yaygın formlardan birisidir ve benzerdir (Joukowsky, 1986, s. 363-366). Troia V-VI kaseleri ile de benzerdir (Blegen ve ark., 1951, s. 257). Polatlı’da benzer kaseler ayrı bir grup olarak sınıflanmıştır (grup 2) (Lloyd ve Gökçe, 1951, s. 36-37). İzmir bölgesi OTÇ ve STÇ yerleşmeleri, Çeşme-Bağlarası OTÇ ve STÇ içe dönük ağızlı kaseleri (Aykurt, 2010, s. 53, fig. 11), Yassitepe OTÇ I (IIA1-2) (Derin, 2020, s. 41), Panaztepe (Günel, 1999, levha 35-45), Limantepe III (C13b tipi çanaklar) ile benzerdir (Aykurt, 2020, tablo 13a). Kaymakçı OTÇ ve STÇ I erken evresi (1-8) (Roosevelt ve ark., 2018, s. 666) ve Manisa bölgesindeki yerleşmelerde de benzer formlar

MÖ II. Binyıla tarihlenmektedir (French, 1969, s. 87, fig. 18). Seyitömer IV (MÖ 2000-1700) (Bilgen ve Bilgen, 2015, s. 96, fig. 100-101; Ünan ve Kaygısız, 2022, s. 631) ve Höyüktepe de benzerleri vardır (Ünan ve Ünan, 2020, s. 350). Denizli-Çivril ve Yukarı Menderes Vadisi MÖ II. Binyıl yerleşmelerine ait benzer nitelikli formlar bulunmaktadır (Dedeoğlu, 2009, s. 254-256; Akarsu, 2014, s. 247). Beycesultan OTÇ omurgalı kaseleri ile de benzerdir (Beycesultan V, MÖ 1900-1750) (Lloyd ve Mellaart, 1965, s. 84-86). Afyonkarahisar bölgesi OTÇ kaseleri (Koçak ve ark., 2019, s. 59), Bolvadin Üçhöyük OTÇ kaseleri (Koçak ve ark., 2023, s. 159) ve Yortan C kaseleri ile de benzerdir (Lamb, 1937, s. 25, fig. 9; Lamb, 1938, s. 217-273).

Kaselerden sonra önemli bir grup oluşturan çömlekler ise açık ve kapalı örneklerden oluşmaktadır (Fig. 14, no: 41-49). Çömlekler genel itibarıyla kalınlaştırılmış ağızlı ve şişkin gövdeli olup derin çömlekler şeklindedir. Yalın olmakla beraber ağız üzerinde yiv bezemeli olanlar (no: 42) ve tutamaklı olan örnekler de bulunmaktadır (no: 44). Çömlekler içerisinde diğer bir o grup ise “S” profilli ve küçük boyutlu çömleklerdir (no: 48-50). Bu tip çömlekler kısa boyunlu ve gövdesinde kabartma bezemelidir. Çömleklerin benzerleri Beycesultan IVc katında (MÖ 1750-1650), V. tabakada (1830-1685, en geç ise MÖ 1530-1410) vardır (Lloyd ve Mellaart, 1965, s. 114-115, Dedeoğlu ve Abay, 2014, s. 36). Demircihöyük OTÇ çömlekleri (Kull, 1988, tafel 23-25), Seyitömer OTÇ (IVa-b-c, MÖ 2000-1700) çömlekleri (Bilgen ve Bilgen, 2015, s. 93), Panaztepe (Günel, 1999, levha 93-94), Limantepe III (F9 çömlekleri) (Aykurt, 2020, tablo 13a), Yukarı Menderes vadisi ve Çivril bölgesi (Akarsu, 2014, s. 248) ve Afyonkarahisar bölgesinde de benzerleri bulunmaktadır (Koçak ve ark., 2019, s. 204-210).

Meyveliklere ait kaide örnekleri bir tane ile temsil edilmektedir (no: 51). Bu tip alçak ve yüksek kaideler OTÇ ve STÇ’de tercih edilen bir formdur. Beycesultan V. tabakada (STÇ, MÖ 1700-1500) çok sayıda meyvelik örneği benzer olarak bulunmaktadır (Mellaart ve Murray, 1995, s. 9-10, Dedeoğlu ve Abay, 2014, s. 37, Dedeoğlu, 2016, s. 14-26). Yine Seyitömer IV meyve tabakları (Bilgen ve Bilgen, 2015, s. 97, fig. 104), Afyonkarahisar bölgesi (Koçak ve ark., 2019, s. 97) ve Kusura C de benzerleri vardır (Lamb, 1937, s. 27, fig. 10).

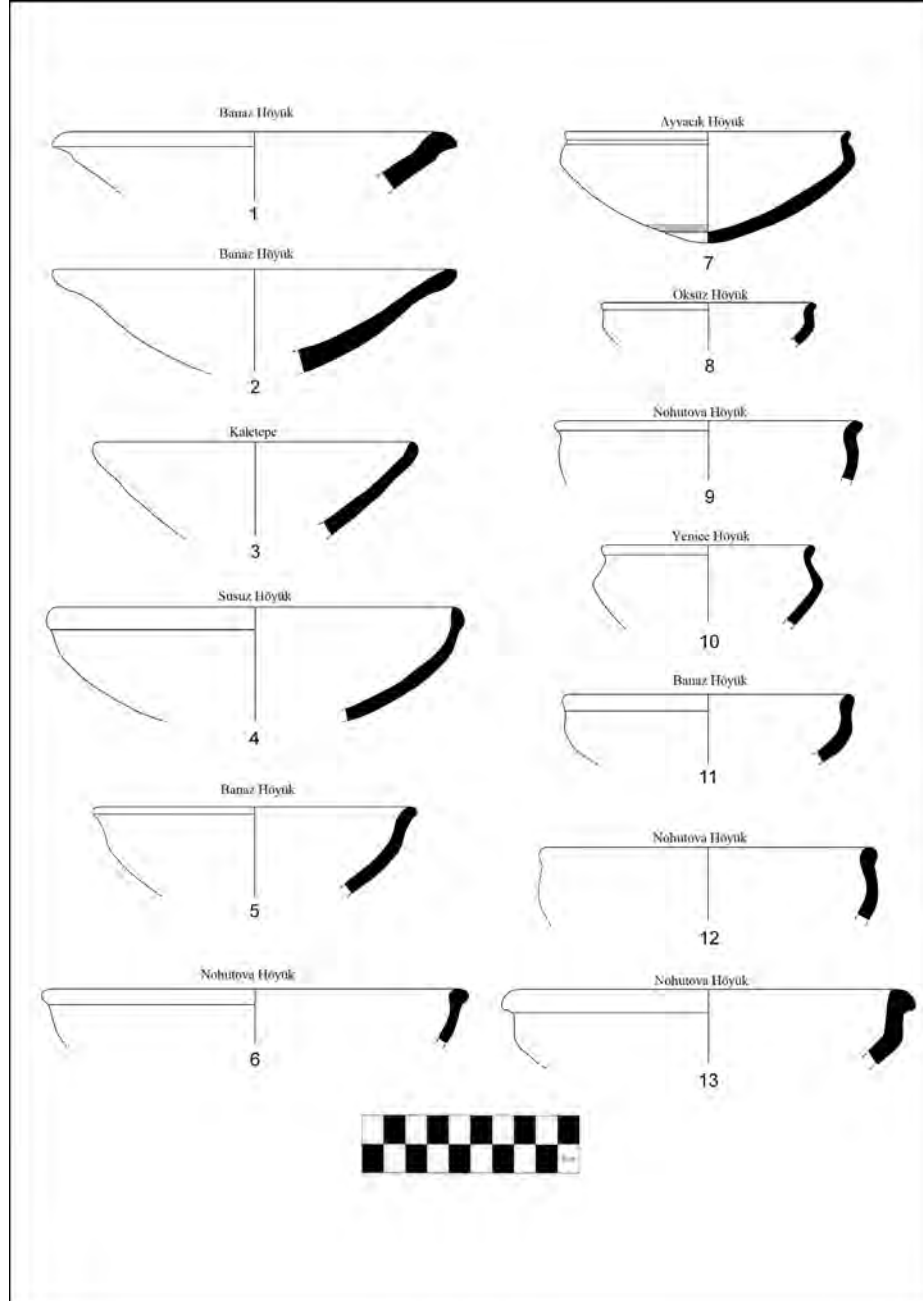
Çanak çömlek haricinde tekstil üretimi ile ilişkili olan hilal biçimli dokuma ağırlıkları da bulunmaktadır (Fig. 14, no: 52-55). Uşak bölgesindeki yerleşmelerde çok sayıda dokuma ağırlığı tespit edilmiştir (Oy, 2019c, s. 149-150, Yılmaz ve Kalkan, 2021, s. 56-57). Demircihöyük OTÇ (Kull, 1988, s. 39-48), Seyitömer IV (Bilgen ve Bilgen, 2015, s. 100, fig. 110), Kusura C (Lamb, 1937, s. 35, fig.

15) ve Afyonkarahisar bölgesindeki çok sayıda OTÇ yerleşiminde benzer ağırlıklar bulunmaktadır (Koçak ve ark., 2021, s. 772-780). Beycesultan OTÇ ve STÇ tabakalarında çok sayıda benzer örnek vardır (Mellaart ve Murray, 1995, s. 69-73, Dedeoğlu ve Abay, 2014, s. 38, Ergün, 2020, s. 9-15).

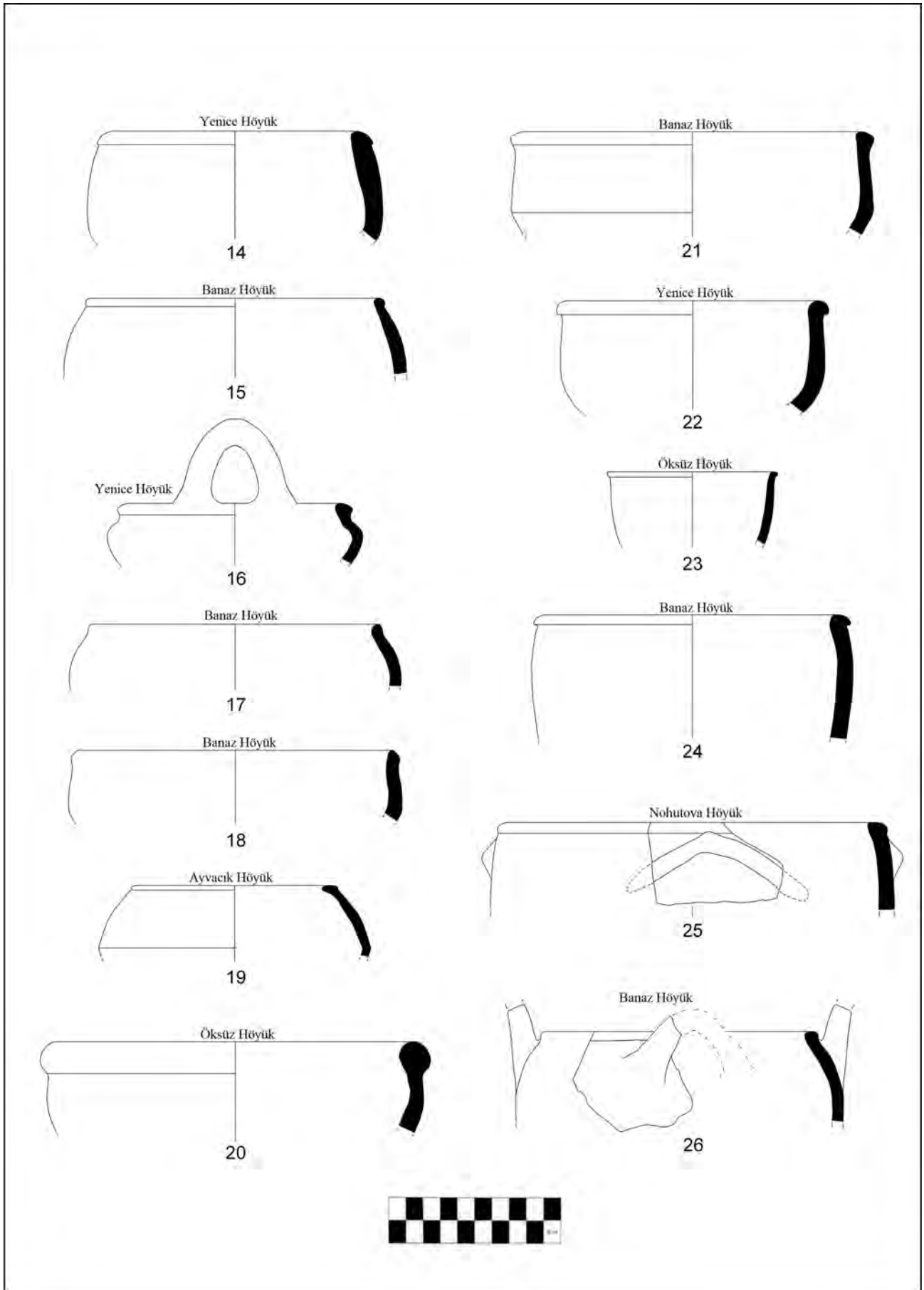
İzmir çevresinde uzun zamandır yapılan kazılar sonucunda Limantepe, Panaztepe, Baklatepe, Kocabasitepe, Çeşme-Bağlararası yerleşmelerinde OTÇ tabakaları belirlenmiştir. Bu yerleşmelerde yapılan çalışmalar sonucunda İzmir çevresi ve Batı Anadolu kıyılarında OTÇ kronolojisi üç evreye ayrılmaktadır. OTÇ I MÖ 1920/1910-1800, OTÇ II MÖ 1800-1750/1730, OTÇ III 1750/1730-1610

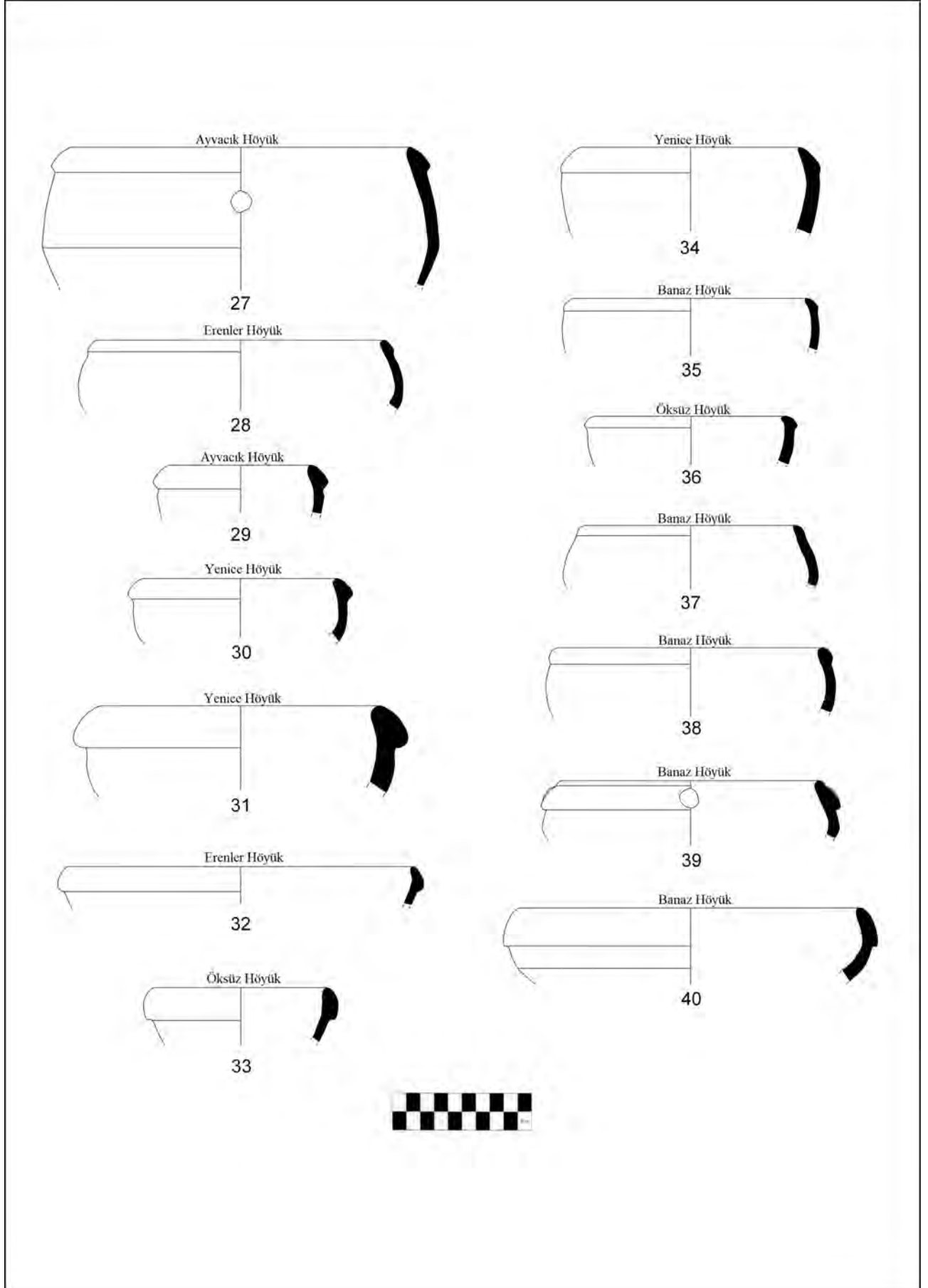
yıllarına tarihlenmektedir (Aykurt, 2013, s. 56-57). Batı Anadolu'da OTÇ I'de, dışa kalınlaştırılmış dudaklı çanaklar, içe kalınlaştırılmış dudaklı boyunlu çömlekler ile yonca ağızlı testiler belirgindir. OTÇ II'de "S" profilili kaseler, gobletler, keskin profilili çanaklar ve boyunlu çömlekler belirgindir. OTÇ III'te ise kalınlaştırılmış ağızlı ve keskin karınlı çanaklar yaygındır (Aykurt, 2013, s. 58). Bu değerlendirmeler çerçevesinde Banaz Ovası'ndaki yerleşmelere ait çanak çömlek örnekleri OTÇ kronolojisi ile uyumludur. Banaz Ovası OTÇ ve STÇ çanak çömlekleri, çevresinde yer alan Afyonkarahisar, kuzeyinde Kütahya, batısında Manisa ve güneydeki Denizli bölgesi ve Beycesultan OTÇ yerleşimleri ile benzer form ve seramik özelliklerine sahiptir.

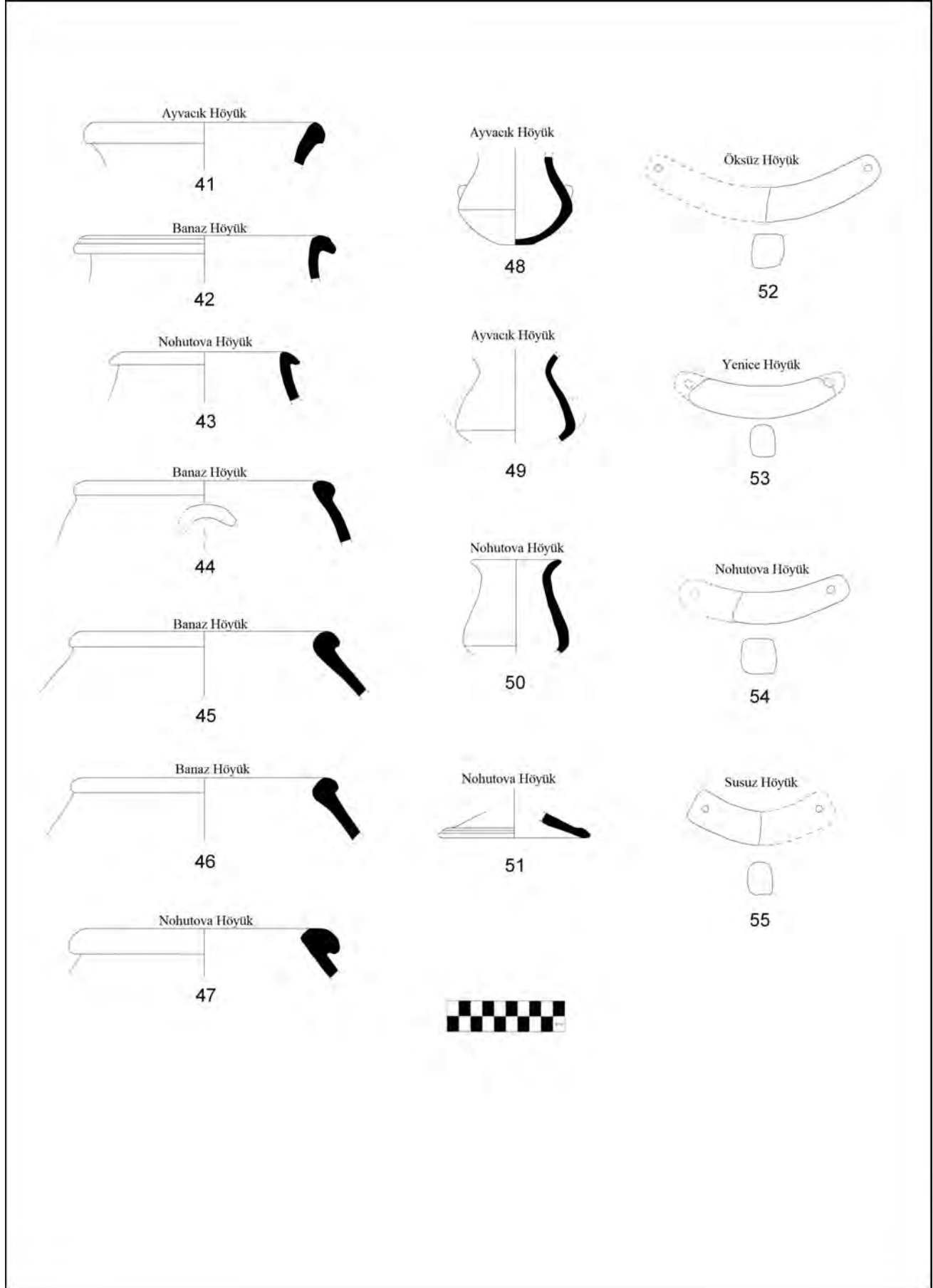
Figür 11
OTÇ Çanak Çömleği / MBA Pottery

Figür 12
OTÇ Çanak Çömleği / *MBA Pottery*

Figür 13OTÇ Çanak Çömleği / *MBA Pottery*

Figür 14OTÇ Çanak Çömleği / *MBA Pottery*

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Banaz'a sınır olan Afyonkarahisar ilindeki Bolvadin-Üçhöyük yerleşimi bazı araştırmacılar tarafından Asur Ticaret Kolonileri Çağının (MÖ 1975-1725) önemli ticaret kentlerinden birisi olan Purushattum olarak değerlendirilmektedir (Barjamovic, 2010, s. 14, Barjamovic, 2011, s. 407, Koçak ve ark., 2019, s. 27, Üyümez ve ark., 2022, s. 24-25). Eğer bu değerlendirmeler dikkate alınırsa Asur ticaret kolonilerinin Afyonkarahisar bölgesine kadar ulaşan bu ticari bağlantıları hemen yakın çevresindeki Uşak bölgesi ile de ilişkileri bulunabileceği şeklinde yorumlanabilir. Nitekim Banaz Ovası'ndaki yerleşmelerde Asur Ticaret Kolonileri Çağı ve OTÇ dönemine ait buluntulara ait veriler sunmaktadır.

Banaz Ovası'ndaki önemli OTÇ yerleşmeleri Banaz Höyük ve Ayvacık Höyük ile diğer yerleşmeler haricinde Uşak Ovası'nda da büyük boyutlu OTÇ yerleşmeleri vardır. Uşak Ovası'nda Kediye Höyük, Koyunbeyli Höyük ve Elmacık Höyük gibi güçlü OTÇ yerleşmeleri bulunmaktadır. Bu yerleşmeler OTÇ için bölgenin önemli yerleşmeleridir.

Uşak ve Banaz Ovaları etrafı dağlarla çevrili büyük düzlükler olup hem Gediz ırmağı hem de Büyük Menderes vadisine yakın bir konumda olmaları sebebiyle doğal yol güzergahları üzerinde bulunmaktadır. Bölgenin Orta Anadolu ile Batı Anadolu arasındaki ticaret ve ulaşım bakımından MÖ II. Binyılda önemli bir konumda olması gerekmektedir. Bu önemini Hitit çağında da sürdürmüş olmalıdır. Banaz Ovası ve buradaki yerleşmeler OTÇ'da bölgenin tarihsel sürecinde önemli bir yer barındırmaktadır.

Banaz Ovası OTÇ yerleşmeleri ovalık alanlarda yoğunlaşmaktadır. Ayrıca Banaz Höyük ve Ayvacık Höyük gibi yerleşmeler doğal yol güzergâhlarını kontrol eden noktalarda konumlanmaları sebebiyle stratejik öneme sahiptir. Bölgedeki OTÇ yerleşmeleri birbirine pek uzak olmayan lokasyonlarda bulunmaları sebebiyle siyasi ve kültürel olarak ta etkileşim içerisinde olmaları gerektiği değerlendirilebilir. Bu yerleşmeler içerisinde Banaz Höyük ve Ayvacık Höyük kapladıkları alan bakımından diğerlerinden daha büyük olması ve OTÇ materyalinin zenginliği sebebiyle daha yoğun iskân edilmiş olmalıdır. Banaz Ovası'nda yer alan Banaz Höyük ve Ayvacık Höyük yerleşimleri kültürel olarak İTÇ, OTÇ ve STÇ'da çok güçlü bir yerleşime sahip olup Banaz Ovası yerleşimleri içerisinde idari ve siyasi olarak ön plana çıkmaktadır.

Banaz Ovası yerleşmelerinin OTÇ seramiği kendi içerisinde benzerlik sunmaktadır. Aynı şekilde çevresinde yer alan Afyonkarahisar ve Denizli başta olmak üzere Kütahya ve Manisa bölgesindeki OTÇ merkezleriyle benzer özellikler göstermektedir. Bu özellikleriyle kültürel olarak ta İçbatı Anadolu bölgesindeki diğer yerleşmelerle bütünlük içerisinde.

KAYNAKÇA

- Akarsu, R. (2014). *Yeni Veriler Işığında Erken Tunç Çağı Sonu ve Orta Tunç Çağında Çivril Ovası'nın Kültürel ve Siyasi Yapısı* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akdeniz, E. (2012). Kuzey Lydia'daki Thyateira'nın Erken Dönem Yerleşimi: 'Hastane Höyüğü' Kazısı. *TÜBA-AR*, 15, 21-45.
- Aslan, İ., ve Altay, T. (2021). Banaz Havzasındaki (Uşak, B-Türkiye) Neojen Yaşlı Sedimanter Birimlerin Mineralojik ve Jeokimyasal Özellikleri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 21, 449-461.
- Atasoy, A. (2018). Uşak İli'nin Fluvisol Toprakları. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(71), 48-74.
- Aykurt, A. (2010). Late Bronze Age Pottery from Çeşme Bağlararası. *OLBA*, 18, 1-63.
- Aykurt, A. (2013). An Updated Assessment on Western Anatolian Middle Bronze Age Chronology in Light of Excavations of the Izmir Region. *Colloquium Anatolicum*, XII, 37-77.
- Aykurt, A. (2020). *Liman Tepe I, Orta Tunç Çağı Seramiği ve Küçük Buluntuları*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Barjamovic, G. (2010). Travelling in Turkey-Sites, Routes and Historical Geography in Central Anatolia. I. Singer (Ed.), *Ipamati Kistamati Pari Tumatimis. Luwian and Hittite Studies Presented to J. David Hawkins on the Occasion of his 70th Birthday* (s. 10-25). Emery and Claire Yass Publications in Archaeology.
- Barjamovic, G. (2011). *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*. Museum Tusculanum Press University of Copenhagen.
- Bilgen, A. N., ve Bilgen, Z. (2015). Orta Tunç Çağı Yerleşimi (IV. Tabaka). A. N. Bilgen (Ed.) *Seyitömer Höyük I* (s. 61-118) içinde. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Blegen, C. W., Caskey, J. L. and Rawson, M. (1951). *Troy the Third, Fourth, and Fifth Settlements, Vol. II*. Princeton University Press.
- Dedeoğlu, F. (2009). Denizli-Çivril İlçesi Yüzey Araştırması Verileri Işığında MÖ 2. Binyılda Yukarı Menderes Havzası Yerleşim Düzeni. H. Sağlamtimur, E. Abay, Z. Derin, A. Ü. Erdem, A. Batmaz, F. Dedeoğlu, M. Erdalkıran, M. B. Baştürk, ve E. Konakçı (Ed.) *Altan Çilingiroğlu'na Armağan, Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığına Adanmış Bir Hayat* (s. 241-256) içinde. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Dedeoğlu, F. (2016). A Study on Chalices from Beycesultan: Their Function, Social Meaning and Cultural Interactions. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 16(2), 13-32.
- Dedeoğlu, F., ve Abay, E. (2014). Beycesultan Höyük Excavation Project: New Archaeological Evidence from Late Bronze Layers. *Arkeoloji Dergisi*, 17, 1-39.
- Deniz, M., Ayaydın, A., ve Kahraman, A. (2014). Banaz'da Ulaşım Faaliyetleri. M. Ertürk, A. Uzun, ve Ş. Danacıoğlu (Eds.), *Coğrafyacılar Derneği Uluslararası Kongresi Bildiriler Kitabı* (s. 390-399) içinde. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Derin, Z. (2020). Bornova-Yassitepe Höyüğü 2010-2019 Yılı Çalışmaları. *Arkeoloji Dergisi*, XXV, 1-42.
- Dinç, M., ve Taştemür, E. (2021). *Antik Phrygia'nın Merkezinde Bir Kent Akmonia, 2014-2017 Yılları Arasındaki Arkeolojik Yüzey Araştırmalarının Sonuçları*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Efe, T., ve Türkteki, M. (2005). The Stratigraphy and Pottery of the Period Transitional into the Middle Bronze Age at Küllüoba (Seyitgazi, Eskişehir). *Anatolia Antiqua*, XIII, 119-144.
- Emre, K. (1978). *Yanarlar, Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ercan, T., Dinçel, A., Metin, S., Türkecan, A., ve Günay, E. (1978). Uşak Yöresindeki Neojen Havzalarının Jeolojisi. *Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni*, 21, 97-106.
- Ergün, G. (2020). Late Bronze Age Spindle Whorls and Loom Weights from Beycesultan in Western Anatolia: New Findings, New Observations. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 20(2), 1-18.
- French, D. H. (1969). Prehistoric Sites in Northwest Anatolia II. The Balıkesir and Akhisar/Manisa Areas. *Anatolian Studies*, XIX, 41-98.
- Günel, S. (1999). *Panaztepe II, M.Ö. 2. Bine Tarihendirilen Panaztepe Seramiğinin Batı Anadolu ve Ege Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi*. TTK Yayınları.

- Joukowsky, M. S. (1986). *Prehistoric Aphrodisias I-II*. Brown University, Rhode Island.
- Kara, H. (2010). *Banaz İlçesinin Coğrafyası*. Çizgi Kitabevi.
- Koçak, Ö., Peker, H., Bilgin, M., ve Küçükbezci, H. G. (2019). Afyonkarahisar Yüzey Araştırmaları ve Küçük Çataltepe, Ablak Höyük'ten Anadolu Hiyeroglif Yazılı Mühür Baskıları. *TÜBA-AR*, 24, 45-71.
- Koçak, Ö., Bilgin, M., ve Küçükbezci, H. G. (2019). *MÖ II. Binyılda Afyonkarahisar ve Çevresi Kültürleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Koçak, Ö., Baytak, İ., ve Esen, Ö. (2021). Büyük Menderes Nehri Havzasının Doğusunda MÖ II. Bin Yıla Ait Hilal Biçimli Tezgah Ağırlıkları (Bir Grup Piramidal Ağırlıkla Beraber). *Belleten*, 85(304), 713-780.
- Koçak, Ö., Üyümez, M., Baytak, İ., Esen, Ö., ve Kaya, M. (2023). Bolvadin Üçhöyük 2021 Yılı Araştırmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 38(3), 145-160.
- Kull, B. (1988). *Demircihüyük V, Die Mittelbronzezeitliche Siedlung*. Philipp von Zabern.
- Lamb, W. (1937). Excavations at Kusura near Afyonkarahisar. *Archaeologia*, LXXXVI, 1-64.
- Lamb, W. (1938). Excavations at Kusura near Afyonkarahisar: II. *Archaeologia*, LXXXVII, 217-273.
- Lloyd, S., and Gökçe, N. (1951). Excavations at Polatlı. *Anatolian Studies*, 1, 21-76.
- Lloyd, S., ve Mellaart, J. (1965). *Beycesultan Vol. II, Middle Bronze Age Architecture and Pottery*. British Institute of Archaeology at Ankara.
- Mellaart, J., ve Murray, A. (1995). *Beycesultan Vol. III, Part II, Late Bronze Age and Phrygian Pottery and Middle and Late Bronze Age Small Objects*. British Institute of Archaeology at Ankara.
- Oy, H. (2017a). Uşak-Banaz İlk Tunç Çağı Araştırmaları 2015 Yılı Çalışmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 34(1), 51-74.
- Oy, H. (2017b). Uşak İli Tunç Çağı Araştırmaları. R. M. Czichon, Ş. Söyler, Birol Can, ve İ. Çavuş (Ed.), *Yüzey Araştırmaları ve Kazılar Işığında Uşak* (s. 33-38) içinde. Zero Production.
- Oy, H. (2017c). Banaz'da Bir Tunç Çağı Yerleşimi: Ayvacık Höyük. *Asos Journal Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(50), 74-93.
- Oy, H. (2018a). İçbatı Anadolu'da Kutsal Bir Dağ: Murat Dağı (Dindymos). Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi/SEFAD, 40, 283-296.
- Oy, H. (2018b). İlk Tunç Çağında Uşak I (Merkez, Banaz ve Sivashlı ilçeleri). Gece Kitaplığı.
- Oy, H. (2019a). Banaz'da İki Son Neolitik/İlk Kalkolitik Çağ Yerleşimi: Ada Höyük ve Mercimeklik. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 47, 16-41.
- Oy, H. (2019b). Uşak İli ve İlçeleri İlk Tunç Çağı Araştırmaları 2016 ve 2017 Yılı Çalışmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 36(2), 181-204.
- Oy, H. (2019c). Textile Production in Central Western Anatolia in the Bronze Age. O. Dumankaya (Ed.), *Çağlar Boyunca Üretim ve Ticaret: Prehistorya'dan Bizans Dönemi'ne* (s. 135-151) içinde. Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Pasvanoğlu, S. (2012). Hydrogeochemical Study of the Thermal and Mineralized Waters of the Banaz (Hamamboğazi) Area, Western Anatolia, Turkey. *Environmental Earth Sciences*, 65, 741-752.
- Polat, S., ve Güney, Y. (2013). Uşak İli Arazisinde Karstik Şekiller. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 27, 440-475.
- Roosevelt, C. H., Luke, C., Ünlüsoy, S., Çakırlar, C., Marston, J. M., O'Grady, C. R., Pavuk, P., Pieniazek, M., Mokrisova, J., Scott, C. B., Shin, N., and Slim, F. G. (2018). Exploring Space, Economy, and Interregional Interaction at a Second-Millennium B.C.E. Citadel in Central Western Anatolia: 2014-2017 Research at Kaymakçı. *American Journal of Archaeology*, 122(4), 645-688.
- Söyler, Ş., Taşkiran, H., Czichon, R. M., Özçelik, K., Polat, S., Yılmaz, M. A., Erbil, E., Türker, M., ve Dağcı, D. (2018). Uşak Banaz Sürmecik Paleolitik Kazısı-2016. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 39(2), 381-391.
- Taşkiran, H., Aydın, Y., Özçelik, K., ve Erbil, E. (2021). A New Discovery of Neanderthal Settlements in Turkey: Sürmecik Open-air Campsite in Western Anatolia. *L'anthropologie*, 125, 1-13.
- Uşak, (2007). *Uşak Kültürel Değerler Yapı Envanteri*. Uşak Valiliği.

BANAZ OVASI ORTA TUNÇ ÇAĞI YERLEŞMELERİ

- Uşak, (2011). *Uşak İl Çevre Durum Raporu*. Uşak Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü.
- Uşak, (2021). *Uşak Valiliği İl Afet ve Acil Durum Müdürlüğü İl Afet Risk Azaltma Planı 2021*.
- Ünan, N. (2018). Ağızören Orta Tunç Çağı Mezarlığı Buluntuları. *Kütahya Müzesi 2017 Yıllığı* (s. 229-253). Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Ünan, S., ve Kaygısız, S. (2022). Seyitömer Höyük 2019-2021 Yılı Orta Tunç Çağı Bulguları Üzerine Bir Değerlendirme. S. Ünan (Ed.), *Seyitömer Höyük Kurtarma Kazısı 1989-2021* (s. 605-650) içinde. Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Ünan, S., ve Ünan, N. (2020). Höyüktepe Orta Tunç Çağı 2015-2016 Yılı Bulguları Üzerine Bir Değerlendirme. S. Ünan (Ed.), *Kütahya, Kureyşler Barajı Kurtarma Kazıları 2015-2016* (s. 323-352). Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Üyümez, M., Koçak, Ö., İlaslı, A., Çay, T., ve İşcan, F. (2007). Afyonkarahisar'ın Doğusunda Önemli Bir Orta Tunç Çağı Nekropolü: Dede Mezarı. *Belleten*, LXXI(262), 811-841.
- Üyümez, M., Koçak, Ö., Bilgin., M., ve Baytak, İ. (2022). Bolvadin Üçhöyük 2020 Yılı Kazıları. *2019-2020 Yılı Kazı Çalışmaları*, 4, 17-32.
- Yalçınlar, İ. (1955). Banaz Çayı Hazvası ve Uşak Civarında Bünye ve Morfoloji Araştırmaları. *Türk Coğrafya Dergisi*, 13-14, 57-89.
- Yılmaz, M. A., Czichon, R. M., Deniz, M., Dülger, H., Akın, S., Nacar, A., Söyler, A., Çelik, H., ve Yiğit, F. (2019). Uşak Protohistorik Dönem Yüzey Araştırması (UPDAP) 2018 Yılı Sonuçları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 37(2), 435-467.
- Yılmaz, M. A., ve Kalkan, E. (2021). Weaving Tools from the Uşak Protohistoric Survey Project (UPDAP). *Cedrus*, IX, 37-63.

ONURLANDIRMA ANITLARI IŞIĞINDA KAUNOS'TA ROMA EGEMENLİĞİ

THE ROMAN RULE AT CAUNUS IN THE LIGHT OF THE HONORARY MONUMENTS

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 20 Mart 2024	Received: March 20, 2024
Hakem Değerlendirmesi: 26 Mart 2024	Peer Review: Marc 26, 2024
Kabul: 16 Temmuz 2024	Accepted: July 16, 2024

DOI : 10.22520/tubaar.1456255

Ufuk ÇÖRTÜK*

ÖZET

İlk kez 1840 yılında lokalizasyonu yapılarak bilim dünyasına kazandırılan ve 1966 yılından bugüne kazı çalışmaları devam eden Kaunos Antik kenti, arkeolojik araştırmalara öncülük etmiş bir ören yeridir. Kentin siyasal tarihine yön vermiş Romalı magistratları onurlandıran anıtlar Kaunos'un önemli buluntuları arasındadır. Kent içinde insan trafiğinin en yoğun olduğu Liman Agorası'nda ve agoranın hemen kuzey kenarını sınırlayan Apollon Kutsal Alanı'nda bugün için tespit edilen, Romalılara ait yirmi dört anıt; bazı parçaları korunmuş üç eksedra, silindirik veya dikdörtgen formunda on altı heykel kaidesi, orthostatlı bir atlı heykel kaidesi, niteliği belirlenemeyen anıtlara ait üç dikdörtgen blok ve bir arşitrav bloğundan oluşmaktadır. Pergamon'un vasiyet ile Roma'ya bırakılmasının ardından MÖ 129 yılının başlarında yapılan düzenlemeye göre Karia'nın da dahil olduğu *provincia Asia*'nın kurulduğu dönemle birlikte Kaunos'ta Romalı magistratlara ait ilk onurlandırma anıtlarını görmeye başlıyoruz. MÖ 2. yüzyılın sonlarıyla birlikte Kaunos'ta Romalılaşma süreci başlamıştır. Kaunos'un Romalılaşma sürecine ve aynı zamanda da *provincia Asia*'nın bir parçası olduğuna dair veriler, kentte onurlandırılan *consul*, *praetor*, *proconsul*, *praetor designatus*, *praefectus classis* ve *quaestor*lara ait anıtlar aracılığı ile elde edilebilmektedir. MS 43 yılında İmparator Claudius tarafından oluşturulan *provincia Lycia*, Vespasianus (MS 69-79) tarafından, Pamphylia ile birleştirilerek *provincia Lycia et Pamphylia* olarak tek bir eyalete dönüştürülmüştür. Bu birleştirme, MS 70 yıllarında, Vespasianus'un, tahta çıkmasının hemen sonrasında yapılmış olmalıdır. MS 70'li yılların başlarıyla beraber Kaunos'ta, *provincia Lycia et Pamphylia legatus*larının, *propraetor*larının, *procurator*larının onurlandırılmaya başladığını görmekteyiz. Bu anıtlar da Kaunos'un, MS 70 yılında teşkil edilen *provincia Lycia et Pamphylia*'nın bir kenti olduğunun en büyük delilleri olarak durmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kaunos, Heykel Kaidesi, Romalılaşma, Provincia Asia, Provincia Lycia et Pamphylia

* Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Muğla / Türkiye
e-posta: ufukcortuk@hotmail.com ORCID: 0000-0001-9235-6378.

ABSTRACT

Caunus Ancient City, which was the first introduced to the scientific world through localization in 1840 and has been the subject of excavation since 1966, is a leading archaeological site. Monuments honoring the Roman magistrates, who shaped the political history of the city, are among the significant findings of Caunus. Twenty-four Roman monuments have been identified for today in the busiest areas of human traffic, in the Harbour Agora and the Sanctuary of Apollo bordering the northern edge of the Agora. These include three exedrae, of which some parts are preserved, sixteen are cylindrical and rectangular statue bases, one is an equestrian base with orthostats, three are rectangular blocks of undetermined purpose and one is an architrave block of a monument. After Pergamon was bequeathed to Rome by testament, the arrangement made at the beginning of the year 129 BC, which placed Caria under the administration of the Roman *provincia Asia*, we begin to see the first honorary monuments dedicated to Roman magistrates in Caunus. The process of Romanisation began at Caunus with the end of the 2nd century BC. It is demonstrated by the monuments honoring the magistrates such as *consul*, *praetor*, *proconsul*, *praetor designatus*, *praefectus classis* and *quaestors*, both the Romanisation process of Caunus and its status as part of the Roman *provincia Asia*. The *provincia Lycia*, established by Emperor Claudius in AD 43, was merged by Vespasian (AD 69-79) with Pamphylia to form a single province called Lycia et Pamphylia. This unification must have taken place in the early 70s AD, shortly after Vespasian's ascension to the throne. From the early 70s AD onwards, we see the honorary inscriptions for *legati*, *propraetores* and *procuratores* of the *provincia Lycia et Pamphylia* in Caunus. These monuments stand as the strongest evidence that Caunus was a city of the *provincia Lycia et Pamphylia*, formed in AD 70.

Keywords: Caunus, Statue Bases, Romanisation, Provincia Asia, Provincia Lycia et Pamphylia

Figür 2

Kent Topografyası, Doğudan (Kaunos Kazı Arşivi) / *Caunus with its Topography and Urban Settlement, From East (Caunus Excavation Archive)*

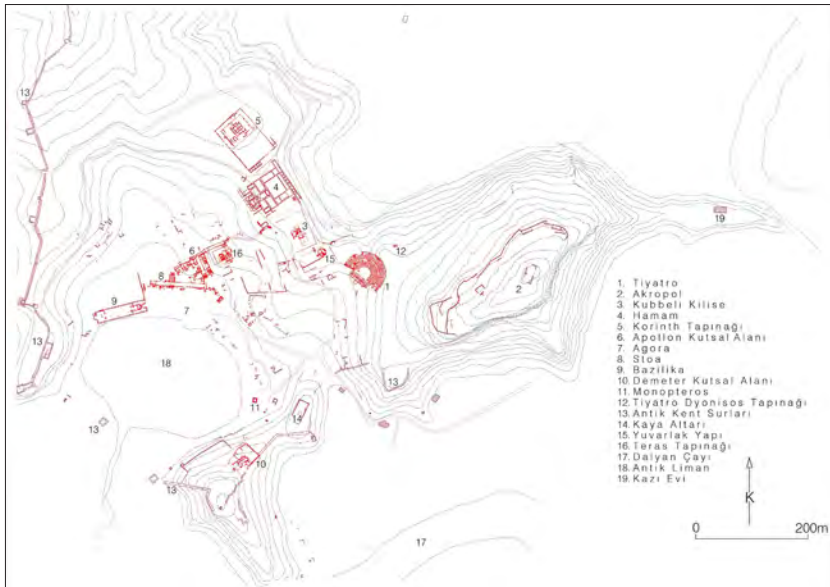

1966 yılında Prof. Dr. Baki Ögün ile başlayan Kaunos Arkeolojik Kazıları, bugün için geride bıraktığı 56 yıllık geçmişi ile bilime yeni birçok yapı ve buluntu kazandırmıştır. Ören yerindeki kazı ve araştırmalar ile; stoası ile birlikte agoranın büyük bir bölümü; *Basileus Kaunios*, *Apollon*, *Aphrodite Euploia*, *Artemis-Kaunos Kybelesi*, *Demeter*, *Isis* ve *Sarapis* gibi tanrı ve tanrıçalara adanmış kutsal alanlar; Çeşme Binası, *Monopteros*, Ölçüm Platformu ve Çarşı Bazilika'sı gibi önemli kamu binaları açığa çıkartılmış; Roma Hamamı, Tiyatro ve Kubbeli Kilise gibi anıtsal yapılar temizlenerek ziyaretçilere açılmıştır (Fig. 3)⁴.

Bu önemli buluntular arasında kentin siyasal tarihinde iz bırakmış Romalı senatörler ve onların yakınlarına ait onurlandırma anıtları önemli bir grubu oluşturmaktadır. Ağırlıklı olarak, insan trafiğinin en yoğun olduğu Liman Agorası'nda ve hemen kuzey sınır komşusu Apollon Kutsal Alanı'nda olmak üzere Romalı senatörleri veya akrabalarını onurlandırma amacıyla dikilmiş bugün için 24 adet anıt tespit edilmiştir (Fig. 4). Farklı nitelikteki bu anıtlar arasında bazı parçaları korunmuş üç eksedra, silindirik veya dikdörtgen formunda on altı heykel kaidesi, orthostatlı bir atlı heykel kaidesi, niteliği belirlenemeyen anıtlara ait üç dikdörtgen blok ve bir arşitrav bloğu bulunmaktadır (Fig. 5 ve 6).

Figür 3

Kaunos, Vaziyet Planı (Kaunos Kazı Arşivi) / *Caunus, Site Plan (Caunus Excavation Archive)*

⁴ Kaunos'un arkeolojiye kazandırmış olduğu ilkleri ile ilgili olarak bkz. Işık, 2020, s. 422-445.

Figür 4

Limn Agorası ve Apollon Kutsal Alanı (Kaunos Kazı Arşivi) / Harbour Agora and the Apollo Sanctuary (Caunus Excavation Archive)

TITUS CAECILIUS

Apollon Kutsal Alanı'ndaki Bizans Dönemi'ne ait bir mekanın duvarında şipolien olarak kullanılan, Titus Caecilius'u onurlandırmak için dikilen blok şeklindeki profilsiz heykel kaidesi (Çörtük, 2012, s. 139-150) (Fig. 5) üzerindeki Hellence yazıttan, Kaunos Halk Meclisi (*demos*) tarafından Lucius oğlu Titus Caecilius'un övüldüğünü, altından bir asalet çelengi (*stephanos aristeios*) ile taçlandırıldığını, bronz bir heykelle, ayrıca Prytaneion'da yemek yeme (*sitesis*) ve tüm *agon*larda önde oturma hakkı (*proedria*) ile onurlandırıldığını öğrenmekteyiz (Marek, 2006, s. 283 Nr. 102). Titus Caecilius, Caecilii Metelli Ailesi'nin bir mensubu olmalıdır (Marek, 2006, s. 283 Nr. 102). Caecilii Metelli Ailesi, Roma Cumhuriyet Dönemi'nin önemli bir bürokrat ailesidir. Özellikle MÖ 142 yılı *consuller*lerinden olan L. Caecilius Metellus Calvus, ailenin en bilinen kişisidir⁵. L. Caecilius Metellus Calvus'un, birisi Lucius (Münzer, 1897, s. 1212, 1213) ve diğeri (Numidicus olarak da bilinen) Quintus⁶ adında iki oğlu olduğunu bilmekteyiz. Titus Caecilius'un heykel kaidesindeki yazıtta "*Lucius oğlu Titus Caecilius*" ifadesi, Titus Caecilius'un Lucius'un oğlu ve dolayısıyla da L. Caecilius Metellus Calvus'un torunu olduğunu göstermektedir. Görüldüğü üzere MÖ 142 yılı *consuller*lerinden L. Caecilius Metellus Calvus'un torunu Titus Caecilius, Kaunos'ta onurlandırılmıştır ve yazıtta bu onurlandırmanın gerekçesi olarak, Titus Caecilius'un erdemi ve Kaunos Halk Meclisi'ne karşı iyi niyeti gösterilmiştir.

L. Caecilius Metellus Calvus'un, Roma'nın, Mısır, Rhodos, Pergamon ve Suriye gibi doğu müttefikleriyle olan ilişkilerden sorumlu olarak görevlendirildiğini biliyoruz (MRR I, 481). Lucius oğlu Titus Caecilius'un Kaunos'ta onurlandırıldığı dönem MÖ 2. yüzyılın son dörtlüğü ile MÖ erken 1. yüzyıl arası olmalıdır.

Figür 5

Titus Caecilius

⁵ L. Caecilius Metellus Calvus için bkz. Münzer, 1897, s. 1212, 1213; MRR I, 481.

⁶ Numidicus olarak tanınan ve Iugurtha kuşatması ile bilinen küçük kardeş Quintus MÖ 100 yılında Marius karşıtı olarak sürgüne gönderilmiş ve sürgün sonrasında Rhodos ve Tralleis'te yaşamıştır. Bkz. Münzer, 1897, s. 1218-1221.

Murena Onurlandırma Anıtı Grubu (No. 2-4)

Kaunos'ta Murena Ailesi adına, Lucius Licinius Murena'nın bronzdan atlı bir heykelini taşıyan orthostatlı dikdörtgen anıtı⁷, sağında oğlu Gaius Licinius Murena'nın bronzan heykelinin taşındığı silindirik kaide ve solunda da olasılıkla arkadaşı Aulus Terentius Varro'nun (?) heykelinin bulunduğu üçlü bir anıt grubu inşa edilmiştir (Fig. 6). Merkezde Lucius Licinius Murena'nın atlı heykelinin, kuzeyinde oğlu Gaius Licinius Murena'nın ve güneyinde de olasılıkla Aulus Terentius Varro'nun (?) heykelinin yer aldığı üçlü heykel grubu içinde L. Licinius Murena'nın ve C. Licinius Murena'nın heykel kaidelerindeki Hellence yazıtları korunmuştur.

LUCIUS LICINIUS MURENA

Lucius Licinius Murena'nın anıtındaki Hellence yazıttan Kaunos Halk Meclisi (*demos*) tarafından halkın kurtarıcısı (*soter*) ve hayırseveri (*euergetes*) olarak tanımlanan *imperator* (*autokrator*)⁸ Lucius Licinius Murena'nın övüldüğü, altın bir çelenkle taçlandırıldığı ve bronzdan atlı bir heykel ile onurlandırıldığı (Bernhardt, 1972, s.117-130 Nr. 1; J.-. L. Robert, 1976, Nr. 660; Tuchelt, 1979, s. 153; Marek, 2006, s. 284, 285 Nr. 103) okunmaktadır. Onurlandırmanın gerekçesi olarak onurlandırılan kişinin erdemi ve Kaunos Halk Meclisi'ne karşı iyi niyeti gösterilmiştir.

Figür 6

Murena Onurlandırma Anıtı Grubu / Murena Honorary Monument Group

MÖ 84-81 yıllarında Sulla tarafından provincia Asia'nın başına getirilen Lucius Licinius Murena'nın, Gaius Licinius Murena'nın ve Terentius Varro'nun (?) heykellerinin yer aldığı anıt grubu, Lucius Licinius Murena'nın *imperator* ünvanını aldığı MÖ 83 yılı ile Roma'ya geri döndüğü MÖ 81 yılları arasında yapılmış olmalıdır (Cic. Mur. 12; App. Mith. 64-66).

Lucius Licinius Murena'nın onuruna dikilen anıtın üst düzlemindeki ayak izleri, yazıt metninde de belirtildiği üzere bronzdan atlı bir heykeli taşıdığını teyit etmektedir. Kaunos'ta bir yönetici için yapılmış atlı heykel sadece Lucius Licinius Murena anıtında görülmektedir.

⁷ Atlı heykel taşıyan orthostatlı dikdörtgen kaideler, en altta bir basamak (*krepis*) üzerinde profilli bir kuşakla çevrelenmiş alçak bir kaide, bunun üzerinde dikdörtgen orthostat bloklardan oluşan gövde ve bunun üzerinde heykelin taşındığı yine profillerle süslenmiş saçaklık şeklinde bir plakadan oluşmaktadır. Bkz. Siedentopf, 1968, s. 52-72.

⁸ *Imperator* (αὐτοκράτωρ) sözcüğü, Principatus Dönemi yöneticisi olan "*imperator*" ünvanından farklı olarak ordunun başında emir verme yetkisine (*imperium*) sahip bir komutanı tanımlamaktadır.

GAIVS LICINIUS MURENA

Gaius Licinius Murena'nın heykel kaidesindeki Hellence yazıttan ise Kaunos Halk Meclisi (*demos*) tarafından halkın kurtarıcısı (*soter*) ve hayırseveri (*euergetes*) olarak tanımlanan Gaius Licinius Murena'nın övüldüğü, altın bir çelenkle taçlandırıldığı ve bronzdan bir heykel ile onurlandırıldığı öğrenilmektedir (Bernhardt, 1972, s. 117-130; Marek, 2006, s. 285, 286 Nr. 104). Onurlandırmanın gerekçesi olarak onurlandırılan kişinin erdemi ve Kaunos Halk Meclisi'ne karşı iyi niyeti gösterilmiştir.

Günümüze ulaşan veriler doğrultusunda, Kaunos'ta yuvarlak formlu bir kaide ile onurlandırılan en erken yönetici akrabası⁹ Gaius Licinius Murena'dır.

AULUS TEREINTIUS VARRO (?)

Lucius Licinius Murena'nın atlı heykelini taşıyan kaidesi ve Gaius Licinius Murena'nın heykelinin kaidesi iyi durumda korunmuşken, olasılıkla Aulus Terentius Varro'nun (?) heykelini taşıyan kaidenin silindirik gövdesi kayıp durumdadır. Dolayısıyla bu kaidenin kimin heykelini taşıdığı ile kesin olarak belirlenememiştir ve bu hususta çeşitli görüşler bulunmaktadır¹⁰.

PUBLIUS CORNELIUS SULLA

Kaunos, Apollon Kutsal Alanı'nın kuzeydoğu köşesinde tespit edilen Publius Cornelius Sulla'nın bronzdan heykelini taşıyan silindirik gövdeli heykel kaidesi (Çörtük, 2012, s. 185-193) (Fig. 7) üzerindeki Hellence yazıtta Kaunos Halk Meclisi (*demos*) tarafından, kent kurtarıcısı (*soter*), hayırseveri (*euergetes*) ve hamisi (*patronus*) *proconsul* Publius Cornelius Sulla'nın övüldüğü, altın bir çelenk ile taçlandırıldığı ve bronz bir heykel ile onurlandırıldığı ifade edilmektedir (Marek, 2006, s. 287-290 Nr. 106). Publius Cornelius P.f. Sulla'nın yazıtta *proconsul* (*anthypatos*) olarak tanımlanmasından da anlaşılacağı üzere, bu anıt Sulla'nın MÖ 68 yılının başlarında *ex-praetor* olarak *provincia Asia*'ya gitmesi ile beraber MÖ 67 yılının başlarında da Asya valisi olarak görev yaptığı döneme ait olmalıdır (Marek, 2006, s. 290). Çünkü Sulla'nın MÖ 67 yılı *praetor* olmasını destekleyen önemli ipuçları bulunmaktadır. Özellikle MÖ 66 yılında T. Aufidius'un, MÖ 65 yılında P. Varinius'un, MÖ 64 yılında P. Orbius'un, MÖ 63 yılında P. Servilius Globulus'un *provincia Asia* valisi olduğu bilinmektedir (Cic. *Flacc.* 19. 45; Marek, 2006, 290). MÖ 62 yılı valisi olan L. Valerius Flaccus'un görev yaptığı yıl en iyi ve güvenilir belgelerle tarihlenen dönemdir (Brennan, 2000,

Figür 7
Publius Cornelius Sulla

s. 565, 566; Ferrary, 2000, s. 345-350 Nr. 5; Marek, 2006, s. 290). Bu nokta da boşluk kalan MÖ 67 yılı da Sulla'nın Dönemi olmalıdır. Kaunos'taki heykel kaidesi de Sulla'nın *provincia Asia* valisi olarak görev yaptığı dönem olan MÖ 67 yılına aittir. Diğer taraftan MÖ 65 yılında Publius Cornelius Sulla'nın *consul designatus* olarak görev yaptığını görmekteyiz (MRR II, 157). Sulla'nın heykel kaidesi üzerindeki yazıtta *proconsul* olarak tanımlanması, heykel kaidesinin MÖ 65 yılından önce yapıldığını destekleyen önemli bir kanıttır.

AULUS AFRANIUS

Stoa yakınlarında tespit edilen, dikdörtgen formlu ve üzerindeki ayak izlerinden bronzdan bir heykel taşıdığı anlaşılan heykel kaidesi Aulus Afranius'a aittir (Fig. 8). Heykel kaidesi üzerindeki Hellence yazıttan Lucius'un oğlu, Lucius Afranius'un da erkek kardeşi olan Aulus Afranius'un, Kaunos Halk Meclisi (*demos*) tarafından övüldüğü, altın bir çelenk ile taçlandırıldığı ve bronzdan bir heykel ile onurlandırıldığı öğrenilmektedir (Bean, 1954, s. 90-91. Nr. 26; SEG XIV 644; J. - L. Robert, 1956, Nr. 274 c; Tuchelt, 1979, s. 157; Eilers, 2002, s. 242 Caunos C 108; Marek, 2006, s. 296, 297 Nr. 112). Yazıtta onurlandırmanın gerekçesi olarak Aulus'un

⁹ Gaius Licinius Murena'nın heykel kaidesi, monolit şekilde inşa edilen ve bağımsız bir *plinthos* üzerinden alt ve üst kenarları profillerle süslü silindirik gövdeli heykel kaidesi tipine girmektedir. Bkz. Çörtük, 2012, s. 194-200.

¹⁰ Görüşler, değerlendirme başlığı altında sunulmuştur.

Figür 8
Aulus Afranius

kardeşi olan Lucius Afranius'un Kaunos Kenti'ne yönelik yapmış olduğu hayırseverlikler gösterilir. Kaunos'ta hayırseverlikler gerçekleştirmiş olan Lucius Afranius'un baba adı, yazıtta kardeşi Aulus Afranius için tanımlandığı üzere Lucius olmalıdır. Menderes kıyısındaki Magnesia'da, stoada bulunan bir heykel kaidesi üzerinde bulunan ve MÖ 1. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen yazıtta (Kern, 1900, Nr. 143) onurlandırılan Lucius oğlu Lucius Afranius ile Kaunos yazıtında anılan Lucius oğlu Lucius Afranius'un aynı kişi olması kuvvetle muhtemeldir. Bu şahıs, olasılıkla MÖ 61 yılında *consul* olarak görev yapan Aulus oğlu Pompeili Lucius Afranius'un oğludur. (Bean, 1954, s. 90; MRR II, 182, 183). Bu prosopografya bilgisi doğrultusunda Aulus Afranius'un anıtı, MÖ 1. yüzyılın ikinci yarısında dikilmiş olmalıdır.

GAIUS SCRIBONIUS CURIO

Kaunos Apollon Kutsal Alanı'nda Protogenes Eksedrası'nın *euthynteria* bloklarına doğu kenardan yanaşık durumda başka bir eksedranın kalıntıları bulunmaktadır. Bu eksedranın temeli üzerinde birkaç bloğu *in situ* olarak korunmuş ve diğer tüm blokları ise yakın çevresindeki Bizans Dönemi yapılarında duvar malzemesi olarak kullanılmıştır (Fig. 9). Eksedra yarım yuvarlak formlu ve iki kabuklu tipte inşa edilmiştir¹¹. Eksedranın sırtlık bloklarının birinin üzerindeki Hellence yazıttan Gaius Scribonius Curio'nun Kaunos Halk Meclisi (*demos*) tarafından övüldüğünü, altın bir çelenk ile taçlandırıldığını ve bronz bir heykel ile onurlandırıldığını öğrenmekteyiz. Yazıtta onurlandırmanın gerekçesi olarak, onurlandırılan şahsın aynı isimdeki babası Gaius Scribonius Curio'nun Kaunos Kenti'ne yönelik yapmış olduğu hayırseverlikler gösterilir (Marek, 2006, s. 290, 291, No. 107).

¹¹ Oturma banklı sırtlıklı tip olarak gruplandırılan eksedralarda, heykel kaidelerinin taşındığı sırtlık kısmı ön ve arkada iki bloktan oluştuğu için iki kabuklu eksedra tipi olarak adlandırılmaktadır. Bkz. von Thüngen, 1994, s. 9, 10 ve 89.

Figür 9
Gaius Scribonius Curio

Yine aynı eksedraya ait diğer bir blok üzerindeki Hellence yazıtta ise *Monetalis* Gaius Memmianus'un (MRR III Suppl.142) kızı ve aynı zamanda oğlu Gaius Scribonius Curio'nun karısı Memmia'nın, Kaunos Halk Meclisi (*demos*) tarafından övüldüğü, altın bir çelenk ile taçlandırıldığı ve bronz bir heykel ile onurlandırıldığı anlaşılmaktadır. Bu yazıtta da onurlandırmanın gerekçesi olarak, baba Gaius Scribonius Curio'nun Kaunos Halk Meclisi'ne yönelik yapmış olduğu hayırseverlikler gösterilir (Marek, 2006, s. 291, 292, No. 108). Özellikle Scribonii Ailesi ile ilgili verilerin yetersiz oluşu yazıtta geçen baba ve oğlun prosopografik tanımlamasını zorlaştırmaktadır. Baba Gaius Scribonius Curio'nun MÖ 76 yılı *consuller*inden biri olduğu söylenebilir, oğlu Gaius Scribonius Curio ise *provincia Asia*'da MÖ 55-52 yıllarında *quaestor* olarak görev yapmıştır (Transier, 1985, s. 101-104 ve 153 No. 52 ve 53; MRR III Suppl. 186; Kajava, 1990, s. 99-100, Catal. 19)¹². Sonuç olarak, MÖ 76 yılı *consuller*inden Gaius Scribonius Curio'nun oğlu MÖ 55-52 yıllarında Asia'da *quaestor* olan Gaius Scribonius Curio ve onun eşi Memmia'nın, olasılıkla aile fertlerinin bronzdan heykellerini taşıyan bir eksedra ile Apollon Kutsal Alanı'nın merkezinde onurlandırıldığını söyleyebiliriz. Eksedrada, baba Gaius Scribonius Curio'nun da bir heykelle onurlandırılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

LUCIUS CANINIUS GALLUS

Apollon Kutsal Alanı'nın güneybatı kenarında Bizans Dönemi yapılarında duvar malzemesi olarak kullanılmış durumda iki dikdörtgen formlu heykel kaidesi tespit edilmiştir. Kaidelerden biri Caninius Gallus'un heykeline aittir. (Fig. 10). Kaide üzerindeki Hellence yazıttan, kentin hayırseveri (*euergetes*), kurtarıcısı (*soter*) ve hamisi (*patronus*) olarak tanımlanan *praetor designatus* (*strategos apodedeigmenos*) ve *praefectus classis* (*eparkhos stolou*) Lucius Caninius

¹² C. Scribonius Curio ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Kienast-Hallof, 1999, s. 213.

Gallus'un Kaunos Halk Meclisi (*demos*) tarafından övüldüğünü, altın bir çelenk ile taçlandırıldığını ve bronz bir heykel ile onurlandırıldığını öğrenmekteyiz. Onurlandırmanın gerekçesi olarak Lucius Caninius Gallus'un erdemi ve Halk Meclisi'ne karşı daima sahip olduğu iyi niyeti gösterilmiştir (Marek, 2006, s. 293-294 Nr. 109). Caninius Gallus'un *praefectus classis* (Roma donanması komutanı) görevi nedeniyle bu onurlandırma olasılıkla MÖ 41 yılında gerçekleştirilmiş olmalıdır. *Praefectus classis*, Roma Cumhuriyet Dönemi'nde, özellikle de MÖ 42 yılından itibaren ikinci *Triumviratus Dönemi* ile birlikte kullanılmaya başlanmış ve MS erken 2. yüzyıla kadar kullanılmış bir ünvan olarak karşımıza çıkmaktadır (Saddington, 1991, s. 299-305; RPC I, 284-286 Nr. 1462-1470). Caninius Gallus aynı zamanda MÖ 40 yılı *praetoru* ve MÖ 37 yılı *consülü* olarak da görev yapmıştır (PIR2 C 389; Münzer, 1899, s. 1477).

Figür 10
Lucius Caninius Gallus

MARCUS BARBATIUS POLLIO

Apollon Kutsal Alanı'nın güneybatı kenarında Lucius Caninius Gallus'un heykel kaidesinin yanında Bizans Dönemi yapılarında duvar malzemesi olarak kullanılan diğer heykel kaidesi ise Marcus Barbatius Pollio'nun heykeline aittir. Kaide, tek basamaklı, ince uzun dikdörtgen bir plana sahiptir (Fig. 11) ve basamaklı heykel kaidesi tipinin Kaunos'taki bilinen tek örneğidir. Kaide üzerindeki Hellence yazıtta kentin hamisi (*patronus*) ve hayırseveri (*euergetes*) olarak tanımlanan, *quaestor* (*tamias*), *propraetor* (*antistrategos*) ve *aedilis designatus* (*agoranomos apodedeigmenos*) Marcus Barbatius Pollio'nun Kaunos Halk Meclisi (*demos*) tarafından övüldüğü, altın bir çelenk ile taçlandırıldığı ve bronz bir heykel ile onurlandırıldığı belirtilmektedir. (Marek, 2006, s. 294, 295 Nr. 110). Marcus Barbatius Pollio yazıtta geçen *propraetor* görevini *provincia Asia*'da

MÖ 42 yılında Marcus Antonius yönetimi altında yürütmektedir (Marek, 2006, s. 294). MÖ 41 yılına tarihlenen Marcus Antonius ve Marcus Barbatius Pollio'nun adına basılmış *Aureus* ve *Denarius*lar bu tarihi desteklemektedir (Crawford, 1974, s. 525-526 Nr. 517, Pl. LXII). Barbatius Pollio'nun Kaunos'ta onurlandırılması *quaestor* olduğu MÖ 41 yılında gerçekleştirilmiş olmalıdır. Yazıtta geçen *aedilis designatus* ifadesi doğrultusunda, bir sonraki yıl *aedilis* olarak görev yapmıştır (Marek, 2006, s. 295).

Figür 11
Marcus Barbatius Pollio

GAIUS FONTEIUS CAPITO

Kaunos'ta stoa yakınlarında bulunan ve oldukça yıpranmış ve birçok kenarı kırık blok (Fig. 12) üzerindeki yazıtta atalarından beri kentin hayırseveri (*euergetes*) ve hamisi (*patronus*) olarak tanımlanan *legatus pro praetore* (*presbeutes kai antistrategos*) Gaius [Fontei] us Capito'nun Kaunos Halk Meclisi (*demos*) tarafından övüldüğü altın bir çelenk ile taçlandırıldığı ifade edilmektedir (Marek, 2006, s. 295, 296, Nr. 111). C. Fonteius Capito'nun yazıtta "atalarından beri kentin hayırseveri (*euergetes*) ve hamisi (*patronus*)" olarak tanımlanmış olması, ailenin birden çok nesildir Kaunos ile ilişki içinde olduğunu göstermektedir.

Gaius Fonteius Capito özellikle Roma'nın doğu bölgelerinden sorumlu görevleri olan bir *legatus pro praetore*dir. Gaius Fonteius Capito, Marcus Antonius'un yakın çevresindendir ve MÖ 33 yılı *consuller*inden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır (Hor. Sat. I. 5, 32-34; Marek, 2006, s. 296 dn. 573). C. Fonteius Capito MÖ 43 yılında *provincia Asia quaestoru* olarak görev yaptığı dönemde M. Appuleius'un (adı bilinmeyen) kızı ile evlidir ki, bu dönemde *quaestor* ve karısının birer heykel ile Ephesos'ta onurlandırıldığı bilinmektedir (Tuchelt, 1979, s. 142).

Figür 12

Gaius Fonteius Capito

Figür 13

Plautius

C. Fonteius Capito ile ilgili bazı veriler özellikle Marcus Antonius Dönemi içinde Roma'nın doğu faaliyetleri içinde yer aldığını işaret etmektedir. Özellikle MÖ 37 yılında kendisine, Kleopatra tarafından Suriye'de bir görev verildiği (Plut. Ant. 36,2), Kos adasında MÖ 39/33 yılında Lex Fonteianın oluşturulmasında görev yaptığı ve yine Marcus Antonius'un bir temsilcisi olarak doğudaki bir işin görevlisi olduğu gibi bilgilere ulaşılmaktadır (Crawford, 1996, s. 497- 506, Nr. 36). Ayrıca Fonteius Capito'ya atfedilen sikkeler de bulunmaktadır (Bahrfeldt, 1905, s. 25, 26.). Prosopografya bilgileri doğrultusunda, Kaunos yazıtı, Marek tarafından Geç Cumhuriyet Dönemi'ne tarihlenmiştir.

Marcus Barbatius Pollio, Lucius Caninius Gallus ve Gaius Fonteius Capito'nun heykel kaidelerinin birbirlerine yakın bir konumda bulunması, bu üç kaidenin de aynı dönem içinde ve tek bir amaç için dikildiğini gösteren önemli bir arkeolojik kanıttır.¹³

PLAUTIUS

Kaunos'ta, Apollon Kutsal Alanı'nın batı kesiminde tespit edilen bir diğer heykel kaidesi Romalı yönetici Plautius'un heykeline aittir (Fig. 13). Kaide kenarlarındaki kırıklardan dolayı tamamı okunamayan Hellence yazıttan kentin hamisi (*patronus*) ve hayırseveri (*euergetes*) olarak tanımlanan *proconsul* (*anthy[patos]*) Plautius'un Kaunos Halk Meclisi (*demos*) tarafından onurlandırıldığı anlaşılmaktadır (Marek, 2006, s. 298-299 Nr. 114). Yazıtta tamamlanmış *proconsul* (*anthy[patos]*) ifadesi, *provincia Asia*'da *proconsul* olarak görev yapan Plautius adında bir magistratın, bu görevi sırasında Kaunos'ta onurlandırıldığına işaret etmektedir. Fakat bu dönemde *provincia Asia proconsulü* olarak Plautius adını (*nomen gentilicium*) taşıyan iki şahıs karşımıza çıkmaktadır: Marcus Plautius Silvanus (PIR2 P 478) ve Tiberius Plautius Silvanus Aelianus (PIR2 P 480). Her iki Plautius da *provincia Asia*'da *proconsul* olarak görev

yapmıştır (Marek, 2006, s. 298). Ayrıca Marcus Plautius Silvanus'un MÖ 2 yılı *consulü* olduğu, Augustus'un sadık bir adamı olarak Asia Valisi olarak görev yaptığı, ama daha öncesinde Halikarnassos, Sardeis ve Ephesos ile ilişkili konulara bakan bir *consul* olarak görev aldığı ifade edilmektedir (PIR2 P 478). MS 4-5 yıllarında ise *provincia Asia*'da *proconsul* olarak görev yapmıştır (PIR2 P 478). Tiberius Plautius Silvanus Aelianus ile ilgili olarak ise MS 45 yılı *consulü* olduğu, Ephesos'ta onurlandırıldığı ama daha çok *provincia Hispania* ve *provincia Moesia* ile ilgilendiği bilgilerine ulaşılmaktadır. *Provincia Asia*'da *proconsul* olarak görev yaptığı dönem ise MS 55-56 yıllarıdır. (PIR2 P 480). Kaunos'ta onurlandırılan *proconsul* Plautius'un yukarıda bahsedilen iki magistrattan hangisi olduğu belirlenememektedir, bu nedenle yazıt Marek tarafından MS 1. yüzyıla tarihlenmiştir. Bununla birlikte, MÖ 2 yılında *consul* olan ve Karia kentleriyle de yakın ilişki içinde bulunduğu bilinen Marcus Plautius Silvanus'un, MS 4-5 yıllarında *provincia Asia*'da *proconsul* olarak görev yaptığı sırada Kaunos'ta onurlandırılmış olması muhtemeldir. Diğer taraftan kaide üzerindeki izler, kaidenin ikincil bir kullanımına veya bitirilmeden yarım bırakıldığı düşüncesini de akla getirmektedir. Fakat kaidenin bu ikincil kullanım durumunun, Plautius öncesi veya sonrası olduğu açık değildir.

GAIUS FUFIOUS GEMINUS

Gaius Fufius Geminus'a ait bronzdan bir heykeli taşıyan silindirik gövdeli heykel kaidesi Kaunos'ta stoanın yakınında tespit edilmiştir (Çörtük, 2012, s. 185-193) (Fig. 14). Kaide üzerindeki Hellence yazıttan kentin hamisi (*patronus*) ve hayırseveri (*euergetes*) olarak tanımlanan Gaius Fufius Geminus'un Kaunos Halk Meclisi (*demos*) tarafından övüldüğünü altın bir çelenk ile taçlandırıldığını ve bronz bir heykel ile onurlandırıldığını öğrenmekteyiz (Bean, 1954, s. 91 Nr. 27; SEG XIV 645; Marek, 2006, s. 297, 298, Nr. 113).

¹³ Barbatius Pollio, Caninius Gallus ve Fonteius Capito'nun bronz heykellerinin taşındığı bu üçlü anıt grubunun yapılma amacı ve bu kişilerin Kaunos'ta aynı anda farklı farklı anıtlarla onurlandırılmasının nedeni aşağıda, değerlendirme bölümünde detaylı olarak verilmiştir.

Figür 14

Gaius Fufius Geminus (Marek, 2006, s. 297)

Gaius Fufius Geminus MÖ 35 yılında Octavianus'un Pannonia'da bir generali ve aynı ismi taşıyan oğlu ise MÖ 2 yılı *consul suffectus* ve MS 29 yılı *consul* olarak bilinmektedir (PIR3 F 508-511; Bean, 1954, s. 91, Nr. 27; Cass. Dio II 38, 1-3). Kaide üzerindeki yazıtta Gaius Fufius Geminus'un görev ve sıfatlarıyla ilgili herhangi bir ifadenin geçmemesi düşündürücüdür. Baba Gaius Fufius Geminus'un Pannonia'da *legatus* olarak görev yaptığı MÖ 35 yıllarında Kaunos'ta onurlandırılması düşük bir ihtimaldir, zira Pannonia, Kaunos'a oldukça uzak bir bölgede, bugün batı Macaristan'da bulunan bir Roma eyaletidir. Kaunos'taki onurlandırılma için oğul Gaius Fufius Geminus'un *consul* olarak görev yaptığı MS 29 yılı önerilebilir fakat yazıtta *consul* ifadesinin geçmiyor olması bu hususta güvenilir bir değerlendirme yapmayı olanaksız kılmaktadır. Bu nedenle yazıt, Marek tarafından MÖ 1. yüzyıl – MS 1. yüzyıla tarihlenmiştir.

PLAUTIA

Romalı bir magistratın karısı olan Plautia'ya ait, üst düzlemi üzerindeki ayak izlerinden bronzdan bir heykelin taşındığı dikdörtgen formlu heykel kaidesi Apollon Kutsal Alanı'nın güneydoğu köşesindeki düzlükte yüzeyde tespit edilmiştir (Bean, 1953, s. 32, Nr. 14) (Fig. 15). Kaidenin ön yüzündeki Hellence yazıttan Aulus'un kızı, *proconsul* görevinin 5. yılında bulunan Publius Petronius'un karısı olan Plautia'nın Kaunos Halk Meclisi (*demos*) tarafından övüldüğünü, altın bir çelenk ile taçlandırıldığını ve bronzdan bir heykel ile onurlandırıldığını öğrenmekteyiz (Bean, 1954, s. 91-92 Nr. 28; SEG XIV 646; J. - L. Robert, 1956, Nr. 274c; AE 1957, Nr. 165; Marek, 2006, s. 299 Nr. 115). Plautia'nın kocası olan Publius Petronius MS 19 yılında *consul suffectus*, MS 29 yılında da *provincia Asia*'nın *proconsulü* olmuştur ve bu görevinde 6 yıl kalmıştır (Thomasson, 1984, s. 211, 26. Asia, Nr. 35). Yazıtta geçen Publius Petronius'un görevindeki 5. yılında olduğu bilgisi heykel kaidesinin için güvenilir bir tarihlendirme olanağı sağlamaktadır; MS 29 yılında *proconsul* olduğunu bildiğimiz Publius Petronius'un görevinin 5. yılı da MS 33/34 yılına denk gelmektedir. *Proconsul* Publius Petronius ismi Kaunos'ta sadece karısı için inşa edilen anıt üzerinde geçmektedir.

Figür 15

Plautia

Bu bağlamda bir *proconsul*ün onurlandırılmayıp, karısının onurlandırılması oldukça garip bir durumdur. Dolayısıyla Plautia'nın ve *proconsul* Publius Petronius'un yan yana duran birer heykelle onurlandırıldığını düşünmek yanlış olmayacaktır. Çünkü Plautia'nın heykel kaidesinin arka ve sol kenarının çevresinin *anathyrosis* ile çevrelenmesi ve orta kesimlerinin kaba bir şekilde bırakılması heykel kaidesinin bağımsız olarak kullanılmadığını göstermektedir. Kaidenin kaba bırakılan bu kenarlarının karşısına başka blokların geldiğini ve yapısal nitelikte bir anıta ait kaide olabileceğini göstermektedir. Bu anıt kapsamındaki diğer heykel kaidesi, Plautia'nın kocası *proconsul* Publius Petronius'un heykelini taşıyan kaide olmalıdır.

Diğer taraftan Plautia'nın heykel kaidesinde geçen "*Aulus'un kızı Plautia*" ifadesindeki Aulus ismi Kaunos'ta bilinen başka bir Romalıyı işaret etmektedir. Kaunos'ta şimdiye kadar Aulus Afranius'un heykel kaidesi dışında hiçbir yerde Aulus isminin geçtiği bir yazıt henüz tespit edilmemiştir. Plautia'nın heykel kaidesinin MS 33/34 yılına, Aulus Afranius'un heykel kaidesinin de MÖ 1. yüzyılın ortalarına tarihlenmesi doğrultusunda, Plautia'nın babasının, Kaunos'ta onurlandırılmış Aulus Afranius olması olasılık dahilindedir.

GNAEUS AVIDIUS CELER RUTILIUS LUPUS FISCILIUS FIRMUS

Vespasianus ismi, Kaunos Liman Agorası'nda inşa edilmiş bir anıtın üst yapı elemanı parçası olan arşitrav bloğu üzerinde geçmektedir (Fig. 16). Blok, Çeşme Binası'nın önünden geçen yol düzlemi üzerinde 1970 yılı kazılarında açığa çıkartılmıştır (Ögün, 1972, s. 196). Blok üzerindeki Hellence yazıttan, beş kez imparator olarak selamlanmış Caesar Vespasianus'a [... Kaunosluların Halk Meclisi (*demos*) tarafından], Rutilius Lupus Fiscilius (?) [aracılığı ile] adandığı anlaşılmaktadır (Marek, 2006, s. 304 Nr. 123).

Figür 16

Gnaeus Avidius Celer Rutilius Lupus Fiscilius Firmus

Yazıt, Vespasianus'un "beş kez imparator olarak selamlanmış" tanımlaması doğrultusunda MS 70 yılına tarihlenmektedir. Yazıtta geçen ve isim sırası tam olarak bilinmeyen Rutilius Lupus Fiscilius ismi ile ilgili değişik varyasyonlar da bulunmaktadır. Bunlardan biri Principatus Dönemi'ne tarihlenen ve Lucius Rutilius adını içeren bir mezar yazıtıdır. Bu yazıt, Kaunos Nekropolü'nde F grubu olarak adlandırılan kaya mezarlarından bir oda mezarın kapısının üstünde bulunmaktadır. Yazıtta, "Pamphylos'un kızı, Lucius Rutilius'un karısı Zenias, elveda" ifadesi geçmektedir (Roos, 1968, s. 161 Nr. 4, Fig. 17b; J.-L. Robert, 1969, Nr. 545; Roos, 1972, s. 93; J.-L. Robert, 1973, Nr. 446; Marek, 2006, s. 356 Nr. 179b)¹⁴. Ayrıca MS 28 yılında *praetor* ve MS 31 yılında senatör olarak görev yapmış Q. Fiscili(us) ismi de bilinmektedir (PIR3 F 167; MRR III Suppl., 91). Fiscilius adının (*nomen gentilicium*) İmparator Vespasianus Dönemi'nde MS 70-72 yıllarında *provincia Lycia et Pamphylia*'da *legatus* olarak görev yapan Cn. Avidius Celer Fiscillinus Firmus ile ilişkili olabileceği düşünülmektedir (Eck, 1982, s. 291-294; Rémy, 1989, s. 287, 288 Nr. 233; Salomies, 1993, s. 119 vdd.)¹⁵. 2012 yılında *Via Sebaste* üzerine yapılan yüzey araştırmasında tespit edilen Döşeme Vespasianus Anıtı bu düşünceye son noktayı koymuştur (Adak-Wilson, 2012, s. 1-40). Vespasianus anıtı üzerindeki yazıttan yola çıkarak (Adak-Wilson, 2012, s. 8-11), Kaunos'ta tespit edilen arşitrav bloğu üzerindeki yazıtında geçen Rutilius Lupus Fiscilius isminin, *provincia Lycia et Pamphylia*'nın *legatusu* olan Cn. Avidius Celer Rutilius Lupus Fiscilius Firmus olduğunu söyleyebiliriz.

MARCUS LUSCIUS OCREA

Marcus Luscius Ocrea'nın Kaunos'ta onurlandırıldığını, kazı evi taş eserler deposunda bulunan silindirik formlu bir heykel kaidesi parçası üzerindeki Hellence yazıttan anlamaktayız (Fig. 17). Yazıtta, kentin kurtarıcısı (*soter*) ve hamisi (*patronus*) olarak tanımlanan *tribunus militum* Marcus Luscius [...]'nın, övüldüğü, altın bir çelenk ile taçlandırıldığı görülmektedir (Marek, 2006, s. 308, 309 Nr. 129. Marcus Luscius için bkz. AE 1981, Nr. 829; Balland, 1981, s. 129-132, Nr. 49).

¹⁴ Rutilius Lupus ismi için ayrıca bkz. PIR² R 249-254.

¹⁵ Marek bu olasılığın çok kuvvetli olduğunu da ayrıca vurgulamaktadır. Bkz. Marek, 2006, s. 304.

Figür 17

Marcus Luscius Ocrea

Marcus Luscius Ocrea ile ilgili veriler de oldukça kısıtlıdır. C. Luscius Ocrea isminden yaşlı bir *senator* olarak Cicero bahsetmektedir (Cic. *Q. Rosc.* 14. 43). Diğer taraftan MS 74-76 yılları arasında *provincia Lycia et Pamphylia*'da *legatus pro praetore* olarak görev yapmış Lucius Luscius Ocrea ismini bilmekteyiz (Rémy, 1989, s. 288, 289 Nr. 234). Lucius Luscius, Marcus Luscius'un oğludur (Balland, 1981, s. 129-132, Nr. 49). Roma İmparatoru Vespasianus Dönemi'nde Letoon'da *provincia Lycia et Pamphylia*'da *legatus pro praetore* olarak görev yaptığı dönemde bir heykel ile onurlandırılan oğul Lucius Luscius Ocrea, özellikle bölge için önemli görev ve yetkilere sahiptir.

TIBERIUS CLAUDIUS CLEMENS

Bir başka Romalı Senatör Tiberius Claudius Clemens'in, Kaunos'ta bir heykel ile onurlandırıldığını görmekteyiz. Heykel kaidesi, Aphrodite Euploia Kutsal Odası'nın girişinin güney karşısında, stoa stylobatına paralel *in situ* olarak tespit edilmiştir (Öğün, 1980, s. 62, 63; Öğün, 1983, s. 251, Fig. 1) (Fig. 18). Heykel kaidesi üzerindeki Hellence yazıtta, *Praefectus fabrum*, üç kez *praefectus cohortis*, iki kez *tribunus militum legionis*, *praefectus alae*, *provincia Corsica*'da *procurator Augustorum*, Mısır'da Idioslogos'un *procuratoru* olan Tiberius Claudius Clemens'in Kaunos Halk Meclisi (*demos*) tarafından onurlandırıldığı ifade edilmektedir (Marek, 1993, s. 93-94; SEG XLIV 891; Marek, 2006, s. 304-305 Nr. 124). Yazıt, Marek tarafından MS 1. yüzyıl sonlarına tarihlenmektedir.

İmparator Vespasianus tarafından *provincia Corsica*'ya *procurator* olarak atanan Tiberius Claudius Clemens, burada MS 77-79 yılları arasında görev yapmıştır (Tac. *Hist.* II. 16; Zucca, 1996, s. 129, 130). *provincia Corsica Procuratorluğu*, Tiberius Claudius Clemens'in en önemli görevi olarak ifade edilir (Marek, 2006, s. 305).

Figür 18
Tiberius Claudius Clemens

Ayrıca yazıttan Tiberius Cladius Clemens'in *praefectus fabrum*, üç kez *praefectus cohortis*¹⁶ ve iki kez *tribunus militum legionis*¹⁷ olarak görev yaptığını da öğrenmekteyiz (Marek, 2006, s. 304, 305 Nr. 124). Tiberius Cladius Clemens ismini MS 86 yılında Mısır'da Thebes'te bulunan bir yazıtta da görmekteyiz. Burada ordu görevinde bulunan bir Cladius Clemens ismi geçmektedir (Devijver, 1976, s. 248; Pflaum, 1960-1962, s. 113 Nr. 48). Fakat bu kişinin Kaunos'ta onurlandırılan kişi olma ihtimali oldukça zayıftır.

Kaunos'ta onurlandırılmış Claudia Festa isimli kadın, büyük bir olasılıkla Tiberius Cladius Clemens'in kızıdır. Tiberius Cladius Clemens ve kızı Claudia Festa'nın Kaunos kenti ile nasıl bir ilişki içinde olduğu tam anlamıyla bilinmemektedir, fakat heykel kaidesinin agoranın önemli bir noktasında, Aphrodite Euploia kutsal odasının girişinin önüne konulması, Tiberius Cladius Clemens'in Kaunos için önemli bir hizmette bulunduğu işaret ediyor olabilir.

CLAUDIA FESTA

Kaunos'ta Tiberius Claudius Clemens ile bağlantılı bir kişinin daha onurlandırıldığını görüyoruz. Stoda tespit edilen bu heykel kaidesi Tiberius Claudius Clemens'in kızı Claudia Festa'nın heykelini taşımaktaydı (Bean, 1954, s. 95 Nr. 35) (Fig. 19). Kaide üzerindeki oldukça yıpranmış olan Hellence yazıttan, hayırsever (*euergetes*) olarak tanımlanan Claudia Festa'nın

Figür 19.
Claudia Festa

Augustus'ların *procuratoru* olan Claudius Clemens'in kızı, [.....] Clemens'in annesi olduğu anlaşılmaktadır (Bean, 1954, s. 95 Nr. 35; SEG XIV 654; Marek, 2006, s. 306 Nr. 125). Claudia Festa'nın babası Claudius Clemens, Kaunos'ta onurlandırılmış Tiberius Claudius Clemens olmalıdır. Baba ve kızı, olasılıkla aynı yerde, ayrı ayrı heykellerle Kaunos Halk Meclisi (*demos*) tarafından onurlandırılmıştır.

CALPURNIA PAULA

Kaunos'ta onurlandırılan bir başka Romalı magistrat yakını da Calpurnia Paula'dır. Onurlandırma bloğu, Çeşme Binası'nın hemen doğusundaki Bizans Dönemi duvarında şipoliyen duvar bloğu olarak kullanılmıştır (Fig. 20). Bloğun heykel taşıyan bir kaideye ait olabileceği ile ilgili üst düzleminde herhangi bir ayak izi bulunmamaktadır. Bu yüzden bir onurlandırma yapısına ait bir blok olmalıdır. Blok üzerindeki Hellence yazıttan kentin hayırseveri (*euergetes*) eyalet valisi (*dikaiodotos*) Gaius Caristianus Fronto'nun karısı, [.....] Longus'un ise kızı olan [.....] Calpurnia Paula'nın Kaunosluların Halk Meclisi (*demos*) ve Danışma Meclisi (*boule*) tarafından onurlandırıldığı anlaşılmaktadır (Marek, 2006, s. 307, Nr. 126). Calpurnia Paula'nın Kaunos'ta onurlandırılma nedeni, olasılıkla Gaius Caristianus Fronto'nun karısı olmasıdır. Gaius Caristianus Fronto, Pisidia'daki Antiokheialı tanınmış bir ailenin üyesi olup Vespasianus (MS 69-79) ve Titus (MS 79-81) Dönemi'nde senatoda görev yapmış bir kişidir ve daha sonra MS yaklaşık 81-83 yıllarında da *provincia Lycia et Pamphylia*'nın *legatusu* olmuştur (Eck, 1982, s. 305,306; Rémy, 1989, s. 62-64 Nr. 48; Christol vd. 2001, s. 1-20; Christol-Drew-Bear, 2002, s. 279; SEG XXXIX 1388). Calpurnia Paula da, Kaunos'ta, Gaius Caristianus Fronto'nun *provincia Lycia et Pamphylia legatusu* olduğu MS yaklaşık 81-83 yıllarında onurlandırılmış olmalıdır. Calpurnia Paula'yı onurlandıran yazıt, *provincia Lycia et Pamphylia* yöneticileri ve onların akrabalarının da Kaunos'ta onurlandırıldığını gösteren diğer bir örnektir.

¹⁶ Bu ünvanı karşılaştırmak için bkz. Pflaum, 1960-1962, s. 793-794 Nr. 310.

¹⁷ Bu ünvanı karşılaştırmak için bkz. Pflaum, 1960-1962, s. 715-717 Nr. 268.

Figür 20
Calpurnia Paula

IULIA POLLA

Kaunos'ta bir Romalı magistratın akrabası olarak onurlandırılan kişiler arasında Iulia Polla da bulunmaktadır. Iulia Polla'yı onurlandıran yazıtı taşıyan blok, yarım yuvarlak formulu postamentli tip bir eksedranın sırtlık kısmına ait parçasıdır (von Thüngen, 1994, s. 125-127) (Fig. 21). Sırtlık bloğu üzerindeki ayak izlerinden bronzdan bir heykel taşıdığı anlaşılmaktadır. Blok üzerindeki Hellence yazıttan eyalet valisi (*dikaiodotos*) Iulius Quadratus'un kız kardeşi Iulia Polla'nın Kaunos Danışma (*boule*) ve Halk Meclisi (*demos*) tarafından onurlandırıldığını öğrenmekteyiz (Bean, 1954, s. 92, 93, Nr. 29; SEG XIV 648; J.-L. Robert, 1956, Nr. 274c; Habicht, 1958, s. 317; J.-L. Robert, 1959, Nr. 402; Marek, 2006, s. 311, Nr. 134). Kaunos Danışma Meclisi (*boule*) ve Halk Meclisi (*demos*) tarafından bir eksedra ile onurlandırılan Iulia Polla'nın, *provincia Lycia et Pamphylia*'nın *legatusu* olarak MS 90-93 yılları arasında görev yapan C. Antius Aulus Iulius Quadratus'un kız kardeşidir¹⁸. Iulius Quadratus özellikle Lykia'da yönetici olarak önemli görevlerde bulunmuştur. Iulia Polla'nın adı, Ephesos ve Pergamon'da bulunan yazıtlarda da anılmaktadır (Ippel, 1912, s. 299, Nr. 25; Engelmann vd. 1980, Nr. 980, Nr. 989a; Meriç vd. 1982, Nr. 3034; Dessau, 1906, s. 1022, Nr. 8819a).

¹⁸ Iulius Quadratus'un görevleri için bkz. Rémy, 1989, s. 64-67, Nr. 49.

Figür 21
Iulia Polla

Kaunos Danışma Meclisi (*boule*) ve Halk Meclisi (*demos*), bu yöneticinin kız kardeşini bir eksedra bloğu tarafından taşınan bir heykel ile onurlandırmıştır. Iulia Polla anıtının bir eksedra parçası olması- diğer parçaları bilinmemekle birlikte- eksedranın eksik diğer bloklarında Iulius Quadratus'un ve diğer aile fertlerinin birer heykelle onurlandırılmış olabileceğini düşünmek yanlış olmayacaktır. Yarım yuvarlak formulu postamentli tipdeki eksedralar, - iyi korunmuş benzer örnekler doğrultusunda- 5 adet bronzdan yapılmış heykel taşıyacak şekilde inşa edilirler. Bu bağlamda eksedra üzerindeki heykellerden biri ailenin kızı Iulia Polla'nın, diğerleri ise baba C. Antius Aulus Iulius Quadratus'un ve diğer aile fertlerinin olmalıdır.

LUCIUS IULIUS

Bugün Kaunos taş eserler deposunda koruma altında olan ve stoa yakınlarında bulunan bir blok parçası üzerindeki Hellence yazıt, diğer bir Romalı magistratın da Kaunos'ta onurlandırıldığını göstermektedir (Fig. 22). Oldukça yıpranmış durumda olan ve büyük bir kısmı kayıp olan bloğun üzerindeki Hellence yazıt fragman durumdadır ve Chr. Marek tarafından *exempli gratia* bir tamamlama önerilmiştir. Bu öneriye göre yazıt, *legatus pro praetore (presbeutes kai antistrategos)* L. Iulius Marinus'un oğlu olan Lucius Iulius'un, Halk Meclisi (*demos*) tarafından övülmesini, altın bir çelenk ile taçlandırılmasını ve bronz bir heykel ile onurlandırılmasını içermektedir (Marek, 2006, s. 311, 312, Nr. 135)¹⁹. Yazıtta anılan ve literatürde L. Iulius Marinus Caecilius Simplex olarak da geçen Marinus ismi ile ilgili olarak özellikle Lykia kentlerinde bulunan yazıtlar önemli bilgiler sunmaktadır. Bu yazıtlardan birinden Lucius Iulius Marinus'un, Traianus (MS 98-117) Dönemi'nde *provincia Lycia et Pamphylia*'da *legatus pro praetore* olarak görev yaptığını öğrenmekteyiz.²⁰

¹⁹ Yazıtta sadece Iulius ismi okunabilmektedir.

²⁰ L. Iulius Marinus'un *provincia Lycia et Pamphylia*'nın *legatus pro praetoresi* olması ile ilgili olarak Letoon'da bulunan yazıt (Balland, 1981, s. 132-136 Nr. 50) ve Traianus Dönemi'ne

Figür 22
Lucius Iulius

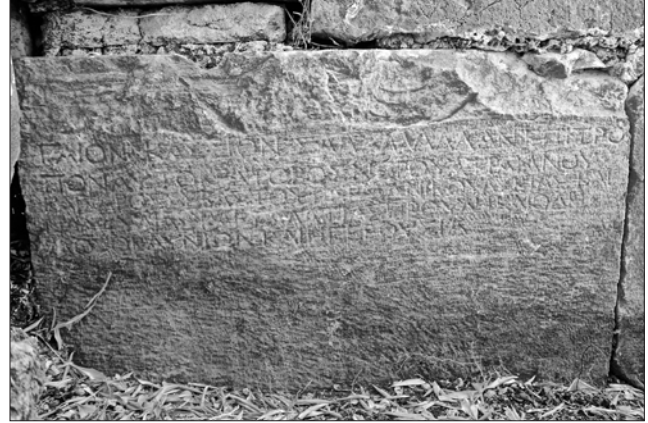
Dolayısıyla bu yazıtlar, L. Iulius Marinus'un oğlunun Kaunos'ta neden onurlandırıldığının sebebini kısmen açıklar niteliktedir. Çünkü Kaunos'ta, yoğun bir şekilde *provincia Lycia et Pamphylia* yönetici ve aile mensuplarının onurlandırıldığını görmekteyiz. Bu yüzden MS 98-99 yılında *provincia Lycia et Pamphylia*'da *legatus pro praetore* olarak görev yapmış L. Iulius Marinus'un oğlu da Kaunos Halk Meclisi (*demos*) tarafından onurlandırılmıştır. Bu doğrultuda, L. Iulius Marinus'un, oğlu Lucius Iulius'un ve belki diğer aile fertlerinin de birer heykelinin olduğu bir anıt grubu ile onurlandırılmış olmaları ihtimal dahilindedir.

GAIUS CASSIUS SALAMALAS

Korinth Tapınağı'nın yer aldığı terasın kuzey ucunda şipoliyen malzeme olarak kullanılmış blok üzerindeki onurlandırma yazıtı, kentteki onurlandırılmış diğer bir Romalı magistrat olan Gaius Cassius Salamalas'ın adını içermektedir (Fig. 23). Kaunos, 1840 yılında Rd. Hoskyn tarafından ilk kez bu blok üzerindeki yazıt ile lokalize edildiğinden, bu blok kent tarihi için farklı bir öneme de sahiptir (Hoskyn, 1842, s. 158, No. 1). Blok üzerindeki Hellence yazıtta, Kaunos Danışma Meclisi (*boule*), Halk Meclisi (*demos*) ve *gerousia* tarafından İmparator Nerva Traianus Caesar Augustus Germanicus'un *provincia Lycia et Pamphylia* ve *provincia Galatia procuratoru* (*epitropos*) Gaius Cassius Salamalas'ı onurlandığı görülmektedir (Marek, 2006, s. 310, Nr. 133).

tarihlenen Lydai'de bulunan başka bir yazıt önemli bilgiler sunmaktadır (Roos, 1969, s. 75, 76). Ayrıca L. Iulius Marinus ile ilgili olarak Tlos'ta (IGR III 554; TAM II 567) ve Balbura'da da (IGR III 470) yazıtlar bulunmuştur (Roos, 1969, s. 75, 76). L. Iulius Marinus'un görev ve yetkileri ile ilgili ayrıca bkz. Rémy, 1989, s. 67-69, 291, Nr. 50; PIR² I 408)

Figür 23
Gaius Cassius Salamalas

Gaius Cassius Salamalas'ın *provincia Lycia et Pamphylia procuratoru* olarak MS 98-102 yıllarında görev yaptığı bilinmektedir (Pflaum, 1960-1962, s. III, 1075 ve 1125)²¹. Gaius Cassius Salamalas'ın bu görevi ile ilgili Kaunos'ta tespit edilen bu blok dışında herhangi bir yazıt bilinmemektedir. Kaunos yine *provincia Lycia et Pamphylia* yöneticilerini onurlandırılma geleneğini Gaius Cassius Salamalas'ı da onurlandırarak devam ettirmiştir.

POMPEIUS FALCO

Pompeius Falco'un anıtına ait yazıtlı blok, stoanın batı kısa kenarının güneydoğusunda stoaya paralel bir şekilde tespit edilmiştir. Blok, dikdörtgen formu oturma banklı postamentli tip olarak adlandırılan eksedra tipolojisine uygun bir eksedranın parçasıdır (Von Thüngen, 1994, s. 22)²² (Fig. 24). Üzerine bir heykel kaidesinin oturduğu dikdörtgen blokta Hellence yazıtta, bu anıtın Kaunos Halk Meclisi (*demos*) tarafından Quintus Roscius Coelius Murena Pompeius Falco'ya adandığını öğrenmekteyiz. (Marek, 2000, s. 88-93; Marek, 2006, s. 312-315, Nr. 136). Pompeius Falco'nun kariyerinde üstlendiği görev ve memuriyetleri içeren yazıtta Falco'nun adı *dativus casus*'ta geçmektedir.

Falco, Roma İmparatorluk Dönemi'nin en önemli senatörlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır (PIR² P 602). Falco, senatörlük kariyerine İmparator Domitianus Dönemi'nde (MS 81-96) *decemviri stlitibus iudicandist üyesi* olarak başlamıştır ve daha sonrada *legio X. Gemina*'da *tribunus militum* görevini alabilmek için Roma'dan ayrılmıştır (Marek, 2006, s. 314).

²¹ Fakat B. Rémy'nin yayınında, MS 98-102 tarihleri arasında *provincia Lycia et Pamphylia* yöneticisi olarak C. Trebonius Proculus Mettius Modestus'un ismi geçmektedir. Bkz. Rémy, 1989, s. 419.

²² Pompeius Falco eksedrası iki bloktan oluşmaktadır: Üstte bronz heykelin oturduğu blok ve bu bloğun oturduğu profilsiz düz blok. Blokların ön cephelerindeki yazıtlar birbirlerinin devamı şeklindedir.

Falco, Roma'ya *quaestor* olarak dönmüş ve MS 97 yılında İmparator Nerva Dönemi'nde *tribunus plebis*, yaklaşık 2 yıl sonra da *praetor* olmuştur (Stein, 1940, s. 64 dn. 3; Birley, 1981, s. 98 dn. 17). Pompeius Falco MS 101-102 yıllarında *legio V. Macedonica*'nın ilk *tribunus militum*u olarak görev yapmıştır. Bu noktada MS 101 yılı, İmparator Traianus tarafından Tuna Nehri'nin kuzeyindeki Dacia Krallığı'na yönelik Dacia Savaşı yıllarına denk gelmektedir (Barbulescu, 1987, s. 16-19; Matei-Popescu, 2010, s. 47). Yaklaşık MS 103-105 yılları arasında Pompeius Falco'nun *provincia Lycia et Pamphylia*'da *legatus* olduğu ile ilgili bilgileri Rhodiapolis'ten Opramoas yazıtlarından öğrenmekteyiz²³. MS 106 yılında Pompeius Falco *legio X. Fretensis*'te *legatus* olarak görevlendirilmiştir (PIR2 P 602). MS 109 yılında kutsal işler kurulu (*quindecimviri sacris faciundis*) kadrosuna atanmıştır. İmparator Traianus yönetiminin sonlarında *tribunus militum* olarak görev yaptığı eski lejyonu *legio V. Macedonica*'nın bulunduğu eyalete geri döner. Hemen sonrasında da İmparator Hadrianus'un hakimiyeti altındaki Britannia *legatusluğunu* üstlenmiştir ve sonunda *provincia Asia* *proconsulü* olmuştur (Marek, 2006, s. 315).

MS 103-105 yılları arasında *provincia Lycia et Pamphylia* *legatusu* olarak görev yaptığı dönem içinde, Pompeius Falco için Kaunos Halk Meclisi (*demos*) tarafından bir eksedra yaptırılmıştır.

Figür 24
Pompeius Falco

²³ Provincia Lycia et Pamphylia yöneticileri için bkz. Rémy, 1989, s. 293-295, Nr. 239, 419. Rhodiapolis'ten Opramoas yazıtları da Pompeius Falco'nun MS 103-105 yılları arasında *provincia Lycia et Pamphylia* *legatusu* olduğunu desteklemektedir. TAM II.1, 327-350, Nr. 905; Kokkinia, 2000, s. 17 ve 108.

GAIUS CALESTRIUS TIRO

Gaius Calestrius Tiro'nun Liman Agorası'nda *in situ* olarak tespit edilen anıtı, biri oldukça büyük boyutlu (yaklaşık 2,76 metre boyunda) bronzdan bir heykelin taşındığı taç bloğu, diğeri ise taç bloğunun oturduğu yazıtlı bloktan oluşmaktadır (Çörtük, 2012, s. 153-167) (Fig. 25). Kaidenin Hellence yazıtından Gaius Calestrius Tiro'nun Kaunos Danışma Meclisi (*boule*), Halk Meclisi (*demos*) tarafından onurlandırıldığı anlaşılmaktadır. Blok üzerindeki yazıtta geçen bazı ifadeler Tiro için çeşitli yorumlar yapmayı sağlamaktadır. Özellikle *provincia Baetica*'nin *proconsulü*, ifadesi Genç Plinius'un yakın arkadaşı olarak bilinen *provincia Baetica*'nin MS 107 yılı *proconsulü* Calestrius Tiro'yu akla getirmektedir (Syme, 1969, s. 357). Chr. Marek'de Kaunos'ta onurlandırılan Calestrius Tiro'nun Genç Plinius'un arkadaşı olan Tiro'nun olduğunu ve aynı zamanda *provincia Lycia et Pamphylia*'nın *proconsulü* olarak görev yaptığı dönemin de MS 108-113 yılları arasında olması gerektiğini ifade etmektedir (Marek, 2014, s. 711,712). Ayrıca yazıtta Gaius Calestrius Tiro'nun İmparator Traianus Dönemi'nde *provincia Lycia et Pamphylia*'da *legatus Augusti pro praetore* olarak aldığı görev ilk sırada verilmiştir (Marek, 2011, s. 59). Gaius Calestrius Tiro'nun bu görevi, Traianus'un yazıtta belirtilen Dacicus ünvanı dolayısıyla MS 102 yılı sonbaharı sonrası ile MS 117 yılı arasında gerçekleşmiş olmalıdır. Bu bağlamda Gaius Calestrius Tiro'nun MS 108-113 yılları arasında *provincia Lycia et Pamphylia*'nın *proconsulü* olarak görev yaptığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Calestrius Tiro ismini taşıyan iki Romalı magistrat daha karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan biri tam adıyla Titus Calestrius Tiro Iulius Maternus'tur. *provincia Lycia et Pamphylia* içinde bulunan iki ve Kilikia'da bulunan diğer iki yazıttan elde edilen veriler ışığında Titus Calestrius Tiro Iulius Maternus'un MS 135-138 yılları arasında *provincia Lycia et Pamphylia*'nın *proconsulü* olarak görev yaptığı önerilmektedir (Rémy, 1989, s. 301, 302, Nr. 247). Bir diğer Calestrius Tiro ise MS 114-116 yıllarında *provincia Cilicia*'nın *legatus pro praetoresi* ve MS 122 yılında da *consul suffectus* olan T. Calestrius Tiro Orbius Speratus'un oğludur (Rémy, 1989, s. 301, 302, Nr. 247). Açıklığa kavuşturulamayan nokta ise bu üç Calestrius Tiro'nun akrabalık ilişkisidir. Fakat Kaunos'ta onurlandırılan Tiro'nun en yaşlı olan kişi olduğu ortadadır. Dolayısıyla "Gaius Calestrius Tiro'nun, baba oğul olan T. Calestrius Tiro Orbius Speratus ve Titus Calestrius Tiro Iulius Maternus ile akrabalık ilişkisi neydi? - Speratus'un baba adı bilinmediği için- amcaları veya kuzenleri olabilir mi?" sorusunun yanıtı bugün için bilinmezliğini korumaktadır.

Figür 25

Gaius Calestrius Tiro

Figür 26

Quintus Cascellius Geminus

QUINTUS CASCELLIUS GEMINUS

Kaunos'ta onurlandırılan bir diğer önemli Romalı magistrat Quintus Cascellius Geminus'tur. Geminus'un heykelini taşıyan silindirik gövdeli heykel kaidesi, Apollon Kutsal Alanı ile Teras Tapınağı arasında stoa'nın kuzeydoğu arkasında *in situ* olarak durmaktadır (Fig. 26). Kaide üzerindeki Hellence yazıtta kentin hayırseveri (*euergetes*), kurtarıcısı (*soter*) ve hamisi (*patronus*) olarak tanımlanan Quintus Cascellius Geminus'un, Kaunos Halk Meclisi (*demos*) tarafından övüldüğü, altın bir çelenk ile taçlandırıldığı ve bronz bir heykel ile onurlandırıldığı ifade edilmektedir (Bean, 1954, s. 93 Nr. 30; J. - L. Robert, 1956, Nr. 274 c; SEG XIV 647; Marek, 2006, s. 302 Nr. 120). Quintus Cascellius Geminus ismini Ephesos'ta tespit edilen ve MS 120 yılına tarihlenen bir isim listesinde görmekteyiz (Knibbe, 1972–1975, s. 46-48, no. 14; SEG XXVI, 1248; Engelmann vd. 1980, Nr. 904). Quintus Cascellius Geminus'un *legio VIII. Augustae*'de *tribunus militum* olarak ve ayrıca *quaestor*, *praetor* ve *provincia Sicilia*'da *proconsul*

olarak da çeşitli görevlerde bulunduğunu bilmekteyiz (PIR² C 457, 458).²⁴ Quintus Cascellius Geminus'un *legio VIII. Augustae*'de *tribunus militum* olarak görev yaptığı dönem kesin olarak bilinmemesine karşı Ephesos'taki isim listesinin MS 120 yıllarına tarihlenmesi en azından İmparator Hadrianus Dönemi'nin başlarında bu görevde bulunduğunu düşündürmektedir. Yine Ephesos'ta bulunan ve İmparator Hadrianus'un parasal bir anlaşmazlığın çözümü için *gerousiaya* gönderdiği bir mektupta da Quintus Cascellius Geminus'un isminin geçmesi de Hadrianus Dönemi'ni destekler niteliktedir (Curtius, 1870, s. 187, 178, 181 No. 1; I. Ephesos V, Nr. 1486). Quintus Cascellius Geminus'un Kaunos'ta tespit edilen heykel kaidesinin ne amaçla dikildiği tam olarak bilinmemektedir.

²⁴ Legio VIII. Augustae'nin MÖ 30 yıllarındaki konumu bilinmemesine karşın daha sonraki dönemlerde Pannonia'da konuşlandığını, özellikle bu lejyonun MS 58 yılından önce Pannonia ile Moesia arasında bir bölgeye taşındığını görmekteyiz (Parker, 1985, s. 132, 268). Legio VIII. Augustae uzun bir süre bu bölgede bulunmuştur ve hatta Roma'nın MS 166 yılında başlayan ve MS 180'de son bulan Germeiler üzerine yaptığı seferlerde Markoman Savaşları olarak adlandırılan mücadeleler sırasında önemli rol oynamıştır (Parker, 1985, s. 165).

Tablo 1

Kaunos'ta Onurlandırılan Romalılara Ait Anıtların Kronolojik Sırası / *The Chronological List of Monuments Belonging to Romans Honored in Caunus*

ADI	GÖREVİ	GÖREV YERİ	TARİHİ	ANITI
1. Titus Caecilius	Consul L. Caecilius Metellus Calvus'un torunu	-	MÖ 2. yüzyılın son dörtlülüğü ile MÖ erken 1. yüzyıl arası	Heykel Kaidesi
2. Lucius Licinius Murena	Asia Valisi	Provincia Asia	MÖ 83-81	Atlı Heykel Kaidesi
3. Gaius Licinius Murena	Legatus	Provincia Asia	MÖ 83-81	Heykel Kaidesi
4. Aulus Terentius Varro (?)	-	-	MÖ 83-81	Heykel Kaidesi
5. Publius Cornelius Sulla	Proconsul/Asia valisi	Provincia Asia	MÖ 65 yılı öncesi (MÖ 67)	Heykel Kaidesi
6. Aulus Afranius	Consul Lucius Afranius'un Kardeşi	-	MÖ 1. yüzyılın ikinci yarısı (MÖ 61)	Heykel Kaidesi
7. Gaius Scribonius Curio	Quaestor	Provincia Asia	MÖ 55-52	Eksedra
8. Lucius Caninius Gallus	Praetor designatus ve Praefectus classis	Provincia Asia	MÖ 41	Heykel Kaidesi
9. Marcus Barbatius Pollio	Quaestor pro praetore	Provincia Asia	MÖ 41	Heykel Kaidesi
10. Gaius Fonteius Capito	Legatus pro praetore	Provincia Asia / Kos	MÖ 39	Heykel Kaidesi
11. Plautius	Consul	Provincia Asia	MS 4-5	Heykel Kaidesi
12. Gaius Fufius Geminus	Consul	-	MS 29	Heykel Kaidesi
13. Plautia	Proconsul Publius Petronius'un Karısı	Provincia Asia	MS 33-34	Heykel Kaidesi
14. Gnaeus Avidius Celer Rutilius Lupus Fiscilius Firmus	Legatus	Provincia Lycia et Pamphylia	MS 72	Anıt/Arşitrav Bloğu
15. Marcus Luscius Ocrea	Legatus pro praetore Lucius Luscius Ocrea'nın babası	Provincia Lycia et Pamphylia	MS 74-76	Heykel Kaidesi
16. Tiberius Claudius Clemens	Procurator	Provincia Corsica	MS 77-79	Heykel Kaidesi
17. Claudia Festa	Procurator Tiberius Claudius Clemens'in kızı	-	MS 77-79	Heykel Kaidesi
18. Calpurnia Paula	Legatus Gaius Caristanius Fronto'nun karısı	Provincia Lycia et Pamphylia	MS 81-83	Blok
19. Iulia Polla	Legatus C. Antius Aulus Iulius Quadratus'un kızı	Provincia Lycia et Pamphylia	MS 90-93	Eksedra
20. Lucius Iulius	Legatus pro praetore L. Iulius Marinus'un oğlu	Provincia Lycia et Pamphylia	MS 98-99	Blok
21. Gaius Cassius Salamalas	Procurator	Provincia Lycia et Pamphylia	MS 98-102	Blok
22. Pompeius Falco	Legatus	Provincia Lycia et Pamphylia	MS 103-105	Eksedra
23. Gaius Calestrius Tiro	Proconsul	Provincia Lycia et Pamphylia	MS 108-113	Heykel Kaidesi
24. Quintus Cassellius Geminus	Tribunus militum, Proconsul	Provincia Sicilia	MS 120	Heykel Kaidesi

DEĞERLENDİRME

1966 yılında başlayan Kaunos Antik kenti kazı ve araştırmalarında, MÖ 4. yüzyıl başı ile MS 2. yüzyıl sonları aralığında farklı tiplerde inşa edilmiş birçok anıt ve anıt parçası tespit edilmiştir. Krallar, komutanlar, imparatorlar, Romalı senatörler ve diğer magistratların, çeşitli tiplerde anıtlarla onurlandırıldığını görmekteyiz. Bu onurlandırma anıtları ağırlıklı olarak Liman Agorası ve çevresine dikilmişlerdir. Kaunos tarihi için de önem taşıyan bu kişilerin hepsinin kentte onurlandırılmasının temelinde, varılan anlaşmalara saygı, karşılıklı iyi niyet ve şahsi ilişkiler, sığınma ve korunma gibi ilkeleri ihtiva eden diplomatik girişimler bulunmaktadır. Kaunos'ta bu üst düzey yöneticilerin büyük bir çoğunluğu bir kaide üzerinde heykeli taşıdığı anıt ile onurlandırılmışlardır. Bu kişilerin onurlandırılmasında, anıtın işlevinden ziyade heykeline ve dolayısıyla onurlandırılan kişiye odaklı bir üslup tercih edilmiştir. Bu yüzden kentte heykel kaidelerinin sayısı bu kadar çoktur. Onurlandırma olgusunun özünde, öne çıkan bir olay, bir ilişki ve bir jest karşısında, o kişiyi bir anıt ile onurlandırarak bir tepki verilmesi ve bu durumun heykel aracılığı ile zaman içinde uzun süre yaşatılma isteği gibi birçok farklı neden olabilir (Ma, 2013, s. 15-24). Onurlandırma anıtlarındaki bir diğer önemli ve kalıcılığı sağlayan unsur ise taşıdıkları yazıtlardır. Anıtlar ile verilmek istenen ana mesaj, onurlandırılan kişi veya kişilerin, bu anıt ve heykeli yaptıran kişiler için önemli olduğu olgusudur. Temelde bu onurlandırma anıtlarının hem toplumsal hem de kamusal niteliğe sahip olmaları nedeniyle, hepsi politiktir. Onurlandırma anıtlarının kent tarihinin aydınlatılması konusundaki desteği de oldukça önemlidir. Onurlandırma anıtları, taşıdıkları yazıtta "onurlandırma nedeni" açık bir şekilde verilmemiş olsa bile, onurlandırılan kişinin görev ve yetkileri ile kentin siyasal tarihi için bazı çıkarımlar yapmaya da destek olmaktadır.

Bugüne kadar tespit edilen anıtlar ışığında, kentte en çok onurlandırılan ve anıtı dikilen magistratlar, Romalı senatörler ve onların yakınlarıdır. Bugün için kayıt altına alınmış en erken Romalı senatöre ait anıt MÖ 142 yılı *consullerinden* L. Caecilius Metellus Calvus'un torunu Titus Caecilius'a ait heykel kaidesidir. Titus Caecilius, MÖ 2. Yüzyılın son dörtlüğü ile MÖ erken 1. Yüzyıl arasında Kaunos'ta onurlandırılmıştır. Burada sadece L. Caecilius Metellus Calvus'un, Roma'nın, Mısır, Rhodos, Pergamon ve Suriye gibi Roma'nın doğu müttefikleriyle olan ilişkilerden sorumlu bir görevinin olduğunu biliyoruz (MRR I, 481). Özellikle Titus Caecilius'un onurlandırıldığı MÖ 2. yüzyıl sonlarında Kaunos henüz Roma'nın *provincia Asia*'ya dahil bir kent değildir. Bu bağlamda Roma Cumhuriyet Dönemi *consul*ünün torununun Kaunos'ta onurlandırılmasını, kentin Rhodos kontrolünden kurtulup bağımsız bir kent olduğu MÖ 2. yüzyılda meydana gelen olaylar zinciri ile ilişkilendirebiliriz. Rhodos, Roma'nın sadık bir

müttefikidir ve Kaunos, dolayısıyla da Karia Bölgesi üzerindeki hakimiyetinin resmi olarak kayıt altına alındığı belge de MÖ 188 yılında imzalanan Apameia Barışı'dır (Liv. XXXVIII 38). Artık Karia'da yeni bir dönem başlamıştır. Apameia Barışı'yla, hemen hemen iç Karia'nın tamamını kapsayacak şekilde, kuzeyde Maiandros'a kadar olan topraklar Rhodos'un yönetimi altına verilmiştir (Polyb. XXI 46. 8; Polyb. XXI 24. 6-15; Polyb. XXI 46. 2-12; Liv. XXXVII 55. 5-7; Liv. XXXVIII, 39. 7, 8). Dolayısıyla MÖ 188 yılı sonrasında artık Kaunos, Rhodos kontrolündeki bir kenttir. MÖ 170'li yıllarda Rhodos'un sertleşen ve baskıcı yönetimine dayanamayan kentler ve bölgeler ayaklanmaya başlamışlardır. Önce Lykialılar MÖ 177 yılında ayaklanarak bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır (Polyb. XXV 4. 1-10; Polyb. XXV 5. 1-5; Polyb. XXV 6. 1; Liv. XLI 6. 8-12). MÖ 167'de de Kaunos ve Mylasa kentlerinin öncülüğünde Karia ayaklanmıştır (Polyb. XXX 5. 11 ve 13-15; Liv. XLV 25. 11-13)²⁵. Karia kentlerinin Rhodos'a karşı ayaklanması sonrasında MÖ 168/167 yılında Makedonia Kralı Perseus'u mağlup eden Roma, Rhodos'un müttefikliğinden şüphe de duyarak bu duruma kayıtsız kalmamış ve MÖ 167 yılında Roma Senatosu, MÖ 188 yılında Rhodos'a verilen Karia ve Lykia topraklarını geri alarak, bu iki bölgeyi özgür ve bağımsız ilan ederek, Roma koruması altına alındığı kararını vermiştir (Polyb. XXX 5. 11-13; Liv. XLV 25. 11). Bu kararla MÖ 167 yılı itibarıyla Kaunos artık özgür bir kenttir. Kaunos'un bu özgürlük dönemi Roma'nın MÖ 129 yılında şekillenen *provincia Asia* sonrasında da devam etmiştir. Bu bağlamda özgürlüğünün devamı ve en büyük korkuları Rhodos'a bağlanmak olan Kaunos, Roma *senatusu* ile olan ilişkilerini daha hızlı ve etkin şekilde sürdürebilmek, istek ve şikayetlerini etkili bir şekilde dile getirmek için Cumhuriyet Dönemi'nin kuvvetli bürokratlarından Caecilius Metellus ailesinin fertlerinden Titus Caecilius'u hami (*patronus*)²⁶ olarak seçerek çözme yoluna gitmiş olmalılardır.

MÖ 133 yılında Pergamon kralı III. Attalos'un topraklarını vasiyet olarak Roma'ya bırakması ve bu süreç sonrasında Karia'nın, Maiandros'un güneyinde kalan bir kısmı, - idari olarak kontrole sahip olmak adına- MÖ 129 yılının başlarında yapılan düzenlemeye göre Roma'nın *provincia Asia* idaresine bağlanmıştır (Strab. XII, 4, 2). MÖ 129 yılında, kurulan *provincia Asia*'nın sınırları, Phrygia, Mysia, Lydia ile Karia'nın bir kısmını kapsayacak şekildedir.

²⁵ Karia ayaklanma ordusu ile Rhodos ordusu arasında Kuzey Karia'da Orthosia kenti yakınlarındaki MÖ 167 yılında yapılan savaş, bu ayaklanmanın Rhodos hakimiyetindeki toprakların neredeyse tamamına yayıldığıнын bir göstergesidir. Bkz. Polyb. XXX. 5. 15.

²⁶ Hamilik (*patronus*) kavramı ile ilgili olarak bkz. Karahan, 2020, s. 529, 530.

Küçük Asya'da MÖ 2. yüzyılın sonlarında başlayan ve MÖ 1. yüzyılın ortalarına kadar devam eden mücadeleler ve politik girişimler dikkati çekmektedir. Batı Anadolu'nun Roma'nın *provincia Asia* olarak şekillenmesiyle birlikte MÖ 123 yılında yürürlüğe giren vergi sistemi ve yeni kazanılan bu topraklardan Roma'nın sürekli para kazanma isteği bölge kentleri ve eyalet vatandaşları arasında gerilimlere yol açmıştır²⁷. Roma'nın bu baskıcı politikası ve dahası Küçük Asya'daki topraklarına sürekli yeni yerler katarak genişlemesi, çevre Hellenistik krallıklarda ve eyalet vatandaşlarında huzursuzluğu arttırmıştır. Sonunda MÖ 89 yılında Pontos Kralı VI. Mithradates Eupator'un bütün *provincia Asia*'yı zapt etme girişimi ile başlayan büyük ayaklanma, yine MÖ 63 yılında VI. Mithradates'in ölümü ile sona ermiştir²⁸. I. Mithradates Savaşı sonunda Sulla tarafından gerçekleştirilen bölgesel yapılanma çalışmasıyla Karia'nın ancak MÖ 85/84 yılında - dönem dönem *provincia Asia* sınırları genişleyip daralsa da- *provincia Asia*'ya dahil edildiği ifade edilmektedir (Marek, 1988, s. 285, 286. Ayrıca bkz. Vitale, 2022, s. 239 dn. 16)²⁹. MÖ 84-81 yıllarında Sulla tarafından *provincia Asia*'nın başına Lucius Licinius Murena getirilmiştir ve ilk olarak, MÖ 83 yılında Kappadokia ve Pontos'a girerek Komana kentini yağmalamıştır (Cic. *Phil.* II, 33, 34). Murena, MÖ 83 yılındaki bu seferleri sayesinde "*imperator*" ünvanını almıştır (Bernhardt, 1972, s. 124)³⁰. MÖ 82 yılında ise Murena, Mithradates'e yenilince, Sulla tarafından MÖ 81 yılında Roma'ya geri çağırılmıştır (Cic. *Mur.* 12; App. *Mith.* 64-66). Özellikle de MÖ 84-81 yıllarında *provincia Asia* Valisi olan Lucius Licinius Murena'nın Kaunos'ta onurlandırılmasının nedenini dönemin siyasal yaşamı açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Özellikle bu dönemde Aristonikos ayaklanması ve Mithradates Savaşları'ndan sonra Batı ve Güney Küçük Asya halklarının Roma'ya karşı daha dikkatli davrandıklarını görmekteyiz.

Çünkü Romalı yöneticiler hakimiyeti altındaki yerleşimlerdeki yerel yönetimlere hiçbir taviz tanımadan, bu yerleri baskı altında tutmuşlardır. Mithradates Savaşları sırasında Anadolu'daki Romalıların katledilmesinde Kaunoslular, Mithradates ile birlik olup şehir surlarının dışında kentte yaşayan bütün Romalıları öldürmüştür (App. *Mith.* 23 (89)). Bu durum üzerine Romalıların, Mithradates'i birinci savaşta yenmelerinden sonra Kaunos bağımsızlığını kaybetmiş ve Sulla tarafından ceza olarak Rhodos'un idaresine verilmiştir (Cic. *Q. fr.* 1, 1, 30; Bernhardt, 1971, s. 142 A. 262; Bernhardt, 1972, s. 126). Dolayısıyla Murena anıtı grubu, birinci Mithradates Savaşları'ndan sonra Romalıları'a karşı tutumlarından zararlı çıkan ve Rhodos'un baskıcı politikasından bunalan Kaunos'un güçlü Romalıları ile tekrar iyi ilişkiler kurmak amacıyla yapılmış olmalıdır. Ayrıca Murena'nın özellikle atlı bir heykel ile onurlandırılması da Kaunos'un o dönemdeki durumunun çok zor olduğunun göstergesidir. Çünkü her dönem at, yüksek statünün göstergesi olmuştur ve Murena at sırtında daha da yüksekte tasvir edilerek iki kat yüceltilmiş şekilde görülmektedir³¹.

Murena'nın korsanlarla mücadelesi ve başarıları da, - gelirinin büyük bir kısmını limanlarından sağlayan Kaunos için - burada bir atlı heykel ile şerefendirilmesinin dolaylı bir sebebi olmalıdır. Anıt grubu içinde, merkezde bronzdan atlı bir heykel ile onurlandırılan Lucius Licinius Murena'nın sağında yine bronzdan bir heykel ile onurlandırılan küçük oğlu Gaius Licinius Murena yer almaktadır. Kaunos Liman Agorası'ndaki bu üçlü heykel grubu içinde Gallia Transalpina'da MÖ 64/63 yılında *legatus* olarak görev yapmış olan Gaius Licinius Murena'nın heykelinin bulunması alışılmadık bir durumdur (Cic. *Mur.* 11, 12; Münzer, 1926b, s. 444; MRR II, 170)³². Ayrıca Lucius Licinius Murena'nın Asia seferi sırasında onun komutasında çalışan büyük oğlu Lucius'un yerine, bu sefere katılmayan küçük oğlu Gaius'un heykelinin dikilmesinin amacı pek açık değildir³³. Fakat Kaunos'ta kente hizmet etmedikleri halde, kente hizmette bulunmuş olan Romalıların akrabalarını onurlandıran heykellerin dikilmesi kent için sıra dışı bir uygulama değildir. Murena'nın korsanlarla mücadelesi sırasında oğlu Gaius Licinius Murena'nın bu görevi üslenen ve başarıyla yerine getiren kişi olabileceği ve dolayısıyla bu görevi ile Kaunos için yarar sağladığından kentin kurtarıcısı (*soter*) ve hayırseveri (*euergetes*) olarak onurlandırıldığı yorumu da yapılabilir.

²⁷ Provincia Asia vergi sistemi için bkz. Marek, 2010, s. 325-329.

²⁸ VI. Mithradates Eupator'un ölümü ile ilgili olarak bkz. Marek, 2010, s. 362.

²⁹ Özellikle MÖ 1. yüzyılda *provincia Asia* kentleri için Dalaman Çayı'na (Indos nehri) kadar olan konumları, -bu noktadan itibaren Lykia Birliği'nin sınırları başladığı için-belirsiz durumdadır. Marek, 2006, s. 100. MÖ 63 yılı sonrasında Roma'nın Provincia Asia'da toprak düzenlemesinin ilki Pompeius tarafından yapılmış olsa da Augustus tarafından ortaya konulan yeni sisteme göre MÖ 27 yılında tekrar teşkil edilmiştir. Pompeius'un yeni düzeni için bkz. Marek, 2010, s. 364-370; Augustus eyalet sistemi için bkz. Marek, 2010, s. 391-414.

³⁰ Lucius Licinius Murena anıtının batıya bakan ön cephesi üzerindeki yazıtın üçüncü satırında "*imperator*" ünvanının Hellence ἀρχηγός sözcüğü ile karşılanması, Latince ve Hellence deyimler arasında bir fark gözetmeksizin, her iki dildeki kelimelerin birbirlerinin yerine kullanılması ile açıklanmaktadır (Combès, 1966, s. 101; Bernhardt, 1972, s. 125). Bu sözcük, Principatus Dönemi yöneticisi olan "*imperator*" ünvanından farklı olarak ordunun başında emir verme yetkisine sahip (*imperare/imperium*) bir komutanı tanımlamaktadır.

³¹ Özellikle Hellenistik Dönem atlı heykel kaideleri için bkz. Siedentopf, 1968, s. 12-72.

³² Gaius Licinius Murena'nın MÖ 59 yılında da aedilis olarak görev yaptığı bilinmektedir (MRR II, 189). Aedililer, Roma'da kamu binalarının bakım ve onarımı ile kamu festivallerinin düzenlenmesini sağlayan kişilerdir ve kamusal düzenlemelerde büyük bir güce sahiptir (Saritaş, 2019, s. 111).

³³ Lucius Licinius Murena'nın büyük oğlu Lucius ile ilgili olarak bkz. Münzer, 1926a, s. 446, 447.

Murena anıt grubu içinde Lucius Licinius Murena'nın solundaki, bugün silindirik gövdesi kayıp olan kaide ile ilgili çeşitli yorumlar yapmak mümkündür. R. Bernhardt silindirik gövdesi kayıp olan heykel kaidesinin Lucius Licinius Murena'nın büyük oğlu olan Lucius'a ait olabileceğini vurgulamaktadır (Bernhardt, 1972, s. 121). Lucius Licinius Murena'nın Asya seferi sırasında büyük oğlu Lucius'un onun komutasında görev yapması R. Bernhardt'ın bu düşüncesini kuvvetlendirmektedir (Münzer, 1926a, s. 446, 447). Fakat Aulus Terentius Varro'nun, Murena'nın *legatusu* olarak görev yapması (Marek, 1988, s. 306 dn. 83), Murena gibi *proksenos* ve *euergetes* ünvanlarını taşıması ve MÖ 85/84 yıllarında Sulla'nın yönetimi altında Küçük Asya'da görev yapan valiler olan Lucullus, Lentulus ve Murena'dan başka Varro'nun da isminin geçmesi gibi bazı görev ve bilgiler, bu kaidenin Varro'ya ait olabileceğini desteklemektedir (SIG II, Nr. 745; Marek, 1988, s. 305). Burada vali görevindeki Murena ile birlikte, daha sonraki sefeli olacak Varro'nun heykelinin dikilmesi kent için daha mantıklı bir davranış olacaktır. Sonuçta Murena'nın sağ tarafına aile mensubu (küçük oğlu) birinin heykeli dikilerek aileden iki kişi onurlandırılmıştır. Murena Ailesi'ne mensup üçüncü bir kişiye gerek duyulmamış olmalıdır. Diğer yandan, Varro'nun heykelinin dikilerek onurlandırılmış olması, Murena'nın valiliğinden sonraki bir dönemde Kaunos'un tekrar Rhodos'a bağlanmaması için önceden yapılmış politik bir davranış olarak da ele alınabilir.

Mithradates Savaşlarındaki tutumlarından dolayı Sulla tarafından Rhodos'un idaresine verilen Kaunos'un, bu durumdan kurtulma çabası içinde MÖ 84-81 yılları *provincia Asia* valisi Lucius Licinius Murena'yı onurlandırmaları pek işe yaramamış olmalıdır ki, Kaunoslular MÖ 67 yılı *Asia* valisi olan Publius Cornelius Sulla'yı da onurlandırmaktan geri kalmamışlardır. Dönemin *provincia Asia* Valisi Sulla için dikilen heykel kaidesi, Rhodos'un yönetiminden kurtulmak isteyen Kaunos'un, Romalılar ile iyi ilişkiler kurmak amacıyla yapılmış başka bir denemesi olmalıdır. Fakat Sulla'nın onurlandırılması da bu durumu pek değiştirmemiş gibi gözükmemektedir, çünkü Roma'nın MÖ 61 yılı *consullerinden* Lucius Afranius'un erkek kardeşi Aulus Afranius'un Kaunos'ta onurlandırılması, kentin bu dönemde hala daha Rhodos'un idaresinin bir parçası olması ile açıklanabilir. Kaunos'un ancak MÖ 60 yıllarında Rhodos'un idaresinden kurtulup tekrar bağımsız bir kent olduğunu Plinius'tan öğrenmekteyiz (Plin. Nat. 5, 28). Fakat bu bağımsızlık ifadesi Kaunos'un sadece Rhodos yönetiminden kurtulduğu şeklinde yorumlanmalı, kentin Roma'nın *provincia Asia*'nın bir parçası olmadığı anlamına da gelmemelidir. Ayrıca Kaunos'un MÖ 60 yıllarında tekrar bağımsızlığına kavuşmasını MÖ 63 yılında ölen Lucius Licinius Murena da sağlamamıştır (Münzer, 1926a, s. 446).

Mithradates Savaşları sırasındaki tutumlarından dolayı Sulla tarafından nefret ettikleri Rhodos'un idaresine verildikleri MÖ 85/84 yılından, Rhodos hakimiyetinden kurtuldukları MÖ 60 yılı arasında (Plin. Nat. 5, 28; Bernhardt, 1971, s. 142 A. 262; Bernhardt, 1972, s. 126), Murena, Publius Cornelius Sulla ve Aulus Afranius'un Kaunos'ta onurlandırılmalarının tek açıklaması olabilir: Rhodos idaresinden kurtulma çabası. Hatta bu dönemde Kaunos'un Roma Senatosu'na bir elçi göndererek, vergilerini Rhodos'a değil de Roma'ya vermek istediklerini bildirmeleri de bu çabayı desteklemektedir (Marek, 1988, s. 285, 286). Rhodos hakimiyetinden kurtuldukları MÖ 60 yılı sonrasında Kaunos'un, *provincia Asia*'ya dahiliyetinin delilleri de yine çeşitli anıtlar ile desteklenmektedir. Bu bağlamda *Monetalis C.* Memmius'un kızı ve aynı zamanda MÖ 76 yılı *consülü* C. Scribonius Curio'nun karısı Memmia, MÖ 55-52 yıllarında *Asia*'da *quaestor* olan oğulları C. Scribonius Curio gibi Roma'nın, *quaestor*, *monatelis*, *consul* gibi birçok önemli görevlerini yürüten bir ailesinin Kaunos'ta onurlandırılması oldukça sıradanmış gibi durmaktadır. Fakat Scribonius ailesinin Kaunos'ta Apollon Kutsal Alanı'nın merkezinde eksedra gibi oldukça büyük ve kapsamlı bir anıt ile onurlandırılmasının amacı, MÖ 50'li yılların sonunda Kaunos'un Roma'nın *provincia Asia*'nın sorumluluğunda bir kent olduğu ile açıklanabilir. Cicero'nun MÖ 51 ya da 50 yılı valisi Quintus Minucius Thermus'a yazmış olduğu mektuplar Rhodos hakimiyetinin sona erdiğinin ve Kaunos'un *provincia Asia*'nın yetki alanı içinde olduğunun ispatıdır (Cic. Fam. XIII 56, 3). Dolayısıyla bu veri, Kaunos'un en azından bu tarihlerde Roma'nın *provincia Asia*'nın sorumluluğunda bir kent olduğunu göstermektedir. Scribonius ailesinin Kaunos'ta bu kadar gösterişli bir anıt ile onurlandırılma amacını da; artık parçası olduğu *provincia Asia* içinde devamlılık, Roma *senatusu* ile olan ilişkilerini daha hızlı ve etkin şekilde sürdürebilmek, yine kent ile ilgili istek ve şikayetlerini etkili bir şekilde dile getirmek şeklinde yorumlanabilir.

Kaunos'ta, onurlandırılan Barbatius Pollio, Caninius Gallus ve Fonteius Capito'nun görev ve yetkileri, onurlandırma nedenlerini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Barbatius Pollio, Caninius Gallus ve Fonteius Capito'nun, Octavianus, Marcus Antonius ve Marcus Aemilius Lepidus tarafından oluşturulan 2. triumvirlik Dönemi içerisinde Marcus Antonius'un adamları olarak MÖ 41 yılında Kaunos'a gelerek burada kaldıkları ve Kaunos Halk Meclisi (*demos*) tarafından onurlandırıldıkları bilinmektedir (Öğün vd. 2002, s. 24). Özellikle bu kişilerin heykel kaidelerindeki yazıtlarda geçen çeşitli görevleri, onurlandırma nedenleriyle ilgili önemli ipuçları sunmaktadır. Marcus Barbatius Pollio'nun, Marcus Antonius Dönemi'nde *provincia Asia*'da *quaestor pro praetore* olarak MÖ 41 yılında görev yaptığını bilmekteyiz (Syme, 1955, s. 57).

Barbatius Pollio'nun *quaestor pro praetor* görevinde bulunduğu dönemde Kaunos'ta bulunması ve burada onurlandırılmasının nedeni *quaestor* ünvanı ile ilişkili olmalıdır. *Quaestor*ların Roma'da devlet hazinesinden ve finansal işleri denetlemekten sorumlu, seçilmiş devlet memurları olduğunu biliyoruz. Yine bu üçlü gruptan Gaius Fonteius Capito, Marcus Antonius tarafından Roma'nın doğu bölgelerinden sorumlu görevlilerinden olan bir *legatus pro praetore*dir. Dolayısıyla Barbatius Pollio, Caninius Gallus ve Fonteius Capito'nun Kaunos'a gelme nedenleri, Marcus Antonius tarafından MÖ 41 yılında düzenlenen vergi toplama görevi ile ilişkili olmalıdır (Plut. Ant. 24, 3-5; App. BC V, 1-6; Magie, 1950, s. 427, 428). Bu vergileri toplamak için belli bölgelere, askerlerle korunan ve Marcus Antonius tarafından atanan özel görevliler gönderilmiştir (Cass. Dio XLVIII 24, 1). Dolayısıyla *quaestor* olarak Barbatius Pollio, *legatus pro praetore* olarak Fonteius Capito ve Marcus Antonius tarafından Roma'nın doğu bölgelerinden sorumlu görevlileri ve vergi toplama heyetini koruma ile görevli askeri komutanı *praefectus classis* (Roma donanması komutanı) olarak da Caninius Gallus Kaunos'a gelmişlerdir. Barbatius Pollio, Caninius Gallus ve Fonteius Capito'dan oluşan heyet, Kaunos için uygulanan vergilendirme işinde önemli bir düzenleme yapmış olmalıdır ki - veya yapsınlar diye- bronz heykellerle onurlandırılmışlardır. Ayrıca hem Barbatius Pollio'nun heykel kaidesinde hem de Caninius Gallus'un heykel kaidesindeki ikincil kullanım izleri çabuk verilen bir karar ve hızlı gelişen bir durumun da göstergesidir. Vergi tahsil işlerinden sorumlu Barbatius Pollio, Caninius Gallus ve Fonteius Capito'ya hamilik (*patronus*) ve hayırseverlik (*euergetes*) büyük olasılıkla yüksek vergi toplamama, vergide talep edilen veya edilecek olan indirim ve düzenleme için minnettarlık olarak verilmiş olmalıdır.

Kaunos'un *provincia Asia*'nın bir parçası olduğu dönemde, Roma *consullerinin* Kaunos'ta onurlandırmaya devam edildiği görülmektedir. *Provincia Asia proconsulü* olan Plautius da Kaunos'ta onurlandırılan bir diğer Romalı senatördür. Marcus Plautius Silvanus'un MÖ 2 yılı *consulü* ve MS 4-5 yıllarında *provincia Asia*'da *proconsul* olarak görev yaptığı, ama daha öncesinde Halikarnassos, Sardeis, Ephesos ile ilişkili konulara bakan bir *consul* olarak görev aldığı bilgileri, neden Kaunos'ta onurlandırıldığı ile ilgili yorum yapabilmeyi sağlamaktadır. Karia kentleriyle de yakın ilişki içinde bulunduğu bilinen Marcus Plautius Silvanus'un, *proconsul* olarak görev yaptığı MS 4-5 yıllarında Kaunos'ta onurlandırılmış olması muhtemeldir. Bir başka Romalı, MÖ 35 yılında Octavianus'un Pannonia'da bir generali olan ve kendisi ile aynı adı taşıyan MS 29 yılı *consulü* oğlu Gaius Fufius Geminus'dur. Geminus'un Kaunos'ta onurlandırılması ancak MS 29 yılındaki *consul* görevi sırasında olması yüksek ihtimaldir.

Benzer bir durumu da MS 19 yılı *provincia Asia*'nın *consul suffectus* ve MS 29 yılı *proconsulü* olan Publius Petronius için de söyleyebiliriz. Publius Petronius'un karısı Plautia, Kaunos'ta onurlandırılmıştır, fakat bugün hala *proconsul* Publius Petronius'un heykelini taşıyan bir kaide tespit edilememiş olsa da karısı Plautia ile beraber onurlandırılmış olması yüksek ihtimaldir. MS 4-5 yılı *proconsullerinden* olan ve Karia kentleriyle de ilgilenen Marcus Plautius Silvanus'un ve Gaius Fufius Geminus'un kentin hamisi (*patronus*) olarak Roma senatusuna *provincia Asia*'nın bir kenti olan Kaunos'un istek ve şikayetlerinin bildirilmesi, ilişkilerin daha hızlı ve etkin şekilde sürdürülebilmesi, merkezi otoritenin verebileceği zararlardan korunmak için onurlandırılmış olabileceğini ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Kaunos'un siyasal yaşantısı içinde, MS 1. yüzyılın son çeyreği ile beraber kentte Roma'nın farklı bir yönetim alanının temsilcilerinin anıtları ile karşılaşmaktadır. MS 70'li yılların başlarıyla beraber özellikle *provincia Lycia et Pamphylia* *legatus*larının, *pro praetore*lerinin, *procurator*larının kentte onurlandırılmaya başladığını görmekteyiz. Cassius Dio tarafından, *provincia Lycia et Pamphylia*'nın ilk Roma İmparatoru Claudius tarafından teşkil edildiğinden bahsedilmekle birlikte (Cass. Dio LX 17, 3-4), bu durum Patara'da bulunan bir yazıtla açıklığa kavuşmuştur (Eck, 2007, s. 197; Marek, 2010, s. 413). *Provincia Lycia et Pamphylia*'dan ziyade MS 43 yılında Roma İmparatoru Claudius Dönemi'nde Lykia Birliği şehirleri, *provincia Lycia*'ya dönüştürülmüştür (Marek, 2010, s. 413). Bu bağlamda "o dönem içinde *provincia Asia* şehirlerinden olan ve Lykia-Karia sınırında yer alan Kaunos da *provincia Lycia*'ya dahil edildi mi?" sorusu akla gelmektedir. Kaunos'un, İmparator Hadrianus Dönemi'nde Lykia Birliği'ne ve dolayısıyla da *provincia Lycia*'ya dahil olduğunu Liman Agorası'ndaki Çeşme Binası'nın duvarındaki Gümrük Nizamnamesi doğrulamaktadır (Marek, 2006, s. 176, Nr. 35 I). Lykia Birliği, Roma egemenliği altında da çalışmalarına devam ettiğinden kesin olmamakla birlikte Kaunos'un İmparator Hadrianus Dönemi'nden önce Lykia Birliği'nin bir üyesi olması gerektiği ve bu yüzden *provincia Lycia*'ya dahil edilmiş olduğu ile ilgili görüşler de bulunmaktadır (Marek, 2006, s. 101; Marek, 2011, s. 57-58). Aynı zamanda Kaunos'un Lykia yolunun sayısız istasyonlarından biri olduğunu da bilmekteyiz³⁴. Bu yol güzergahı üzerinde Lykia dışında, bir Pamphylia kenti olan Attaleia'nın, *provincia Asia*'dan yine bir sınır kenti olan Kibyra ile Laodikeia arasında bulunan başka bir kentin Lykia yolu istasyonlarından olduğu bilinmektedir (Şahin - Adak, 2007, s. 41). Bu bağlamda *provincia Asia*'nın bir kenti olan Kaunos'un da Lykia yolunun bir istasyonu olması,

³⁴ Lykia yolu ile ilgili olarak bkz. Mittenhuber 2009, 18. Kaunos'un bir Lykia istasyonu olduğu ile ilgili olarak bkz. Şahin - Adak, 2007, s. 39; Şahin, 2013, s. 32-37.

Lykia Birliği şehirlerinden biri olarak davranıldığı ve birlik şehirleri ile aynı statüde olduğu düşüncesini akla getirmektedir. Fakat bu durum bugün için tam kesinlik kazanmış değildir. Bu bilgiler doğrultusunda Kaunos'un, MS 43 yılında kurulan *provincia Lycia*'nın bir parçası olabileceğini destekleyen bugüne kadar herhangi bir *provincia Lycia* yöneticisine ait bir anıt henüz tespit edilmemiştir.

İmparator Vespasianus (MS 69-79), MS 43 yılında İmparator Claudius tarafından oluşturulan *provincia Lycia* ile MÖ yaklaşık 25/24'ten beri var olan *provincia Galatia*'nın bir parçası olan Pamphylia'yı birleştirerek tek bir eyalete dönüştürmüştür³⁵: *provincia Lycia et Pamphylia* (Özdizbay, 2020, s. 56-65; Adak-Wilson, 2012, s. 1 ve 2, dn. 3). Vespasianus'un, *provincia Lycia et Pamphylia* birleştirmesini MS 74 yıllarında yapmış olduğu ile ilgili görüşler ileri sürülse de (Adak-Wilson, 2012, s. 17, dn. 59), son veriler bu tarihin MS 70 yılında, imparatorun tahta çıkmasından hemen sonrasında yapılmış olduğunu desteklemektedir (Adak-Wilson, 2012, s. 17-22). Lykia ve Pamphylia'nın tek eyalet olarak MS 70 yılında birleştirilmesi kabul gören bir tarih olmakla birlikte, son yıllarda *provincia Lycia et Pamphylia*'nın ilk valisi üzerine çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Bu bağlamda eyaletin ilk valisi olarak iki isim ön plana çıkmaktadır: Gnaeus Avidius Celer Rutilius Lupus Fiscilius Firmus ve Marcus Hirrius Fronto Neratius Pansa. *Via Sebaste* üzerinde MS 71-72 yıllarında yapılan sağlamaştırma çalışması sonucunda dikilen "Döşeme Vespasianus Anıtı" üzerindeki yazıttan Fiscilius Firmus'un MS 70-72 yılları *provincia Lycia et Pamphylia*'nın ilk *legatusu* olduğu ileri sürülmüştür (Adak-Wilson, 2012, s. 1-40)³⁶. Fakat 2011 yılında Oinoanda'da hamam yapısı MI I'in yanında bulunan bir yapıda tespit edilen yazıttan edinilen bilgiler eyaletin MS 70-72 yılları arasındaki ilk *legatusunun* Neratius Pansa olduğunu göstermektedir (Milner, 2016, s. 107-109. Ayrıca bkz. Torelli, 1968, s. 170-174). Kaunos'un, MS 70 yılında Pansa'nın *legatusu* olduğu *provincia Lycia et Pamphylia* teşkil edildiği ilk süreçte eyalete dahil bir kent olup olmadığı ile ilgili olarak henüz bir veri tespit edilememiştir. Fakat Pansa sonrasında MS

72-74 *legatusu* olan Fiscilius Firmus ile Kaunos'un *provincia Lycia et Pamphylia*'nın bir parçası olduğunu önermek mümkündür. Bunun en büyük delili *provincia Lycia et Pamphylia*'nın ikinci *legatusu* Avidius Celer Rutilius Lupus Fiscilius Firmus aracılığı ile İmparator Vespasianus'a adandığı yazılı olan bir anıta ait arşitrav bloğu parçasıdır. Fiscilius Firmus sonrasında da *provincia Lycia et Pamphylia* yöneticileri veya onların yakınlarının Kaunos'ta onurlandırılmaya devam ettiğini, MS 74-76 yılları arasında eyalet *legatus pro praetoru* olan Lucius Luscius Ocrea'nın babası Marcus Liscius Ocrea'ya ait heykel kaidesinden anlamaktayız. Lucius Luscius Ocrea'nın da *provincia Lycia et Pamphylia*'nın ilk *legatusu* olduğu ifade edilse de (Eck, 1970, s. 107, 108, 121; Eck, 1982, s. 295; İplikçioğlu, 2008, s. 13, 14, dn. 47) valilerin görev sürelerinin 2 yıl ile sınırlandırılması uygulaması (Adak-Wilson, 2012, s. 35, 66) ile en azından *provincia Lycia et Pamphylia*'nın 3. dönem *legatusu* olmalıdır. Kaunos'ta bugün için *provincia Lycia et Pamphylia* senatör veya yakınlarına ait Fiscilius Firmus'un Vespasianus için yaptırdığı anıt ve Lucius Luscius Ocrea'nın babası Marcus Liscius Ocrea'ya ait heykel kaidesi dışında 5 anıt daha bilinmektedir. Bu anıtlardan MS 81-83 yıllarında *provincia Lycia et Pamphylia*'nın *legatusu* Gaius Caristianus Fronto'nun karısı Calpurnia Paula'yı onurlandırma bloğu Kaunos'un Romalılaşma süreci anlamında önemli veriler sunmaktadır. Kaunos'ta, bu tarihe kadar onurlandırmalar yalnızca Halk Meclisi (*demos*) tarafından yapılırken ilk defa Calpurnia Paula'ya onurlandırma bloğunda Danışma Meclisi (*boule*) de onurlandıran olarak görülmektedir. Özellikle Vespasianus Dönemi ile birlikte Lykia kentlerinin sistemik yapısı değiştirilen Roma modeli Danışma Meclislerine (*boule*) sahip olduğu ifade edilmektedir (Wörle, 1988, s. 96-100; Ünver, 2012, s. 38). Dolayısıyla da Calpurnia Paula'ya onurlandırma bloğunda geçen Danışma Meclisi (*boule*) ifadesi, Kaunos'ta Romalılaşmanın artık idari olarak da MS 1. Yüzyılın sonlarından itibaren kabul gördüğünün ispatıdır. *provincia Lycia et Pamphylia*'nın MS yaklaşık 90-93 yıllarındaki *legatusu* Iulius Quadratus'un kız kardeşi Iulia Polla'nın, MS 98-99 yıllarında *provincia Lycia et Pamphylia*'nın *legatus pro praetoresi* olan L. Iulius Marinus'un (?) oğlunun, MS 98-102 yılları arasına tarihlenen *provincia Lycia et Pamphylia* ve *provincia Galatia Procuratoru* Gaius Cassius Salamallas'ın, MS yaklaşık 103-105 yıllarındaki eyalet *legatusu* olan Pompeius Falco'nun ve MS 108-113 yılları arasında *provincia Lycia et Pamphylia*'nın *proconsulü* Gaius Calestrius Tiro'nun anıtları bu gün için bilinen *provincia Lycia et Pamphylia* yöneticilerine ait anıtlardır. Çok sayıda *provincia Lycia et Pamphylia* yöneticisi veya bunların yakınlarının Kaunos'ta onurlandırılması, MS 70 yılında teşkil edilen *provincia Lycia et Pamphylia*'nın en azından ikinci *legatusu* Fiscilius Firmus Dönemi'yle birlikte Kaunos'un bu eyaletin bir parçası olması ile açıklanabilir.

³⁵ Pamphylia, İmparator Claudius ve Nero Dönemi'nde (MS 41-68) *provincia Galatia*'nın bir parçası durumundadır (Onur, 2008, s. 64, Özdizbay, 2020, s. 65). Tacitus'un İmparator Galba döneminde (MS 68-69) Pamphylia'nın Galatia ile birlikte tek bir vali tarafından yönetilmesi aktarımında var olan belirsizlikler bugün için büyük oranda çözülmüştür (Tac. *Hist.* II. 9). Pamphylia'nın *provincia Galatia*'ya dahil bir bölge durumunun Claudius, Nero ve Galba Dönemleri'nde değişmeden Vespasianus Dönemi'ne kadar devam ettiği bugün artık kesinlik kazanmıştır (Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Özdizbay, 2020, s. 56-65).

³⁶ Cn. Avidius Celer Rutilius Lupus Fiscilius Firmus'un hali hazırda var olan *provincia Lycia* *legatusu* görevi döneminde, *provincia Lycia et Pamphylia*'nın birleşmesiyle oluşan yeni eyaletin *legatusu* olabileceği ihtimali de düşünülmelidir.

Ayrıca Kaunos'ta *provincia Asia* yöneticilerine ait MS 70 yılı sonrasına ait bir anıtın bulunmamış olması da bu görüşü desteklemektedir. MS 70 yılıyla birlikte Roma'nın *provincia Lycia et Pamphylia*'nın bir kenti olan Kaunos'un, bu tarihten itibaren Karia Bölgesi'nden ziyade, Lykia Bölgesi kenti olarak ele alındığı, hatta kentin Hierokles tarafından Bizans Dönemi'nde de bir Lykia kenti olarak anılması bu durumun uzun süre bu şekilde devam ettiğinin delili olarak durmaktadır (Hier. Synek. 682-685).

Provincia Lycia et Pamphylia legatuslarının Kaunos'ta onurlandırılmasının nedeni yine politik içerikli olup Kaunos'un hamisi (*patronus*) olarak bağlı olduğu eyaletin yöneticileri aracılığıyla merkezi otorite ile hızlı ve etkin iletişim kurmak, ağır yükümlülüklerle maruz kalmamak, iyi görünmek ve karşılıklı ilişkileri daha sıkı tutmak adına olmalıdır.

Sonuç olarak; MÖ 129 sonrasında teşkil edilen *provincia Asia* içerisinde yer almayan Kaunos'un bu dönemde özgür bir kent olduğu ve bu özgürlük döneminin de I. Mithradates savaşı sonunda MÖ 85/84 yılında Sulla tarafından gerçekleştirilen bölgesel yapılanma ile Rhodos'a bağlanması ile sona erdiği bilinmektedir. Kaunos'un MÖ 60 yılında Rhodos hakimiyetinden kurtulduğu ve en azından MÖ 51 ya da 50 yılı ile de *provincia Asia*'nın bir parçası olduğu kabul edilmektedir. Bu dönemde Kaunos'un, *provincia Asia*'nın bir parçası olduğu da kentte onurlandırılan Romalı magistratlara ve onların yakınlarına ait anıtlar ile ortaya konmaktadır. Kaunos'un *provincia Asia*'ya ait bir kent olma durumu İmparator Vespasianus Dönemi ile birlikte değişmiştir. Kaunos artık en azından MS 72 yılından itibaren *provincia Lycia et Pamphylia*'nın bir parçasıdır. *Provincia Lycia et Pamphylia* yöneticisi veya bunların yakınlarının Kaunos'ta onurlandırılmasının tek nedeni de kentin, yeni oluşturulan eyaletin bir parçası olması ile açıklanabilir. Yeni teşkil edilen eyaletin ikinci *legatusu* Avidius Celer Rutilius Lupus Fiscilius Firmus'un da Kaunos'ta onurlandırılması, bu dahiliyenin en büyük delili olarak durmaktadır. Ayrıca Kaunos'ta MS 72 yılı sonrasına ait *provincia Asia* yöneticilerine adanmış bir anıtın bulunmayışı bu görüşü kısmen de desteklemektedir. Kaunos'un, MS 70 yılından MS 117 yılına, Traianus Dönemi'nin sonuna kadar *provincia Lycia et Pamphylia*'nın bir parçası olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Kaunos'un *provincia Lycia et Pamphylia* *proconsulü* Gaius Calestrius Tiro sonrası hangi eyalet içinde yer aldığı bugün için bilinmemektedir. Fakat Kaunos Stoası'nın batı sonunda tespit edilen ve Antonius Pius Dönemi'nin (MS 138-161) sonlarına tarihlenen Vedius Capito Anıtı cephesindeki Hellence yazıt kentin durumu hakkında önemli bilgiler sunmaktadır; yazıttan Kaunos'un yerli ve köklü ailelerinden olan Vedii ailesine mensup

Vedia Tertulla'nın Lykia Birliği'nin baş rahibesi, aynı zamanda Tertulla'nın kocası Titus Flavius'un da Lykia Birliği'nin başrahibi sıfatı ile onurlandırıldığını görmekteyiz (Çörtük, 2013, s. 257). Bu önemli veriler, kentin en azından MS 2. yüzyılın ortalarında Lykia Birliği şehirlerinden biri olduğunu ya da birlik şehirleri ile aynı statüde davranıldığını düşündürmektedir.

KAYNAKLAR**Antik Kaynaklar:**

- App. BC Appianos, *Bellum Civile*- Appian, *The Civil Wars* (İng. Çev. H. White), London, 1899 [MACMILLAN AND CO., LTD.].
- App. Mith. Appianos, *Mithridateios*- Appian, *The Foreign Wars* (İng. Çev. H. White), New York, 1899 [MACMILLAN AND CO., LTD.].
- Cass. Dio Cassius Dio Cocceianus, *Historiae Romanae*-Cassius Dio Cocceianus, *Dio's Roman History*, (İng. Çev. E. Cary, H. B. Foster, W. Heinemann), London, 1914-1927 [Loeb Series].
- Cic. Fam. M. Tulli Cicero, *Epistulae ad Familiares*- M. Tullius Cicero, *Letters to his Friends*, [http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text;jsessionid=50C-43C95EBD60A6A3E0A985029C09001\(?\)doc=-Perseus%3atext%3a1999.02.0009](http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text;jsessionid=50C-43C95EBD60A6A3E0A985029C09001(?)doc=-Perseus%3atext%3a1999.02.0009) (15.09.2022)
- Cic. Flacc. M. Tulli Cicero, *Pro L. Flacco* M. Tulli Ciceronis *Oratio*- M. Tullius Cicero, *The Orations of Marcus Tullius Cicero*, vol. 2. (Çev. C. D. Yonge), London, 1902 [George Bell & Sons].
- Cic. Mur. M. Tulli Cicero, *Pro L. Murena Oratio*- M. Tullius Cicero, *The Orations of Marcus Tullius Cicero*, (İng. Çev. C. D. Yonge, B. A. London. Henry G. Bohn), York Street, 1856 [Covent Garden].
- Cic. Phil. M. Tulli Cicero, *Philippicae*- M. Tullius Cicero, *The Orations of Marcus Tullius Cicero*, (İng. Çev. C. D. Yonge), London, 1903 [George Bell & Sons].
- Cic. Q. fr. M. Tulli Cicero, *Marcus Quinto Fratri Salutem*- M. Tullius Cicero, *Letters to his brother Quintus*, (İng. Çev. E. S. Shuckburgh), London, 1908-1909 [George Bell & Sons].
- Cic. Q. Rosc. M. Tullius Cicero. *The Orations of Marcus Tullius Cicero*, literally translated by C. D. Yonge. London. George Bell & Sons. 1903.
- Hier. Synek. Hierokles, *Synekdemos*- Hieroclis, *Synekdemos*. Th. Mommsen (Ed.), Berolini, 1866.
- Hor. Sat. Q. Horatius Flaccus (Horace), *Satyrarum libri*, Horace, *The Works of Horace*, C. Smart ve Th. A. Buckley (Ed.), New York. 1863 [Harper & Brothers].
- Liv. Livius, *Ab urbe condita libri*- Livy, *The History of Rome*, (İng. Çev. Rev. C. Roberts) New York, 1912 [New York, E. P. Dutton and Co.].
- Plin. Nat. Plinius, *Naturalis Historia*- Pliny the Elder, *The Natural History*, (İng. Çev. J. Bostock, M. D., F. R. S. H. T. Riley, Esq., B.A.) London, 1855 [Taylor and Francis, Red Lion Court, Fleet Street].
- Plut. Ant. Plutarkhos, *Antonius*- Plutarch, *Plutarch's Lives*, (İng. Çev. B. Perrin), London, 1920 [Cambridge, MA. Harvard University Press. William Heinemann Ltd.].
- Polyb. Polybius, *Historiae*- Polybius, *Histories*, (İng. Çev. E. S. Shuckburgh), London, New York, 1889 [Macmillan].
- Strab. Strabon, *Geographika: XII-XIII-XIV*- Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, (Tür. Çev. A. Pekman), İstanbul, 1993.
- Tac. Hist. Tacitus, *Historiae*- Cornelius Tacitus, *Complete Works of Tacitus*, (İng. Çev. A. J. Church, W. J. Brodribb, S. Bryant, edited: Perseus), New York, 1873 [Random House, Inc. Random House, Inc.].

Modern Kaynaklar:

- Adak, M. ve Wilson, M. (2012). Das Vespasiansmonument von Döşeme und die Gründung der Doppelprovinz Lycia et Pamphylia. *Gephyra* 9, 1-40.
- AE 1957 l'Annee Epigraphique Année 1956, (1957). (Ed.) J. Gage ve A Merlin. Paris.
- AE 1981 l'Annee Epigraphique Année 1978, (1981). (Eds.) C. André, M. Le Glay ve P. Le Roux, Paris.
- Bahrfeldt, M. (1905). Die Münzen der Flottenprafekten des marcus Antonius. *NumZ* 37, 9-56, Tf. 1-2.
- Balland, A. (1981). *Fouilles de Xanthos VII. Inscriptions d'epoque imperiale du Letoon*. Paris.
- Barbulescu, M. (1987). *Din istoria militara a Daciei romane: Legiunea V Macedonia*, Cluj-Napoca.
- Bean, G. E. (1953). "Notes and Inscriptions from Caunos" *JHS* 73, 10-35.
- Bean, G. E. (1954). "Notes and Inscriptions from Caunos" *JHS* 74, 85-110.
- Bernhardt, R. (1971). *Imperium und Eleutheria*. Hamburg.
- Bernhardt, R. (1972). Zwei Ehrenstatuen in Kaunos für L. Licinius Murena und seinen Sohn Gaius, *Anadolu* 16, 117-122 (Çev. B. Ögün, "Kaunos'ta L. Licinius Murena ve Oğlu Gaius şerefine Dikilmiş İki Heykel"), 123-128.

- Birley, A. R. (1981). *The Fasti of Roman Britain*. New York.
- I. Ephesos, V. Börker, V. ve Merkelbach, Chr. (1980). *Die Inschriften von Ephesos V*. Bonn.
- Brennan, T. C. (2000). *The Praetorship in the Roman Republic II*. New York.
- Broc, Cf. N. (1973). *La géographie des philosophes, Géographes et voyageurs français au XVIIIe siècle*. Paris.
- RPC I Burnett, A., Amandry, M. ve Rippoles, P. P. (1992). *Roman Provincial Coinage I*. London.
- de Choiseul-Gouffier, M. G. A. F. (1782). *Voyage pittoresque dans l'empire Ottoman, en Grèce, dans la Troade, les îles de l'archipel et sur les côtes de l'Asie Mineure*. Paris.
- Christol, M., Drew-Bear, Th. ve Taşlıalan, M. (2001). L'empereur Claude, le Chevalier C. Caristianus Fronto Caesianus Iullus et le culte imperial à Antioche de Pisidie. *Tyche*, 16, 1-20.
- Christol, M. ve Drew-Bear, Th. (2002). Un nouveau notable d'Antioche de Pisidie et les préfets de duumviri de la colonie. *Anatolia Antiqua*, 10, 277-289.
- Combès, R. (1966). *Imperator*. Paris.
- Crawford, M. H. (1974). *Roman Republican Coinage I*. London.
- Crawford, M. H. (1996). Roman Satues I, *BICS Suppl.* 64, London.
- Curtius, C. (1870). Inschriften aus Ephesos. *Hermes*, 4, 174-228.
- Çörtük, U. (2012). *Kaunos Liman Agorası Anıtları* [Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi].
- Çörtük, U. (2013). Kaunos'taki Quintus Vedius Capito Anıtı, *Cedrus I*, 241-260.
- Dessau, H. (1906). *Inscriptiones Latinae Selectae II. 2*, Berlin.
- Devijver, H. (1976). *Prosopographia militiarum equestrium quae quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum I*, Leuven.
- Eck, W. (1970). *Senatoren von Vespasian bis Hadrian: prosopographische Untersuchungen mit Einschluss der Jahres- und Provinzialfasten der Statthalter*, München.
- Eck, W. (1982). Jahres- und Provinzialfasten der senatorischen Statthalter von 69/70 bis 138/139, *Chiron* 12, 281-362.
- Eck, W. (2007). Die politisch-administrative Struktur der kleinasiatischen Provinzen während der hohen Kaiserzeit. G. Urso (Ed.), *Tra Oriente e Occidente: Indigeni, Greci e Romani in Asia Minore: atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 28-30 settembre 2006* (s. 189-207) içinde. Pisa.
- Eilers, C. (2002). *Roman Patrons of Greek Cities*. Oxford.
- Fellows, C. (1839). *A Journal Written during an Excursion in Asia Minor*. London.
- Ferrary, J. L. (2000). Les inscriptions du sanctuaire de Claros en l'honneur de Romains, *BCH* 124, 331-376.
- Habicht, C. (1958). Supplementum Epigraphicum Graecum XIV. *Gnomon* 30(4), 315-317.
- Hoskyn, R. (1842). Narrative of a Survey of Part of the South Coast of Asia Minor and of a Tour into the Interior of Lycia in 1840- 1, *Journal of the Royal Geographical Society of London* 12, 143-161.
- Engelmann, H., Knibbe, D. ve Merkelbach, R. (1980). *Die Inschriften von Ephesos, Teil III: Nr. 600-1000*. Bonn.
- IGR Cagnat, R., Toutain, J., Lafaye, G. ve Henry, V. (1901-1927). *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes 3 vols.*. Paris.
- İplikçioğlu, B. (2008). Die Provinz Lycia unter Galba und die Gründung der Doppelprovinz Lycia et Pamphylia unter Vespasian. *Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse (Österreichische Akademie der Wissenschaften)*, 143(2), 5-23.
- Ippel, A. (1912). Die Arbeiten zu Pergamon 1910-1911. II. Die Inschriften, *AM* 37, 277-303.
- İşık, C. (2020). Geride Bırakılan 50 Yılın Arkeolojiye Kazandırdığı İlkleri ile Kaunos. O. C. Henry ve A. B. Henry (Ed.), *Kariahlılar: Denizcilerden Kent Kuruculara = The Carians: from seafarers to city builders* (s. 422-445) içinde. İstanbul.

- Kajava, M. (1990). Roman Senatorial Women and the Greek east Epigraphic Evidence from the republican and Augustan Period. H. Solin- M. Kajava (Ed.), *Roman Eastern Policy and Other Studies in Roman History: Proceedings of s Colloquium at Tvärminne 2-3 October 1987* (s. 59-124) içinde. Helsinki.
- Karahan, Ü. O. (2020). Hellen ve Roma Dünyasında Patronus-Cliens İlişkisi. *SEFAD* 44, 527-546.
- Kern, O. (1900). *Die Inschriften von Magnesia am Maeander*. Berlin.
- Kienast, H. J. ve Hallof, K. (1999). Ein Ehrenmonument für samische Scribonii aus dem Heraion. *Chiron*, 29, 205- 223.
- Knibbe, D. (1972-1975). Neu Inschriften aus Ephesos IV. *ÖJh* 50, *Beibl*, 1-80.
- Kokkinia, C. (2000). *Die Opramoas-Inschrift von Rhodiapolis. Euergetismus und soziale Eliten in Lykien*. Bonn.
- Ma, J. (2013). *Statues and cities: honorific portraits and civic identity in the Hellenistic World*. Oxford.
- Magie, D. (1950). *Roman Rule in Asia Minor to the end of the Third century after Christ. Band I. II*, Princeton.
- Marek, C. (1988). Karien im Ersten Mithradatischen Krieg. P. Kneissl ve V. Losemann (Ed.), *Alte Geschichte und Wissenschaftsgeschichte, Festschrift für Karl Christ* (s. 285-308) içinde. Darmstadt.
- Marek, C. (1993). Çankırı ve Kastamonu'da Araştırmalar, Kaunos ve Patara Kazılarında Epigrafik Araştırma, *AST II*, 85-109.
- Marek, C. (2000). Ein neues Zeugnis aus Kaunos für den Senator Pompeius Falco. *MusHelv* 57, 88-93.
- Marek, C. (2006). *Die Inschriften von Kaunos*. München.
- Marek, C. (2010). *Geschichte Kleinasien in der Antike2*. München.
- Marek, C. (2011). Kaunos und Lykie, *Adalya XIV*, 57-60.
- Marek C. (2014). Ehrenmonument des Gaius Calestrius Tiro in Kaunos. W. Eck ve P. Funke (Ed.), *CORPVS INSCRIPTIONVM LATINARVM, XIV Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae* 27. – 31. Augusti MMXII, Berlin, 711,712.
- Matei-Popescu, F. (2010). *The Roman army in Moesia Inferior*. Bucharest.
- Meriç, R., Merkelbach, R., Nollé J. ve Şahin, S. (1982). *Inschriften von Ephesos VII, 2, Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien* 17, 2, Bonn.
- Milner, N. P. (2016). Building Roman Lycia: new inscriptions and monuments from the baths and peristyle buildings MI 1 and MI 2 at Oinoanda. *Anatolian Studies* 66, 91-124.
- Mittenhuber, B. F. (2009). Das Monument. F. Mittenhuber ve G. Graßhoff (Ed.), *Untersuchungen zum Stadiasmos von Patara. Modellierung und Analyse eines antiken geographischen Streckennetzes* (s. 11-26) içinde. Bern.
- MRR I Broughton, T. R. S. (1951). *The Magistrates of the Roman Republic I*. New York.
- MRR II Broughton, T. R. S. (1952). *The Magistrates of the Roman Republic II*. New York.
- MRR III Broughton, T. R. S. (1986). *The Magistrates of the Roman Republic II*. New York.
- Münzer, F. (1897). Caecilius [91], *RE III*. Stuttgart.
- Münzer, F. (1899). Caninius [4], *RE III*. Stuttgart.
- Münzer, F. (1926a). L. Licinius Murena [122]. *RE XIII I*, Stuttgart.
- Münzer, F. (1926b). "C. Licinius Murena [119]". *RE XIII I*, Stuttgart.
- Onur, F. (2008). Two Procuratorian Inscriptions from Perge. *GEPHYRA* 5, 53-66.
- Öğün, B. (1972). Kaunos Kazıları (1968-1970). *TürkAD* 19(2), 195-202
- Öğün, B. (1980). Kaunos Kazıları 1979. *KST* 2, 61-63.
- Öğün, B. (1983). Kaunos Kazıları 1981. *KST* 4, 247-255.
- Öğün, B., Işık, C., Diler, A., Özer, O., Schmaltz, B., Marek Chr. ve Doyran, M. (2002). *Kaunos. Kbid. 35 Yılın Araştırma Sonuçları (1966-2001)*, İzmir.
- Özdizbay, A. (2020). Roma İmparatorluk Dönemi'nde Lycia et Pamphylia'nın Kurulması ve Perge'den İki Yeni Yazıt. H. S. Öztürk, H. Şahin ve Z. Çulha (Ed.), *I. Küçükasya Tarihi ve Epigrafiyası Sempozyumu, İstanbul 14-15 Ekim, 2010*, İstanbul, 56-68.
- Parker, H. M. D. (1985). *The Roman Legions*. Chicago.

- Pflaum, H. G. (1960-1962). *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain* I-III. Paris
- PIR² C Groag, E. ve Stein, A. (1936). *Prosopographia Imperii Romani*, SAEC. I. II. III, pars II. Berlin.
- PIR² I Stein A. ve Petersen, L. (1952-1966). *Prosopographia Imperii Romani*, SAEC. I. II. III, pars IV. Berlin.
- PIR² R Wachtel, K. 1999. *Prosopographia Imperii Romani*, SAEC. I. II. III, pars VII. 1. Berlin.
- PIR³ F (1943). *Prosopographia Imperii Romani*, SAEC. I. II. III, pars III. Berlin.
- PIR² P Petersen, L., Wachtel, K., Heil, M., John, K. P. ve Vidman, L. (1998). *Prosopographia Imperii Romani VI*. Berlin-New York.
- Rémy, B. (1989). *Les carrières sénatoriales dans les provinces romaines d'Anatolie au Haut-Empire (31 av. J.-C.-284 ap. J.-C.)*. İstanbul-Paris.
- Robert, L. (1987). *Documents d'Asie Mineure*. Paris.
- Robert, J. ve Robert, L. (1954). *Bulletin épigraphique, Tome III 1952-1958, jahrgangsweise in Revue des Études Grecques*. Paris.
- Robert, J. ve Robert, L. (1956). *Bulletin épigraphique, Tome II 1952-1958, jahrgangsweise in Revue des Études Grecques*. Paris.
- Robert, J. ve Robert, L. (1959). *Bulletin épigraphique, Tome IV 1959-1963, jahrgangsweise in Revue des Études Grecques*. Paris.
- Robert, J. ve Robert, L. (1969). *Bulletin épigraphique, Tome VI 1968-1970, jahrgangsweise in Revue des Études Grecques*. Paris.
- Robert, J. ve Robert, L. (1973). *Bulletin épigraphique, Tome VII 1971-1973, jahrgangsweise in Revue des Études Grecques*. Paris.
- Robert, J. ve Robert, L. (1976). *Bulletin épigraphique, Tome VIII 1974-1977, jahrgangsweise in Revue des Études Grecques*. Paris.
- Roos, P. (1968). Research at Caunus. *OpAth* 8, 149-166.
- Roos, P. (1969). Topographical and other Notes on South-Eastern Caria. *OpAth* 9, 59-93.
- Roos, P. (1972). *The Rock-Tombs of Caunus, 1. The Architecture*. Göteborg.
- Saddington, D. B. (1991). Praefecti classis, orae maritimae and ripae of the Second Triumvirate and the Early Empire. *JbRGZM* 35(1), 299-313.
- Salomies, O. (1993). Römische Amtsträger und Römische bürgerrecht in der Kaiserzeit. Die Aussagekraft der Onomastik. W. Eck, (Ed.), *Prosopographie und Sozialgeschichte. Studien zur Methodik und Erkenntnismöglichkeit der kaiserzeitlichen Prosopographie, Kolloquium Köln, 24.-26. November 1991*, Böhlau, s. 119-145.
- Sarıtaş, D. Ö. (2019). Roma Cumhuriyet Döneminde Aedilis Makamı: Kuruluş, Hukuki Statü Ve Yetkiler, *YÜHFD*, XVI. 2, 107-125.
- SEG *Supplementum Epigraphicum Graecum*. 1923-2008.
- Siedentopf, H. B. (1968). *Das Hellenistische Reiterdenkmal*. Waldsassen/ Bayern.
- SIG Dittenberger, W. *Sylloge Inscriptionum Graecarum, vol. II*. Lipsiae, 1917.
- Syme, R. (1955). Missing Senators. *Historia* 4, 52-71.
- Stein, A. (1940). *Die Legaten von Moesien*. Budapest.
- Şahin, S. (2013). Parerga zum Stadiasmus Patarensis (9): Kaunisch-lykische Frage, *Gephyra* 10, 2013, 32-37.
- Şahin, S. ve Adak, M. (2007). *Stadiasmus Patarensis*. İstanbul.
- Syme, R. (1969). Legates of Cilicia under Trajan. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 18, 352-366.
- TAM II Kalinka, E. (1920-1944). *Tituli Asiae Minoris, II: Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti* 1: Pars Lyciae occidentalis cum Xantho oppido, 2: Regio quae ad Xanthum flumen pertinet praeter Xanthum oppidum, Vienna.
- Transier, W. (1985). *Samiaka: epigraphische Studien zur Geschichte von Samos in hellenistischer und römischer Zeit*. Mannheim.
- Tietz, W. (2003). *Der Golf von Fethiye*. Bonn.
- Thomasson, B. E. (1984). *Laterculi Praesidum I*. Göteborg.
- von Thüngen, S. F. (1994). *Die freistehende griechische Exedra*. Mainz.
- Torelli, M. (1968). The Cursus Honorum of M. Hirrius Fronto Neratius Pansa. *JRS* 58, 1 ve 2, 170-175

Tuchelt K. (1979). Frühe Denkmäler Roms. Beiträge zur archäologischen Überlieferung aus der Zeit der Republik und des Augustus, Teil 1: Roma und Promagistrate, *IstMitt Beiheft* 23, Tübingen.

Ünver, G. (2012). *Yazıtlar Işığında Karia Kentlerinde Yurttaşların Kent İmarına Katılımları (MÖ I.-MS III. yüzyıl)* [Yayınlanmamış doktora tezi, Akdeniz Üniversitesi].

Vitale, M. (2022). Asya Eyaleti. O. Tekin (Ed.), *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu Krallar; İmparatorlar; Kent Devletleri* (s. 228-249) içinde. İstanbul.

Wörrle, M. (1988). *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien: Studien zu einer agonistischen Stiftung aus Oinoanda. Vestigia*, vol. 39. Munich.

Zucca, R. (1996). *La Corsica Romana*. Oristano.

ERZEN (GARZAN) BÖLGESİ'NDEKİ (SİİRT) TARİHİ YERLEŞMELERİN MEKÂNSAL DAĞILIMI VE YOK OLMALARINDA ETKİLİ OLAN DOĞAL VE BEŞERİ FAKTÖRLER

THE SPATIAL DISTRIBUTION OF HISTORICAL SETTLEMENTS IN THE ERZEN (GARZAN) REGION (SİİRT PROVINCE) AND THE NATURAL AND HUMAN FACTORS CONTRIBUTING TO THEIR DISAPPEARANCE

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 9 Ekim 2024	Received: October 9, 2024
Hakem Değerlendirmesi: 18 Kasım 2024	Peer Review: November 18, 2024
Kabul: 3 Aralık 2024	Accepted: December 3, 2024

DOI: 10.22520/tubaar.1563671

Murat SUNKAR* - Vedat AVCİ - İbrahim POLAT*** - Ahmet UYSAL******

ÖZET

Anadolu'da konumu nedeniyle farklı medeniyetlere ev sahipliği yapan çok sayıda tarihi yerleşme bulunmaktadır. Bu tarihi yerleşmelerin bazıları günümüze kadar varlığını devam ettirmiş, bazıları ise doğal ve beşerî faktörlere bağlı olarak yok olmuştur. Anadolu'daki tarihi yerleşmelerin yoğun olarak bulunduğu alanlardan biri de Erzen (Garzan) Bölgesi'dir. Erzen Bölgesi, Batman ile Siirt arasında çok sayıda tarihi yerleşmenin bulunduğu alana karşılık gelmektedir. Bu alandaki tarihi yerleşmeler Yanarsu Çayı Vadisi ile Garzan Ovası güneyi ve kuzeyinde yer almaktadır. Bu çalışmada, Erzen Bölgesi'ndeki tarihi yerleşmelerin mekânsal dağılımı ile yerleşmelerin terkedilmesinde etkili olan faktörlerin incelenmesi amaçlanmıştır. Literatür ve arazi gözlemlerine göre Erzen Bölgesi'ndeki tarihi yerleşmelerin terk edilmesinde etkili olan doğal ve beşerî faktörler belirlenmiştir. Yerleşmelerin terk edilmesinde etkili olan doğal faktörler jeolojik, jeomorfolojik, meteorolojik-klimatolojik ve hidrografik faktörlerdir. Bölgede yaşanan büyük depremlerin yerleşmeleri etkilediği bilinmektedir.

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Coğrafya Bölümü, Elazığ / Türkiye
e-posta: msunkar@firat.edu.tr, ORCID: 0000 0002 4479 5023.

** Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Bingöl / Türkiye
e-posta: vavci@bingol.edu.tr, ORCID: 0000 0003 1439 3098.

*** Uzman., Kurtalan Boğaziçi Eğitim Kurumu,
e-posta: laramiyen@gmail.com, ORCID: 0000 0002 3213 6127.

**** Dr., Antalya Emniyet Müdürlüğü, Antalya, Türkiye
e-posta: ahmet-uysal33@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-9293-166X.

Bu faktörlerin dışında, tarihi yerleşmelerin su kaynaklarına yakın olması, klimatolojik ve hidrografik şartlardaki değişimin daha fazla etkili olduğunu göstermektedir. Bölgede yaşanan savaş ve istilalar, sürdürülen tarımsal faaliyetler ile ulaşım hatlarındaki değişimler, tarihi yerleşmeleri olumsuz etkileyen beşerî faktörleri oluşturmaktadır. Kültürel miras açısından önemli olan tarihi yerleşme alanlarının tespiti ve korunması amacıyla bu araştırmanın alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarihi Yerleşmeler, Erzen (Garzan) Bölgesi, Garzan Ovası, Yanarsu Çayı, Siirt

ABSTRACT

Due to its geographical position, Anatolia is home to numerous historical settlements that have hosted various civilizations. While some of these historical settlements have survived to the present day, others have disappeared due to natural and human factors. One of these areas in Anatolia with a high concentration of historical settlements is the Erzen (Garzan) Region, the area between Batman and Siirt provinces, where many historical settlements are located. These settlements are found in the Yanarsu Stream Valley and to the south and north of the Garzan Plain. This study aims to examine the spatial distribution of historical settlements in the Erzen Region and the factors that contributed to their abandonment. Based on literature and field observations, the natural and human factors influencing the abandonment of historical settlements in the Erzen Region have been identified. The natural factors impacting the abandonment of settlements include geological, geomorphological, meteorological-climatological, and hydrographic factors. It is known that major earthquakes in the region have affected the settlements. Apart from this, the proximity of historical settlements to water sources indicates that changes in climatic and hydrographic conditions have had a significant impact. Wars and invasions, agricultural activities, and changes in transportation routes constitute the human factors that have adversely affected these historical settlements. This research is deemed necessary to identify and protect historical settlement areas significant for cultural heritage.

Keywords: Historical Settlements, Erzen (Garzan) Region, Garzan Plain, Yanarsu Stream, Siirt

GİRİŞ

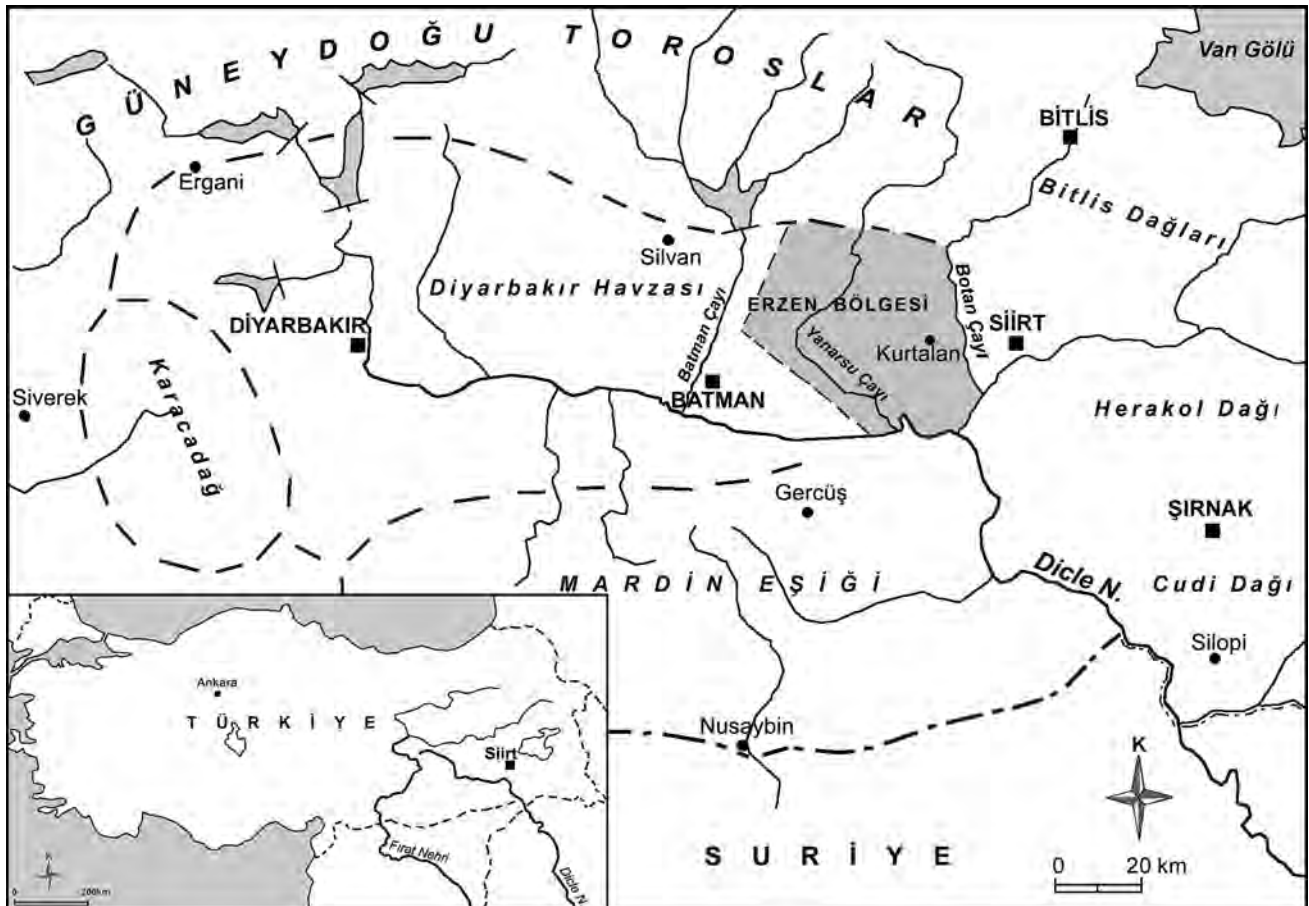
Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Güneydoğu Toroslar'ın güneyinde, Diyarbakır Havzası'nın doğusunda, Batman Çayı ile Botan Çayı arasında yer alan saha, Erzen (Garzan) Bölgesi olarak adlandırılmaktadır (Fig. 1). Batman ve Siirt arasında yer alan Erzen Bölgesi, adını Batman-Siirt karayolu üzerinde bulunan Yunuslar köyünün kuzeyinde, Yanarsu Çayı kıyısında yer alan tarihi Erzen şehrinde almıştır. Erzen Bölgesi'nde, Erzen şehrinin tahrip edilmesinden sonra, Garzan Ovası kuzeyinde kurulan Garzan, bölgenin en büyük yerleşmesi olmuştur. Bu yerleşmeye atfen bölge ve bölgedeki ova, dağ ve akarsu gibi önemli fiziki yapılar, Garzan olarak adlandırılmıştır. Böylece Erzen Bölgesi, Osmanlı Dönemi'nde Garzan Bölgesi olarak ad değiştirilmiştir (Sunkar ve ark., 2015; Sunkar, 2017).

Erzen Bölgesi, Doğu Anadolu'yu Akdeniz'e ve Mezopotamya'ya bağlayan önemli ulaşım yolları ve doğal geçitler üzerinde bulunmaktadır. Bölge, bu coğrafi konumunun sağladığı avantajlar ve sahip olduğu zengin doğal kaynakları nedeniyle tarihin ilk dönemlerinden beri yerleşmeye açılmıştır. Büyük savaş ve istilaların yaşandığı bölge, sık sık el değiştirmiş, yıkılan yerleşmelerin bir bölümü yeniden inşa edilmiş, bir bölümünün ise izleri

silinmiştir. Erzen Bölgesi'ndeki tarihi yerleşmelerin kaderi Anadolu'daki diğer yerleşmelerin kaderi ile benzer özellikler göstermektedir. Bölge, Türkiye'de, Paleolitik Çağ'dan günümüze kadar, irili ufaklı yüzbinlerce yerleşmenin kurulduğu bir alanda yer almaktadır. Bu yerleşmelerin tamamına yakını ömürlerini tamamlamıştır. Ömrünü tamamlayan yerleşmeler ile yeni yerleşmelerin ortaya çıkması, tarihin her döneminde yerleşmelerin varlığını sürdürmesini sağlamıştır (Tunçdilek, 1986). Erinç (1993)'in ifadesiyle Türkiye, Eski Dünya'nın hemen hemen merkezinde, Eski Dünya'yı meydana getiren üç kıtanın birbirine en çok yaklaştıkları bir alanda yer almaktadır. Bu coğrafi konumu nedeniyle geçmişten günümüze göç yolları üzerinde bulunmuş ve farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Pleyistosen'de, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Anadolu'nun diğer bölgelerine göre Paleolitik Dönem, insanın yaşaması için ekolojik açıdan daha uygun şartlara sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum Anadolu'da kültürlerin gelişme döneminde nemli ve ılıman bir iklimin yaşanmış olduğunu düşündürmekte ve Anadolu'da bazı bölgelerde Alt Paleolitik insanının kolayca avlanabildiği ve açık havada yaşayabildiği koşulların bulunduğunu göstermektedir (Harmankaya ve Tanındı, 1996).

Figür 1

Erzen (Garzan) Bölgesi'nin (Siirt) Lokasyon Haritası / Location Map of Erzen Region (Siirt)

İlisu Barajı kurtarma kazıları kapsamında İkiköprü ile Dicle Vadisi arasında Yanarsu Çayı Vadisi'nde yapılan yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılarda bölgenin yerleşme tarihine ait önemli verilere ulaşılmıştır (Erim Özdoğan ve Sarıaltun, 2011; Pulhan ve Blaylock, 2013, 2018; Erim Özdoğan ve Gündüzalp, 2018; Sarıaltun, 2021, 2023). Bu araştırmalarda Neolitik Dönem'in temsilcisi olarak Sumaki Höyük belirlenmiş olup (Erim Özdoğan ve Sarıaltun, 2011) yerleşmenin kuruluşu günümüzden önce (GÖ) 9000-8000 yılları arasına tarihlendirilmiştir (Sarıaltun, 2021). Yanarsu Çayı Vadisi'ndeki arkeolojik kazılarda Neolitik Dönem sonrasında GÖ 8000-5000 yılları arasını temsil eden Kalkolitik Dönem'e ait yerleşme yeri bulunmamıştır. Bu veriler nedeniyle bölgenin bu dönemde yerleşme açısından uygun olmadığı belirtilmiş olmakla birlikte, doğal ortam şartlarındaki değişme, sel ve taşkın gibi afetlerle nüfusun farklı bir yaşam modeli seçtiği veya alanı terk ettiği ifade edilmektedir. (Sarıaltun, 2021). Erinç, (1980)'e göre; 5-7 bin yıl öncesine karşılık gelen son buzul döneminin ilk yarısında, günümüze kıyasla bölgede yer alan steplerin daha sınırlı alan kaplaması, orman alt sınırının birkaç yüz metre daha alçak, akarsu debilerinin ise daha yüksek olması, yaz mevsiminde debinin fazla düşmemesi, yaz kuraklığının daha kısa ve su kaynaklarının bol olması gibi unsurların özellikle tarih öncesi dönemde, günümüzdeki kuraklık sorununun o dönemde yaşanmadığını ve tarım açısından daha elverişli ortam şartlarının bulunduğunu akla getirmektedir. Bölge genelinde GÖ 5000 yılından sonra yerleşmelerin artış göstermesi bu dönemden sonra ortam şartlarının yerleşmeler için elverişli hale geldiği, arkeolojik kazı sonuçları ile de desteklenmiştir. Bölge genelinde GÖ 5000 yılından sonra yerleşmelerin artış gösterdiği ve bu dönemden sonra ortam şartlarının yerleşmeler için elverişli hale geldiği arkeolojik kazı sonuçları ile de desteklenmiştir.

Erzen Bölgesi, coğrafi konumu, elverişli iklim koşulları, verimli toprakları ile zengin su kaynaklarına sahip olması nedeniyle farklı toplumların yaşadığı bir alan olmuştur. Bölgenin, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu arasında verimli tarım arazilerine sahip olması ve ulaşım açısından önemli yollar üzerinde bulunması, üretim ve ticaretin gelişmesine olanak sağlamıştır. Bu özellikleri nedeniyle çok sayıda tarihi yerleşme kurularak bölgede yerleşme ve nüfus sayısı artmıştır. Mesken yapımında kerpiç kullanımı, doğal ve beşerî olaylar nedeniyle farklı dönemlere ait yerleşmelerin izleri büyük ölçüde silinmiştir. Sahip olduğu bu özellikleri neticesinde, Erzen Bölgesi'nde, kayıp yerleşmelerin bulunması amacıyla önemli arkeolojik çalışmalar yapılmıştır (Boran ve ark., 2004, 2006; Boran, 2005, 2006a, 2006b). Fakat bu arkeoloji çalışmalarında bazı tarihi yerleşmelerin yerleri belirlenmiş iken bir bölümü ile ilgili belirsizlik hali hazırda devam etmektedir. Tarihi yerleşmelerin büyük bölümünün akarsu kıyılarında kurulduğu, afet boyutunda deprem, su baskını (sel-taşkın) olaylarının bölge genelinde sıklıkla meydana geldiği

arazi çalışmalarıyla belirlenmiştir (Sunkar ve ark., 2015). Bu genel durum dikkate alındığında bölgedeki tarihi yerleşmelerin sel ve taşkınlardan etkilenme ihtimalleri çok yüksektir. Nitekim bazı tarihi yerleşmelerin tamamen alüvyonlarla örtülü olması bu görüşü desteklemektedir. Ayrıca bölgede doğal kaynakları nedeniyle farklı dönemlerde büyük istilalar yaşanmıştır. Bu istilalarda yerleşmelerin büyük bölümü tamamen tahrip edilerek nüfus katledilmiş ya da göçe zorlanmıştır (Sunkar, 2017).

Günümüzde Erzen Bölgesi'ndeki en büyük yerleşmeyi Garzan Ovası doğusunda yer alan Kurtalan oluşturmaktadır. Kurtalan dışında bölge içerisinde yer alan Beşiri ve Kozluk, diğer önemli yerleşmelerdir. Bu yerleşmeler dışında, havzada köy ve mahallelerin bir bölümü tarihteki eski büyük yerleşme merkezlerine karşılık gelmektedir. Bölgenin yukarıda açıklanan durumu dikkate alınarak bu çalışmada, Erzen (Garzan) Bölgesi'nde tarihi yerleşmelerin dağılışı ile bu yerleşmelerin yok olmasında etkili olan doğal ve beşerî faktörler incelenmiştir.

MATERYAL VE YÖNTEM

Bu çalışma, 1) Tarihi veri kaynakları, 2) Harita analizleri ve 3) Arazi gözlemleri olmak üzere üç farklı aşamada tamamlanmıştır. İlk aşamada literatüre göre bölgenin tarihi incelenerek yerleşmelerin kuruluş ve gelişimleri belirlenmiştir. Daha sonra topografya haritaları kullanılarak yerleşme alanları, su kaynakları, jeomorfolojik birimler tespit edilmiş ve diri faylar çizilmiştir. Son olarak literatür ve konuyla ilgili haritalar dikkate alınarak arazi gözlemleri yapılmıştır. Arazi gözlemleri sonucunda ulaşılan bulgulara göre Erzen Bölgesi'ndeki tarihi yerleşmelerin yok olmasında etkili olan doğal ve beşerî faktörler belirlenmiştir.

BULGULAR

Batman ve Siirt arasında kalan Erzen Bölgesi, büyük ölçüde Yanarsu Çayı (Garzan) aşağı havzasına karşılık gelmektedir. Bu havzada Yanarsu Çayı Vadisi ile Garzan Ovası en önemli jeomorfolojik birimlere karşılık gelmekte olup tarihi yerleşmeler, bu birimler üzerinde kurulmuştur (Fig. 2). Bu nedenle Erzen Bölgesi'ndeki tarihi yerleşmeler 1) Yanarsu Çayı Vadisi, 2) Garzan Ovası güneyi ve 3) Garzan Ovası kuzeyinde ki yerleşmeler şeklinde 3 ana başlık altında incelenmiştir.

Erzen (Garzan) Bölgesi'nde Yer Alan Tarihi Yerleşmeler

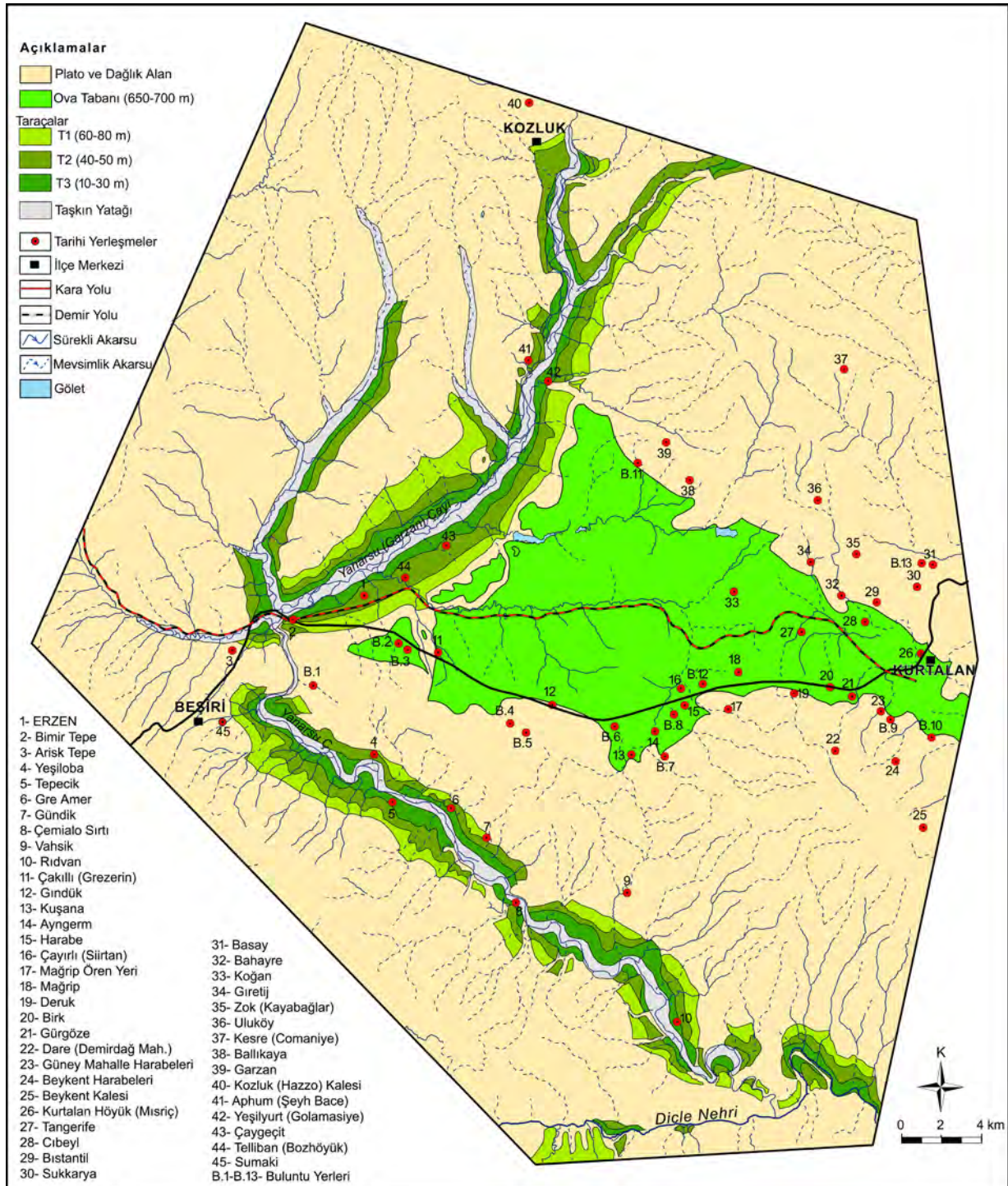
Bölgede yer alan tarihi yerleşmelerin büyük bölümü ile ilgili detaylı arkeolojik araştırma yapılmamıştır. Hatta bölgedeki tarihi yerleşmelerin bir bölümü kayıp tarihi yerleşmeler olarak da adlandırılmaktadır. Son yıllarda

İlisu Barajı Kurtarma kazıları esnasında arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları ile Erzen Bölgesi'nin yerleşme tarihi ve kayıp yerleşmelerle ilgili önemli araştırmalar yapılmıştır (Çambel ve Braidwood, 1980; Boran ve ark., 2004; Erim Özdoğan ve Sarıaltun, 2011; Kozbe ve ark., 2016). Bölgedeki yüzey araştırmalarında tarihi yerleşmelerin büyük bölümünün bulunduğu yerler belirlenmiş iken Orta Çağ'a ait tarihi yerleşmeler ile

ilgili belirsizlikler devam etmektedir. Bu durum kısmen Garzan Ovası ve çevresi için geçerli olup İlisu Barajı Kurtarma Kazıları kapsamında incelenen alanlarda bu belirsizlik görülmektedir. Garzan Bölgesi'nin bu durumu dikkate alınarak bölgedeki tarihi yerleşmeler a) Bilinen tescilli tarihi yerleşmeler ve b) Bilinmeyen tescilsiz tarihi yerleşmeler olarak gruplandırılmıştır (Fig 2; Tablo 1).

Figür 2

Erzen (Garzan) Bölgesi'ndeki (Siirt) Tarihi Yerleşmelerin Jeomorfolojik Birimlere Göre Dağılışı Haritası (Yerleşmeler (Benedict, 1980), Uydur Görüntüleri ve Arazi Gözlemlerine Göre Hazırlanmıştır (Sunkar, 2017) / *Distribution Map of Historical Settlements in Erzen (Garzan) Region (Siirt) according to Geomorphological Units (Settlements (Benedict, 1980) Were Prepared based on The Satellite Images and Field Observations (Sunkar, 2017)*

Tablo 1

Erzen (Garzan) Bölgesi'ndeki (Siirt) Bilinen ve Bilinmeyen Tarihi Yerleşmeler ve Konum Özellikleri / *Known and Unknown Historical Settlements and Location Characteristics in Erzen (Garzan) Region (Siirt)*

Sıra No	Adı	Konum Özelliği	Kaynak
1	Erzen	Kale	(Çevik, 2008; Taylor, 1865)
2	Bimir Tepe	Höyük	(Benedict, 1980)
3	Arisk Tepe	Höyük	(Benedict, 1980)
4	Yeşiloba	Höyük	---
5	Tepecik	Höyük	---
6	Gre Amer	Höyük	TAY Project, 2023
7	Gündik	Höyük	---
8	Çemialo Sırtı	Höyük	(Yaka ve ark., 2018)
9	Vahsik	Höyük	(Benedict, 1980)
10	Rıdvan	Höyük	(Benedict, 1980)
11	Çakıllı (Grezerin)	Höyük	---
12	Gınduk	Höyük	(Benedict, 1980)
13	Kuşana	Höyük	(Benedict, 1980)
14	Ayngerm	Höyük	(Benedict, 1980)
15	Harabe	Tarla	(Benedict, 1980)
16	Çayırılı (Siirtan)	Höyük	(Benedict, 1980; Taylor, 1865)
17	Magrip Ören Yeri	Tepe	---
18	Magrip	Höyük	(Benedict, 1980)
19	Deruk	Höyük	(Benedict, 1980)
20	Birk Höyük	Höyük	(Benedict, 1980); TAY Project, 2023
21	Gürgöze	Höyük	(Benedict, 1980)
22	Dere (Demirdağ Mah.)	Harabe	---
23	Güney Mahalle Harabeleri	Harabe	(Benedict, 1980)
24	Beykent Harabeleri	Yamaç	---
25	Beykent Kalesi	Tepe	---
26	Kurtalan Höyük	Tarla	TAY Project, 2023
27	Tengerife	Tarla	---
28	Cıbeyl	Harabe	---
29	Bıstantıl	Yamaç	---
30	Sukkarya	Tarla	---
31	Basay	Tepe	(Benedict, 1980)
32	Bahayre	Höyük	---
33	Koğan	Tarla	---
34	Gıretij	Höyük	---
35	Zok (Kayabağlar)	Tepe	(Taylor, 1865)
36	Uluköy	Tarla	---
37	Kesre (Comaniye)	Tepe	---
38	Ballıkaya	Höyük	---
39	Garzan (Eski)	Kale	(Taylor, 1865)
40	Hazzo (Kozluk) Kalesi	Kale	TAY Project, 2023
41	Aphum	Kale	(Çevik, 2008; Taylor, 1865)
42	Yeşilyurt (Golamsiya)	Tarla	(Çevik, 2008; Taylor, 1865)
43	Çaygeçit	Höyük	(Benedict, 1980)
44	Bozhüyük (Teliban)	Höyük	(Benedict, 1980; Taylor, 1865)
45	Sumaki	Höyük	(Erim Özdoğan, 2010; TAY Project, 2023)
B.1	Buluntu Yeri	Harabe	----
B.2	Buluntu Yeri	Tarla	(Benedict, 1980)
B.3	Buluntu Yeri	Tarla	(Benedict, 1980)
B.4	Buluntu Yeri	Tepe	(Benedict, 1980)
B.5	Buluntu Yeri (Yakıttepe Güneyi)	Höyük	(Benedict, 1980)
B.6	Buluntu Yeri	Tarla	(Benedict, 1980)
B.7	Buluntu Yeri	Tarla	(Benedict, 1980)
B.8	Buluntu Yeri	Höyük	(Benedict, 1980)
B.9	Buluntu Yeri	Yamaç	---
B.10	Buluntu Yeri	Höyük	---
B.11	Buluntu Yeri	Höyük	(Benedict, 1980)

Yanarsu Çayı Vadisindeki Tarihi Yerleşmeler

Yanarsu Vadisi'ndeki tarihi yerleşmeler yapılan yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen bulgulara göre yerleşmelerin farklı dönemlere ait olduğu tespit edilmiştir (Taylor, 1865; Benedict, 1980; Çambel ve Braidwood, 1980; Algaze ve ark., 1991; Boran ve ark., 2004; Çevik, 2008; Erim Özdoğan ve Sarıaltun, 2011). Erzen Bölgesi'nde en büyük yerleşme, bölgeye adını veren Erzen şehridir. Erzen Bölgesi'nde

Erzen şehri dışında Sumaki, Çemialo Sırtı, Gre Amer, Teliba (Bozhüyük), Çayırılı (Siirtan), Yeşilyurt (Golamsiya), Aphum ve Gündik diğer bilinen önemli tarihi yerleşmeleri oluşturmaktadır.

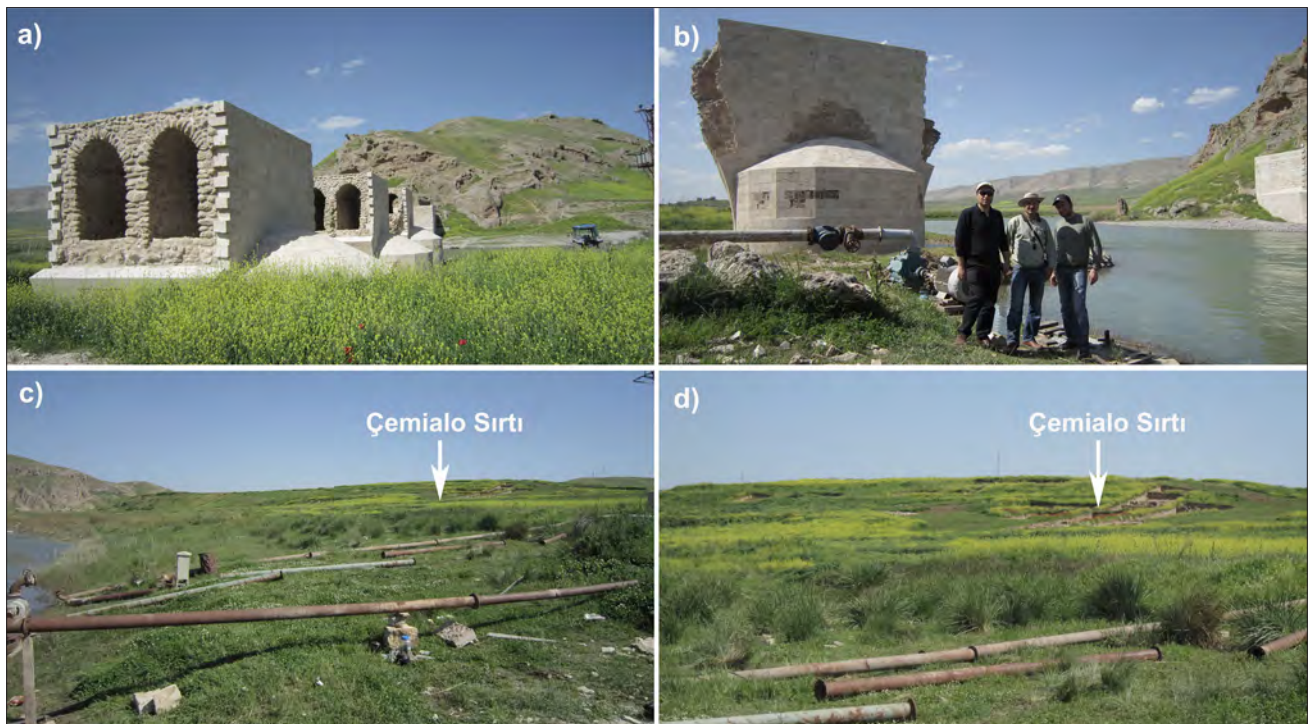
Erzen (Garzan) Bölgesi, uygun iklim şartları, su kaynakları ve verimli arazileri nedeniyle Neolitik ve sonrasında yoğun nüfuslanmış bir alandır. Beşiri güneydoğusunda

alçak plato üzerinde yer alan ve Neolitik Dönem'e tarihlenen Sumaki yerleşmesi bu dönemin en önemli yerleşmelerinden biridir (Erim Özdoğan ve Sarıaltun, 2011; Sarıaltun, 2021). Neolitik Dönem, insanın yoğun avcılık ve toplayıcılıktan üretime ve yerleşik hayata geçtiği bir dönemdir. Bu dönem, yaklaşık MÖ 10 bin yıl öncesinden başlamakta ve "İlk Üretime Geçiş Evresi" olarak da adlandırılmaktadır. Neolitik Dönemde, gıda sorunlarının çözülmesiyle büyük bir "devrim" gerçekleşmiştir. Neolitik Dönem insanı, bazı bitkileri kültür altına almış, birçok hayvanı evcilleştirilmiş ve avcılığın yerine hayvancılık, toplayıcılığın yerine ise tarımsal üretimi gerçekleştirmiştir. İlk kez bu dönemde, insanoğlu, doğa ile olan ilişkisini kendi menfaatine çevirmiştir. Üretimle birlikte yerleşik hayatın başlaması, köy ve kentlerin kurulmasını sağlamıştır (TAY Project, 2023).

2007-2009 yılları arasında Sumaki'de yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında elde edilen bulgular ile Diyarbakır Çayönü'nde elde edilen bulguların benzer olması aynı dönem yerleşmesi olduklarını göstermektedir. Kazılarda elde edilen bulgular, Sumaki'nin Neolitik Dönemde (günümüzden 9000-8000 yıl önce) önemli yerleşmelerden biri olduğunu göstermektedir (Erim Özdoğan ve Sarıaltun, 2011; Sarıaltun, 2021). Arkeolojik kazılarda obsidyen ve sileksten oluşan kesici aletler de bulunmuştur. Yörede sileksin az ve özellikle obsidyenin olmayışı bu malzemenin yakın çevreden getirildiğini, böylece yerleşmenin bölgedeki diğer merkezlerle etkileşim halinde olduğunu göstermektedir.

Figür 3

Kumgeçit Kuzeyinde Gedikler Mahallesi Güneyinde Yanarsu Çayı Üzerinde Yapılmış Olan Tarihi Memikan Köprüsü (A, B) ve Köprü Güneyinde Akarsu Kıyısında Yer Alan Çemialo Sırtı Yerleşmesi (C, D) / *The Historical Memikan Bridge (A, B) Built on the Yanarsu Stream in the South of Gedikler Neighborhood in the North of Kumgeçit and the Çemialo Sırtı Settlement (C, D) on the River Bank South of the Bridge*

Bu tarihi yerleşmede yapılan arkeolojik kazılarda bulunan en önemli eserlerden biri petrol ve kil karışımından yapılmış olan heykelciklerdir (Erim Özdoğan, 2010). Petrol ve kil karışımından yapılmış domuz ve kaplumbağa heykelcikleri geçmişte de petrolün yüzeye kadar çıktığını göstermektedir.

Çemialo Sırtı, Beşiri'nin güneyinde, Kumgeçit'in kuzeyinde, Mamikan Köprüsü'nün güneyinde Yanarsu Çayı'nın batı kıyısında en alçak taraça üzerinde kurulmuş, Geç Demir Çağı yerleşmesidir (Yaka ve ark., 2018; Fig. 2-3).

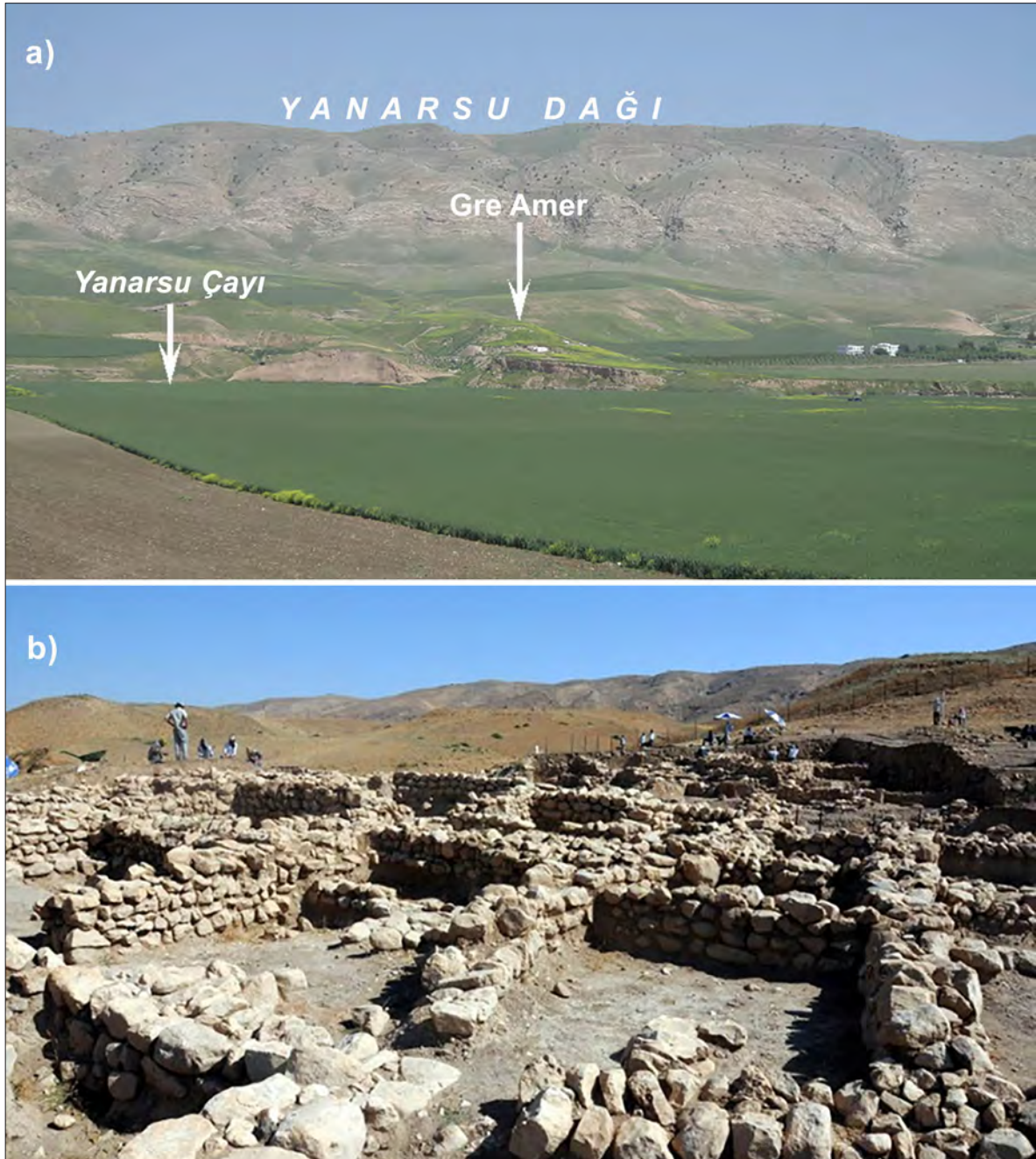
Beşiri ilçesinin güneyinde Yanarsu Çayı'nın doğu sahilinde, Yanarsu Dağı'nın ise batı eteklerinde yer alan Gre Amer, İlk Tunç Çağı yerleşmesi olup arkeolojik kazı çalışmalarına göre, MÖ. 2 binyıl ile MÖ. 5. yüzyıl arasında (kabaca Orta Tunç'tan Akhaimenid Dönem'e) varlığını sürdürmüştür (Tekin, 2014; Pulhan ve Blaylock, 2018; Fig. 2; Fig. 4). Arkeolojik kazılarda belirlenen 3 tabakadaki sonuçlara göre, MÖ. 2 binyılda büyük bir yerleşmenin varlığı söz konusudur. Üçüncü tabakada, MÖ 1. binyıla ait buluntular çıkarılmıştır. Bu tabakaya ait iki tane iyi korunmuş ev kazısında günlük yaşama kullandıkları bronz ve kemik aletler bulunmuştur. Ayrıca bu alandaki kazılarda, Pers dönemine ait bina ve çok tipik Pers objeleri olan, bronz sürme çubukları, çanak çömlek, küçük kaseler, büyük depo kapları, çift kulplu mataralar, testiler ve küçük testicikler çıkartılmıştır (Pulhan ve Blaylock, 2018; Arkeolojiahaber, 2017; Akşam, 2012).

Yanarsu Çayı Vadisi'nde yer alan yerleşmelerin başında Erzen Şehri gelmektedir. Erzen şehri, Batman- Siirt karayolu üzerinde yer alan Yunuslar köyünün kuzeyinde, Yanarsu Çayı kıyısında kurulan bir yerleşmedir (Fig. 2; Fig. 5). Erzen şehrinin tarihi ile ilgili olarak farklı araştırmacılar (Boran, 2006b; Tezcan, 2007; Cantay, 2008; Çevik, 2008) tarafından değerlendirmeler yapılmıştır. Şehrin lokasyonu ile ilgili tartışmalı bilgiler bulunmaktadır. Ancak 1861-1863 yılları arasında bölgede araştırma yapan Taylor, (1865), Arzan/Erzen şehrinin Yunuslar köyü kuzeyinde olduğunu belirtmiştir. Taylor, (1865)'in çalışmasında (s.26) Erzen şehrinin kale girişleri, şehri çevreleyen surlar ve çevredeki toprak

kanallar görülmektedir (Fig. 5a). Tarihi şehrin kuzeybatı uç noktasında yer alan açık hava tiyatrosunun haritaya yansıtılmaması bir eksiklik olarak görülmektedir. Dilmaçoğulları'na başkentlik yapan Erzen Şehri'nin, Oyuktaş köyü Yeşilyurt (Golamasiya) Mezrası ile bu mezranın batısında yer alan ve yöre halkının "Şey Bace" olarak adlandırdığı, yaklaşık 100 m yükseklikteki kaleyi de içine alan geniş bir alan olduğu yazılı kaynaklar ve yüzey araştırmaları ile ortaya konmuştur (Çevik, 2008). Erzen şehrinin, bir Orta Çağ şehri olduğu, Amid (Diyarbakır), Mardin ve Hasankeyf'le birlikte Yukarı Dicle Havzası'nın dört büyük şehrini oluşturduğu belirtilmiştir (Çevik, 2008; Sunkar ve ark., 2015).

Figür 4

Işıkveren Batısında Yanarsu Çayı Kıyısında Yer Alan Gre Amer (A) ve Kazı Alanı (B) (Arkeolojiaher, 2017) / Gre Amer (A) and the Excavation Area (B) on the Yanarsu Stream in the West of Işıkveren (Arkeolojiaher, 2017)

Erzen (Garzan) Bölgesi'ndeki tarihi yerleşmelerin büyük bölümünün Tunç Çağı ve sonrasında kurulduğu bilinmektedir. Ancak Erzen Şehri'nde henüz arkeolojik kazı çalışmaları yapılmamış olmakla birlikte, Erzen Şehri'nin de bu dönem ve sonrasında kurulduğu kabul edilmektedir. Boran ve ark., (2004), şehrin dikdörtgen planlı, iç ve dış kaleden oluştuğunu, iç kalenin Yanarsu Çayı kıyısında hilal şeklinde olduğunu ve dış kalede 66 burcun varlığını tespit etmişlerdir. Yanarsu Çayı kıyısında yer alan Erzen Şehri ve kalesi yaklaşık 100.000 m² alan kaplamaktadır. Bölgenin en büyük tarihi yerleşmesi olan Erzen Şehri, çevresi 10 m genişliğinde, 5.500 m uzunluğunda surlarla çevrili bir kale şehridir. Aynı zamanda kale çevresi 8-10 m genişliğinde, 3-5 m derinliğinde su kanallarıyla çevrilmiştir (Fig. 5ab, c, g). Şehri çevreleyen surlar, güneyindeki Yanarsu Dağı'ndan getirilen kireçtaşlarından yapılmıştır. Şehrin

doğu bölümünde görülen kale burçları ile Yanarsu Çayı kıyısında yer alan antik tiyatro çevresindeki yapılarda taşlar doğal çimento ile tutturulmuştur (Fig. 3). Kale surlarının yapımında kullanılan çimento malzemesi Yanarsu Dağı kuzeyinde yüzeyleyen jipsli yapıdan elde edilmektedir. Dünyada çimento hammaddesinin bu bölgede yaşayan medeniyetler tarafından keşfedildiği de bilinmektedir (Diamond, 2016).

Yörede kırsal yerleşmelerde bu yapı malzemesini sık görmek mümkündür. Bölgede Cas (Cês) adı ile bilinen ve çimento hammaddesi olarak kullanılan malzeme küre denilen ateş ocaklarında ısıtılıp, daha sonra dövülerek toz haline getirilmektedir. Sonraki aşamada ise kıls denilen katkı malzemesi karıştırılarak çimento harcı elde edilmektedir. Yörede bu şekilde hazırlanan çimento hammaddesi son 20 yıla kadar kullanılmıştır.

Figür 5

Erzen Bölgesi'nin En Büyük Tarihi Yerleşmesi Olan Erzen Şehri'nin Kalıntıları. A) Taylor, (1865)'e Göre (S.26) Erzen Şehri (Arzan İmparatorluğu) Yerleşme Planı, B) Erzen Şehri C) Üzerinde Tarım Yapılan Şehir e Çevresindeki Toprak Kanal, D) ve G) Yanarsu Çayı Kıyısında Yer Alan Amfitiyatro, E Ve F) Erzen Şehri Kale Burçları ve Surları / Ruins of Erzen City, The Largest Historical Settlement in Erzen Region. A) Erzen City (Arzan Empire) Settlement Plan According to Taylor (1865, P. 26), B) Erzen City C) The City in Which Agriculture is Carried out and the Surrounding Earth Channel D) And G) Amphitheatre on the Banks of Yanarsu Stream, E) And F) Erzen City Castle Bastions and Walls

Erzen Şehri, bölgedeki diğer tarihi yerleşmelerden farklı olarak 2-3 bin kişilik bir açık hava tiyatrosuna sahiptir. Kalenin kuzey ucunda akarsu kıyısına kurulmuş olan bu tiyatro yakın zamana kadar sağlam iken son yıllarda taşların sökülmesi ve bakımsızlık nedeniyle tahrip olmuştur (Fig. 5 d). Yaklaşık 150 yıl öncesinde surlar ve kale içi yapılarının belirgin olduğu Erzen Şehri, günümüzde tarım arazisine dönüştürülmüştür (Fig. 5).

Bozhüyük (Teliba), Yanarsu Çayı Vadisi'nde, Erzen Kalesi kuzeybatısında, Erzen'e 1 km uzaklıkta Yanarsu Çayı'nın ikinci en yüksek taraçası üzerinde kurulmuştur (Fig. 2). Garzan Ovası'nın suyunu drene eden Kuruka Dere kenarında kurulan bu höyük 15 m yüksekliğinde, 200-250 m çapında ve üzerinde aynı adla kurulmuş olan köyün varlığı nedeniyle de yaşayan bir höyük konumundadır (Fig. 4). Höyük ile ilgili fazla arkeolojik buluntu olmamakla birlikte Kalkolitik Dönem'e (MÖ 5000-3000 arası) ait olduğu bilinmektedir. Erzen Bölgesi'nde yapılan çalışmalara göre bu dönemin en önemli yerleşmeleri Bozhüyük (Teliba) ve Çayırılı (Siirtan-Searta) höyükleridir (Tanındı ve ark., 2004).

Bozhüyük köyü, höyük üzerinde varlığını sürdürmekte olup son yıllarda meskenlerin yenilenmesi ile höyük tahrip edilmiştir. Höyük üzerinde köyün varlığı arkeolojik kazıların yapılmasını engellediği gibi mevcut tarihi yapının bozulmasına da neden olmaktadır. Kısaca Bozhüyük köyü tamamen Kalkolitik yerleşmesi üzerine kurulmuş olup, yaklaşık 7000 yıllık kültür tabakaları tahrip edilmiş ve köy evlerinin altında kalmıştır (Tanındı ve ark., 2004).

Yanarsu Çayı Vadisi'nde yer alan Yeşilyurt, yörede Golamasiya olarak adlandırılan ve günümüzde Oyuktaş köyü Yeşilyurt Mezrası'nın üzerinde kurulduğu alana karşılık gelmektedir (Fig. 7). Çevik, (2008) tarafından Erzen Şehri, Golamasiya ile batısında yer alan ve yöre halkı tarafından "Şey Bace" olarak adlandırılan, vadi tabanına göre 100 m yüksekte yer alan kalenin de içerisinde bulunduğu alan olarak kabul edilmektedir. Erzen Kalesi'nin kurulduğu alan ve çevresindeki yapılar dikkate alındığında, tarihi Erzen Şehri'nin Yunuslar köyü kuzeyindeki alan

olduğu görülmektedir. Bu alanda büyük bir açık hava tiyatrosunun varlığı bu yerleşmenin bölgenin en büyük yerleşmesi olduğunu göstermektedir.

Oyuktaş köyü kuzeyinde, Yanarsu Çayı kıyısında Yeşilyurt Mezrası'nın kurulduğu alan ile yerleşmenin güneyinde akarsu kıyısına kadar çok geniş bir alanda tarihi yerleşmeye ait kalıntılar görülmektedir. Bölge genelinde olduğu gibi bu yerleşmeye ait kalıntılar temizlenerek tarihi yerleşme alanları tarım arazisine dönüştürülmüştür (Fig. 7a). Erzen Şehri'nden sonra bölgedeki en büyük tarihi yerleşme merkezi olarak kabul edilen bu yerleşme alanı içerisinde yer alan, balıkları kutsal sayılan tarihi havuz günümüze kadar varlığını korumuştur (Fig. 7c).

Golamasiya'nın Kozluk güneyinde, Yanarsu Çayı'nın yatağının genişlediği ve Siirt üzerinden geçen tarihi yol üzerinde yer alması nedeniyle büyük bir yerleşme olduğu düşünülmektedir. Yeşilyurt Mezrası kuzeybatısında, Yanarsu Çayı kıyısında vadi tabanına göre 150-160 m yüksekte bir mesa üzerinde kurulmuş olan ve yöre halkı tarafından Şeyh Bace olarak adlandırılan; fakat Taylor (1865)'in eserinde Aphum olarak geçen bir tarihi yerleşme bulunmaktadır (Fig. 7b). Çevik, (2008) bu yerleşmeyi Golamasiya'nın kalesi olarak değerlendirmiştir.

Yanarsu Çayı Vadisi'nde yer alan Aphum Kalesi, yaklaşık 45.000 m²'lik genişliğinde, üzeri düz, çevresinde 20 m'lik dikliklerin bulunduğu bir tepe üzerinde kurulmuştur. Bu tepe çevresine göre yüksek ve çok geniş bir alanı görebilen konuma sahiptir. Kale çevresinde 20 m'lik diklik oluşturan kornişlerin varlığı ve çevresinde yüksek eğimli yamaçlar, kalenin güvenliğini artırmıştır. Şehre giriş ve çıkışlar, batıda eğimin nispeten azaldığı alandan yapılmıştır. Aphum Şehri'nin kurulduğu alanın bu konumu, jeopolitik açıdan önemini artırmıştır. Stratejik konumu nedeniyle Aphum'un çevresinde çok sayıda tarihi yerleşme kurulmuştur. Golamasiya'nın da bu dönemde önemli bir merkez olmasında Aphum Kalesi'nin, Golamasiya'nın da bu dönemde önemli bir merkez olmasında etkili olduğu düşünülmektedir. Beşiri güneydoğusunda,

Figür 6

Erzen Şehri Kuzeydoğusunda Yer Alan ve Kalkolitik Dönem'e Ait Olan Bozhüyük (Teliba). Höyük Üzerinde Yapılan Yeni Meskenler Tarihi ve Kültürel Varlıkların Tahrip Olmasına Neden Olmaktadır / Bozhüyük (Teliba) Located at the Northeast of Erzen City and Belonging to the Chalcolithic Period. New Dwellings Built on the Mound Cause Destruction of Historical and Cultural Assets

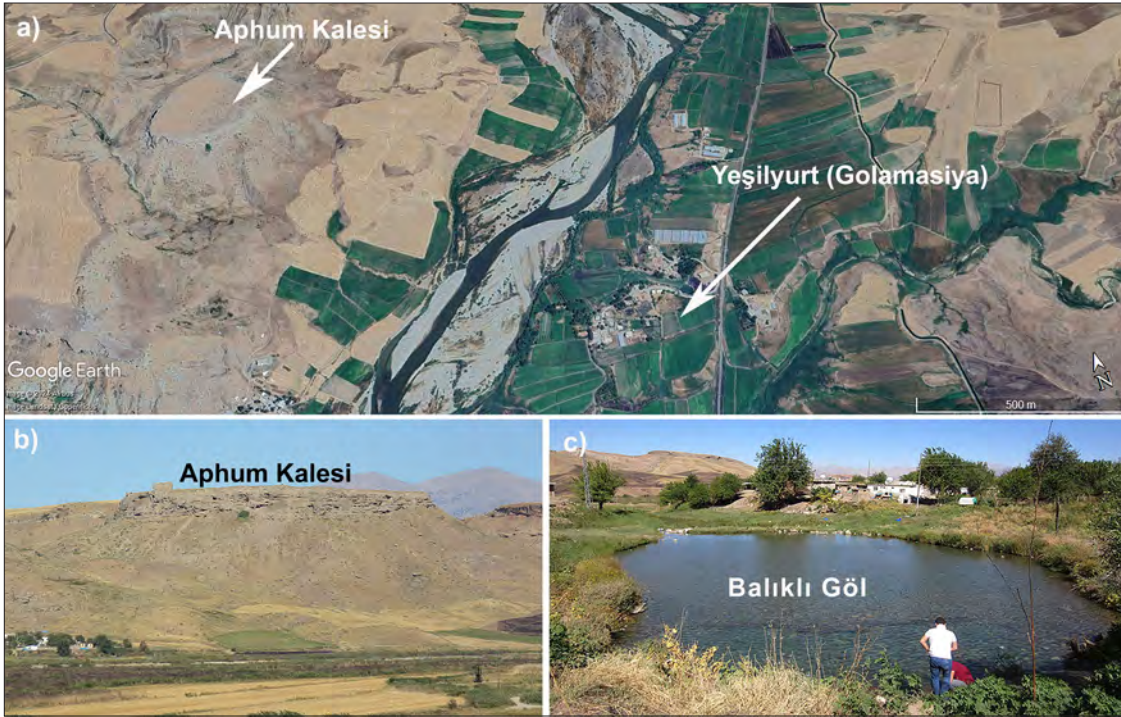
Işıkveren köyünün 1.5 km güneydoğusunda üzerinde jandarma karakolunun bulunduğu tepenin höyük olduğu düşünülmektedir. Bu tepenin batısında Yanarsu Çayı kıyısında yer alan Gündik yerleşmesine atfen höyük, Gündik Höyük olarak adlandırılmıştır. Tepe ağaçlandırılmış ve üzerinde jandarma karakolu bulunduğu için ayrıntılı veri toplanamamıştır. Gündik çevresine göre

10-15 m yüksek ve ortalama 150 m çapında orta ölçekli bir höyük özelliği göstermektedir (Fig. 2; Fig. 8).

Beşiri güneydoğusunda, Beşiri'ye yaklaşık 27 km uzaklıkta Yanarsu Çayı'nın doğu kıyısında yer alan Rıdvan Höyük (Fig. 2; Fig. 9), Ilısu Barajı'nda su tutulması ile sular altında kalmış bir yerleşmedir.

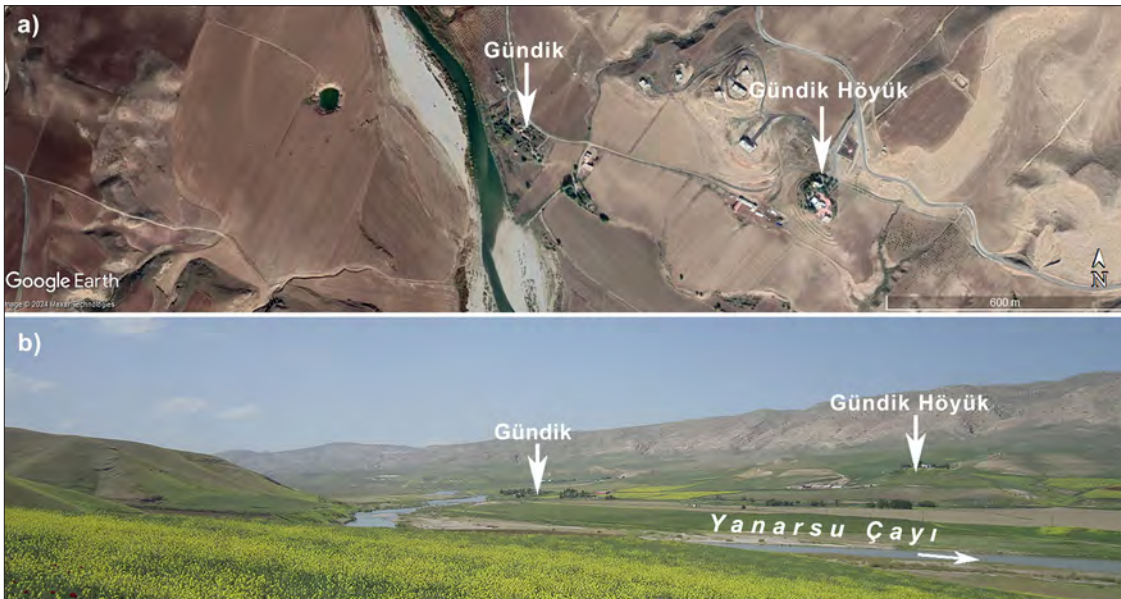
Figür 7

Yeşilyurt (Golamasiya) ve Aphum Tarihi Yerleşmelerinin Lokasyonu (Google Earth Görüntüsü; A). Yeşilyurt Mezrası'nda Yer Alan Tarihi Balıklı Göl (C) Çevresindeki Yeşilyurt (Golamasiya) (A) ve Kuzeybatısında Yer Alan Tarihi Aphum Kalesi (B) / Location of Yeşilyurt (Golamasiya) and Aphum Historical Settlements (Google Earth Image; A). Yeşilyurt (Golamasiya) (A) Around the Historical Balıklı Lake (C) in Yeşilyurt Hamlet and the Historical Aphum Castle (B) in the Northwest

Figür 8

Gündik Mahallesi Doğusunda Yer Alan Gündik Höyük (Google Earth Görüntüsü; A). Gündik Mahallesi'nin 500 M Doğusunda Yer Alan Gündik Höyük (B) / Gündik Mound Located East of Gündik Neighborhood (Google Earth Image; A). Gündik Mound Located 500 M East of Gündik Neighborhood (B)

Figür 9

Yanarsu Çayı Doğu Kıyısında Yer Alan ve Baraj Suları Altında Kalan Rıdvan Höyük / *Rıdvan Mound Located on the East Bank of Yanarsu Stream and under the Dam Waters*

Garzan Ovası'nın Güneyindeki Tarihi Yerleşmeler

Garzan Ovası güneyinde, dağlık alan ile ova geçişinde, Batman-Siirt karayolu çevresinde 20'den fazla tarihi yerleşme bulunmaktadır (Fig. 2). Bir bölümü buluntu yeri olarak adlandırılan bu yerleşmelerin en büyük olanları kısaca değerlendirilmiştir. Çakıllı (Grezerin/Altın Tepesi) Höyük, Beşiri-Kurtalan karayolu üzerinde yer alan Çakıllı köyü doğusunda yer almaktadır. Çevresine göre 3-5 m yüksek, 120 X 80 m boyutlarında olan höyük, yöre halkı tarafından Grezerin olarak adlandırılmaktadır (Fig. 2, 10). Höyüğün üzeri düz ve fazla yüksek olmadığı için yöresel olarak Altın Tepesi anlamında Grezerin adı kullanılmaktadır. Çakıllı Höyüğü, doğu ve batısında su kaynaklarının bulunduğu bir alanda hem ulaşım yolu üzerinde hem de verimli tarım arazilerine hâkim bir konumda kurulmuştur. Tescilli olmadığı ve fazla yüksek olmadığı için fazla bilinen bir höyük değildir. Bu nedenle her geçen gün tahrip edilmektedir.

Çayırılı (Siirtan) Höyük, Garzan Ovası güneyinde Batman-Kurtalan karayolu üzerinde, Kurtalan'a 10 km uzaklıkta bulunmaktadır. Çayırılı Höyüğü, çevresine

göre 12-15 m yükseklikte olup iki farklı yükselti basamağından oluşmaktadır. İlk basamak çevresine göre 5 m yüksek ve bu yükseltide höyüğün çapı 300 m'yi bulmaktadır. İkinci basamak çevresine göre 12-15 m yüksekliğinde olup bu yükseltide höyüğün çapı 150 m'yi bulmaktadır. Höyük üzerinde ve doğu yamaçlarda Çayırılı köyü bulunmaktadır (Fig. 11).

İlk olarak Kalkolitik Dönem'de yerleşilen höyük, günümüzde de Çayırılı köyü tarafından kullanılmaktadır. Höyüğün batı yamacı dışındaki yamaçları yerleşmeler tarafından işgal edilmiştir. Batı yamaçlarda eğim fazla olduğu için mesken yapımına uygun değildir. Höyük, üzerine yapılan iki katlı ev, su deposu ve yol yapımı ile tahrip edilmiştir (Tanındı ve ark., 2004). Bu höyük Yanarsu Dağı'nı ikiye ayıran akarsuyun Garzan Ovası'na açıldığı alanda kurulmuştur. Höyük çevresinde su kaynaklarının bolluğu ve Garzan Ovası üzerinde kurulmuş olması yerleşmenin uzun dönem kullanılmasını sağlamıştır. Günümüzde de bu alanda su kaynaklarının varlığı, verimli tarım arazilerinin genişliği yerleşmenin devamlılığını sağlamaktadır.

Figür 10

Beşiri Kurtalan Karayolu Üzerinde Yer Alan Çakıllı Köyü Doğusundaki Çakıllı (Grezerin) Höyük (Google Earth Görüntüsü) / *Çakıllı (Grezerin) Mound (Google Earth Image) to the East of Çakıllı Village on the Beşiri Kurtalan Highway*

Figür 11

Garzan Ovası Güneyinde Yer Alan ve Üzerinde Yerleşmelerin Bulunduğu Çayırılı (Siirtan) Höyük / *Çayırılı (Siirtan) Mound Located to the South of Garzan Plain and has Settlements on it*

Çayırılı'nın doğusunda Konakpınar - Gürgöze arasında ve Kurtalan'a yaklaşık 3 km mesafede yer alan höyük Mağrip Höyük olarak bilinmektedir (Fig. 12). Karayolunun 300 m altında yer alan höyük diğerleri gibi fazla tahrip edilmemiştir.

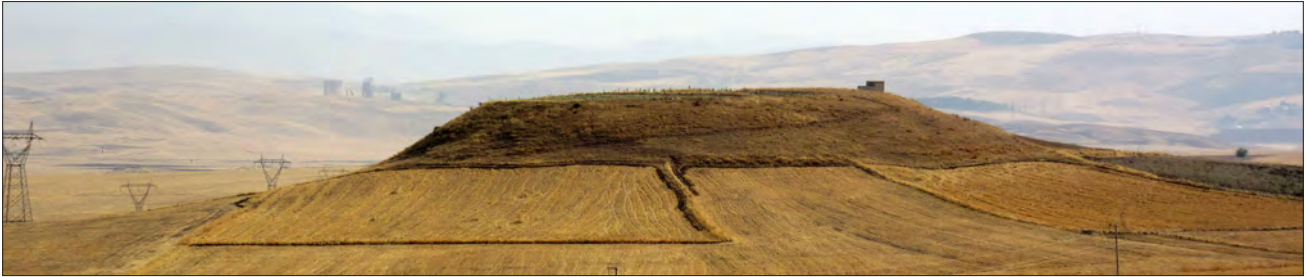
Beykent Kalesi, Kurtalan'ın 6 km güneyinde yer alan Beykent köyünde bulunmaktadır. Kale ile ilgili detaylı araştırma yapılmamış olmakla birlikte Bizans döneminde gözetleme amaçlı veya karakol olarak kullanıldığı değerlendirilmektedir. Oldukça geniş alan kaplayan kalenin surları tamamen yıkılmış olup bazı alanlarda tuğla duvarlar bulunmaktadır (Fig. 2-13). Diyarbakır'dan gelip Siirt'e giden tarihi yol güzergahı üzerinde kurulan kalenin, Bizans-Sasani ve Bizans-Arap savaşlarında kullanıldığı düşünülmektedir.

Garzan Ovası'nın Kuzeyindeki Yerleşmeler

Garzan Ovası kuzeyinde de ova ile dağlık alan arasında çok sayıda tarihi yerleşme yeri bulunmaktadır. Ancak bu yerleşmelerden Garzan dışındakileri fazla bilinmemektedir. Erzen Bölgesi'ndeki ikinci tarihi kale yerleşmesini Eski Garzan yerleşmesi oluşturmaktadır. Yanarsu köyü kuzeyinde Eski Garzan-Reşan Antiklinali üzerine kurulmuş olan bu tarihi kale, bölgeye hâkim bir konumdadır (Fig. 14). Yakın döneme kadar kullanılan bu yerleşme, idari merkezin Kayabağlar'a oradan da Kurtalan'a taşınmasıyla birlikte terk edilerek güneyde ulaşımı daha kolay olan yamaçlara taşınmış ve Yanarsu adını almıştır.

Figür 12

Konakpınar ve Gürgöze Arasında Yer Alan Mağrip Höyük / *Mağrip Mound Located between Konakpınar and Gürgöze*

Figür 13

Kurtalan Güneyinde Yer Alan, Beykent Yerleşmesi Güneyinde, Garzan Dağı Üzerinde Hakim Tepe Üzerine Kurulmuş, Beykent Kalesi. Kale, Surları Tamamen Yıkılmış Harabe Durumundadır / *Beykent Castle, Located to the South of Kurtalan, Built on A Dominant Hill on Garzan Mountain, South of Beykent Settlement. The Castle is in Ruins with its Walls Completely Destroyed*

Figür 14

Garzan Ovası Kuzeyinde Yer Alan Yanarsu Köyü Kuzeyinde Eski Garzan Antiklinali Üzerinde Kurulan Eski Garzan Kalesi / *Old Garzan Castle, Built on the Old Garzan Anticline to the North of Yanarsu Village, North of Garzan Plain*

Erzen Bölgesinde Bilinmeyen Tarihi Yerleşmeler

Erzen Bölgesi'nde Bilinmeyen Tarihi Yerleşmeler kalıntısı bulunmaktadır (Sunkar ve ark., 2015). Bunlar, höyük formunda olmadıkları için belirgin değildir. Sunkar (2017), Erzen (Garzan) Bölgesi'nde jeomorfolojik gözlemlere göre önceki çalışmalarda geçmeyen 8'i höyük özelliğinde, 13'ü yamaç, tepe ve tarla gibi alanlarda yer alan toplam 21 tarihi yerleşme alanı belirlemiştir (Tablo 1; Fig. 2). Ayrıca Yeşilyurt Mezrası'nın kuzeybatısında yer alan Aphum Kalesi'nin tescillenmesi için girişimlerde bulunmuştur. Bilinmeyen tarihi yerleşmelerin sayısı çok fazla olduğundan bu çalışmada önemli görülenler değerlendirilmiştir. Kurtalan ve Kayabağlar arasında yer alan Bıstantıl ve Sukkarya yerleşmelerinin, bu tarihi yerleşmelerden en büyükleri ve önemlileri olduğu değerlendirilmektedir. Bunların dışında bölgede çok sayıda kayıp tarihi yerleşmenin bulunduğu bilinmektedir (Tablo 1).

Kayabağlar beldesi güneyinde, yaklaşık 100 dönümlük bir alanda yerleşme kalıntılarına rastlanılan saha, yöre halkı tarafından Bıstantıl (Bostanlı Tepe) olarak adlandırılmıştır. Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesindeki Kültür Varlıkları Koruma Genel Müdürlüğü'nün kayıt listesinde yer almayan bu yerleşme alanı beşerî faaliyetler nedeniyle tahrip edilmiştir. Yerleşmenin bir bölümü tarım arazisine dönüştürülürken, kaçak kazılarla taştan yapılmış temel duvarlar ortaya çıkmıştır (Sunkar ve ark., 2015; Fig. 15).

Karstik plato yamacında kurulan Bıstantıl'da meskenlerin büyük bölümü taştan yapılmıştır. Ova ile yamaç arasında kurulan yerleşmede hâkim ekonomik faaliyet tarımdır. Kaçak kazılarda ortaya çıkan fosilleşmiş buğday kalıntıları bu görüşü desteklemektedir. Yerleşme kalıntılarının oldukça geniş alanda görülmesi yerleşmenin çok geniş alana yayıldığını göstermektedir. Bıstantıl ile doğusunda

yer alan Sukkarya arasında 3 km'lik bir mesafe bulunmaktadır. İki yerleşmenin birbirine çok yakın olması aynı dönemde kurulmuş ve muhtemelen birbiriyle ilişkili olduklarını göstermektedir.

Kurtalan'ın kuzeyinde Gedikbaşı ve Kayabağlar arasında yerleşme ve kültürel kalıntılarının olduğu alan, Sukkarya yerleşmesine karşılık gelmektedir (Fig. 16). Sukkarya yerleşmesinin büyük bir bölümü Kurtalan Çimento Fabrikası'nın işletme alanı içerisinde yer almaktadır. Bu yerleşmenin, malzeme alımı nedeniyle tahrip edildiği görülmektedir. Çimento Fabrikası'nın kuzeyinde, alçak karstik plato üzerinde kurulan Sukkarya'da, içme suyu muhtemelen batısında yer alan dolin tabanında oluşan gölden temin edilmiştir. Yerleşme kalıntıları yaklaşık 80.000 ve 100.000 m²'lik bir alana yayılmış durumdadır.

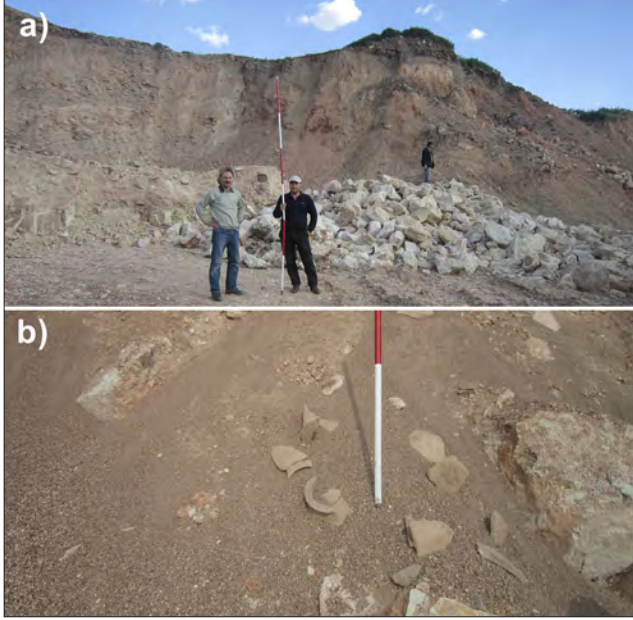
Figür 15

Kayabağlar Güneyinde Garzan Ovası'na Geçişte Kurulmuş Olan Bıstantıl Yerleşmesi (A). Bu Yerleşme Alanında Kaçak Kazılar Sonucunda Eski Yerleşmelere Ait Kalıntılar Çıkmıştır (B) / *Bıstantıl Settlement Established at the Transition to Garzan Plain in the South of Kayabağlar (A). As A Result of Illegal Excavations in This Settlement Area, Ruins Belonging to Old Settlements were Found (B)*

Figür 16

Kurtalan Çimento Fabrikası İşletme Sahasında Kalan ve Büyük Bölümü Tahrip Edilen Tarihi Sukkarya Yerleşmesi (A). Hammadde Alımı İle Üstteki Dolguların İçerisinde Çıkan Çanak, Çömlek Parçaları (B) / *Historical Sukkarya Settlement, Which Remained in the Kurtalan Cement Factory Operation Area and was Largely Destroyed (A). Pottery Pieces Found in the Upper Fillings due to Raw Material Intake (B)*

Geniş alana yayılmış olması, Sukkarya'nın muhtemelen Orta Çağ dönemine ait ve Garzan Bölgesi'ndeki kayıp yerleşmelerden biri olduğunu düşündürmektedir (Sunkar ve ark., 2015). Arazi çalışmalarında yerleşme harabeleri içerisinde yangın izlerini gösteren tabakalar görülmüştür. Bu nedenle yerleşmenin büyük bir istila veya savaş sonrasında yakılarak yok olduğu değerlendirilmektedir.

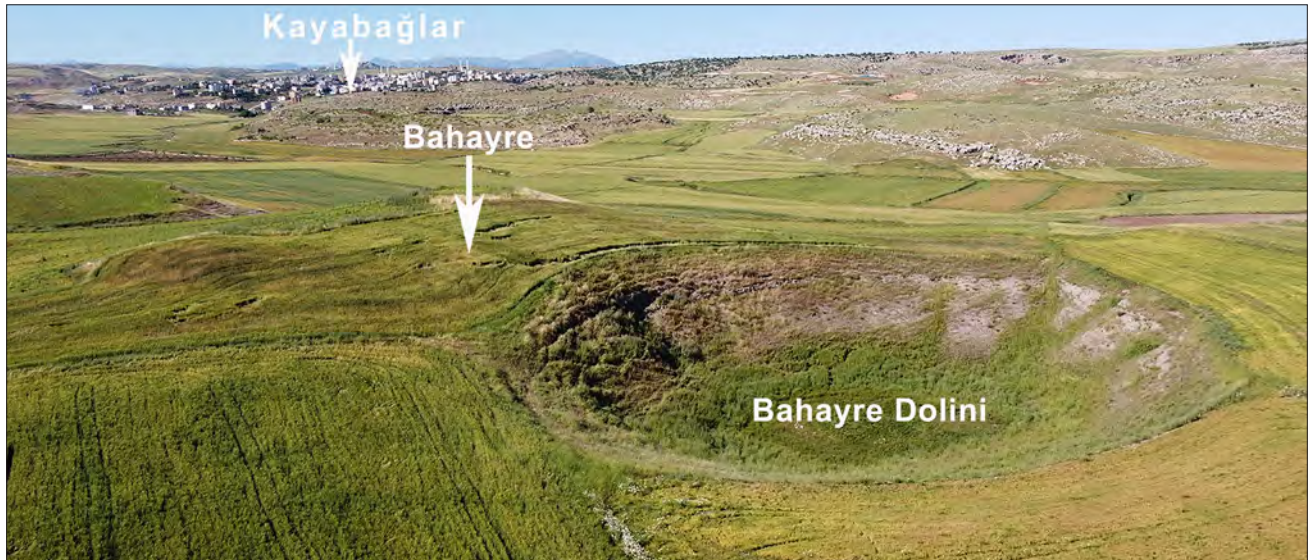
Bahayre yerleşmesi, Kurtalan'ın kuzeybatısında Kayabağlar'ın güneyinde yer almaktadır (Fig. 17). Bahayre yerleşmesinin, güneyinde yer alan dolin tabanında oluşan göl ve kuzeyindeki akarsuya bağlı olarak bu alana kurulduğu düşünülmektedir. Tipik höyük formu belirgin olmamakla birlikte, kurulmuş olduğu alanda bir miktar dolgu malzemesi bulunmaktadır. Bu alandaki tarihi yerleşme terk edilmiş olup varlığı yörede yaşayan yaşlı insanlar dışında başka kimse tarafından bilinmemektedir. Tarihi yerleşme formu fazla belirgin olmadığı için kaçak kazılarla tahrip edilmektedir.

Sivri Tepe (Gretij), Kayabağlar yerleşmesinin batısında ve Bahayre yerleşmesi kuzeyinde az yüksek bir tepe üzerinde yer almaktadır (Fig. 18). Ovanın kuzeyinde, çevresine göre en yüksek tepe üzerine kurulduğu için yöresel olarak Sivri Tepe anlamına gelen Gretij ismi verilmiştir. Bu yerleşme akarsu boylarındaki höyükler gibi belirgin olmayıp yarı höyük formunda tarihi bir yerleşme alanı olarak kullanılmıştır. Gretij yerleşmesi, Kozluk üzerinden gelip Siirt'e bağlanan eski yolun üzerinde yer almaktadır. Bu ulaşım hattının önemini yitirmesi veya yerleşmenin içme suyunu sağlayan kaynağın kurumasıyla, yerleşmenin su kaynaklarına yakın alanlara taşındığı düşünülmektedir.

Ballıkaya, Garzan Ovası kuzeyinde Eski Garzan-Reşan Antiklinali güney yamaçlarında yer alan Ballıkaya köyü doğusunda yer almaktadır. Tarihi Ballıkaya, ovaya doğru uzanan bir sırtın ucunda, çevreye hâkim bir konuma sahiptir. Bu yerleşme sırtın ucunda kurulduğu için höyük yapısı ancak yandan bakıldığında belirgin olarak görülebilmektedir (Fig. 19). Erzen Bölgesi'ndeki bütün tarihi yerleşmelere yönelik detaylı arkeolojik çalışmalar tamamlanmamış olduğundan, tarihi yerleşmelerin tamamı ile ilgili yeterli veri bulunmamaktadır.

Figür 17

Kayabağlar Güneyinde Yer Alan Tarihi Bahayre Yerleşmesi / *Historical Bahayre Settlement Located in the South of Kayabağlar*

Figür 18

Kayabağlar Batısında Yer Alan Tarihi Sivri Tepe (Gretij) Yerleşmesi (Google Earth Görüntüsü) / *Historical Sivri Tepe (Gretij) Settlement Located in the West of Kayabağlar (Google Earth Image)*

Figür 19

Ballıkaya Köyü Batısında Bir Sırtın Üzerinde Kurulmuş Höyük Formu Belirgin Olan Ballıkaya / *Ballıkaya, Which has A Distinct Mound Form Established on A Ridge in the West of Ballıkaya Village*

Bu nedenle incelenen alanda yer alan tarihi yerleşmelerin tamamı ile ilgili detaylı değerlendirme yapılamamıştır. Örneğin, Yanarsu kıyısında yer alan ve üzerinde bir yerleşmenin olduğu Rıdvan Höyük'te, Kurtalan'ın batısında üzerinde tarım yapılan Kurtalan Höyük gibi tarihi yerleşmelerin varlığı bilinmekte birlikte detaylı araştırma yapılmamıştır (Fig. 20). Tarihi yerleşmelerin bu özellikleri ve Ilısu Baraj Gölü suları altında kalma durumları dikkate alınarak genel hatlarıyla değerlendirilmiştir.

Diğer Höyük ve Tarihi Yerleşme Alanları (Harabe, Tepe, Yamaç ve Tarla)

Erzen Bölgesi çok geniş ve geçmişte çok sayıda yerleşmenin kurulduğu bir alan olması nedeniyle tespit edilen yerleşmeler dışında bazı lokasyonlarda araziye gizlenmiş sınırlı sayıda eski yerleşme yerlerinin olabileceği de düşünülmektedir. Örneğin, Yeşiloba, Tepecik, Uluköy ve Beykent köyleri ve çevresinde yer

alan tarihi yerleşme alanları fazla belirgin olmadığı için bu alanlar üzerine değerlendirme yapılmamıştır. Bölge genelinde höyük formu dışında farklı alanlarda tarla ve yamaçlar üzerinde yerleşme kalıntılarına rastlamak mümkündür. Kurtalan'ın güneyindeki dağlık alanda, yamaçta yer alan Beykent Harabeleri bunlara tipik örnek oluşturmaktadır (Fig. 21). Beykent köyü çevresinde kale ve harabe yapıları dışında Boran ve ark., (2004) tarafından kaya mezarları da bulunmuştur. Bu tip yerleşmeler çok ayrıntılı arazi gözlemleri veya uydu görüntülerinin incelenmesi sonucunda görülebilmektedir. Beşiri doğusunda, İkiköprü Boğazı doğu yamaçları üzerinde yer alan harabe bu tip eski yerleşmelerden biridir (Fig. 22). Bu alan dışında Kurtalan yakın çevresinde de benzer çok sayıda yerleşme alanı bulunmaktadır. Bölgede eski harabe, tepe ve yamaç yerleşmeleri çok fazla olduğundan sadece birkaç örnekle yetinilmiştir.

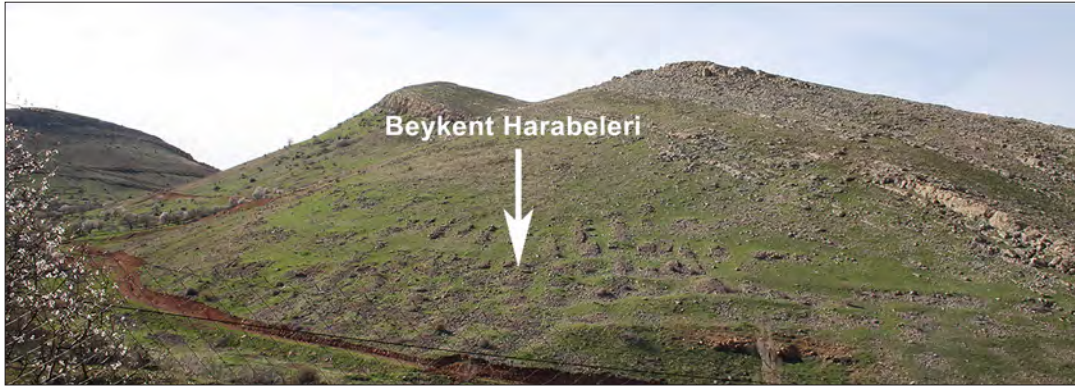
Figür 20

Kurtalan Batısında Yer Alan Kurtalan Höyük (Mısıriç) / *Kurtalan Mound (Mısıriç) Located in the West of Kurtalan*

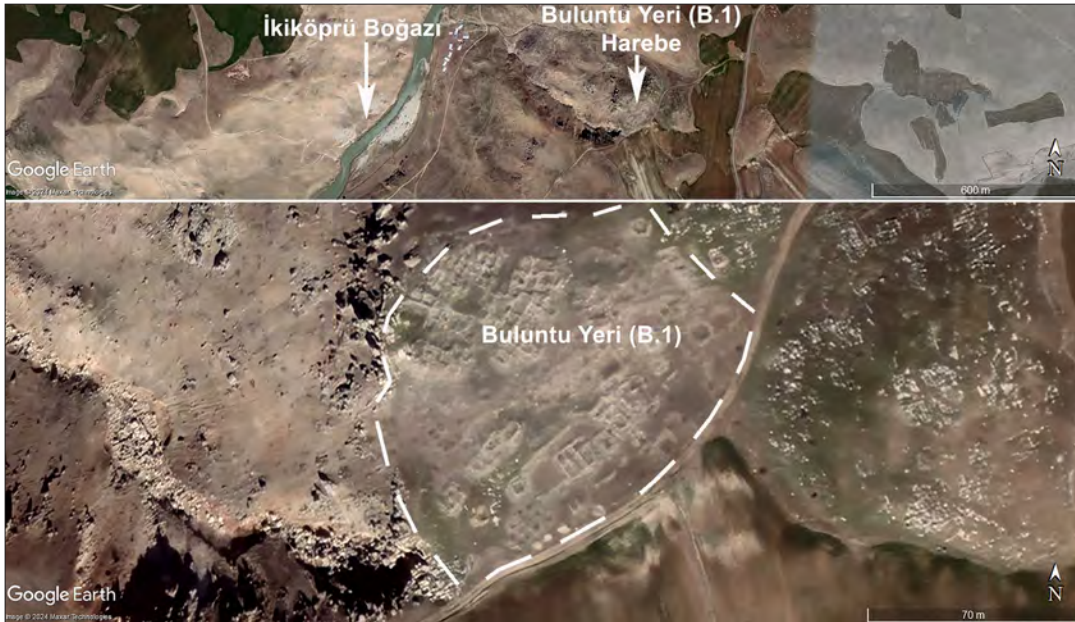

Figür 21

Kurtalan Güneyinde, Beykent Kuzeyindeki Beykent Harabeleri / *Beykent Ruins in the South of Kurtalan and North of Beykent*

Figür 22

İkiköprü Doğu Yamaçları Üzerinde Yer Alan Harabe Görünümlü Eski Yerleşme Alanı (Buluntu Yeri, B.1) / *Ruined Old Settlement Area on the Eastern Slopes of İkiköprü (Finding Location, B.1)*

Kurtalan çevresinde yer alan Tangerife ve Cıbeyl ile Kayabağlar kuzeyinde kalan Uluköy ve Kesre (Comaniye) kültürel miras açısından değerli eski yerleşme alanlarıdır. Bu yerleşmeler oldukça geniş alana yayılmış ve yüzeyde çok sayıda buluntunun görüldüğü alanlardır. Bu özellikleri ve tescillenmedikleri için kaçak kazılarla tahrip edilmektedir.

Erzen (Garzan)

Bölgesi'ndeki (Siirt) Tarihi Yerleşmelerin

Yok Olmasında Fiziki ve Beşerî Faktörlerin Etkisi

Erzen Bölgesi'nin Fiziki Coğrafya özellikleri, yerleşmelerin bu alanda kurulmasını olumlu şekilde etkilemiştir. Bölge konumu, iklimi, verimli tarım arazileri, su kaynakları, ulaşım ve ticaret nedeniyle tarihin ilk dönemlerinden beri yerleşme için tercih edilen bir alan olmuştur. Arkeolojik bulgular, bölgenin yerleşme tarihinin Çayönü kadar eskiye gittiğini göstermektedir. Bölge coğrafi konumu nedeniyle tarih boyunca Doğu Anadolu ile Güneydoğu arasında önemli yol güzergahları üzerinde

yer almıştır. Garzan Havzası'nın kuzey ve güneyinde yer alan KB-GD doğrultusunda uzanan dağlar, bu doğrultuda ulaşımı olumsuz etkilemiştir. Ancak Yanarsu Çayı tarafından açılan boğazlar, Doğu Anadolu ile olan bağlantıyı kolaylaştırmıştır. Bölge, Van Gölü ile Bitlis çevresindeki obsidyen yataklarının varlığı nedeniyle, bu kaynağın güneye taşınmasında önemli bir görev üstlenmiştir. Tüm bu olumlu şartlar tarihin her döneminde insanların bu bölgeye yerleşmesini sağlamıştır.

Fiziki ortam şartları açısından bölgenin yerleşmeye uygun olmasıyla birlikte, uygun olmayan lokasyonlarda kurulan yerleşmeler zamanla ortadan kalkmıştır. Bu durum üzerinde jeolojik ve jeomorfolojik özellikler ile hidrografik etkilerin belirgin olduğu görülmektedir. Savaş ve istilalar ise beşerî faktörlerin etkisine örnek oluşturmaktadır (Sunkar, 2017). Son yıllarda tarihi yerleşmelerin tarım arazilerine dönüştürülmesi, yerleşme, yol ve baraj yapımı ile tahrip edilmesi de beşerî etkilere örnektir.

Bu çalışma, Erzen Bölgesi'nin Holosen'den sonra yerleşmeye açılmasına rağmen, bazı dönemlere ait yerleşmelerin (günümüzden önce 5-8 bin yılları arası ve Orta Çağ Dönemi) bulunmayışı veya yok olmaları dikkate alınarak hazırlanmıştır. Ilısu Baraj Gölü alanında yapılan arkeolojik araştırmalarda kale, kayalık alan yerleşmesi ve kaya konutlarının bulunduğu alanlarda Orta Çağ Dönemi'ni temsil eden arkeolojik verilere ulaşılmıştır (Kozbe ve ark. (2016). Bu verilere göre bölge genelinde bu döneme ait yerleşmelerin daha korunaklı alanları tercih ettiği anlaşılmaktadır. Ancak Garzan Ovası ve çevresinin daha düz ve doğal savunma açısından zayıf olması bu dönem yerleşmelerinin daha sınırlı olduğunu göstermektedir.

Erzen (Garzan) Bölgesi'ndeki (Siirt) Tarihi Yerleşmelerin Yok Olmasında

A-Fiziki Faktörlerin Etkisi

Erzen Bölgesi'ndeki tarihi yerleşmelerin yok olması veya terk edilmesinde fiziki faktörlerden jeolojik, jeomorfolojik, meteorolojik, klimatolojik ve hidrografik faktörler etkili olmuştur. Bölgedeki tarihi yerleşmelerin ortadan kalkmasında toprak ve bitki örtüsü özelliklerinin etkisi yoktur. Erzen Bölgesi'ndeki tarihi yerleşmeler önemli ulaşım yolları ve akarsu vadileri boyunca kurulmuştur (Fig. 2). Yerleşmelerin bu konumu dikkate alındığında dağlık alanların eteklerinde deprem, vadi boylarında sel ve taşkınların etkili olduğu görülmektedir (Sunkar, 2017). İkiköprü ile Dicle Vadisi arasında Yanarsu Çayı Vadisi'nde Sumaki Höyük (Erim Özdoğan ve Sarıaltun, 2011; Sarıaltun, 2021), Çemialo Sırtı (Erim

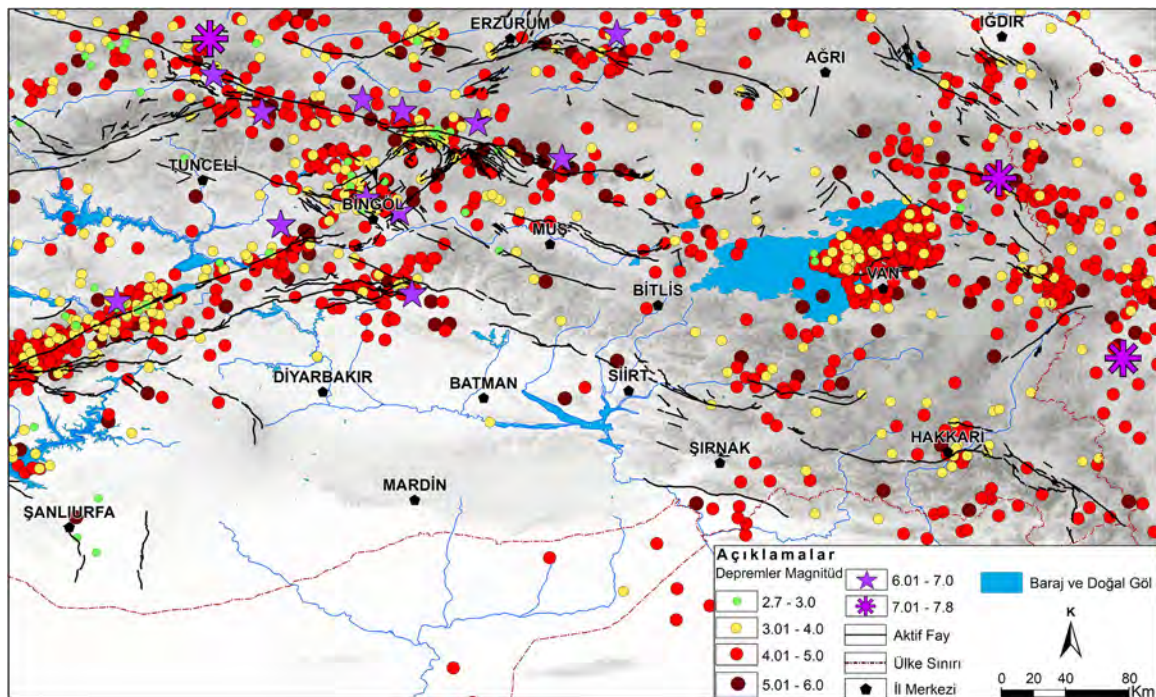
Özdoğan ve Gündüzalp, 2018) ile Gre Amer'de (Pulhan ve Blaylock, 2018) yapılan arkeolojik kazılarda sel ve taşkınların izlerine rastlanılmıştır. Karadoğan, (2018) da, özellikle Çemialo Sırtı'nda kültür katmanlarını örten 1m kalınlığındaki sel ve taşkın dolgularının varlığından söz etmektedir. Bu yerleşmelerden Sumaki Höyük alçak plato üzerinde kurulmuş olduğundan sel ve taşkınlardan etkilenme olasılığı diğer yerleşmelerden çok düşüktür. Fakat Çemialo gibi alçak taraçalar üzerinde kurulan yerleşmeler sel ve taşkınlardan daha fazla etkilenmiştir.

Bölge genelini kapsayan tektonik harita dikkate alındığında fayların yoğun olduğu görülmektedir. Erzen Bölgesi'nin aktif faylara yakın olması, bölgede meydana gelen şiddetli depremlerden etkilenmesine neden olmaktadır (Fig. 23).

Tarihi yerleşmelerin yapıldığı malzeme dikkate alındığında, orta şiddetli depremlerden olumsuz etkilenmeleri kaçınılmazdır. Bölge genelinde yapılan arkeolojik kazılarda bazı meskenlerin deprem sonucunda yıkılmış olduğunun belirlenmesi, bu görüşü desteklemektedir. Siirt ve çevresinde meydana gelen şiddetli depremlerde bölgedeki yerleşmeler tahrip olmuş, can ve mal kayıpları yaşanmıştır. Son yüzyılda Siirt il merkezine uzaklığı 100 km yarıçaplı bir daire içinde kalan alanda çok sayıda orta şiddetli deprem yaşanmıştır (Tablo 2). Siirt çevresinde çok şiddetli depremler görülmesine de orta şiddetli depremler kırsal konutlarda hasara neden olabilmektedir. Bölgede kırsal yerleşmelerde kullanılan yapı malzemeleri dikkate alındığında magnitüdü ≥ 5 depremlerin bölge için önemli olduğu görülmektedir.

Figür 23

Güneydoğu Anadolu'da Aletsel Dönemde (1900-2024) Meydana Gelen Depremler ve Aktif Faylar (Faylar, Emre ve ark., 2013)'den, Deprem Verileri USGS 2024'den Alınmıştır / *Earthquakes and Active Faults that Occurred in the Instrumental Period (1900-2024) in Southeastern Anatolia (Faults, from Emre et al., 2013)., Earthquake Data From USGS 2024)*

Tablo 2

Siirt İl Merkezine 100 km Yarıçapındaki Daire İçerisine Kalan $M_w \geq 5$ Depremler (1900-2024, Kaynak: KOERİ, 2024) / *Earthquakes with $M_w \geq 5$ within a 100 km radius of Siirt City Center (1900-2024, Source: KOERİ, 2024)*

Tarih	Zaman	Enlem (K)	Boylam(D)	Derinlik (km)	Magnitüd	Lokasyon
03.05.1903	00:00	38.70	41.50	30	5,2	Soğucak (Muş)
03.06.1907	06:46	38.70	41.50	30	5,3	Soğucak (Muş)
27.01.1913	19:38	38.73	42.23	10	5,5	Yolağzı (Bitlis)
25.07.1924	21:39	38.00	43.00	30	5,2	Çılga-Çatak (Van)
15.10.1929	04:45	38.00	42.00	30	5,2	Dereyamaç-Aydınlar (Siirt)
02.12.1941	05:02	37.50	41.00	30	5,3	Yenilmez-Savur (Mardin)
29.07.1945	08:56	38.00	43.00	30	5,2	Çılga-Çatak (Van)
28.06.1965	23:27	38.00	41.30	33	5,4	Eskihamur-Beşiri (Batman)
27.04.1966	19:48	38.14	42.52	28	5,2	Ekintepi-Hizan (Bitlis)
02.05.1966	23:12	38.10	42.50	50	5,0	Oymapınar-Hizan (Bitlis)
11.06.1968	06:09	38.15	42.85	53	5,1	Bahçesaray (Van)
30.08.1973	07:36	42.75	41.50	45	5,0	Bantköy-Pervari (Siirt)
14.02.1995	11:13	37.75	42.96	10	5,4	Sarıyaprak-Pervari (Siirt)
15.11.2000	15:05	38.28	42.94	48	5,2	Kurultu-Gevaş (Van)
14.06.2012	05:52	37.24	42.42	5,0	5,5	Yeniköy-Silopi (Şırnak)
03.12.2020	05:45	37.94	41.70	9,10	5,2	Kurtalan (Siirt)

Bölge çevresindeki aktif fayların şiddetli deprem üretme potansiyeli bulunmaktadır (Işık, 2012). Erzen Bölgesi ve çevresinde son 100 yıllık dönem içerisinde kaydedilen depremler dikkate alındığında bölgenin deprem açısından riskli bir alan olduğu görülmektedir. Bölgenin bu özelliği nedeniyle tarihi dönemlerde de önemli depremlerin yaşanmış olduğunu söylemek mümkündür. Böylece yaşanan depremler sonucunda tarihi yerleşmelerde önemli hasarlar yaşanarak bazı yerleşmeler terk edilmiştir. Bu yorumu özellikle Çemialo Sırtı kazılarında deprem nedeniyle evlerin taş duvarlarının yıkılması, parçalanmış çanak çömlek parçalarının varlığı desteklemektedir.

Erzen Bölgesi'ndeki tarihi yerleşmelerin tamamına yakını ya vadi boyunca taraçalar üzerinde ya da Garzan Ovası kenarlarında kurulmuştur (Fig. 2). Yüksek düzlük ve karstik platolarda tarihi yerleşmelere rastlanılmamaktadır. Kurtalan kuzey ve güneyinde yamaç ve alçak plato alanlarında kurulan tarihi yerleşmelerin büyük bölümü kayıp yerleşme özelliği göstermektedir. Kurtalan kuzeyinde Kayabağlar ve Uluköy dışında eski yerleşmelerin izleri silinmiştir. Bu alandaki yerleşmelerin yok olmasında doğal ortam şartlarının yaşam şartlarını zorlaştırması etkili olmuştur. Erzen Bölgesi'ndeki tarihi yerleşmeler, Yanarsu

Çayı taraçaları üzerinde kurulmaya başlamış ve zamanla çevresindeki düzlük alanlara doğru genişlemiştir. Erzen Bölgesi'nde tarihi yerleşmeler taraça ve ova olmak üzere iki jeomorfolojik birim üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu birimler tarihi yerleşmelerin kuruluş ve gelişmesi üzerinde olumlu etkiye sahiptir. Bu olumlu etki nedeniyle bazı tarihi yerleşme alanlarının üzerinde günümüzde de yerleşme bulunmaktadır. Bir bölümü yaşayan höyük özelliği gösteren bu yerleşmelerin en önemlileri Bozhüyük, Çayırılı ve Rıdvan'dır. Erzen Bölgesi'ndeki tarihi yerleşmeler jeomorfolojik bakımdan daha güvenli, genelde anakaya veya çimentolaşmış dolgular üzerinde kurulmuştur. Ova çevresinde ise tarımsal arazi dışında az yüksek tepe ve yamaçlar seçilmiştir.

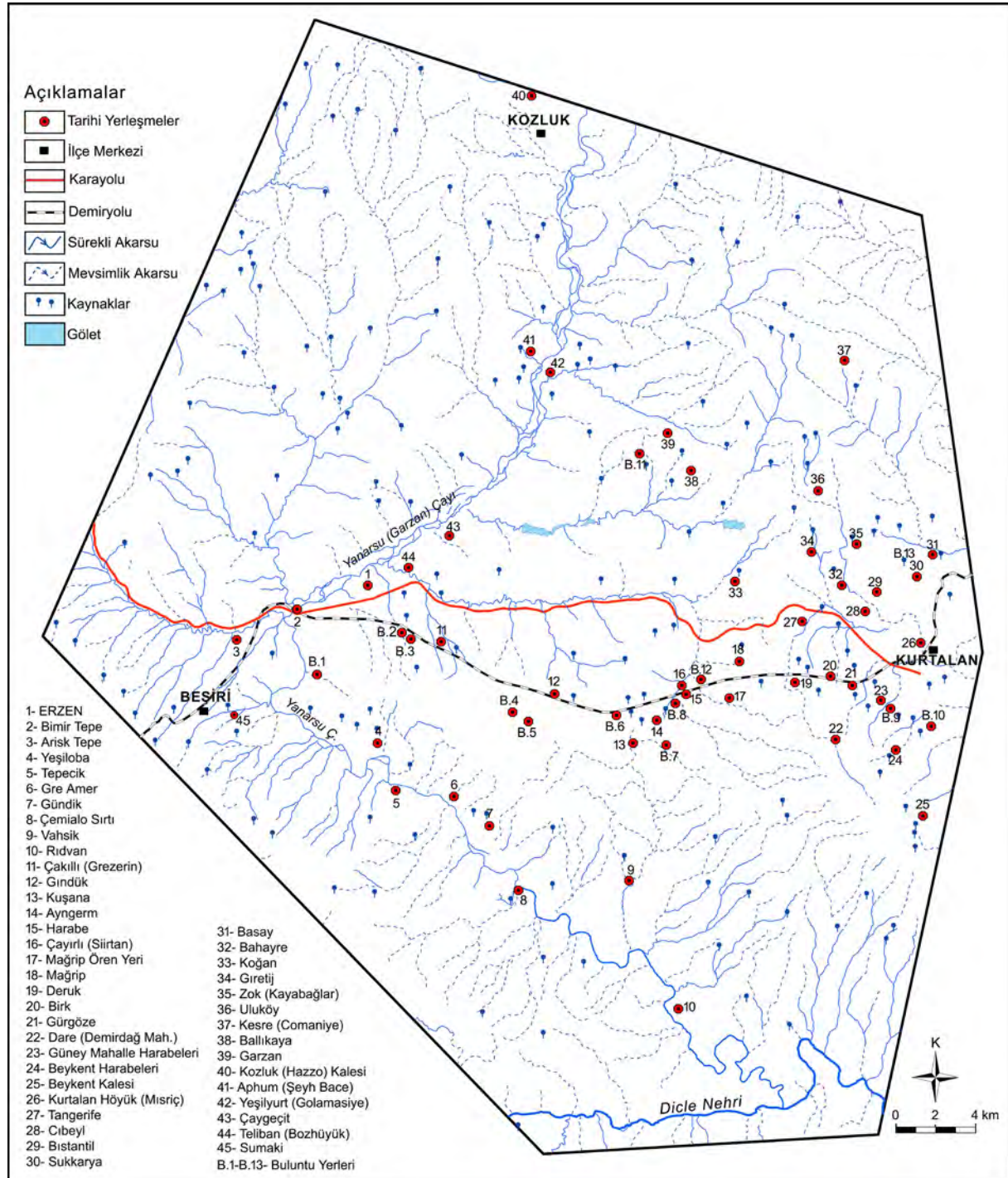
Erzen Bölgesi'ndeki tarihi yerleşmeler ile su kaynakları arasındaki ilişki değerlendirildiğinde, yerleşmelerin bir kaynak suyunun yakınına kurulduğu görülmektedir (Fig. 24). Yerleşmelerin suyun kolay temin edildiği alanlara kurulmuş olması nedeniyle su bilançosunu etkileyen olayların yerleşmeleri etkilediği düşünülmektedir. Özellikle kurak dönemlerde yağış miktarının azalması ile bazı kaynakların kurumması, yerleşmelerin terk edilmesinde etkili olmuştur.

Ayrıca havzanın litolojik yapısının karstik olması, su kaynaklarının yeraltına geçerek yok olmasında etkili olmuştur. Günümüzde terk edilmiş veya kayıp yerleşmelerin çevresinde kaynak sularının olmadığı, buna karşın varlığını sürdüren yerleşmelerin çevresinde kaynak sularının varlığı bu görüşü desteklemektedir.

Bütün bu faktörler dikkate alındığında, Yanarsu Çayı Aşağı Havzası'nda tarihi yerleşmelerin bir bölümünün sel ve taşkın, bir bölümünün su kaynaklarının kuruması veya yeraltına geçmesi sonucunda ortadan kalktığı değerlendirilmektedir. Örneğin, Gritij, Bahayre, Bıstantil, Sukkarya ve kuzeyindeki tarihi yerleşmelerin ortadan kalkmasında, istilalarla birlikte su kaynaklarının yok olması etkili olmuştur.

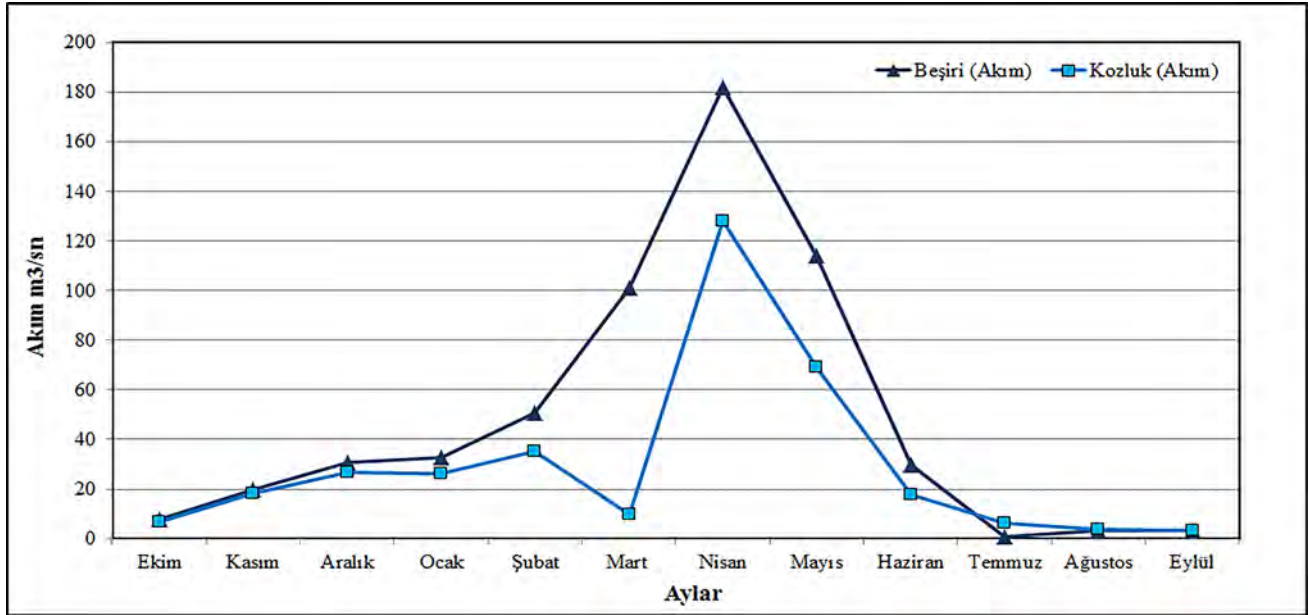
Figür 24

Erzen (Garzan) Bölgesi'ndeki (Siirt) Su Kaynakları ile Tarihi Yerleşmelerin Dağılışı (Sunkar, 2017). Kurtalan Çevresinde Kaynakların Yoğunlaştığı Alanlarda Tarihi Yerleşmelerde Artmaktadır. Aynı Şekilde Vadi Boyunca Görülen Tarihi Yerleşme Yakınlarında da Kaynaklar Bulunmaktadır. Yeşilyurt (Golamasiya) Mezrası'ndaki Balıklı Göl ve Kaynak Suyu Bu Durumu Örnelemektedir. / Distribution of Historical Settlements with Water Resources in Erzen (Garzan) Region (Siirt) (Sunkar, 2017). In the Areas Where Resources are Concentrated around Kurtalan, Historical Settlements are Increasing. Similarly, There are Resources Near the Historical Settlements Seen along the Valley. Balıklı Lake and Spring Water in Yeşilyurt (Golamasiya) Hamlet Exemplify this Situation

Figür 25

Beşiri ve Kozluk Akarsu Gözlem İstasyonu (AGİ) Verilerine Göre Yanarsu Çayı'nın Uzun Yıllar Aylık Ortalama Akımı Grafiği (DSİ, 2017). / Long-Term Monthly Average Flow Graph of Yanarsu Stream according to Beşiri and Kozluk Stream Observation Station Data (DSİ, 2017)

Erzen (Garzan) Bölgesi ve havza genelindeki yağış rejimi ile akım özellikleri dikkate alındığında, Yanarsu Çayı'nın taşkın potansiyelinin yüksek olduğu görülmektedir. Uzun süreli aylık ortalama akım verilerine göre, Yanarsu Çayı, ilkbahar ve yaz başlarında pik debiye ulaşmaktadır (Fig. 25). Sadece ortalama değerleri dikkate alındığında bile taşkın riski çok yüksek bir akarsudur. Bu genel durum dışında şiddetli yağışların görüldüğü dönemlerde de taşkın riski yüksektir.

Kozluk ile Dicle Nehri arasında Yanarsu Çayı Vadisi'nde en alçak taraçalar üzerinde kurulan tarihi yerleşmeler sık yaşanan taşkınlardan etkilenecek terk edilmiştir. Sumaki Höyük kazılarında yerleşmenin alüvyal dolgular tarafından örtülmüş olması, taşkını göstermektedir. Sumaki Höyük'te olduğu gibi, Erzen (Garzan) Bölgesi'nde alçak taraçalar üzerinde kurulan diğer tarihi yerleşmelerin de taşkın sonucunda terk edildiği düşünülmektedir. Yeşilyurt (Golamasiye) ve Erzen Kalesi doğu ve batısında alçak taraçalarda kurulan yerleşmeler aynı nedenle yok olmuştur.

Erzen (Garzan) Bölgesi'ndeki (Siirt) Tarihi Yerleşmelerin Yok Olmasında

B-Beşerî Faktörlerin Etkisi

Bölgedeki Orta Çağ yerleşmelerinin ortadan kalkmasındaki en önemli faktör, bölgesel ölçekli büyük savaş ve istilalardır. Tahrip edilen yerleşme kalıntılarının yok olmasında ise tarımsal arazi kullanımı, kırsal yerleşmeler ve bazı sanayi faaliyetleri etkili olmuştur. Yaşanan bu olaylar doğrudan insan faaliyetlerine bağlı olduğu için beşerî faktörler başlığı altında incelenmiştir. Erzen Bölgesi'ndeki tarihi

yerleşmelerin ortadan kalkmasında beşerî faktörler birinci dereceden etkili olmuştur. Bölge, verimli tarım arazileri nedeniyle her dönemde güçlü devletlerin sahip olmayı arzuladıkları bir alandır. Bölgenin zengin kaynakları nedeniyle bazı dönemlerde savaş ve istilalar yaşanmıştır. Savaş ve istilalarda tarihi yerleşmelerin tahrip edildiği, nüfusun katledildiği veya göçe zorlandığı düşünülmektedir. Bıstantil ve Sukkarya gibi yerleşmelerle ilgili fazla bilgi bulunmadığından, bu yerleşmelerin de bölgede yaşanan bu olaylardan etkilendiği varsayılmaktadır (Sunkar ve ark., 2015).

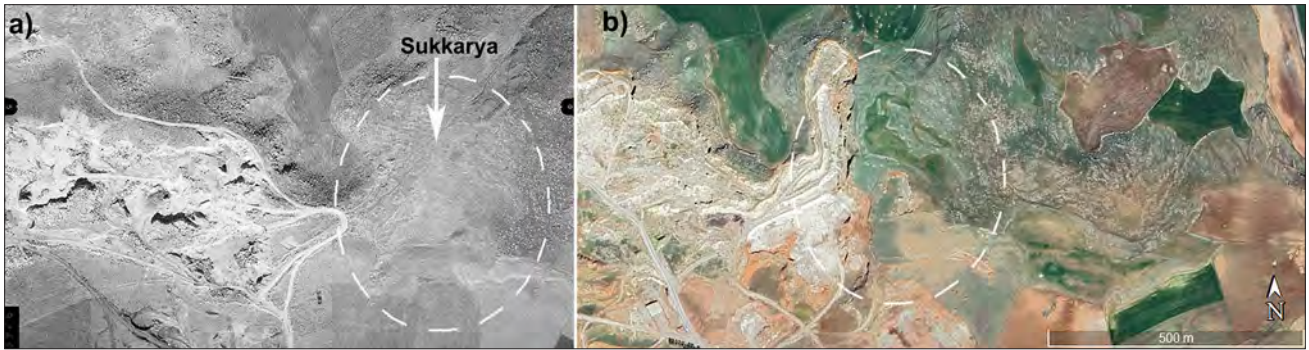
Bölgedeki tarihi yerleşmeler tahrip edildikten sonra, inşaat malzemeleri yakın yerleşmelerdeki yapıların yapımında kullanılmıştır. Tarihi yerleşmelerdeki enkaz malzeme temizlenerek bölge insanı tarafından tarımsal arazilere dönüştürülmüştür. Son 50-60 yılda tarımda makineleşmenin artışı, özellikle traktör sayısındaki artışla birlikte daha önceden kullanılmayan arazilerin hemen tamamı işlenmeye başlanmıştır. Bu süreçte yerleşme alanlarına olan yakınlık ve yüksek tarımsal verimi nedeniyle az yüksek ve küçük höyükler sürülerek tarlaya dönüştürülmüştür. Büyük höyüklerin dik yamaçları dışındaki alanlar kullanılmaya başlanmıştır. Bu açıdan incelenen alanda tespit edilen 60 tarihi yerleşmenin 10'unun tarım arazisi olarak kullanılması dikkat çekicidir. Çevresi surlarla çevrili bir kale şehri olan Erzen'in tarım arazisine dönüştürülmesi, bölgedeki tarihi yerleşme alanlarının tahribine en çarpıcı örnektir. Kale surları içerisinde kalan taşlar yakın zamanda temizlenerek tarımsal araziye dönüştürülmüştür (Fig. 26).

Figür 26

Sur Kalıntıları ile Çevrili Alanda Kurulmuş Olan Tarihi Erzen Şehri, Günümüzde Sulu Tarım Alanı Olarak Kullanılmaktadır / The Historical Erzen City, Established in the Area Surrounded by City Wall Ruins, is Currently Used as An Irrigated Agricultural Area

Figür 27

Resmi Kayıtlarda Bulunmayan ve Tahrip Edilen Tarihi Sukkarya Yerleşme Alanı (Kurtalan Çimento Fabrikası Kuzeyi). Uydu Verilerine Göre Yerleşmenin Alanı 80-100 Dönümdür. A) Hava Fotoğrafı (1997) (Sunkar ve ark., 2015). B) Google Earth Görüntüsü (2023). / The Historical Sukkarya Settlement Area (North of Kurtalan Cement Factory) Which is not Included in Official Records and has been Destroyed. According to Satellite Data, the Area of the Settlement is 80-100 Acres. A) Aerial Photo (1997) (Sunkar et al., 2015). B) Google Earth Image (2023).

Erzen Bölgesi'ndeki tarihi yerleşmelerin tahrip edilmesinde eski yerleşme alanlarının günümüzde de aktif olarak kullanılması etkilidir. Bölge genelindeki höyüklerin tamamına yakını yaşayan höyük özelliği göstermektedir. Höyükler üzerinde yeni meskenlerin yapımı nedeniyle tarihi ve kültürel yapı tahrip edilmektedir. Erzen Şehri doğusunda yer alan Bozhüyük ve Kurtalan yolu üzerinde yer alan Çayırılı (Siirtan) höyükleri tahrip edilmektedir (Fig. 6, 11). Erzen Bölgesi'ndeki tarihi yerleşmeleri etkileyen önemli sanayi faaliyetleri taş ve toprağa bağlı faaliyetlerdir. Taş ve mermer ocakları ile jips alımı dağlık alanların eteklerindeki tarihi yerleşmelerin tahrip edilmesine neden olmaktadır. Beşiri doğusu ve Kurtalan kuzeyinde faaliyette olan işletmeler bu alanlarda hızlı tahribata neden olmaktadır. Kurtalan kuzeyinde, temeli 1979'da atılan ve 1984 yılında faaliyete geçen Kurtalan Çimento Fabrikası yörede en büyük sanayi tesisini oluşturmaktadır. Yöre halkı 2000 yılına kadar hammadde alımında hassas davranıldığını ancak bu tarihten sonra hassasiyetin azaldığını belirtmektedir. Buna gerekçe olarak fabrikanın hammadde sahasının doğusunda kalan ve geçmişi hakkında bilgi olmayan bir tarihi yerleşmenin büyük ölçüde tahrip edilmesi gösterilmektedir (Fig. 16). Bu yerleşmenin tahribatı eski uydu görüntüleri

ve hava fotoğraflarında net bir şekilde görülmektedir (Fig. 27). Sınırlı gözlemlere göre yerleşmenin çok büyük olduğu ve muhtemel bir istila sonrasında çıkan yangınla yok olduğuna dair izler bulunmaktadır.

Çimento fabrikası için hammadde alımı esnasında çok sayıda tarihi eşyanın çıktığı loğ, dibek ve testi gibi eşyaların bazı evlerde sergilenmekte olduğu gözlenmiştir (Fig. 28). Yerleşmenin büyük bölümü tahrip edildiği ve yüzeyde kültürel kalıntı görülemediği için saha kültürel koruma alanı ilan edilmemiştir.

Figür 28

Kurtalan Çimento Fabrikası Hammadde Alım Sahasında Kalan Sukkarya Yerleşmesinden Çıkan Aletleri Kayabağlar'da Yaşayan İnsanların Evlerinde Görmek Mümkündür. A) Loğ ve Dibekler, B) Testi / It is Possible to See the Tools from the Sukkarya Settlement, Which is Located in the Raw Material Purchasing Area of Kurtalan Cement Factory, in The Houses of People Living in Kayabağlar. A) Logs and Mortars, B) Jugs

SONUÇ VE ÖNERİLER

Erzen Bölgesi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Diyarbakır Havzası'nın doğusunda Batman ve Botan çayları arasındaki alana karşılık gelmektedir. Bölge büyük ölçüde Yanarsu Çayı ile Botan Çayı arasında, Yanarsu Çayı aşağı havzasını kapsamakta olup Yanarsu Çayı kıyısında kurulmuş olan Erzen Şehri en büyük yerleşmeyi oluşturmaktadır. Garzan Ovası olarak da adlandırılan bu alanda, konumu, iklimi ve doğal kaynakları nedeniyle Holosen'den günümüze kadar yerleşmeler devamlılığını sürdürmüştür. Arkeolojik bulgular, bölgenin yerleşme tarihinin, Çayönü kadar eskiye gittiğini göstermektedir. Farklı medeniyetlerin yaşadığı Garzan Bölgesi'nde özellikle Garzan Ovası ve çevresinde yeterli araştırma yapılmamış olduğundan Orta Çağ yerleşmeleri ile ilgili fazla veri bulunmamaktadır. Ancak bu alanın güneyi ve batısında Ilısu Baraj Gölü altında kalan alanlarda yapılan araştırmalarda, bu döneme ait yerleşme alanlarının varlığı belirlenmiştir.

Erzen Bölgesi, kuzey ve güneyde yüksek dağlık alanlar ile sınırlandırılmış olduğundan tarihi yerleşmeler bu dağlık alanların eteklerinde kurulmuştur. Ulaşım yolları da bu eteklere paralel şekilde oluşturulmuştur. Kuzeyden güneye akan akarsular dağları dikine keserek derin boğazlar meydana gelmiştir. Bu boğazlar da kuzey güney doğrultusunda önemli geçitleri oluşturmuştur. Bölge bu konumu nedeniyle tarih boyunca Doğu Anadolu ile Güneydoğu Anadolu'yu birbirine bağlayan önemli ulaşım yolları üzerinde yer almıştır. Anadolu ile güneydeki medeniyetleri birbirine bağlayan bir köprü görevi görmüştür. Bu aşamada insanların farklı toplumlar ile etkileşimini sağlayan su yolları gerek yörede gerekse çevresindeki başka alanların farklı dönemlerde yerleşme alanları olarak kurulmasına ortam hazırlamıştır. Ayrıca Van Gölü ve Bitlis çevresindeki volkanik sahalarda bulunan obsidyen yataklarının varlığı ile bağlantılı olarak, Mezopotamya ve Doğu Anadolu arasında yoğun ticari ilişkilerin yaşanmasına vesile olmuştur.

Erzen Bölgesi'ndeki tarihi yerleşmeler 1) Yanarsu Çayı Vadisi, 2) Garzan Ovası güneyi ve 3) Garzan Ovası kuzeyinde belli hatlar boyunca dizilmiştir. Yerleşmelerin, Garzan Ovası çevresinde adeta bir üçgen şeklinde sıralanmasında ulaşım yolları ve su kaynakları etkili olmuştur. Bölge genelinde yer alan tarihi yerleşmelerin ortadan kalkmasında a) Jeolojik, b) Jeomorfolojik, c) Klimatik, d) Hidrografik faktörler ile e) Savaş ve istilalar etkili olmuştur. Tarihi yerleşme alanlarının tahrip edilmesinde a) Höyüklerin yerleşme alanı olarak kullanımı, b) Tarımsal faaliyetler, c) Sanayi ve d) Baraj inşası gibi faaliyetler etkili olmuştur. Beşiri ile Dicle Nehri arasında Yanarsu Çayı Vadisi'ndeki

tarihi yerleşmeler Ilısu Baraj Gölü altında kalmıştır. Bölgede tescilli alanlar ile birlikte tescilsiz alanların varlığı kaçak kazılar ile kültür varlıklarının tahrip olmasına neden olmaktadır. Bu nedenle bölgedeki tarihi yerleşme alanlarının yeniden incelenerek tescillerinin güncellenmesi, kültürel mirasın korunması açısından oldukça önemlidir.

Teşekkür

Bu çalışma, Fırat Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi FÜBAP İSB. 15.02. Nolu Proje kapsamında yapılan çalışmalara göre hazırlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Algaze, G., Breuninger, R., Lightfoot, C., ve Rosenberg, M. (1991). The Tigris-Euphrates archaeological reconnaissance project: A preliminary report of the 1989-1990 seasons. *Anatolica*, 17, 175-240.
- Benedict, P. (1980). Güneydoğu Anadolu Yüzey Araştırması. H. Çambel ve R. J. Braidwood (Ed.), *Güneydoğu Anadolu Tarih öncesi Araştırmaları I* (s. 107-149) içinde. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 2585.
- Boran, A., Tüfekçioglu, A., Erdal, Z., ve Yıldız, İ. (2004). *Siirt ve İlçelerindeki 2002 Yılı Yüzey Araştırması (Kurtalan)*. [Sözlü Bildiri]. 25. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, 26 - 31 Mayıs 2003, C.1, Ankara, 2004, 33-42.
- Boran, A. (2005). *Ilısu Baraj Gölü Altında Kalacak Siirt'teki Kültür Varlıkları -I*. [Sözlü Bildiri]. IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Erzurum, 2006, 111-120.
- Boran, A., Tüfekçioglu, A., ve Erdal, Z. (2006). *"Siirt ve Batman İlleri ile İlçelerindeki Ortaçağ ve Sonrasına Ait 2004 Yılı Yüzey Araştırmaları*. [Sözlü Bildiri]. 27. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, 30 Mayıs-3 Haziran 2005, C.1, 2006, Ankara, 191-204.
- Boran, A. (2006a). *Siirt ve Batman İlleri ile ilçeleri 2005 Yılı Yüzey Araştırması*. [Sözlü Bildiri]. X. Ortaçağ – Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 03-06 Mayıs 2006, "Prof. Dr. H. Örcün Barıştay'a Armağan", Ankara, 2009, 125-140.
- Boran, A. (2006b). *Tarihi Erzen Şehri ve Kalesi*. [Sözlü Bildiri]. VII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, 06–08 Nisan 2003, İstanbul, 53-56
- Cantay, G. G. (2008, Nisan 15-17). *Erzen/Arzen Örenyeri Buluntularının Değerlendirilmesi*. [Sözlü Bildiri]. I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarih ve Kültürü Sempozyumu Batman Valiliği, Bildiriler Kitabı, 1, Batman, 277-289.
- Çambel, H., ve Braidwood, J. R. (1980). *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları I*. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 2585.
- Çevik, A. (2008). *Yukarı Dicle Havzasında Yeni Bir Ortaçağ Başkenti: Erzen*. [Sözlü Bildiri]. I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarih ve Kültürü Sempozyumu Batman Valiliği, 15-17 Nisan 2008, Bildiriler Kitabı, Cilt:I, 241-256.
- Diamond, J. (2016). *Tüfek, Mikrop ve Çelik* (26. bs). TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, TÜBİTAK.
- Emre, Ö., Duman, T. Y., Özalp, S., Elmacı, H., Olgun, Ş., ve Şaroğlu, F. (2013). *Açıklamalı Türkiye Diri Fay Haritası. Ölçek 1:1.250.000, Özel Yayın Serisi-30* [Map]. Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü.
- Erim Özdoğan, A. (2010). Batman-Beşiri: Sumaki Höyük. *Atlas Dergisi*, 203.
- Erim Özdoğan, A., ve Sarıaltun, S. (2011). Ilısu Baraj Alanı Garzan Vadisi ve Batman Çayı Çevresi Kültür Envanteri. İçinde *Ilısu ve Karkamış baraj gölleri altında kalacak arkeolojik ve kültür varlıklarını kurtarma projesi 2002 yılı çalışmaları* (1-2, s. 945-1146). Ortadoğu Teknik Üniversitesi Tarihsel Çevre Değerlerini Araştırma ve Uygulama Merkezi (ODTÜ-TAÇDAM).
- Erim Özdoğan, A., ve Gündüzalp, S. (2018). *Çemialo Sırtı Batman-Beşiri-Yazıhan Köyü. Ilısu Barajı Projesi Kurtarma Kazıları*. Batman Müzesi.201-239.
- Erinç, S. (1980). Kültürel Çevrebilim Açısından Güneydoğu Anadolu. H. Çambel ve R. J. Braidwood) *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları I* (s. 65-72) içinde. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 2585.
- Erinç, S. (1993). Türkiye Fiziki Coğrafyasının Ana Çizgileri. *İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni*, 10(10), 1-10.
- Harmankaya, S., ve Tanındı, O. (1996). *TAY-Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I: Paleolitik/Epipaleolitik* (1-1). Ege Yayınları.
- Işık, E. (2012). Siirt İli'nin Deprem Tehlikesi. *Dicle Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 29-38.
- Karadoğan, S. (2018). Garzan Havzasında jeomorfolojik peyzaj ve etkileri. *Researcher*, 6(2), 237-271.

- Kozbe, G., Karadoğan, S., ve Güngör, A. (2016). *Batman il sınırları içinde kalan Ilısu Barajı etkileşim alanına dair jeomorfolojik ve arkeolojik tespitler*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Müzeler Genel Müdürlüğü 38. Kazı Sonuçları Toplantısı. 23-27 Mayıs 2016 Edirne. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları No: 3490-1. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları No: 175-1. 1. Cilt. Sayfa: 389-406
- Pulhan, G., ve Blaylock, S. R. (2013). New Excavations at the Late Bronze Age and iron Age Site of Gre Amer on the Garzan River, Batman Province. *Ancient Near Eastern studies/Supplement*, 42.393-419. <https://ixtheo.de/Record/1650581491>
- Pulhan, G., ve Blaylock, S. R. (2018). *Garzan Vadisi'nde üç binyıl: Batman, Gre Amer Höyük kurtarma kazıları, Ilısu Barajı Projesi Kurtarma Kazıları*. Batman Müzesi. 111-192 s.
- Sarıaltun, S. (2021). Arkeolojik yerleşim yerleri ile jeomorfoloji arasındaki etkileşim: Aşağı Garzan Havzası örneği. *Türk Coğrafya Dergisi*, 77, 195-210. <https://doi.org/10.17211/tcd.942857>
- Sarıaltun, S. (2023). Sumaki Höyük Neolitik Dönem Mimarisi: Mimari Plan, Yapı Malzemeleri ve Yerleşim Stratejisindeki Farklılaşmayı Anlamak. *Arkeoloji Dergisi*, 2(31), 1-22.
- Sunkar, M., Polat, İ., ve Avcı, V. (2015). *Erzen (Garzan) Bölgesi'nde (Siirt) Uydu Görüntüleri Analizleri ile Tarihi Yerleşme Alanlarının Belirlenmesi ve Bu Yerleşmelerin Tahrip Olmasında Beşeri Faktörlerin Etkileri*. [Sözlü Bildiri]. Coğrafyacılar Derneği Uluslararası Kongresi, 21-23 Mayıs 2015, Ankara.
- Sunkar, M. (2017). *Erzen (Garzan) Bölgesi'nde (Siirt) Uydu Görüntüleri Analizleri İle Tarihi Yerleşme Alanlarının Belirlenmesi ve Bu Yerleşmelerin Tahrip Olmasında Doğal ve Beşeri Faktörlerin Etkisi* (Bilimsel Araştırma Projesi İSBF.15.02; s. 149). Fırat Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi (FÜBAP).
- Tanıncı, O., Dilsiz, A., Uygun, D., Sert, G., Mutlu, S., Akkaplan, L., Avcı, T., Aydemir, S., Baş, G., Biber, M., Cennet, A. B., Gülsöken, S., Gürkan, S., Ivgın, İ., Kandal, P., Kaya, K., Kurt, Ö., Lafçı, E., Parlak, Ö., Uygun, D., Üney, N., Yayla, K. (2004). *Türkiye Arkeolojik Tahribat Raporu 2003 – Karadeniz ve Doğu Anadolu Bölgeleri*. TAY Projesi - Bilimsel Raporlar Dizisi 14/TU, ISBN 975-6637-13-7.
- Taylor, J. G. (1865). Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood. *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 35, 21-58.
- Tekin, O. (2014). Gre Amer Höyüğü Kazısından Armenia Kralı 2.Artavazdes'in Sikkesi. *Toplumsal Tarih*, 243, 40-42.
- Tezcan, M. (2007). Arzan (Tiğranakerta ?) Şehrinin İslam Hakimiyeti Dönemine Kadarki Tarihçesi Hakkında. *Arzan (Tiğranakerta ?) Şehrinin İslam Hakimiyeti Dönemine Kadarki Tarihçesi Hakkında*. [Sözlü Bildiri]. Uluslararası Siirt Sempozyumu, 19-21 Eylül Siirt 2006.
- Tunçdilek, N. (1986). *Türkiye'de yerleşmenin evrimi*. İstanbul Üniversitesi, Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Yayınları. No:3367.
- Yaka, R., Birand, A., Yılmaz, Y., Caner, C., Açan, S. C., Gündüzalp, S., Parvizi, P., Erim Özdoğan, A., Togan, İ., ve Somel, M. (2018). Archaeogenetics of Late Iron Age Çemialo Sırtı, Batman: Investigating maternal genetic continuity in north Mesopotamia since the Neolithic. *American Journal of Physical Anthropology*, 166(1), 196-207. <https://doi.org/10.1002/ajpa.23423>

URL Kaynaklar

- Akşam e-gazete (2012). <http://www.aksam.com.tr/kultur-sanat/gre-amer-hoyugunde-3-bin-yillik-buluntular--45090h/haber-145090>
- Arkeolojihaber (2017). <http://arkeolojihaber.net/tag/gre-amer-hoyugu/>
- DSİ (2017). <http://rasatlar.dsi.gov.tr/>
- TAY Project (2023). <http://www.tayproject.org/veritab.html>
- USGS (2024, 18 Temmuz). <https://earthquake.usgs.gov/earthquakes/search/>

MEZAR YAZITLARI IŞIĞINDA HERAKLEIA PONTIKE, TIOS VE AMASTRIS KENTLERİNİN ROMA İMPARATORLUK DÖNEMİ SOSYO-KÜLTÜREL HAYATI İLE AİLELERİNE GENEL BİR BAKIŞ

AN OVERVIEW OF THE SOCIO-CULTURAL LIFE AND FAMILIES OF HERAKLEIA PONTIKE, TIOS AND AMASTRIS IN THE ROMAN IMPERIAL PERIOD IN THE LIGHT OF GRAVE INSCRIPTIONS

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 05 Nisan 2024	Received: April 05, 2024
Hakem Değerlendirmesi: 06 Mayıs 2024	Peer Review: May 06, 2024
Kabul: 16 Temmuz 2024	Accepted: July 16, 2024

DOI : 10.22520/tubaar.1465346

Bülent ÖZTÜRK*

ÖZET

Herakleia Pontike (Zonguldak-Karadeniz Ereğli), Tieion-Tios (Zonguldak-Filyos) ve Sesamos-Amastris (Bartın-Amasra), Bithynia'nın doğusu ile Paphlagonia coğrafi (kültürel) bölgelerinin kesiştiği bölgede konumlanan, birbirine komşu üç kıyı antik kenttir. İlgili kentlerin mezar yazıtları sayesinde Roma İmparatorluk Dönemi'nde bölgenin yerel halkının sosyal, kültürel ve ailevi yaşamı (dil, din, eğitim, yarışmalar, festivaller vb.) ile aile bireylerinin kimliği hakkında değerli veriler elde edilebilmektedir. Her üç kentin günümüze ulaşan Roma İmparatorluk Dönemi mezar yazıtlarının büyük bir oranı Eski Hellence yazılmış olup az sayıdaki Latince veya Latince-Hellence çift dilli mezar yazıtı bölgedeki Romalı yönetici ve askerlere aittir. Bu durum, Roma hegemonyası altındaki bölgede Hellence'nin ortak bir halk dili olarak kullanımının ve Hellen kültürünün sürekliliğini ortaya koymaktadır. Hellen kişi adlarının çoğunluğu arasında yer alan ve Hellen tanrı-tanrıçalarının adlarından türetilen çok sayıda *theophorik* ad, bölgedeki Hellen dinî inançlarının ve geleneksel-mitsel tanrı kültürlerinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Sayısı az olsa da bazı isimlerin Thrak, Bithyn, Paphlagon ve Pers kökenli olduğu anlaşılmakta, bu durum da bölgenin geçmişinde var olan ilgili kültürlerin devamlılığı veya bu kültürlerin yaşatılma çabası ile açıklanmaktadır.

* Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, İstanbul / Türkiye.
e-posta: bulent.ozturk@msgsu.edu.tr ORCID: 0000-0002-0850-4719.

Bu makale "Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü" tarafından desteklenen ve yürütücüsü olduğum 2017-17 no'lu "Karadeniz Ereğli Müzesi Roma Dönemi Yazıtlar Kataloğu", 2019-34 no'lu "Tios Antik Kenti Yazıtlar Kataloğu", 2022-06 no'lu "Amastris Antik Kenti Roma Dönemi Yazıtlar Kataloğu" ile 24/BAP/05 no'lu "Epigrafik Belgeler Işığında Roma Dönemi Doğu Bithynia Kıyı Yerleşimlerinde Sosyo-Kültürel Hayat" projeleri kapsamındaki çalışmalarımızın ortak sonucu olarak üretilmiştir. MSGSÜ BAP Koordinatörlüğü'ne projelere vermiş oldukları bu kıymetli desteklerinden ötürü teşekkürü bir borç bilirim.

Mezar yazıtları, başka hiçbir kaynak grubunun sağlayamayacağı şekilde, bölgedeki ailelerin hane halkı örgütlenmesinin yanı sıra bireylerin kökenleri ve meslekleri hakkında da veri sağlamaktadır. Bithynia-Paphlagonia'nın bu bölümünde bazen bir çekirdek ailenin en geniş hâlini sunabilen mezar yazıtları olduğu gibi, bazen de bunun daha küçük yapılanmalarını bizlere tanıtan örneklerine rastlanmaktadır. Bölge insanların mezar veya mezar-onurlandırma yazıtlarında geçen *ephebarkhos*, *paidotribes*, *gymnasiarkhos*, *tropheus*, *palaistes* gibi unvanlar ilgili kentlerdeki *gymnasion* eğitim kurumlarının ve *agon*'ların varlığına ve olası devamlılığına işaret etmektedir. Ayrıca *threptos/threpte* (besleme), *seb(b)aston apeleutheros* (imparatorların azatlısı) gibi unvanlar, ilgili kişilerin sosyal sınıfını; *oikonomos* (çiftlik kahyası), *iatros* (doktor), *naukleros* (armatör/deniz tüccarı), *zographos* (ressam), *bouleutes* (meclis üyesi), *paraphylaks* (kırsal alan bekçisi) unvanları ise hem bu mesleklerin veya idari makamların varlığını hem de yine bu kişilerin (ve ailelerinin) toplum içerisindeki statüsünü ve sınıfını yansıtmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bithynia, Herakleia Pontike, Tios, Amastris, Epigrafi, Yazıtlar, Mezarlar

ABSTRACT

Herakleia Pontike (Zonguldak-Karadeniz Ereğli), Tieion-Tios (Zonguldak-Filyos), and Sesamos-Amastris (Bartın-Amasra) are three neighboring ancient coastal cities located at the intersection of the geographical (cultural) regions of eastern Bithynia and Paphlagonia. The grave inscriptions of these related cities provide valuable insights into the social, cultural, and family life of the local community in the region, including language, religion, education, competitions, festivals, and family identity during the Roman Imperial Period. Most surviving Roman grave inscriptions from all three cities are in Greek. In contrast, a small number of Latin or Latin-Greek bilingual grave inscriptions belong to Roman administrators and soldiers in the region. This situation reveals the continuity of the use of Greek as a common vulgar language and the Greek culture in the region under Roman hegemony. The numerous *theophoric* names, derived from the names of Greek gods-goddesses, appearing among the majority of Greek personal names, can be regarded as an indicator of Greek religious beliefs and traditional-mythical deity cults in the region. Although few, it is understood that some of the names are of Thracian, Bithynian, Paphlagonian, and Persian origin, which is explained by the continuity of the related cultures that existed in the past of the region or the effort to keep these cultures alive. The funerary inscriptions of all three cities provide data on the families' household organization in the region and the origins and occupations of individuals in a way that no other source can provide. In this part of Bithynia-Paphlagonia, there are grave inscriptions that can present the largest form of a nuclear family, as well as examples that introduce us to smaller structures of this kind. Titles such as *ephebarkhos*, *paidotribes*, *gymnasiarkhos*, *tropheus*, *palaistes*, etc. mentioned in the regional grave or grave-honorific inscriptions indicate the existence and/or possible continuity of *gymnasia*, educational institutions, and *agones* (competitions) in the related cities. In addition, titles such as *threptos/threpte* (feeder), *seb(b)aston apeleutheros* (emperors' freedman) reveal the social class of the persons concerned, while titles such as *oikonomos* (steward), *iatros* (physician), *naukleros* (ship owner, trader), *zographos* (painter), *bouleutes* (councillor), and *paraphylax* (guard in the rural area) reveal both the existence of these professions and the status and class of these persons (and their families) in society.

Keywords: Bithynia, Herakleia Pontike, Tios, Amastris, Epigraphy, Inscriptions, Graves

GİRİŞ

Antik Çağ toplumlarının sosyal ve kültürel hayatını anlayabilmek, toplumların içerisindeki herhangi bir sınıfa ait ailelerin ve bireylerin yaşantısını tanımlayabilmek için Antik ve Orta Çağ yazarlarından bize ulaşan sistematik bilgilerin yanı sıra; her türden yazılı-yazısız arkeolojik belgenin değerlendirilmesinin gerekliliği bilinmektedir. Arkeolojik belge grubunun içerisinde yer alan epigrafik kaynakların çoğunluğu ise -bazıları propaganda içeriyor olsa dahi- ait olduğu dönemin içinden doğrudan elimize ulaştığı için birincil nitelikli kaynak grubu içerisinde gösterilir. Mezar yazıtları ise epigrafik kaynaklar arasında sayıca en geniş grubu oluşturmalarının yanı sıra ait oldukları dönemin sosyal, kültürel, toplumsal ve aile hayatına dair doğrudan veya dolaylı bilgiler sunarlar.

Bu yazıda, Antik Çağ Bithynia bölgesinin doğusu ile Paphlagonia bölgesinin batı-kuzeybatı sınır hattının kesiştiği bölgede konumlanan (Fig. 1), batıdan doğuya sıralandığı hâliyle birbirine sınır komşusu olan antik kıyı kentleri Herakleia Pontike (Zonguldak-

Karadeniz Ereğli), Tieion-Tios (Zonguldak-Filyos) ve Sesamos-Amastris'ten (Bartın-Amasra) kayda geçen mezar yazıtları ışığında bölgenin Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki sosyal ve kültürel hayatı ile ailelerine genel bir bakış sağlanmaya çalışılacaktır. Günümüzde Türkiye'nin Batı Karadeniz Bölgesi'nin kıyı bölümüne konumlanan bu üç kent alanını kapsayan bölgede son 20 yıl gibi kısa bir süre zarfında yürütülmüş olan arkeolojik kazılar, yüzey araştırmaları ve müze çalışmaları yeni verileri de ortaya koymaya başlamıştır. Zira bu çalışmalarda keşfedilen mezar taşları ile yazıtları, daha önceki yayınlardan görseli ve/veya bilgisi ile tanınan ve günümüze ulaşanların yanına, yeni veri kaynakları olarak eklenmiş ve sahip olunan mevcut bilgilerin güncellenmesine olanak tanımıştır.¹ Özellikle, Roma İmparatorluk Dönemine ait mezar yazıtları sayesinde, ilgili bölge halkının o dönemdeki sosyal ve kültürel hayatına, ailelerine ve aile yapılanmasına dair kıymetli bilgiler elde edilebilmektedir.

Figür 1

Doğu Bithynia – Batı Paphlagonia Haritası: Herakleia Pontike, Tios-Tieion, Sesamos-Amastris / *Map of Eastern Bithynia – Western Paphlagonia: Herakleia Pontike, Tios-Tieion, Sesamos-Amastris* (©Barrington Atlas of the Greek and Roman World, 2000, Map 86).

¹ Tios kazıları hk. bkz. Atasoy ve Yıldırım (Ed.), 2015; Yıldırım, 2017, s. 206–242; Yıldırım, 2021, s. 383–422; Yıldırım, 2022, s. 855–875; Yıldırım, 2023, s. 33–51; Amastris yüzey araştırmaları hk. bkz. Bağdatlı-Çam ve ark., 2019a, s. 169–188; Bağdatlı-Çam ve ark., 2019b, s. 53–74; Bağdatlı-Çam (Ed.) 2022; Ereğli Müzesi epigrafi çalışmaları için bkz. Öztürk ve Sönmez, 2009, s. 129–138; Öztürk ve Sönmez, 2011, s. 155–166; Öztürk, 2016a, s. 682–698; Öztürk, 2016b, s. 99–103; Öztürk, 2016c, s. 81–110; Öztürk, 2016d, s. 227–233; Öztürk, 2016e, s. 83–91; Öztürk, 2017, s. 213–221; Öztürk, 2021a, s. 143–155; Öztürk, 2021b, s. 9–28. Tios epigrafi çalışmaları için bkz. Öztürk, 2015, s. 82–111; Öztürk, 2018, s. 717–740. Öztürk ve Sönmez, 2015, s. 112–122; Amasra Müzesi ve Amastris yüzey araştırması epigrafi çalışmaları için bkz. Öztürk ve Öztürk, 2016, s. 231–242; Öztürk, 2022, s. 171–213. Ayrıca bkz. Marek ve Adak, 2016, s. 57–66.

LİNGÜİSTİK VERİLER: DİL VE LEHÇE

Bir yerleşimin veya bölgenin sosyo-kültürel yapısına dair, en önemli göstergelerinden birisi şüphesiz orada günlük hayatta kullanılan “dil” unsurudur. Antik edebi kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla Herakleia’dan Amastris’e uzanan bölgede Erken Demir Çağ Thrak, Bithyn ve/veya Paphlagon kökenli Mariandynler ve Kaukonlar ismiyle tanımlanan halklar yaşamış ancak, kullandığı diller hakkında bilgi sağlayacak, kayda değer bir epigrafik veriye henüz rastlanmamıştır.² Bölgede şu ana kadar ele geçen yazıtların büyük bir çoğunluğu Roma İmparatorluk Dönemi’ne ait Hellence yazıtlardır. Bu durum Hellence’nin süreç zarfında eski yerel dillerin yerini almış olabileceğini düşündürmekte ve bu dönemde artık halkın ortak dili olarak kullanıldığını göstermektedir.

Genel itibarıyla Miletos kentinin kolonisi olarak tanımlanan Tios³ ve Amastris’in⁴ Roma İmparatorluk Dönemi yazıtlarında, Hellenenin Attika-Ion lehçesi unsurları ağırlık kazanmışken, Dor kökenli Megara, Boiotia ve Miletos kolonisi olarak kayda geçen Herakleia Pontike⁵ yazıtlarında, Dor lehçesinin bazı özelliklerinin (belki geleneksel olarak) hâlâ kullanılıyor olması dikkat çekicidir. Herakleia’nın mezar yazıtlarında sıklıkla görülen “kadın/kadın eş” anlamındaki γυνά (*gyna*) kelimesi ile Δαμάτριος isim formu, Dor lehçesinin tipik bir yansıması olup, burada Attika-Ion lehçesindeki -η (*eta*) harfinden -α (*alpha*) harfine dönüşüm söz konusudur.⁶ Ayrıca iki farklı mezar yazıtında karşımıza çıkan Ἡρακλείδα, Ἀνδρέα ve Τωλα formatındaki şahıs isimleri Dor lehçesine ait

genetivus çekimi örnekleridir.⁷ Dor lehçesinin etkisi, sadece halk dilinin yansıması olan mezar yazıtlarında değil, bunların yanı sıra kentin resmî yazıtlarında da görülür.⁸ Amastris’te ise ismi belirlenemeyen bir kadının mezar yazıtı (Öztürk ve Öztürk, 2016, s. 237, no. 4 A) ile kentin en doğu bölümünde (Çamkışla Köyü) kayda geçmiş ve Daiskos’un, eşi Basilisse’ye yaptırdığı mezar stelinin yazıtında da γυνά kullanımına rastlanmaktadır. (Marek, *Kat. Amastris*, 1993, no. 103). Kentin geçmişinde Dor kökenli bir halkın yerleşimine dair bilgi olmadığı için, bu iki kullanımı, belki de sadece bu ailelerin Dor kökeni ile açıklamak şu aşamada daha uygun olabilir.

Figür 2

Miles (asker) ve *Tubicen* (trompetçi) Lucius Sempronius ve Eşi Lucia Allides’in Mezar Steli / *Grave Stele of Miles (soldier) and tubicen (trumpeter) Lucius Sempronius and his wife Lucia Allides* (©Amasra Arkeoloji Müzesi).

² Mariandynler (Μαριανδύνοί/Mariandynoi) hk. bkz. Plat., *leg.* VI 776c; Ksen., *an.* VI 2, 1; VI 2, 19; VI 4, 1–2; Strab. XII 2, 3; XII 3, 4; Plin., *nat.*, VI 2, 4; Paus. V 26, 7; Const. Porph., *de them.* I 6, 26 ve 36. Kaukonlar (Καυκῶνες/Kaukonos) hk. bkz. Strab. XII 3, 5; Eust., *Comm. ad Hom. Il.*, II 855; Eust., *Comm. ad Hom. Od.*, III 366 vd. Bölgenin Thrak kökenine ilişkin ayrıca bkz. Hdt. VII 75; Ksen., *an.* VI 4, 1–2; *Hell.* I 3, 2; III 2, 2; Eust., *Comm. in Dion. Per.*, 322.

³ Tios hk. bkz. Ps.-Skyl. 90; Mela I 104; Arr., *per. p. E.* XIII 5–6; Athen., *Deip.* VIII 331c; Amm. XXII 8 16; Steph. Byz., s.v. Τίος.

⁴ Sesamos/Sesamon/Amastris hk. bkz. Hom., *Il.*, II 851–854; Ps.-Skyl. 90; Apoll. Rhod. II 941. Ps.-Skymnos, 962; Plin., *nat.*, VI 2, 5; Arr., *per. p. E.*, XIV 1; Strab. XII 3, 10; Ael. Herod., *De pros. cath.* 3.1.381–382, s.v. Σήσαμον; Steph. Byz., s.v. Ἀμαστρίς.

⁵ Herakleia hk. bkz. Ps.-Skymnos 973; Ksen., *an.* VI 2, 1; Diod. XIV 31, 3; Anon. *Periplus Ponti Euxini* 8v10; Paus. V 26, 7; Iust. 16, 3; Platon (*leg.*, 6. 776c) ve Strabon’a (XII 3, 4) göre, Herakleia’nın kolonistleri Miletoslulardı ve Mariandynlere boyun eğdirerek onları ya köleliğe zorlamış ya da köle olarak satmışlardı.

⁶ Γυνά (*gyna*) tabiri geçen Herakleia yazıtları için bkz. *I.Heraclea* 10, 11, 15, 16, 24, 26, 29, 67, 71, 75, 78, 84; Öztürk ve Sönmez, 2009, s. 133, no. 3; Öztürk ve Sönmez, 2011, s. 157–159, nos. 2 ve 3; Öztürk, 2016d, s. 230, no. 2; s. 232, no. 4. Δαμάτριος isminin geçtiği Herakleia yazıtları için bkz. *I.Heraclea* 67, 68, 75. Dor diyalektiği ile ilgili ayrıca bkz. Mayser, 1906, 5–9.

⁷ Ἡρακλείδα, Ἀνδρέα ve Τωλα isimlerinin geçtiği Herakleia yazıtları için bkz. *I.Heraclea* 19, 85; Öztürk ve Sönmez, 2009, s. 133–135, no. 5 (Τωλα). Dor *genetivus*’u hk. bkz. Mayser, 1906, s. 8; Kaegi, 2007, s. 14.

⁸ Herakleia’nın kararname ve onurlandırma yazıtlarında ἡ βουλὰ καὶ ὁ δᾶμος (*boule* ve *demos*) veya ὁ δᾶμος ὁ Ἡρακλεωτᾶν (Herakleialıların *demos*’u) ifadeleriyle karşılaşırız, bkz. *I.Heraclea* 3–5, 72. Bir onurlandırma yazıtındaki isim listesinde de yine Dor lehçesi unsurlarına rastlanır: δαμουργῶν, Ἀσκληπιάδα, Πυθῶ, bkz. Öztürk ve Sönmez, 2011, s. 156–157, no. 1.

MÖ 63'ten itibaren Pontus-Bithynia eyaleti ile (Strab. XII 3, 1–6; Plut., *Pomp.* XLII 1–2; Vell. II 38, 6; Cass. Dio XXXVII 20, 1) bölgede Roma hâkimiyetinin sağlanmasıyla birlikte hem Roma'nın idari ve askerî yapılanması baş göstermiş hem de doğal olarak ana dilleri olan Latince'nin kullanımına dair örnekler görülmeye başlanmıştır. Romalıların bölgedeki varlığını kanıtlayan, sayısı çok olmayan ama içerik bakımından önemli Latince yazıtlar görünmektedir. Bunlar arasında Amastris'ten kayda geçen, *Cohors I Camp(estrus) / Camp(anorum)*'un *miles*'i (asker) ve *tubicen*'i (trompetçi) Lucius Sempronius ve eşi Lucia Allides'in Latince (Fig. 2); L(ucius) Iunius Theophilus ile eşi Iunia Thaumaste'nin yine Latince ve de *Cohors XXXIII [Voluntariorum] civium Romanorum*'un ve *legio III Gallica*'nın *tribunus*'u, *alae veteranae Gallorum*'un *praefectus*'u ...onacianus Severus'un Latince-Hellence (çift dilli) mezar yazıtları, bölgedeki Roma lejyon (*legio*) ve bölüklerinde (*cohors*) görev yapmış Romalı askerlerin varlığına ilişkin örnekler olarak öne çıkmaktadır.⁹ Ayrıca yine Amastris'te bulunan bir kaide, Latince-Hellence çift dilli yazılmış olarak Roma vatandaşı T(itus) Statilius Euporos'un adını taşımaktadır (Öztürk, 2022, s. 196, no. B9). Latince, Doğu Bithynia (ve Paphlagonia) Bölgesi'nde sadece mezarlarda değil, -"Latince-Hellence" bilingual olarak; Roma imparatorlarının ve Romalı devlet adamlarının onurlandırılma yazıtları¹⁰, tanrılara sunulan adak yazıtları¹¹ ile Roma eyalet yönetimince gerek siyasi propaganda amaçlı gerekse de Romalı askerî birlikler ve tüccarlara yönelik olarak yolların kenarlarına koyulan miltaş yazıtlarında da¹² kullanılmıştır.

ONOMASTİK VERİLER

Bir toplumun içerisindeki bireylerin taşıdığı isimler o toplumun kültürel ve dinî yapısına çok farklı açılardan ışık tutmamıza imkân vermektedir. İsimlerin yoğunlukla görüldüğü mezar yazıtları da bu konuda önemli veri kaynağıdır. Bithynia'nın en doğusunun Roma İmparatorluk Dönemi mezar yazıtları epigrafik buluntular içerisinde sayıca çoğunluğu oluşturmakla birlikte bölgenin kültürü ve kültürel değişkenliği hakkında mühim bilgiler sağlamaktadır. Bu yazıtlarda (Ameling, 1994, s. 115–168; Avram, 1996, s. 17–26), Hellen şahıs isimlerinin, yoğun bir şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır ki bu da doğal olarak Hellen kültürel unsurlarının bu dönemde hâlen eskiden olduğu gibi devam ettiğini yansıtmaktadır. Hellen kökenli isimler içinde ise, Hellen *pantheon*'undan tanrı-tanrıça ve mitsel isimlerinden türetilmiş basit ve birleşik yapıda karşımıza çıkan *theophorik* isimler (θεόφορα ὀνόματα), diğer epigrafik ve arkeolojik unsurlarla birlikte, aynı zamanda, bölgede Hellen dinî inanışlarına duyulan saygı ve tapınımının süregeldiğini ve korunduğunu (belli ölçülerde ve bazı istisnalar haricinde) ortaya koymaktadır.¹³ Bu *theophorik* isimlerle her üç kentin Roma Dönemi mezar yazıtlarında da yoğun biçimde karşılaşılır. Herakleia Pontike'de, bu kentin mitsel kurucu ve koruyucusu olarak bilenen yarı-tanrı kahraman Herakles'e atfen "Herakleidas/es, Herakleitos, Herakleon",¹⁴ Zeus'tan türetilmiş "Diogenes, Diogenaianos, Diokles, Diomedes",¹⁵ bunlarla birlikte Ege-Akdeniz dünyasının tapınım gören Apollon, Artemis, Asklepios, Dionysos, Demeter, Hermes, Hygieia ve Tykhe gibi diğer ana Hellen tanrı/tanrıçalarına atfen türetilmiş "Apollonis, Apollophanes, Artemidoros, Asklapis, Asklepiades, Asklepiodoros, Dionysia, Dionysiane, Dionysios, Damatrios, Demetria, Hermaphilos, Hygeinos, Parthenos, Silanos, Tykhe" gibi çokça bilinen *theophorik* isimlerle karşılaşılır (Ameling, 1994, s. 95–96, 98 s.v.).¹⁶ Kentin; antik edebi literatür, adak yazıtları ve sikkelerinden yansıyan dinî inanışlarına bakıldığında da bu onomastik dağılımı açıklar şekilde,

⁹ Lucius Sempronius ve eşi, Attis kızı Lucia Allides'in mezar yazıtı için bkz. Marek, *Amasra Museum*, 1985, s. 140, no. 19; Marek, *Kat. Amastris*, 1993, no. 52 [*An. Ép.*, 1993 (1996), no. 1429]; Speidel, 1995, s. 123–132; L(ucius) Iunius Theophilus ile eşi Iunia Thaumaste'nin mezar yazıtı için bkz. Marek, *Kat. Amastris*, 1993, no. 91; ...onacianus Severus'un mezar yazıtı için bkz. *CIG* III 4152; *CIL* III/1, 320; Marek, *Kat. Amastris*, 1993, no. 40; ayrıca bkz. Ruscu, 2017, s. 58.

¹⁰ Amastris'ten Latince onurlandırma yazıtları için bkz. Marek, *Kat. Amastris*, 1993, nos. 1c, 5, 21.

¹¹ Amastris'ten Roma askerlerinin tanrısı Iuppiter Optimus Maximus'a ve Zeus Sarsos'a sunulan Latince yazıtlı adaklar için bkz. Marek, *Kat. Amastris*, 1993, nos. 15, 111–112.

¹² Bölgede yolların Roma İmparatorluk Dönemi'nde yenilenmesi hem askerî ve ticari ulaşım katkı sağlamış hem de Roma kültürünün ve Latin Dilinin yayılımını da belli bir oranda kolaylaştırmış olmalıdır. Tios kentinin Vespasianus Dönemi (MS 78) ile I. Constantinus & Licinius dönemleri (MS 314–317) arasında görülen miltaşları için bkz. Öztürk, 2012, s. 224–226, Ep4; s. 229–237, Ep7–Ep13; Öztürk, 2016e, s. 83–91, nos. 1–2. Hellence iki miltaş için bkz. Öztürk, 2012, s. 226–229, Ep5–Ep6. Amastris'in ise III. Gordianus (MS 238–244) ile Philippus Arabs (MS 247–249) dönemlerine ait Latince iki miltaş yakın zaman önce tespit edilmiştir. Bu iki yeni miltaş tarafımızca yayımlanacaktır.

¹³ *Theophorik* ve *theophorik* olmayan Hellen isimlerine ilişkin genel bilgi için bkz. McLean, 2002, s. 77–81.

¹⁴ İlgili isimlerinin geçtiği Herakleia yazıtları için bkz. *I.Heraclea*, s. 139–141 s.v.; Marek, *Amasra Museum*, 1985, s. 139, no. 16 [*SEG* 35, 1333]; Öztürk ve Sönmez, 2009, s. 130–133, nos. 1–3; s. 135–136, no. 8. Bu yazıtları onomastik olarak refere eden yayınlar için ayrıca bkz. *LGNP* VA 200–204 s.v.; Avram, 2013a, s. 163, nos. 1289–1294.

¹⁵ İlgili isimlerinin geçtiği Herakleia yazıtları için bkz. *I.Heraclea*, s. 133 s.v.; Öztürk, 2016d, 231, no. 3 (Diomedes).

¹⁶ İlgili isimlerin geçtiği yazıtlar için bkz. Öztürk ve Sönmez, 2009, s. 130, no. 1 (Dionysios); Öztürk ve Sönmez, 2011, s. 156–157, no. 1 (Asklepiades, Demetrios), s. 159–160, no. 4 (Demetria), s. 162, no. 6 (Artemidoros); Öztürk, 2016b, s. 99–103 (Artemonios); Öztürk, 2016d, s. 230, no. 2 (Dionysia ve Dionys[ios?]); s. 231–232, no. 4 (Dionysios); Öztürk, 2021a, s. 151–153, no. 4 (Asklapis). Ayrıca bkz. *LGNP* VA s.v.; Avram, 2013a, s. 144–228, nos. 999–2100 s.v. ΗΡΑΚΛΕΙΑ (Ι) ΩΤΑΙ (ἐκ τοῦ Πόντου).

Herakles'in yanı sıra Artemis, Athena, Dionysos, Hekate, Poseidon, Tykhe, Zeus gibi Hellen tanrılarının tapınım gördüğü anlaşılmaktadır.¹⁷ Tios kentinin mezar yazıtlarında çok sayıda Hellen isminin içerisinde benzer şekilde yine "Asklepiades, Asklepioros, Artemidoros, Dionysios" *theophorik* şahıs isimlerine rastlanmaktadır.¹⁸ Bununla paralel olarak gerçekten de kentin Roma Dönemi adak yazıtları ve sikkeleri, burada Dionysos ve Asklepios tapınının ve kültlerinin yapılanmasını ortaya koymaktadır.¹⁹ Amastris'te ise "Aphrodisios, Artemisios, Artemidoros, Asklepiades, Helia/Helios, Heliophon, Herakleides, Demetrios, Dionysios, Leto"²⁰ isimleri kentin mezar yazıtlarında görülen *theophorik* Hellen şahıs isimleridir ki burada da Aphrodite, Dionysos, Hermes, Tykhe, Zeus Strategos'un tapınımına dair epigrafik belgeler vardır.²¹

Hellen kökenini ve kültürünü yansıtan bu isimlerin yanı sıra bölgenin siyasi ve kültürel geçmişinde yer alan Thrak, Frig, Bithyn, Paphlagon ve Pers kültürlerine ait isim kullanımları az da olsa rastlanır. Herakleia'da *symposion* (cenaze yemeği) sahneli ancak alt bölümü kırık bir mezar stelinin yazıtında bir baba ve oğluna ait "Διλιπορις (Diliporis)" ve "Πάτης (Pates)" isimleri (Öztürk ve Sönmez, 2011, s. 158–159, no. 3 [SEG, 61, 1069]). Thrak kökenli olarak tanımlandığı üzere, bölgenin Thrak etnik kökeninin Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki devamının veya hâlâ devam eden kültürel etkileşiminin göstergesi olabilir (Fig. 3). "Diliporis" ismi Bithynia'nın batı bölgesindeki Nikaia, Nikomedeia, Prusa, Kios-Prusias, Myrleia-Apameia yazıtlarından da bilinmektedir.²²

Figür 3

Diliporis oğlu Pates ile eşi Philumena'nın Mezar Steli / Grave stele of Pates, son of Diliporis and his wife Philumena (©Karadeniz Ereğli Müzesi).

¹⁷ Herakleia'da tapınım gören tanrı ve tanrıçalara dair genel bilgi için bkz. Öztürk, 2016c, s. 81–110; Öztürk, 2023, s. 172–180.

¹⁸ İlgili isimlerin geçtiği yazıtlar için bkz. Öztürk, 2012, s. 265, Ep42; s. 266–267, Ep44; s. 268, Ep47; LGPN VA, s.v.; Öztürk, 2016d, s. 231–232, no. 4.

¹⁹ Tios'ta tapınım gören tanrı-tanrıçalar ile Dionysos ve Asklepios kültlerini yansıtan epigrafik ve nümismatik belgeler için bkz. Öztürk, 2012, s. 95–117; Öztürk, 2013a, s. 331–346.

²⁰ İlgili isimlerin geçtiği yazıtlar için bkz. Marek, *Kat. Amastris*, 1993, nos. 48, 49, 63, 75, 76, 90, 93, 97; Öztürk, 2022, s. 194–195, no. B8 (Heliophon).

²¹ İlgili belgeler için bkz. Marek, *Kat. Amastris*, 1993, nos. 1b, 28(?), 29, 32, 87, 95, 96(6), 113.

²² Διλιπορις (Diliporis) ismi için bkz. Detschew, 1957, s. 160, 374; Corsten, 2006, s. 86; Özlem-Aytaçlar, 2010, s. 522; İsmi, bölge yazıtlarındaki atıfları için bkz. LGPN VA, 130 s.v. Διλιπορις. Herakleia yazıtındaki Diliporis ve Pates isimleri için bkz. Dana, 2012, s. 131–132 s.v. Διλιπορις; s. 268 s.v. Πατας, Πάτης; Avram, 2013b, s. 56–57 s.v. "Bithynian Names".

Herakleia mezar yazıtlarında görülen Ζογόλαβις (Zogolabis) ve Τύτουννος (Tutunnos) isimlerinin Bithyn-Paphlagon yerel kültüründen gelen isimler olduğu düşünülür.²³ Yine bu kentten, üzerinde *kline*'de yatan bir kadının betimlendiği mezar stelinde Khrysea adlı bir kadının babasına ait görünen Τωλας [Tolas – Τωλα (gen.)] isminin (Öztürk ve Sönmez, 2009, s. 133–135, no. 5 [SEG 59, 1451]) kökeni üzerinde şu aşamada kesin bir yargıya varmak güç olsa da yapısı itibarıyla Hellence bir kökenden ziyade Thrako-Frig veya Bithyn-Paphlagon bir köken üzerinde düşünmek daha uygun olacaktır.²⁴

Pers kökenli Pontus kralı isimleri arasındaki Φαρνάκης (Pharnakes) ismi, Amastris'te Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihli iki yazıtta kayda geçmiştir: Bunlardan biri Pharnakes ile eşi Arte'nin mezar yazıtı (Robert, 1963, s. 345–347; Marek, *Kat. Amastris*, 1993, no. 47)²⁵ olmakla birlikte diğeri ise kentte üstlendikleri birçok kamu hizmetinden dolayı Daimenes ve oğulları Pharnakes ile Parmeniskos'un *demos* tarafından onurlandırıldığı yazıttır (Marek, *Kat. Amastris*, 1993, no. 3). Amastris'ten Βουβαλικίς (Boubalikis), MS 111–112'ye tarihlenen *symposion* sahneli bir mezar stelinde geçen Σιμισσιμει (Simissei) ile eşi (Θυαίος [Thyaios] kızı) Σιμιοκενίς (Simiokenis: Hellence Σιμίας ile Κενίς'in birleşimi), oğulları Τόκαλος (Tokalos), Μόκων (Mokon), Καλός (Kalos) ile kızları Κηνίς (Kenis) ve Κουζάλα (Kouzala) isimleri de Bithyn-Paphlagon yerel kültüründen gelen isimler olmalıdır.²⁶ Σιμιοκενίς (Simiokenis) ismine Amasra'nın doğusunda Kastamonu'nun Çalkaya Köyü'nde, kocası Khrestos oğlu ...ogenes tarafından yaptırılmış bir mezar stelinde de rastlanmaktadır (Marek, *Kat. Amastris*, 1993, no. 107) ve coğrafi konum, bölgenin

kökeni bağlamında ismin Paphlagon kökeni üzerinde düşünmemiz gerektiğine işaret etmektedir. Odessos (Varna) kentinde bulunan bir *sarcophagus* üzerindeki mezar yazıtında görülen Amastrisli (γένυ Ἀμαστριανός) Olokalos (Olokalos)'un ismi de Prof. Avram tarafından “tamamıyla güzel” anlamındaki Hellence ὁλόκαλος sıfatından üretilmiş bir isimden ziyade Paphlagon dilindeki “Ol-” *prefix*'i ile Hellence καλός sıfatlarının birleşimiyle oluşan hibrid bir isim olarak değerlendirilir (IGBulg V 5068 [SEG 28, 620]).²⁷ Eğer gerçekten öyle ise, bölgenin iç içe geçmiş kültürlerini yansıtan bir isim örneği olması mümkündür. Yukarıda geçen Τόκαλος (Tokalos) ismi ile olan yapısal benzerliği de bu düşünceyi doğrular niteliktedir.

GYMNASION'LAR (PAIDEIA) VE AGON'LAR

Roma İmparatorluk Dönemi'nde bölgedeki sosyo-kültürel ve toplumsal yaşama dair önemli göstergelerinden birisi *gymnasion* (sing.) / *gymnasia* (pl.) adlı eğitim kurumlarının varlığı, yapılanması ile bu kurumlarda çocuklara ve gençlere verilen eğitimin (*paideia*) içeriği ve niteliğidir. Bununla beraber sporcu ve yarışmacı olarak eğitilen bu gençlerin katıldıkları *agon* (sing.) / *agones* (pl.) [Latincesi *ludus* (sing.) / *ludi* (pl.) ve *munus* (sing.) / *munera* (pl.)] genel adıyla bilinen yarışmalar ve buralarda yapılan yarışmaların türleri de konu bağlamında önem kazanmaktadır. *Gymnasiarkhos*'lar tarafından yönetilen ve başta yağ temini olmak üzere, masrafları karşılanan *gymnasion* (sing.) eğitim kurumlarında, *ephebeia* denilen bir sistem içerisinde *ephebos* (sing.) / *epheboi* (pl.) adlı erkek öğrencilere, liderleri/eğitmenleri konumundaki *ephebarkhos*'larının gözetiminde farklı türlerde spor ve dövüş eğitimleri verilmekteydi.²⁸ *Ephebarkhos*'ların uygulamaları dönemden döneme ve kentte kente göre değişiklik gösterebilmekle birlikte *gymnasiarkhos*'lar gibi *gymnasion*'ların yöneticileri olarak görev yaptıkları da olurdu (Papazoglou, 1988, s. 249; Kleijwegt, 1991, s. 100; Kennell, 2000, s. 105–107); bazı kentlerde ise hem *ephebarkhos* hem de *gymnasiarkhos* aynı anda bu görevleri yürütürlerdi (Robert, 1937, s. 200; Evangelos, 1997, s. 17; Kennell, 2000, s. 103–108; Laes ve Strubbe, 2014, s. 119).²⁹

²³ Ζογόλαβις isminin geçtiği yazıt için bkz. *I.Heraclea* 65; Marek, *Amasra Museum*, 1985, s. 139, no. 17 [SEG 35, 1334; C. Brixhe ve ark., *Bull. Ép.*, 1989, no. 733]. İsim, Prof. Dr. Alexandru Avram tarafından “kökeni belirsiz” isim grubu içerisinde değerlendirilmiştir, bkz. Avram, 2013b, s. 61 s.v. “Indeterminate: Ζογόλαβις”. Τύτουννος isminin geçtiği yazıt için bkz. *I.Heraclea* 66; Marek, *Amasra Museum*, 1985, s. 139, no. 18 [SEG 35, 1335; C. Brixhe ve ark., *Bull. Ép.*, 1989, no. 733].

²⁴ Τωλας ismi, Avram (2013b, s. 61) tarafından “Indeterminate (kökeni belirsiz)” isim grubu içerisinde değerlendirilmiştir.

²⁵ Ἀρτή (Arte) ismi yine bu kökenle başlayan Pers isimleriyle benzer görülmüş ancak Prof. Louis Robert tarafından Pers kökeninden ziyade Ion bağlantısına vurgu yapılmıştır. Robert bu düşünceyi kendisinin de örneklediği şekilde “Arte” isminin Amisos kentinde Hellence bir isim listesinde görülmesiyle de (bkz. *St. Pont.* III 1) açıklamaktadır.

²⁶ Βουβαλικίς isminin geçtiği yazıt için bkz. Marek, *Amasra Museum*, 1985, s. 141, no. 22 [SEG 35, 1338]; Marek, *Kat. Amastris*, 1993, no. 58. Σιμισσιμει, θυαίος, Σιμιοκενίς, Τόκαλος, Μόκων, Καλός, Κηνίς, Κουζάλα isimlerinin geçtiği aile mezar yazıtı için bkz. Marek, *Amasra Museum*, 1985, s. 153, no. 38 [SEG 35, 1326; C. Brixhe ve ark., *Bull. Ép.*, 1989, no. 733]; Marek, *Kat. Amastris*, 1993, no. 50 [C. Brixhe, *Bull. Ép.*, 1995, no. 582; Avram, *Paphlagonien Names*]. Son yazıtta Marek tarafından θυγάτηρ Λεθυαίου şeklinde transkripte edilen yazıt Avram (2018, s. 75) tarafından θυγάτηρ δὲ θυαίου olarak değerlendirilmiş; isim θυαίος şeklinde verilmiştir.

²⁷ Bu isim ve yazıt, Prof. Dr. Alexandru Avram tarafından 10 Temmuz 2016 tarihinde Kastamonu-Taşköprü'de gerçekleştirilen *Contextualising Pompeiopolis Urban Development in Roman Anatolia* başlıklı sempozyumda “On Paphlagonian Personal Names” (*Paphlagonia Şahıs İsimleri Üzerine*) başlıklı sözlü bildirisinde dile getirilmiş olup yayımlanmamış bildiri metnini tarafıma gönderme nezaketinde bulunan ve 2021'de kaybettiğimiz Prof. Avram'ı şükranla anıyorum.

²⁸ *Gymnasion*'lar ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Delorme, 1960; Daubner, 2015, s. 64–72.

²⁹ Yazıtlarda geçen *ephebarkhos*'ların listesi için bkz. Kennell, 2006; Roma Dönemi'nde Hellen Dünyası'ndaki *ephebeia*'ya ilişkin bkz. Kennell, 2009, s. 323–342; Küçük Asia'daki *ephebeia*'ya ilişkin ayrıca bkz. Hin, 2007, s. 141–166.

Figür 4

Ephebarkhos ve *paraphylaks* Aurelius Artemonianos Menios'un Mezar Steli / Grave stele of *ephebarkhos* and *paraphylaks* Aurelius Artemonianos Menios (©Karadeniz Ereğli Müzesi)

Bithynia Bölgesinin doğu kıyı kentlerinin Roma eyalet yönetimindeki eğitim kurumları ve yapılanması ile düzenlenen yarışmalar hakkında, yazıtlar yine en önemli bilgi kaynağımız durumundadır.³⁰ Yakın zaman önce Herakleia Pontike kent merkezi sınırlarında bulunmuş bir mezar stelinin yazıtından (Fig. 4), nadir hatta şüpheli bir durum olarak 100 sene yaşadığı belirtilen Aur(elius) Artemonianos Menios'un, vaktiyle (şüphesiz gençlik zamanlarında) *ephebarkhos*'luk ve *paraphylaks*'lık makamını üstlendiğini öğrenmekteyiz (Öztürk, 2016b, s. 99–103).

Herakleia'daki varlıklarına ilişkin ilk defa bilgi sahibi olduğumuz bu iki unvanın yanı sıra, stelin üst bölümünde günümüze iyi bir kondisyonda ulaşamasa da daha önce bu bölgede örneği görülmemeyen bir dövüş eğitimi sahnesinin işlenmiş olması, bu mezar stelinin arkeolojik ve ikonografik bağlamda önemli kılmaktadır. Buna göre, sahnenin sol bölümünde; ayakta, yüzleri birbirine dönük, her iki eli/yumruğu havada, simetriğe yakın bir görünümde dövüşmek için birbirlerine doğru hamle yapan iki erkek figür;

sağda ise yüzü diğer iki figüre dönük, uzunca bir kıyafet giyimli, sağ eliyle tuttuğu uzun ve görece kalın bir değneği, bu iki erkek figüre doğru havaya kaldıran üçüncü bir erkek figürü görülmektedir. Sahnenin genel görünümü ve akışı çerçevesinde ayrıca mezar sahibine atfedilen *ephebarkhos*'luk unvanı temelinde, sağdaki figürün mezarın sahibi *ephebarkhos* Aur(elius) Artemonianos Menios'un kendisi solda tasvir edilen iki figürün ise *ephebarkhos* tarafından eğitilen *ephebos*'lar olduğu sonucu çıkarılabilir. Stel, Herakleia'da hatta Güney Karadeniz kıyılarında *gymnasion*'da bir *ephebarkhos* tarafından dövüş eğitimi alan *ephebos*'lar sahnesinin ilk defa görülüyor olması sebebiyle önem arz etmektedir. Bu adamın yazıtta geçen diğer unvanı *paraphylaks*'lık yine bu kentte ve hatta Bithynia'nın doğu bölümünde ilk defa belgelenmektedir. Daha çok Anadolu'nun güney ve batı bölgelerinden bilinen bu memurların, yazıtlardan elde edilen bilgilere göre, görev yaptığı ilgili kentin *territorium*'undaki köylerde ve kırsal bölgelerde rutin devriyelerle güvenliği ve kontrolü sağlamak, bazı durumlarda suçluları cezalandırmak gibi bir işlevi olabildiği gibi kent içindeki güvenliği sağlamak, *agoranomos*'un yerine *agora*'daki ticaretin akışını kontrol etmek/düzenlemek ve hatta vergileri toplamak gibi görevleri üstlendikleri de görülebilmektedir.³¹ Herakleia'nın özelinde de *paraphylaks*'ların, unvanın içerdiği anlamı gereği benzer yetkilere sahip bir memuriyet olabileceği tahmin edilse de *paraphylakeia* makamının ne tür bir görev ve yetkiyle donatıldığı, elimizde bu bölgenin güvenlik ağına ilişkin yeterli belge olmayışından ötürü henüz tam olarak belirlenememektedir. Yazıtı onomastik açıdan değerlendirecek olursak, Aurelius gens adı ve Artemonianos isminin -ianos bitimi, bu kişinin Roma vatandaşlığına sahip olduğunu ve olasılıkla *Constitutio Antoniniana*'dan yani MS 212'den sonrasındaki bir dönemde yaşadığını belgelemektedir.³²

³¹ *Paraphylaks*'ların yazıtlarda tanımlanan görev ve yetkileri ile ilgili detaylı bilgi ve yorumlar için bkz. Robert, 1937, s. 96–108; Brélaz, 2005, s. 123–145, 380–401; Öztürk (H.S.), 2006, s. 145–155; Fuhrmann, 2011, s. 69–71.

³² Aurelius *nomen gentilicum*'un varlığı, Caracalla Dönemi'nde MS 212'de ilan edilen *Constitutio Antoniniana*'dan sonrasına ait olduğunu düşünmemizi sağlar. Ayrıca Artemonianos örneğinde görüldüğü gibi -ianos ile biten *cognomen*'ler yine MS 212'den sonra sıklıkla kullanılmaktadır ve *patronymik* bildirebilir. MS 212 sonrası döneme ait Hellence yazıtlar, Bithynia da dâhil olmak üzere Küçük Asya'nın birkaç eyaletinin, Aurelius adı ile *cognomen* arasına genellikle babanın adıyla ilişkili yeni bir *cognomen* ekleyerek belirli bir üslup seçtiğini göstermektedir: Artemon oğlu, Aurelius Menios, daha sonra ismini Aurelius Artemonianos Menios olarak değiştirmiş olabileceği kanaatindeyiz. Konu hk. detaylı bilgi için bkz. Corsten, 2010, s. 456–463; Feissel, 2016, s. 349–355.

³⁰ *Pontus et Bithynia* Eyaleti'ndeki *agon*'lara ilişkin hazırlanan doktora tezi için bkz. Erol, 2011.

Hem yukarıda bahsi edilen mezar yazıtındaki *ephebarkhos*'luğu ve sahneyi anlamlandırmak hem de Herakleia'da bir *gymnasion*'un ve *agon*'ların varlığını destelemek adına, Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait ve zafer kazananların listelendiği bir yazıttan da konu bağlamında bahsetmek gerekmektedir. Zira bu yazıtta Herakleia'dan *ephebos*'ların *agon*'lara katıldıkları ve bu *ephebos*'ların, fiziksel güçlerinin farklılığı oranında üç yaş kategorisine ayrıldıkları görülmektedir (Crowther, 1991, s. 302, no. 8; *I.Heraclea* 60; Kennell, 2018, s. 79–93).³³ Burada müsabakalara katılanlar *paides* (çocuklar), *epheboi neoteroi* (genç *ephebos*'lar), *epheboi presbyteroi* (yaşlı *ephebos*'lar) olarak sınıflandırılmışlardır.³⁴ İmparator Caracalla Dönemi'ne (MS 212–217) veya hemen sonrasında ait olan Aphrodisias (Karia) kentinden Uzun Mesafe Koşucusu Marcus Aurelius [...]us'un zaferlerini listeleyen onurlandırılma yazıtında, farklı kentlerdeki birçok yarışmanın yanı sıra, Herakleia'da *Hadrianeia Herakleia Isakteia* adını taşıyan *agon*'lara katıldığını; burada önce çocuklar sınıfında; terfi ettikten sonra yetişkin yaş sınıfında uzun mesafe koşusu (*dolikhos*) ve aynı gün bu kez zirhli uzun mesafe koşusu yarışmasını kazandığını öğrenmekteyiz.³⁵ “*Isaktios*” sıfatından da anlaşılacağı gibi (Roma İmparatorluk Devletinin kuruluşunun kutsandığı) *Actium/Aktion* oyunları ile eşit seviyede kabul edilen ve Hadrianus'un (MS 117–138) yanı sıra doğal olarak kentin mitsel kurucusu Herakles'in de onuruna düzenlendiği anlaşılan bu festival dönemi boyunca Herakles'e atfedilen kahramanlıkları ile başarılarının yüceltildiğini ve yeniden canlandırıldığını düşünmek mümkündür (Weber, 1907, s. 125; Leschhorn, 1998, s. 33, 49; Erol, 2011, s. 245; Öztürk, 2016a, s. 685–686).³⁶

Bir önceki gibi Karadeniz Ereğli Müzesi'nin bahçesinde sergilenen görkemli bir mezar anıtının MS 2.–3. yüzyıllara tarihlenen uzunca mezar şiirinde “Dünyayı kendine hayran bıraktıran ve tiyatroların altın çiçeği” olarak nitelendirilen Nil Diyarından(Mısır)Krisposadlıbirpantomimos(παντομίμος) sanatçısının, anavatanından uzakta Herakleia'da öldüğü

anlaşılmaktadır (Fig. 5).³⁷ Birçok kentte gösteriler yaptığını ve mesleğini belki de son olarak Herakleia kentinde icra ettiğini düşündüğümüz Krispos, Herakleia'da kaldığı olası süre boyunca bu kentin *agon*'larına ve festivallerine yüksek ihtimalle katılmış olmalı ki, bu sayede Herakleialıların sevgisini ve hayranlığını kazanmış ve ölümünün ardından bu görkemli anıt mezarla onurlandırılmıştır.

Tios kentinde *agon*'ların düzenlendiğine dair elimizde kesin bilgiler yoktu ancak yakın zaman önce Tios'un güneyi ile Hadrianopolis'in kuzeyi arasında sınır bölgesi diye düşünülen kırsal alanda (Yenice-Kayaarkası Köyü) bulunan bir mezar sunağında (Fig. 6) Antiokhos oğlu Antiokhos'un, (Tanrı) *Syrgastios* *agon*'larının *agonothetes*'liğini (*agon* organizatörü/düzenleyicisi) yaptığı anlaşılmıştır (Öztürk, 2012, s. 254–256, Ep29; Avram, 2016, s. 72–74; Öztürk, 2018, s. 717–740). Bu yazıt kadar Tios'a ait Roma İmparatorluk Dönemi eyalet sikkelerinde Zeus ile *synkretismos* hâlinde “Zeus *Syrgastes* veya Zeus *Syrgasteios*” ismiyle bir tanrı görülmekteydi.³⁸ Ayrıca Balkanlar'da Dacia Superior Eyaletine bağlı Apulum kentinde Zeus *Syrgastos*'a (Moga, Piso ve Drîmbărean, 1998, s. 109–111, no. 1; *IDR* III.5, 706; Ruscu, 2003, no. 12) ve Italia'nın Brixia kentinde *Surgasteus Magnus Patarus*'a *CIL* V 4206; *ILS* 4078; *InscrIt* X.5 788) Latince sunulmuş iki adak (bu tanrının isminin geçtiği yazıtlar olarak bilinmekteydi).³⁹ “*Syrgastes*” ve “*Syrgastios*” isimlerinin Thrak kökenine ilişkin filologlar tarafından çok sayıda değerlendirme yapılmış olmakla birlikte, Thrak Dili etimolojik sözlüğünde *Συργάστης* (*Syrgastes*) ve *Συργάστορ* (*Syrgastor*) kelimeleri, Bithynia Gökyüzü Tanrısı'nın *epitheton*'u olarak yorumlanmış ve kökeni, öncülleri gibi, Thrakia ve yakın çevresinin yazıtlarında tanrı adı olarak da görülen Thrak kökenli *Σουρεγέθης*'e (*Souregethes*) bağlanarak “parlak/parlayan tanrı” anlamını taşıdığı belirtilmiştir.⁴⁰

³³ Yazıt hk. bilgiler ve değerlendirmeler ayrıca bkz. Kennell, 2006, s. 60; Erol, 2011, s. 240–243; Laes & Strubbe, 2014, s. 113–114.

³⁴ Bu yazıtta anılan müsabakalar şöyledir: *pygme* (boks), *stadion* (koşu yarışı), *diaulos* (orta mesafe koşu), *dolikhos* (uzun mesafe koşu), *pale* (güreş), *pankraton* (güreş ve boks), *aspis kai dory* (kalkan ve kargı), *sphendone* (sapan atma), *eutaxia* (düzenli davranış), *eueksia* (iyi fiziksel kondisyon). Kennell, 2018, s. 85, daha önceki restorasyonlarda bir kalkanlı koşu yarışı olarak değerlendirilen ifadeyi “*aspis kai dory* (kalkan ve kargı), *sphendone* (sapan atma)” şeklinde düzeltmiştir.

³⁵ Yazıt metni ve yazıt hk. değerlendirmeler için bkz. Moretti, 1953, s. 235–237, no. 80; *MAMA* VIII, 521; Roueché, 1993, s. 70; *I.Heraclea* T26; Erol, 2011, s. 108–110; Crowther, 1991, s. 302, no. 8; *I.Heraclea* 60; Kennell, 2018, s. 79–93; 2011, s. 108–110.

³⁶ Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait ve TON KTICTAN (*ktistes*'i) yazılı bir sikkenin ön yüzünde Herakles büstü; arka yüzünde *stadion* içinde Herakles heykeli ve önünde başına çelenk koyan atlet betimlenmiştir (*Rec. Gén.* “Héraclée”, 76). Bu durum, Herakles onuruna düzenlenen *agon*'lara işaret etmelidir, bkz. Leschhorn, 1998, s. 33 ve 49; Erol, 2011, s. 245.

³⁷ Şahin, 1975, s. 293–297 [J. Robert ve L. Robert, *Bull. Ép.*, 1976, no. 687]; Palumbo Stracca, 1994, s. 225–233; *I.Heraclea* 9; Merkelbach ve Staufer, 2001, s. 260, no. 09/11/02; yazıt hk. yapılan değerlendirmeler için ayrıca bkz. Robert, 1981, s. 40–41 [*SEG* 31, 1072]; Strasser, 2004, s. 205–207, no. 6 [*SEG* 54, 1256]; Dana, 2011, s. 62–64; Öztürk, 2013b, s. 512, 524 Res. 13.

³⁸ İlgili sikkeler için bkz. ZEVS ΣΥΡΓΑΣΤΗΣ: *Rec. Gén.* “Tius”, 9 (MS 3. yüzyıl), 20–22 (Domitianus), 26 (Traianus); ZEVC CΥΡΓΑΣΤΗΣ: 36, 37, 39 (Antoninus Pius); 61 (Marcus Aurelius); ZEVC CYP: 38 (Antoninus Pius); ZEVS ΣΥΡΓΑΣΤΕΙΟΣ: 25 (Traianus); ZEVC CΥΡΓΑΣΤΕΙΟΣ: 89 (Lucius Verus) and 127 (Geta). Konu hk. bkz. Öztürk, 2013a, s. 331–332.

³⁹ Zeus *Syrgastes* kültürünün Dacia Bölgesi'ne MS 2. yüzyılın başlarından itibaren Bithynia'dan (Tios?) göç eden kolonistler tarafından getirilmiş olabileceği düşünülmektedir, Avram, 2016, s. 77. Konu hk. ayrıca bkz. Petolescu, 1978, s. 213–218.

⁴⁰ Paliga (2006, s. 328–329 s.v. “Bagaios”; s. 335 s.v. “Suregethes”), isimdeki “Συρ-” önekinin “parlak/parlayan” anlamına gelebileceği düşüncesinde olup; eğer öyleyse *Σουρεγέθης*'in şahıs adı olarak “parlak/parlayan insan”, tanrı adı olarak da “parlak/parlayan tanrı” anlamlarını vereceğini; bu durum da gökyüzü olaylarını temsil eden bir tanrının olabileceğini belirtir; ayrıca bkz. *Rec. Gén.* “Tius”, s. 616; Marek, 2003, s. 104. Konu hk. tüm değerlendirmeler için bkz. Öztürk, 2018, s. 717–740.

Figür 5

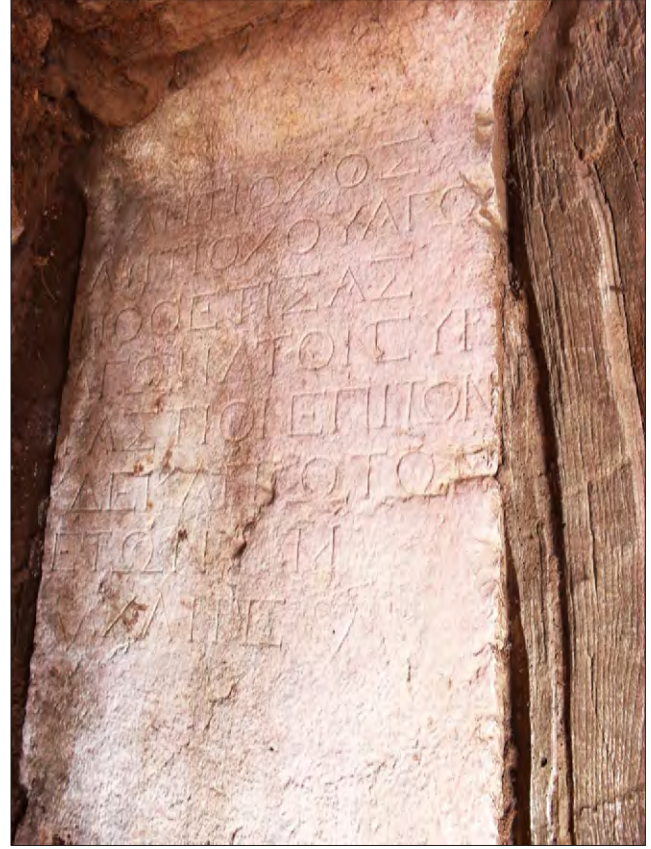
Aleksandreialı Pandomim Sanatçısı Krispos'un Mezar Anıtı / *Grave monument of Mime Crispos of Alexandreia* (©Karadeniz Ereğli Müzesi).

Neticede şunu söyleyebiliriz, “Kayaarkası Yazıtı”, Thrak kökenli (Zeus) Syrgastes/Syrgastios ismindeki tanrının tapınağının Tios'ta olduğunu ve bu geleneksel tanrı adına Tios'ta *agon*'lar düzenlendiğini düşündürmektedir.

Figür 6

Agonothetes Antiokhos oğlu Antiokhos'un Mezar Sunağı / *Grave altar of Agonothetes Antiochos, son of Antiochos* (Kayaarkası-Yenice-Karabük, Foto / Photo: Bülent Öztürk).

Böylece Thrak veya Thrako-Frig kökenli Kaukonların yaşamış olduğu belirtilen bu bölgede belki de onlara ait bir tanrı, Zeus ile *synkretik* bir Thrako-Hellen tanrı olarak MS 2. yüzyılda bir *agon* ile karşımıza çıkıyor ve bölgedeki Thrak kültürünün geleneksel devamlılığına işaret ediyor olabilir.

Tios'ta bir *gymnasion*'un varlığı mimari olarak henüz belgelenememiş olsa da kentte bulunan iki yazıt bunun olabileceğini düşündürmektedir. Bunlardan MS 2. yüzyıla tarihlendirilen bir mezar epigramında, adı bilinmeyen bir *paidotribes*'in *agon*'larda bütün *ephebos*'lardan ve diğer insanlardan farklı olarak *stadion*'larda övüldüğü ve taçlandırıldığı vurgulanır (Robert, 1934, I, s. 93; Robert, 1937, s. 284, no. 8; Peek, 1955, s. 161, no. 652; Merkelbach ve Stauber, 2001, s. 284, no. 10/01/04; Öztürk, 2012, s. 277–279, Ep58). Robert (1937, s. 284, no. 8) ilk kez kayda aldığı ve yayımladığı bu yazıt üzerinden “Tios gibi eski bir Hellen kentinde doğal olarak *gymnasion* ve *ephebia*'nın çok eskiden beri var olduğunu” dile getirmektedir. *Paidotribai* genellikle *gymnasion*'da ve *palaistra*'daki öğrencilerin beden antrenörü ve jimnastik ustası olarak bilinir (LSJ, s. 1288 s.v. παιδοτρίβης; Lehmann, 2009, s. 187–204). Tios kentinde *akropolis*'teki kilise kazılarında bulunmuş MS 2–3. yüzyıllara ait fragman bir yazıttan,

adını bilemediğimiz ancak diğer görevlerinin yanı sıra *gymnasiarkhos*'luk da üstlenmiş bir kişinin, ne olduğu anlaşılamayan bir iş için kendi cebinden ödeme yaptığını öğrenmekteyiz (Öztürk, 2012, s. 239–240, Ep16; Öztürk, 2015, s. 85, no. T9).

Amastris kentinde bir *gymnasion* yapısının bulunduğunu ve *agon*'ların düzenlendiğini konu ile ilgili kişilerin mezar yazıtlarından anlamak mümkündür. Tanrı Dionysos adına oluşturulmuş bir kült cemaatinin (olasılıkla Dionysos sanatçıları derneğinin) üyesi ve yarışçısı olan ve 30 yaşında hayatını kaybetmiş Aemilianus'un mermer kaide üzerindeki MS 155'e tarihli mezar yazıtından (Fig. 7); onun, yakılan tütsülerin (sunuların veya kurbanların) eşliğinde, Tanrı Euio (yani Dionysos) için üç yılda bir düzenlenen festival töreninde (kült üyelerinden oluşan) alayı mistik bir şekilde yönettiğini; *gymnasion*'larda itibar gördüğünü; *tropheus*'u yani yetiştiricisi/eğitmeni olarak Geminos'un öğrettiği güreş, mızrak atma, pankreas, disk atma, koşu, atlama müsabakalarında ve bütün ritmik top oyunlarında çok yetenekli olduğunu, zaferler kazandığını; ayrıca *Satyros* tarzı dansta⁴¹ Kyzikos ve Pergamon kentlerinde başarılar elde ettiğini ve tüm bu vasıflarından dolayı da onurlandırıldığını öğreniyoruz (Marek, *Amasra Museum*, 1985, s. 137, no. 12 [SEG 35, 1327]; Jones, 1990, s. 53–63; Marek, *Kat. Amastris*, 1993, no. 44; Erol, 2011, s. 250–251; Harland, 2014, s. 43–46, no. 97). Yazıtta Aemilianus'un yetiştiricisi ve eğitmeni olarak Geminos'un adının belirtiliyor olması Aemilianus'un, Amastris kentindeki *gymnasion*'da eğitim aldığına işaret etmektedir (Marek, 1993, s. 95). Bu yazıtla birlikte kentte Tanrı Dionysos tapınımının sosyo-kültürel anlamda önemli bir yere sahip olduğu ve kültü adına mistik törenler düzenlendiği de anlaşılmaktadır.

Aurelius Tatianos ile eşi (*symbios*) Valeria Strategis'in MS 251'e tarihlenen mezar yazıtında, meşe ve zeytin dalından dört adet çelengin içindeki ifadelerden anlaşıldığına göre, Amastris kenti, tanrı ve imparator kültürleriyle bağlantılı olarak düzenlenen oyunlarda zafer kazanan vatandaşlarına oturmaları için özel bir mahalle oluşturmuştur (Robert, 1980, s. 151–152; Marek, *Amasra Museum*, 1985, s. 140, no. 20 [SEG 30, 1449]; Marek, *Kat. Amastris*, 1993, no. 56; Erol, 2011, s. 51). Bu *agon*'lar muhtemelen Amastris'in kendine özgü *agon*'ları değil, Hellen dünyasında yaygın olarak düzenlenen "*hieros* (kutsal) *agon*'lar" olarak değerlendirilmektedir (Robert, 1980, s. 156; Erol, 2011, s. 253).

Figür 7

Aemilianus'un Mezar Sunağı ve Heykel Kaidesi / Grave altar and pedestal of Aemilianus (©Amasra Arkeoloji Müzesi; Foto/Photo: Ümit Kemal Parlak)

Amastris'te bulunan ve Herakleialı Aristandros'un mezarına ait olan mezar şiirinin içeriğinden, kendisinin *gymnasiarkhos* ve babası Aristoksenos'un ise *ephebarkhos* olduğu anlaşılmaktadır (Peek, 1955, s. 211–212, no. 788; Marek, *Kat. Amastris*, 1993, no. 114). *Arkhiereus*'luk (başrahiplik) yapmış Parmeniskos ve Pharnakes'in onurlandırıldığı bir başka yazıtta, babaları Daimenes'in de üç kez *arkhiereus*'luğun yanı sıra ayrıca *agonothetes*'lik yapmış olması da konu bağlamında sözü edilmeye değerdir (Marek, *Kat. Amastris*, 1993, no. 3; Erol, 2011, s. 249–250). Italia'da Misenum'a ait ve bugün Sidney Üniversitesi Nicholson Müzesi'nde korunan Marcus oğlu, Amastrisli Diogenes'in mezar yazıtında ise kendisinin bir *palaistes* (παλαιστής) yani güreşçi olduğu yazmaktadır.⁴²

⁴¹ Samosatalı eleştiri ve mizah yazarı Lukianos (MS yak. 120–190), "*de saltatione* = dans üzerine" adlı yazısında (Lukian., *salt.* 79) burada bahsedilen *satyros* dansının (*satyrikos*) Dionysos şenliklerinde sergilenen bir dans türü olduğunu, bunun daha çok İonia ve Pontos'ta görüldüğünü, insanların başka her şeyden habersiz, bütün günlerini oturarak bunları izleyerek geçirdiklerini ve hatta iyi soylu ve seçkin erkeklerin bile utanmadan bu danslara katıldıklarını eleştirel bir üslupla dile getirir.

⁴² Vita, 2015, s. 229–239'a göre Diogenes, Italia'da *Capitolia* (Roma), *Eusebeia* (Puteoli) veya *Sebasta* (Neapolis) isimli *agon*'lara katılmış olmalıdır. *Palaistes* terimi hk. ayrıca bkz. *LSJ*, s. 1290 s.v. *παλαιστής*.

ÂİLELER VE HANE HALKI

Hellenlerde συγγένεια – *syngeneia* Romalılarda *familia* olarak tanımlanan “aile”nin yapısı ve aile fertlerinin sosyal konumları hakkında en net bilgileri yine mezar yazıtları ve bu mezar taşları üzerindeki betimler sağlamaktadır. Aşağıda çeşitli mezar yazıtlarıyla örneklendirileceği üzere Antik Çağ’da bir çekirdek aile; evlilikle birleşmiş (σύγγαμος – *syngamos*) karı-koca (γαμετή – *gamete* / γαμέτης – *gametes*) çifti (“baba – *pater* – πατήρ / anne – *meter* – μήτηρ”), erkek çocukları (υἱός – *hyios*) ve evlenmemiş kız çocuklarından (θυγάτηρ – *thygater*) oluşmakta olup bu çekirdek aileye dışarıdan katılmış, aile içinde yaşamını sürdüren evlatlıklar/beslemeler (θρέπτος – *threptos* / θρέπτῃ – *threpte*), köleler (δοῦλος – *doulos* / δούλη – *doule*) ve azatlı köleler (ἀπελεύθερος – *apeleutheros*) de eklenmiştir. Aileden birisi/birileri çeşitli sebeplerle hayatını kaybederse onu/onları mezara koymak doğal olarak geriden kalan aile üyelerinin vazifesiydi: eşler, ebeveynler, çocuklar, kardeşler ve azatlı köleler bu işi üstlenenler olarak mezar yazıtlardaki ifadelerde görülür. Evli çiftten birisi öldüğünde hayatta kalan, aynı şekilde sıralı ölümde çocuklar ebeveynlerin cenazelerinden mesuldü; şüphesiz ebeveynler de erken ölen çocuklarındakinden. Çocuklar, dindarlığın ve saygının gereği olarak (εὐσεβεία – *eusebeia* / *pietas*); kendilerini büyütenler yaşlandığında onların geçimini sağlamakla ve onlara bir mezar hazırlamakla yükümlüydüler (Edmondson, 2014, s. 559, 566; Marek, 2003, s. 137).

Varlıklı ailelerin ise “henüz hayattayken ve şuuru yerindeyken (ζῶν καὶ φρονῶν – *zon kai phronon*)” kendilerinin ve aile fertlerinin mezarlarını yaptırdıkları bilinir: yine eşler, ebeveynler veya çocuklar, bazen de kardeşler ve köleler. Genel olarak bakıldığında Roma İmparatorluk Dönemi mezar yazıtlarında, kadın (γυνή – *gyne*), erkek ve kız çocuğu, kardeşlerin (ἀδελφός – *adelphos* / ἀδελφή – *adelphe*) ve kölelerin (δοῦλος – *doulos*) dönemin ataerkil/patriyarkal özelliği olarak “baba” merkezli bakış açısı üzerinden tanımlanmıştır. Bu da Roma İmparatorluk Dönemi aile yapısının, Hellen kültürünün devamı olarak, ataerkil/patriyarkal özelliğini doğrudan yansıtmaktadır. Bu üç kentten karı-koca çiftini ve çocuklarının isimlerini içeren ‘çekirdek aile’ye ve sadece karı-koca çiftine ait olan mezar yazıtları şöyledir:

Herakleia Pontike’den büyükçe bir lahit mezarın yazıtından (Fig. 8) bir karı-koca çifti ile oğlu ve gelininin birlikte gömüldüğü anlaşılır: Herakleides’in genç oğlu *bouleutes* (*boule* meclisi üyesi) Aurelius Herakleides, Genç Herakleides’in eşi Aurelia Dionysiane Tryphosa, Genç Herakleides’in oğlu *bouleutes* Aurelius Thrasymediano Herakleides, Thrasymediano Herakleides’in eşi *philandros*, *sophron* ve *philosophos* olarak tanımlanan Aurelia Kharilampiane Olympias (Pargoire, 1898, s. 495–496, no. 5; Μάκρη, 1908, s. 129–130; *I.Heraclea* 10; Öztürk, 2013b, s. 511–512, 524 Res. 14).⁴³

Figür 8

Bouleutes (Meclis Üyesi) Herakleides ve Ailesinin *Sarcophagus* Mezarı / *Sarcophagus of Bouleutes* (Councillor) Herakleides and his family (©Karadeniz Ereğli Müzesi)

⁴³ Aur. Kharilampiane Olympias’ın *philosophos* olarak tanımlanması hk. bkz. Puech, 1994, s. 294; Haake, 2008, s. 150, dn. 18.

Dört aile üyesinin de taşıdığı Aurelius ve Aurelia *nomen gentilicium*'larından anlaşılacağı üzere burada MS 212'den sonra Roma vatandaşlığı elde etmiş olasılıkla Herakleia kökenli üst sınıftan elit bir aile söz konusudur. Hem baba hem de oğulun üstlendikleri *bouleutes* unvanı, bu ailenin bu kent içerisinde sahip oldukları üst düzey sosyal konumlarını göstermekte, ayrıca siyasi/idari görevlerin aile içinde bir devam geleneği taşıyabildiğine kanıt oluşturabilmektedir. Gelin olan Olympias'ın *philandros* ve *sophron* yani "kocasını seven" ve "aklı başında, ölçülü, iffetli vb." sıfatlarıyla tanımlanmış olması, evli bir çiftte kadının ailedeki/toplum içindeki konumunu, eşine ve ailesine olan sevgisini, bağlılığını ve sadakatini göstermektedir. *Philosophos* olarak tanımlanması (ileride ilgili bölümünde anlatılacağı üzere), "bilgiyi seven, eğitilmiş kişi" ilgisinde olmalıdır.

Yine Herakleia'dan, biri *ostotheke* diğeri bir mezar steli üzerinde bulunan iki yazıt (Fig. 9), Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki iki çekirdek aileyi tanıtmaktadır: İlki Tryphon, eşi Kale ve oğulları Domestikhos'un (Robert, 1937, s. 254, no. 1; *I.Heraclea* 26; Öztürk, 2017, s. 217–218, no. 2); ikincisi ise (Fig. 10) Timotheos, eşi Demetria ve kızları Tryphosa'nın isimlerini verir (Öztürk ve Sönmez, 2011, s. 159–160, no. 4 [SEG 61, 1070]). Babanın diğer aile üyelerine yaptırdığı anlaşılan stelin üzerinde, olasılıkla ölen bu üç kişinin (Timotheos, Demetria, Tryphosa) büst şeklindeki portresi mezar stelinin büyük bir alanını kapsayacak biçimde yan yana betimlenmektedir. Aynı kentten yine bir *ostotheke* üzerinde 43 yaşında ölen Tryphon oğlu Lucius ile 65 yaşında ölen eşi Rufus kızı Khrysea'nın yanında mezarın yazıtında üçüncü kişi olarak 19 yaşında ölen Hilaros'un eşi Proklos kızı

Prokla isimli bir kadın ile karşılaşırız (*I.Heraclea* 16). Prokla'nın mezarda yatan bu iki kişi ile olan bağlantısı yazıtta belirtilmemiş olmasına rağmen, yaşları itibarıyla Prokla'nın kanımca, Khrysea'nın bir önceki evliliğinden (Proklos ile) doğan kızı olma ihtimali vardır. Değilse bile ailenin içerisinde yakın bir akrabaları olması beklenir. Tios kentinin güney *territorium*'unda Billaios Nehri kıyısında bulunan, onomastik açıdan ilginç bir mezar yazıtında Quintus Vetina Palatinus Rufinianus Onesimos'un, *heroon*'u (anıt mezarı) 75 yaşındayken hem kendisine hem eşi Antylla'ya hem de kusursuz bir şekilde yaşayan çocuklarına yaptırdığı kaydedilmiştir (Öztürk, 2021a, s. 147–151, no. 3). Onesimos, Hellence'de "faydalı/yararlı" anlamına gelmekte ve kölelerde (*douloi*) ya da azat edilmiş kölelerde (*apeleutheroi*) sıklıkla görülen bir isim olmakla birlikte, bu olası statüsünü gösteren bir sıfat yazıt metninde geçmemektedir (Fragiadakis, 1988, s. 48, 52 ve 70; *LSJ*, s. 1231 s.v. ὀνήσιμος). Ancak, eğer gerçekten bir azatlı köle ise Roma vatandaşlığını elde etmiş olan bu Hellen kökenli Onesimos'a, yazıtta sıralanan Roma menşeli isimleri, sahibinden geçmiş olabilir.

Figür 9

Tryphon, eşi Kale ve oğlu Domestikhos'un *Ostothek* Mezarı / *Ostothek of Tryphon, his wife Kale and his son Domestichos* (©Karadeniz Ereğli Müzesi)

Figür 10

Timotheos, eşi Demetria ve kızları Tryphosa'nın Mezar Steli / *Grave stela of Timotheos, his wife Demetria and their daughter Tryphosa* (©Karadeniz Ereğli Müzesi).

Figür 11

Khrysemene'nin, babası Khrysous'a, annesi Zoe'ye ve erkek kardeşi Khrysippos'a Yaptırdığı Mezar Steli / *Grave stele erected by Khrysemene to his father Khrysous, to his mother Zoe and to his brother Khrysippos* (©Amasra Arkeoloji Müzesi).

Figür 12

Demetrios ile eşi Aeliane'nin Mezar Steli / *Grave stele of Demetrios and his wife Aeliane* (©Amasra Arkeoloji Müzesi).

Amastris'ten bir çekirdek aileyi yansıtan mezar yazıtlarının ilkinde (Fig. 11); ailenin kız çocuğu olarak adı geçen Khrysemene; babası Demosthas oğlu Khrysous'a, annesi Zoe'ye ve daha önceden ölmüş olan erkek kardeşi Khrysippos'a, yazıtta verilen yıla göre MS 183'te mezar stelini diktirdiğini söylemektedir (Öztürk ve Öztürk, 2016, s. 238, no. 5; Marek ve Adak, 2016, s. 63–64, no. 73). Hemen bir sene sonrasına MS 184'e tarihli Amastris'ten *symposion* sahneli bir diğer mezar taşı (Fig. 12), yazıttaki ifadeye göre 67 yaşında ölen Agathos oğlu Demetrios ile eşi Aeliane'ye aittir (Marek, *Amasra Museum*, 1985, s. 138, no. 14 [SEG 35, 1329]; Marek, *Kat. Amastris*, 1993, no. 48). Bu yazıtta bölgede pek görülmeyen bir anlayışla, ilginç bir bilgi olarak Demetrios, oğulları Menandros ve Iulianus Aelianus Demetrios'a dindar/erdemli bir hayata yönelmelerini tavsiye etmektedir.

Amastris'ten; Damostratos, eşi Parthenos ve oğulları Herakleides'e ait, kırık üst kısmında olası bir *symposion* sahnesinin olduğu bir başka mezar stelinin yazıtında (Fig. 13) ayrıca, çiftin dünyaya getirdikleri dört çocuğunu geride bırakarak hayatlarını kaybettikleri yazmaktadır (Marek, *Amasra Museum*, 1985, s. 153, no. 37 [SEG 35, 1345]; Marek, *Kat. Amastris*, 1993, s. 170, no. 49). Amastris'te 27 yaşında hayatını kaybetmiş Vibia Rhodine'nin yine *symposion* sahneli ve MS 133'e tarihli mezar yazıtından (Fig. 14) hem Vibius Blastos'un eşi olduğu hem de *tymbos* mezarının ve mezar stelinin akrabaları (*synomaimones*), sevgili kocası (*philos aner*) ve tüm geniş ailesi (*genea pasa*), onunla birlikte büyüyenler (*syntrophoi*) ve ayrıca dostları (*philoï*) tarafından yaptırıldığını öğrenmekteyiz (Marek ve Adak, 2016, s. 64–65, no. 74).

Figür 13

Damostratos, eşi Parthenos ve oğulları Herakleides'in Mezar Steli / Grave stele of Damostratos, his wife Parthenos and their son Herakleides (©Amasra Arkeoloji Müzesi)

Figür 14

Vibius Blastos'un eşi Vibia Rhodine'nin Mezar Steli / Grave stele of Vibia Rhodine, wife of Vibius Blastos (©Amasra Arkeoloji Müzesi)

Figür 15

Claudius Eurotas ve eşi Claudia Khara'nın Mezar Steli / Grave stele of Claudius Eurotas and his wife Claudia Chara (©Karadeniz Ereğli Müzesi)

Bithynia'nın doğu bölümünde sadece karı-koca çiftlerinin isimlerini veren mezar yazıtlarına da rastlanmaktadır: Bunlardan Roma vatandaşlığına sahip olduğu görülen "Aurelius Tryphoninos ve Aurelia Eu[gene]ia?" ile "Claudius Eurotas ve Claudia Khara" (Fig. 15) isimlerini taşıyan çiftlerin yanı sıra; "Aleksandros ve Basilissa" (Fig. 16), "Herakleon ve Aristoklea", "Menodotos ve Beronika", "Pates ve Philumena" (Fig. 3), "Oikonomos Tertius ve Oikonomissa Auge" (Fig. 17), "Clodius ve Dionysia", "Diomedes ve Kotta" isimli çiftler de Herakleia'dan karşımıza çıkanlardır.⁴⁴

⁴⁴ İlgili çiftlere ait olan mezar yazıtları için bkz. *I. Heraclea* 11, 13, 29, 67, 71; Öztürk ve Sönmez, 2011, s. 158–159, no. 3 [SEG 61, 1069], s. 160–162, no. 5 [SEG 61, 1071; *An. Ép.*, 2011 (2014) no. 1259]; Öztürk, 2013b, s. 513–514, 525 Res. 15, 17, 526 Res. 18; Öztürk, 2016d, s. 230–231, nos. 2–3.

Figür 16

Aleksandros ve eşi Basilissa'nın Mezar Steli / *Grave stele of Alexandros and his wife Basilissa* (©Karadeniz Ereğli Müzesi).

Figür 17

Oikonomos Tertius ve eşi Oikonomissa Auge'nin Mezar Steli / *Grave stele of Oikonomos Tertius and his wife Oikonomissa Auge* (©Karadeniz Ereğli Müzesi)

Bugün İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde bulunan ve Tios kentinden *symposion* sahnesi betimli bir mezar stelinin (Fig. 18) Pinnin (= Pinnios) ile eşi Khreste'ye ait olduğu anlaşılır (Marek ve Adak, 2016, s. 57–58, no. 67). Amasra Arkeoloji Müzesi'nde bulunan ve yine Tios'a ait bir mezar yazıtında, Σεβαστῶν ἀπελεύθερος (*sebaston apeleutheros* / *Augustorum libertus*) olarak tanımlanan Roma vatandaşlığına sahip Aurelius Khrysanthos'un, taşın kırıklığından dolayı ismi okunamayan hayat arkadaşına (*symbios*) MS 161 sonrasına tarihlenen bir süreçte mezarını yaptırdığı anlaşılır (Öztürk ve Öztürk, 2016, s. 236, no. 3). Burada; Khrysanthos'un ölen eşini *aeimnestos*, *philandros* ve *glykytate symbios* (anısı sonsuz, kocasını seven ve son derece tatlı) olarak tanımlaması, çiftin birbirlerine karşı duydukları sevgiyi ve saygıyı yansıtmaktadır. Tios *territorium*'unun güneyinde (Gökçeboy İlçesi) bulunan *symposion* sahneli mermer bir mezar steli ise Dionysios ile Kleopatra'nın ismini vermekte ait olup (Öztürk, 2016d, s. 231–232, no. 4), yazıtta yakınlık durumu ve yaşları belirtilmediği için bu ikilinin karı-koca çifti mi yoksa baba-kız mı oldukları anlaşılamamaktadır. *Nauklerios* (armatör/deniz tüccarı) M(arcus) Aur(elius) Saturninus ile (ismi tam okunamayan) eşi ...ora'nın mezar steli, MS 212'den sonrasına tarihlenmelidir (Mendel, 1901, s. 38, no. 185; Kalinka, 1933, s. 91–92, no. 60; Robert, 1937, s. 272, no. 1; Öztürk, 2012, s. 272–273, Ep52).

Figür 18

Pinnin (Pinnios) ile eşi Khreste'nin Mezar Steli / *Grave stele of Pinnin (Pinnios) and his wife Chreste* (©İstanbul Arkeoloji Müzeleri)

Figür 19

Euprepes ve eşi Philoumene'nin *Ostotheke* Mezarı / *Ostotheke of Euprepes and his wife Philoumene* (Amasra, ©Bartın İli Yüzey Araştırması Projesi)

Figür 20

Sextus Vibius Philon ve Aelia Paterniane'nin Mezar Steli / *Grave stele of Sextus Vibius Philon and Aelia Paterniane* (©İstanbul Arkeoloji Müzeleri)

Amasris arkeolojik yüzey araştırmalarında yakın zaman önce bir evin bahçesinde tespit ettiğimiz bir *ostotheke*'nin üzerindeki MS 168/169'e tarihlendirilebilen mezar yazıtında (Fig. 19) Diogeneia'nın oğlu Euprepes, "henüz yaşarken ve şuuru yerindeyken", *ostotheke*'yi kendisi ve eşi Diogeneia'nın kızı Philoumene'ye yaptırdığını ifade etmektedir (Bağdatlı-Çam ve ark., 2019b, s. 60 [B. Öztürk]; Öztürk, 2022, s. 188–190, no. A3 ve 207). Bunun yanı sıra ...Aelianus ve Kalligeneia, Aurelius Longos ve Patrokleia, Aurelius Tatianos ve Valeria Strategis, Aurelius Philokyrios ve Aurelia Antoneia, Demetrios ve Aeliane (Fig. 12), Kormeniskos ve Kale, Koulios ve Basilis, Lukianos ve Domna, Sextus Vibius Philon ve Aelia Paterniane (Fig. 20), Pharnakes ve Arte, Aur(elius) Dionysios ve Khreste çiftlerinin mezar taşları ve yazıtları Amasris'te görülen diğer örneklerdir.⁴⁵

⁴⁵ Aelianus ve Kalligeneia'nın mezar yazıtı için bkz. Kalinka, 1933, s. 79, no. 35; Marek, *Kat. Amasris*, 1993, s. 168, no. 41. Aurelius Longos ve Patrokleia'nın mezar yazıtı için bkz. Marek, *Amasra Museum*, 1985, s. 142, no. 27 [SEG 35, 1342]; Marek, *Kat. Amasris*, 1993, s. 171, no. 53. Aur. Tatianos ve Valeria Strategis'in mezar yazıtı için bkz. Robert, 1980, s. 151–152; Marek, *Amasra Museum*, 1985, s. 140, no. 20; Marek, *Kat. Amasris*, 1993, s. 172, no. 56. Aur. Philokyrios ve Aur. Antoneia'nın mezar yazıtı için bkz. Kalinka, 1933, s. 81–82, no. 37; Marek, *Kat. Amasris*, 1993, s. 173, no. 6. Demetrios ve Aeliane'nin mezar yazıtı için bkz. Marek, *Amasra Museum*,

Figür 21

Panda ve Herakleon'un Mezar Steli / *Grave stele of Panda and Heracleon* (©Amasra Arkeoloji Müzesi)

Bugün kayıp durumdaki aynı mezar yazıtında kayıtlı, 55 yaşında ölen Menandros'un oğlu Ion ile 45 yaşında ölen Artemidoros'un kızı, Tryphon'un eşi Markia arasındaki bağ anlaşılamamaktadır (Kalinka, 1933, s. 77, no. 31; Marek, *Kat. Amasris*, 1993, s. 179–180, no. 93).

ANNE/BABA VE ÇOCUKLAR

Bu grupların yanı sıra ebeveynlerden (γονεύς – *goneus*) biri ile çocukların (τέκνον – *teknon* [sing.] / τέκνα – *tekna* [pl.]) görüldüğü mezar yazıtları da vardır. Herakleia'ya ait bir mezar stelinde ailenin babası (*pater familias*) Pisandros'un oğlu ...teas ile

1985, s. 138, no. 14 [SEG 35, 1329]; Marek, *Kat. Amasris*, 1993, s. 170, no. 48. Kormeniskos ve Kale'nin mezar yazıtı için bkz. Mendel, 1901, s. 34–35, no. 180; Pfuhl ve Möbius, 1977 I, s. 166, no. 547; Marek, *Kat. Amasris*, 1993, s. 179, no. 89. Koulios ve Basilis'in mezar yazıtı için bkz. *I.Heraclea* 68. Lukianos ve Domna'nın mezar yazıtı için bkz. Marek, *Kat. Amasris*, 1993, s. 180, no. 94. Sex. Vibius Philon ve Aelia Paterniane'nin mezar yazıtı için bkz. Marek, *Kat. Amasris*, 1993, s. 172, no. 55 [SEG 43, 907; *An. Ép.*, 1993 (1996), no. 1430]; ayrıca bkz. Ruscu, 2017, s. 54. Pharnakes ve Arte'nin mezar yazıtı için bkz. Kalinka, 1933, s. 77, no. 30; Marek, *Kat. Amasris*, 1993, s. 170, no. 47. Aur. Dionysios ve Khreste'nin mezar yazıtı için bkz. Kalinka, 1933, s. 79–80, no. 34; Marek, *Kat. Amasris*, 1993, s. 175, no. 71; ayrıca bkz. Robert, 1937, s. 261–262.

Pisandros'un eşi Parthenos'u, yani bir anne ile oğlunu görürüz (Jonnes, 1986, s. 98, no. 2 [SEG 36, no. 1166]; Cremer, 1992, s. 174, no. 12; *I.Heraclea* 12; Öztürk, 2013b, s. 515, 526 Res. 20). Stelin üst bölümünde bir erkek ve bir kadının büst görünümündeki betimleri cepheden ve yanyana işlenmiştir. Herakleia'dan yine *symposion* betimli bir mezar stelinin yazıtında (Fig. 21) ölümsüzleşen 53 yaşındaki Panda ile 15 yaşındaki Silanos oğlu Herakleon'un, yaşları itibarıyla anne-oğul olması pek de uzak bir ihtimal değildir (Pfuhl ve Möbius, 1977-1979, s. 486-487, no. 2024 [SEG 29, 1364]; *I.Heraclea* 64; Marek, *Amasra Museum*, 1985, s. 139, no. 16 [SEG 35, 1333]). Aynı kentten bir başka mezar yazıtında 60 yaşında ölen Demylos oğlu Dionysios ile 25 yaşında hayatını kaybeden Khresimos oğlu Hermaphilos adlı iki erkeğe rastlarız (*I.Heraclea*, 20). Bu iki kişinin yaşları birbirine uzak olmasına rağmen birbirleriyle olan yakınlığına dair kesin bir çıkarım yapmak mümkün görünmemektedir.

Amastris'ten Roma vatandaşlığı elde etmiş Aurelia Iuliane adındaki bir kadın, annesi Boubalikis ile kendisine (bu) mezarı (*pyelos*) yaptırdığını belirtmektedir (Marek, *Amasra Museum*, 1985, s. 141, no. 22 [SEG 35, 1338]; Marek, *Kat. Amastris*, 1993, no. 58). Tarihleme veren bir başka Amastris mezar yazıtında ise Serapas'ın oğlu Serapion ile Serapion'un oğlu Serapion'un, yani olasılıkla bir baba-oğulun mezar yazıtına rastlarız (Hirschfeld, 1888, s. 879, no. 35; Marek, *Kat. Amastris*, 1993, s. 174, no. 62). Yazıtta verilen tarih içeriğinin hesaplamasına göre baba MS 111'de 70 yaşındayken; oğlu Serapion ise 22 sene sonra MS 123'te (kırıktan dolayı) bilinmeyen bir yaşta hayatını kaybetmiştir.

KARDEŞLER

Aile içindeki kardeş sevgisini (φιλadelphia – *philadelphia*) en güzel yansıtan mezar yazıtlarından birisi Tios kentinden gelmektedir. Kentin *arkhon*'luğunu yapmış Khrestos oğlu Iulianus'un mezarı, kardeşi tarafından yaptırılmış olup yazıt bir şiirle ölenin ağzından dillendirilmiştir (Robert, 1937, s. 284, no. 9; Peek, 1955, s. 208, no. 778; Merkelbach ve Stauber, 2001, s. 282, no. 10/01/01; Öztürk, 2012, s. 269-271, Ep49).⁴⁶ Bu şiirin içeriği o dönem insanının ölümünden sonra Hades'in diyarına gönderilme inancını yansıtmaktadır.

Benzer bir ifade Amastris'ten Eros ve Apphe çiftinin oğlu olan Hegesandros'un *symposion* sahneli mezar stelinde de görülmektedir: "...Eğer Hades bana hızla harekete geçtiyse/yürüdüyse, bil ki: kıskançlık tüm güzelliklerin düşmanıdır..." (Marek, *Amasra Museum*, 1985, s. 139, no. 15 [SEG 35, 1332]; Marek, *Kat. Amastris*, 1993, no. 51). Herakleia'da da genişçe bir mezar taşı Aurelius/

Aurelia *gens* isimlerinden anlaşıldığı üzere Roma vatandaşlığını elde etmiş Khrysogonos'un (biri erkek biri kız) çocukları, Aurelius Opikos ve Aurelia Panmoiris adlı iki kardeşe aittir (Öztürk, 2016d, s. 232-233, no. 5).

KORUYUCU AİLE, BESLEMELER VE AZATLILAR

Koruyucu anne-babalığın yani evlat edinmenin Asia Minor'da yayılmış genel bir sosyal kurum olduğunu yazıtlarda ilgili kişilere atfedilen *threptos/threpte trophimos/trophime* (besleme/yetiştirme) veya *syntrophos/syntrophe* gibi unvanlarından veya bu unvanlardan türetilmiş Trophimos, Trophime, Syntrophion, Threptos, Threpte gibi şahıs isimlerinden anlayabilmekteyiz.⁴⁷ Burada "özgür doğan üvey ve evlatlık çocuklar" ile "evde doğan köleler veya terk edilmiş olarak evlatlık alınan ve köle olarak yetiştirilen çocuklar"ı birbirinden ayırmak gerektiğini belirtmemiz gerekir.⁴⁸

Doğu Bithynia'dan doğrudan iki kadın *threpte* ve bir erkek *threptos* bilinmekte olup, her üçü de Tios kentinin mezar yazıtlarında karşımıza çıkar. Bunlar arasında, bugün İstanbul Arkeoloji Müzelerinde bulunan, üzerinde *symposion* sahnesinin resmedildiği mezar stelinin yazıtında (Fig. 22) Timotheos oğlu Timotheos'un; kendisi ile ismini belirtmediği eşinin (*symbios*) ve ayrıca *threpte*'sinin anısına mezar stelinin yaptırdığı belirtilir (Mendel, 1901, s. 39, no. 187; Robert, 1937, s. 283, no. 5; Pfuhl ve Möbius, 1977, s. 422, no. 1743; Öztürk, 2012, s. 276-277, Ep57; Öztürk ve Sönmez, 2015, s. 113, İAM2). Tios *nekropolis* yüzey araştırmalarında tespit edilen bir mezar taşındaki yazıt, 60 yaşında ölen Demosthenes ile onun 40 yaşındaki *threpte*'si Kallitykhe'nin aynı mezarı paylaştıklarını ortaya koyar (Öztürk, 2012, 267, Ep45; Öztürk, 2015, 87, no. T14). Kastamonu Arkeoloji Müzesi'ndeki son mezar steli (Fig. 23) ise Khammios'un *threptos*'u Elpidion'a aittir (Marek, 2003, s. 140, 142-143, Abb. 219; Öztürk, 2012, s. 269, Ep48; Öztürk ve Sönmez, 2015, s. 114, KAM2). Stelin ön yüzünde ayakta tasvir edilmiş olan figürün sol elinde tuttuğu *rutulus* ve ellerinin duruş özellikleri, bu kişinin toplumun eğitimli-entelektüel kesiminden bir kişi olması ihtimalini kuvvetlendirir. Evlatlıklar/beslemeler, bekleneceği üzere *homogastroi*'dan (karındaş=kardeş) açıkça daha düşük pozisyondaydı.

⁴⁷ Roma İmparatorluğunun *Pontus et Bithynia* Eyaleti MS 109-111 Dönemi Valisi Genç Plinius'un bağlı olduğu İmparatoru Traianus'a yazdığı mektupların biri *threptos* adını verdiği bu çocukların durumu ve beslenmeleriyle ilgili olup İmparator'un, Plinius'a yazdığı cevap mektubunda bu çocukları, "doğduklarında (aileleri tarafından) terk edilip sonra kendilerini kurtaran kişiler tarafından köle olarak eğitilenler" biçimiyle tanımladığı görülür (Plin., *ep.* X 65-66). Konu hk. ayrıca bkz. Marek, 2003, s. 138; Marek, 2009, s. 37.

⁴⁸ *Threptos* ve *threpte* hk. detaylı bilgi için bkz. Cameron, 1939, s. 27-62. Yasal ve sosyal statüsü için bkz. Riel, 2009, s. 93-114; Küçük Asya ve Pontos-Bithynia yazıtlarında görülenlere dair bkz. Marek, 2003, s. 138-139; Marek, 2010, s. 581-582.

⁴⁶ Yazıt hk. değerlendirmeler için ayrıca bkz. Brélaz, 2005, s. 259 ve 419, H9; Fuhrmann, 2011, s. 216, dn. 55.

Figür 22

Timotheos, eşi ve *threpte*'sinin (beslemesinin) Mezar Steli / Grave stele of *Timotheos, his wife and his threpte (fostering)* (©İstanbul Arkeoloji Müzeleri).

Figür 23

Khammios'un *threptos*'u (beslemesi) Elpidion'un Mezar Steli / Grave stele of *Elpidion, threptos (fostering) of Khammios* (©Kastamonu Arkeoloji Müzesi; Foto/Photo: Turhan Birgili).

Fakat genel olarak Tios yazıt örnekleri; ailenin içine dâhil edilmiş ve aile sevgisiyle büyütülmüş evlatlıkları/beslemeleri ortaya koymuş olabilir. Birçok ifadeden yola çıkarak, hayatını kaybetmiş beslemelerin yalnızca sevilip yasının tutulmadığı aynı zamanda onların aile mezarlarına konulabildikleri veya onlar için ailenin babası tarafından (eğer varsa) üvey kardeşlerinden ayrı olarak bir mezar yaptırıldığı da anlaşılmaktadır (Marek, 2003, s. 139). Herakleia'dan üzerinde tek bir kadını *kline*'de uzanır pozisyonda betimleyen bir mezar steli 25 yaşında hayatını kaybeden Tryphon kızı Trophime'ye aittir ve isminden ötürü bu kadının besleme olarak aileye girmiş olduğunu düşünmek mümkündür (Pfuhl ve Möbius, 1977–1979, s. 486, no. 2019 [SEG 29, 1365]; Cremer, 1992, s. 172, no. 7; *I.Heraclea*, 22).

Kölelerin sahipleri tarafından azat edilmesi ve artık özgür bir yaşama kavuşmaları doğal bir süreçti ve çoğunlukla *apeleutheros* olarak tanımlanan bu konumları mezar yazıtlarında belirtilirdi. Yukarıda da sözünü ettiğimiz, Tios'a ait bir mezar yazıtında, taşın kırıklığından dolayı ismi okunamayan hayat arkadaşına (*symbios*) mezarını yaptıran Aurelius Khrysanthos adlı bir Roma vatandaşı, Σεβαστῶν ἀπελεύθερος (*Sebaston apeleutheros* = *Augustorum libertus*) yani "imparatorların azatlı kölesi" olarak nitelendirilmiştir (Öztürk ve Öztürk, 2016, s. 236, no. 3).⁴⁹

⁴⁹ *Aug(g)ustorum libertus (Augg. lib)* kullanımı için bkz. Weaver, 1972, s. 64–72; Chantraine, 1975, s. 603–616. *Augusti Liberti* hk. detaylı bilgi için bkz. Weaver, 1972, s. 58–60; Haensch, 2006, s. 153–164.

Bu yazıt, Roma imparatorlarının hizmetine girmiş bir kölenin,⁵⁰ özgürlüğünü ve Roma vatandaşlığı elde ettiğini ve evlenerek Bithynia'nın bu bölümünde yaşamına devam ettiğini ortaya koyar. Ayrıca, Khrysanthos'un eşini, *aeimnestos*, *philandros* ve *glykytate symbios* olarak tanımlaması, çiftin birbirlerine karşı duydukları sevgiyi ve saygıyı yansıtmaktadır. Amastris'ten MS 203'e tarihlenen bir diğer mezar yazıtında, yine benzer ifadelerle Hostia Gavenia Gallita'nın *sophrosyne* (alçakgönüllü, ölçülü, aklıselim olma) ve *philandria* (kocasını seven) özelliği vurgulanır (Marek, *Amasra Museum*, 1985, s. 137, no. 13 [SEG 35, 1330]; Marek, *Kat. Amastris*, 1993, no. 45).

MESLEKLER-UNVANLAR

Bithynia'nın doğusunda bulunan bir kısma yukarıda değindiğimiz bazı aile ve bireysel mezar yazıtlarında, kendilerinin veya aile üyelerinin mesleklerinin veya uğraşlarının ifade edildiği görülür. Bu da o kişilerin sosyal konumuna ve sınıfına dair bilgi verebileceği gibi toplumsal tabakalaşmaya ilişkin bir veri olarak kabul edilebilir.

Bunlardan, Herakleia kentinden *philosophos* (filozof, bilgiyi seven) Iulius Pythagoras'ın kızı Iulia Pythia'nın onurlandırıldığı mezar yazıtından, kendisinin üstün bir şekilde *eponymos basileia* görevini yürütmüş olduğu anlaşılır (Dörner, 1962, s. 34; *I.Heraclea* 4; Öztürk, 2017, s. 215–217, no. 1). Yazıttaki unvanlar, bu babakızın ilgili dönemde kentin üst düzey sınıfından, yönetici bir ailenin temsilcileri olduğu gerçeğini göstermesinin yanı sıra Herakleia'nın kültürel ve siyasi tarihi bakımından da önemlidir (Fig. 24). Zira bu yazıt, *eponymos basileia* unvanının Megara kolonilerinde görülen bir Dor unvanı olması bakımından, hem bir Megara kolonisi olarak gösterilen Herakleia'nın kendi geçmişine doğrudan atıf yapmakta hem de aynı zamanda Herakleia'nın bu geleneksel kültürel bağını Roma İmparatorluk Dönemi'nde de devam ettirebildiğini kanıtlamaktadır.⁵¹

Bununla birlikte babasının *philosophos* ünvanının, onun bildiğimiz anlamda bir felsefi akımın takipçisi gerçek bir filozof ve düşün insanı olmasına istinaden mi yazıldığı yoksa onun bilgili, kültürlü ve entelektüel kişiliğini vurgulamak açısından mı kullanıldığı açık değildir. Öte yandan, doğuştan bu unvanı taşımasının, kendisinin ve ailesinin entelektüelliğinin ve iyi eğitilmiş olmasının yanı sıra soylu bir sınıfa mensup olduğunun bir göstergesi olabileceği dile getirilmektedir (Haake, 2008, s. 155; Dana, 2011, s. 231). Eğer gerçek bir filozof ise, bu durumu Herakleia'daki bir felsefe okulunun varlığını da düşündürebilir; ancak antik edebi ve epigrafik kaynaklarda Herakleia'daki bir felsefe okuluna dair bir bilgi yoktur. Bununla birlikte, taşıdığı Pythagoras ismi, II. Sofistik Dönemi olarak tanımlanan bu dönemde, kendisinin ve kendisine ismi koyan ailesinin, ünlü düşünür filozof Pythagoras'ın felsefesinin bir takipçisi olabileceğini, hatta kentte bu felsefi görüş çerçevesinde bir yapılanmanın olabileceğini düşündürebilir.

Figür 24

Philosophos Iulius Pythagoras'ın kızı Iulia Pythia'nın Mezar Taşı (Heykel Kaidesi?) / Grave stone (pedestal?) of Iulia Pythia, daughter of *philosophos* Iulius Pythagoras (©Karadeniz Ereğli Müzesi).

⁵⁰ “İki İmparator”un ortak yönetiminin azatlısı olduğu anlaşılan Khrysanthos'un, sonradan elde ettiği Aurelius *gens* adından ve taşıttaki yazı karakterinden dolayı Marcus Aurelius ve Lucius Verus (MS 161–169); Marcus Aurelius ve Commodus (MS 177–180); Septimius Severus ve Caracalla (MS 197–209) imparator ikililerinden birisinin azatlısı olma ihtimali vardır. Ancak buradaki çoğul durumun bir *Augustus* ile *Augusta*'ya ya da bir halef-selef durumunu gösteren birbirini takip eden ikili imparator yönetimine karşılık gelebileceği ihtimalini de unutmamak gerekir, Öztürk ve Öztürk, 2016, s. 236.

⁵¹ Ksenophon (Ksen., *an.* VI 2, 1) and Diodoros (Diod. XIV 31, 3) Herakleia'nın Megara kolonisi olduğunu belirtmektedirler. Dor geleneklerinde bulunan *Basilea/Basileus* unvanları için bkz. Hanell, 1934, s. 148, 150, 152–154, 156–158. Bu unvanlar Herakleia'nın başka yazıtlarında da geçmektedir, bkz. *I.Heraclea* 1, sat. 6; 2, sat. B5-6. ana şehir Megara'daki “*basileus*/kral” unvanı gibi, Herakleia'daki *Basilea/Basileus* unvanları da *eponymos* unvanlar yani o yıla adını veren

yöneticiler eşliğinde belgelerini tarihlemek için kullanılan geleneksel unvanlar olarak varlığını korumuştur; konu hk. bkz. Kajava, 2004, s. 13; ayrıca bkz. Sher, 1991, s. 255.

Figür 25

Derkyllös oğlu Magnos'un Mezar Steli / *Grave stele of Magnos, son of Derkyllös* (©İstanbul Arkeoloji Müzeleri).

Herakleia'dan yukarıda daha önce bahsi geçen baba-oğul *bouleutes*'ler (*Boule* Meclisi Üyesi) Aur(elius) Herakleides ile oğlu Aur(elius) Thrasymedanos Herakleides'in olarak tanıtıldığı lahit mezarın yazıtında (Fig. 8) Thrasymedanos Herakleides'in eşi Aur(elia) Kharilampiane Olympias'a *philandros* (kocasını seven) ile *sophron* (ölçülü, akli başında, iffetli) sıfatlarının yanı sıra eril çekimli bir tanımlamayla "*philosophos*" unvanı da verilmiştir (*I.Heraclea* 10; Öztürk, 2013b, s. 511–512, dn. 25). Bu kadının taşıdığı "*philosophos*" sıfatı onun gerçek anlamda felsefe ile uğraşan bir birey olduğu anlamına gelmemelidir. Zira *philosophos* ile diğer sıfatların art arda sıralandığı başkaca yazıt örneklerinde de görüldüğü üzere, burada olasılık diğer sıfatlarını tamamlayacak şekilde onun eğitilmiş, bilgili, kültürlü olmasına ve kelime anlamıyla "bilgiyi ya da bilgeliği seven" kimliğine vurgu yapılmış bu vesileyle övülmüş olsa gerektir.⁵² Tios kenti yazıtlarında *philosophos* sıfatına rastlanmaz ancak Atina'da Maximus adındaki, baba ismi yazmayan bir Tioslu *philosophos*'un onurlandırılması (mezarı?) dikkat çekmektedir (*CIG* I

430; Öztürk, 2012, TEp9. Ayrıca bkz. Robert, 1937, s. 266–267, dn. 1; Puech, 1994, no. M 68; Avram, 2013a, s. 356, no. 3094 s.v. "Μάξιμος"; Öztürk, 2017, s. 203). Ancak, bu kişiyle ilgili yazılı kaynaklarda başka bir bilgi mevcut değildir. İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde bulunan, MS 1. yüzyıla ait, Derkyllös oğlu Magnos adındaki bir Tioslu vatandaşın mezar stelinde (Fig. 25), ortada duran ana figür, kalabalık önünde konuşma yapan bir *rhetor*'u anımsatırcasına, yapay bir çıkıntı üzerinde durmaktadır (Robert, 1937, s. 284, no. 7; Maximova, 1956, s. 434, Abb. 48; Pfuhl ve Möbius, 1977, s. 104, no. 233, Taf. 16; Öztürk, 2012, s. 272, Ep51; Öztürk ve Sönmez, 2015, s. 112–113, İAM 1). Bunun yanı sıra, stelde yanında hizmetkârı olarak bulunan küçük çocuğun/kölenin elinde, içinde üç rulonun bulunduğu kutu olan *scrinium*'u tutması bu fikri desteklemektedir (Maximova, 1956, s. 432; Öztürk, 2012, s. 120).⁵³ Amastris'ten MS 2. yüzyıla ait Demetrios ve eşi Aeliane'nin *symposion* sahneli mezar stelinde de (Fig. 12) *kline* üzerinde yatan adamın (Demetrios) sol elinde bir *papyrus* rulosu, yanındaki küçük boyutlu kölesinin ise *papyrus*'lardan oluşan bir tomari taşıdığı düşünülür (Marek, *Kat. Amastris*, 1993, no. 48). Bu durum Demetrios'un Amastris kentinin aydın-seçkin kesiminden bir *rhetor* (hatip) olabileceğine işaret etmektedir (Dana, 2011, s. 162).

Herakleia kentinden kayda geçmiş bir *sarcophagus* üzerinde *tabula ansata* içinde iatros (hekim) unvanlı Menios'un mezar epigramı okunmuştur (Mendel, 1901, s. 46–47, no. 191; Kalinka, 1933, s. 96, no. 66; *I.Heraclea* 33). Ayrıca MS 2. yüzyıla tarihlenen; Smyrna veya civarından bulunmuş bir mezar taşında (Fig. 26), 19 yaşında öldüğü anlaşılan Glykon oğlu Tioslu Niketes de iatros unvanıyla nitelendirilmiştir (*I.Leyden*, 10 [SEG 18, 519]; Robert, 1960, s. 233, no. 10; *I.Smyrna* I 442; Jones, 1998, s. 107–109; Samama, 2003, no. 196; Öztürk, 2012, TEp139).⁵⁴ Mezar sahibi bu genç *iatros* hakkında başka bir bilgimiz bulunmamaktadır; zira bu Tioslu gencin bu kadar genç bir yaşta ne zaman ve nasıl hekim unvanını elde ettiğini, tıp eğitimini nerede aldığını, neden Smyrna'ya gelmiş olduğunu bilmiyoruz. Bu sorular bizi, Niketes'in Tios'tan Smyrna'daki tıp okuluna, eğitim almaya gelen bir hekim adayı olabileceği cevabına yöneltmektedir. Amastris'ten bir *ostotheke* (Fig. 27) üzerindeki yazıtta 22 yaşında ölen Aukson oğlu Markianos'un *zographos* yani 'doğa resimleri yapan bir ressam' olduğu yazar (Marek, *Amasra Museum*, 1985, s. 141, no. 24 [SEG 35, 1339]; Marek, *Kat. Amastris*, 1993, no. 92).

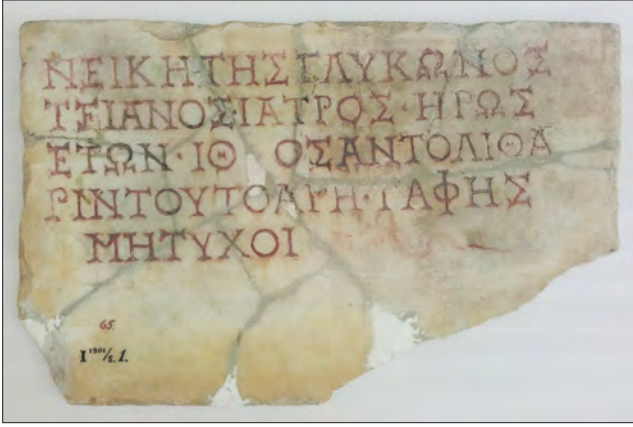
⁵² Aurelia Kharilampiane Olympias'ın *philosophos* olarak tanımlanması hk. bkz. Puech, 1994, s. 294; Haake, 2008, s. 150, dn. 18.

⁵³ Figürler hk. görüşleri için Arkeolog Arş. Gör. Bünyat Burak Aykanat'a (MSGÜ, Arkeoloji Bölümü) teşekkür ederim.

⁵⁴ Yazıt hk. ayrıca bkz. Dana, 2011, s. 199–201; Dana, 2014, s. 127.

Figür 26

Iatros (Hekim), Glykon oğlu Niketes'in Mezar Steli / *Grave stela of Iatros (physician) Niketes, son of Glykon* (©Leiden Rijksmuseum van Oudheden; Foto/Photo: Heikki Pauts).

Figür 27

Zographos (Ressam), Aukson oğlu Marcianus'un *Ostotheke* Mezarı / *Ostotheke of Zographos (painter) Marcianus, son of Auxon* (©Amasra Arkeoloji Müzesi).

Tios'tan *naukleros* (armatör/deniz tüccarı) M(arcus) Aur(elius) Saturninus'un ile eşi ...ora'nın mezar steli, kentte yaşayan gemi sahibi armatörlere ve/veya deniz tüccarlarına ilişkin önemli bir kanıt olarak karşımıza çıkmaktadır (Mendel, 1901, s. 38, no. 185; Kalinka, 1933, s. 91–92, no. 60; Robert, 1937, s. 272, no. 1; Öztürk, 2012, s. 272–273, Ep52). Karadeniz'in kuzeyindeki Kırım Yarımadası'nda Pantikapaion kentinde kayda geçmiş bir başka mezar yazıtı ise 62 yaşında hayatını kaybetmiş Tioslu, Rufus oğlu Tertius'un yine bir *naukleros* olduğunu söyler (CIRB 732; Lifshitz, 1968, s. 26–28, no. III; Öztürk, 2012, TEp15; Avram, 2013a, s. 128, no. 81 s.v. “Τέρτιος Ρούφου”). Bu mezar stelinde aile bağları açısından önemli noktalardan birisi, yazıtında, stelin, ailesi (*syngeneis*) tarafından (olasılıkla Tios'ta yaptırılıp Pantikapaion'a) gönderilmiş olduğunun dile getirilmesidir.

Figür 28

Çiftçi Olympikhos oğlu Olympikhos'un Mezar Steli / *Grave stela of farmer Olympikhos, son of Olympikhos* (©Karadeniz Ereğli Müzesi).

Bölgedeki mezar yazıtları ve bazı stellerin üzerlerindeki figürler aynı zamanda, tarım ve hayvancılıkla uğraşan çiftçiler ile çiftlik kâhyalarının yaşamına dair ipuçları sunmaktadır. Herakleia'nın kırsal kesiminde bulunmuş bir mezar taşının yazıtında (Fig. 17) Tertius'un *oikonomos* ile eşi Auge'nin *oikonomissa* (veya *oikonomos*) unvanını taşıması, bu karı-kocanın önemli bir çiftliğin idaresini sürdürdüklerini gösterir (Öztürk, 2011, s. 160–162, no. 5).⁵⁵ Olympikhos oğlu Olympikhos adlı bir kişinin mezar stelinde ise (Fig. 28), *symposion* sahnesinde, *kline*'de yarı uzanan erkek betiminin altında; bir kölenin öküzü sürer şekilde betimlendiği görülür (Öztürk ve Sönmez, 2009, s. 135, no. 6; Öztürk, 2013b, s. 513, 525 Res. 16). Her ne kadar yazıtta böyle bir ifade olmasa da bu durumda mezar sahibinin toprak sahibi bir çiftçi veya çiftliği işleten bir kâhya olabileceğini düşünebiliriz. Yine aynı şekilde, Claudius Eurotas ile eşi Claudia Khara'nın mermerden mezar stellerinde (Fig. 15), yan yana betimlenmiş kendi portrelerinin altında, günlük hayatta kullandıkları eşyalar betimlenmiştir (*I.Heraclea* 13; Öztürk, 2013b, s. 513–514, 525 Res. 17). Ayna, tarak, sepet gibi çoğunluğu kadının kullanımına özgü bu betimler arasında solda bir de orak betimi bulunmaktadır ki, bu da Claudius Eurotas'ın çiftlik veya tarım, tarla ve bahçe işleriyle meşgul olan bir çiftçi olduğunu sembolik olarak ifade edebilir.

⁵⁵ Yazıtla ilgili ayrıca bkz. Öztürk, 2013b, s. 513, 525 Res. 15. Bithynia'daki *oikonomos*'lara ilişkin bkz. Robert, 1937, s. 241; Marek, 2003, s. 75; Fernoux, 2004, s. 238–252; Corsten, 2006, s. 87–89.

GENEL DEĞERLENDİRME

Bithynia'dan en geniş epigrafik kaynak grubu olarak günümüze ulaşan mezar yazıtları; Herakleia, Tios ve Amastris'in Roma İmparatorluk Dönemi kültürel, sosyal ve toplumsal yaşamına ve o dönem bir mezar yeri ve mezar taşı yaptırabilme imkânı olan daha çok orta ve üst sınıfı temsil eden ailelerine ışık tutabilmemize olanak tanımaktadır. Buna göre şunu anlıyoruz ki, Arkaik-Klasik Dönem'den itibaren Erken Demir Çağın Thrak, Bithyn, Paphlagon, Frig ve Pers kültürlerini dil ve din açısından asimile etmiş veya bünyesine katarak zenginleşmiş Hellen kültürü, yüzyıllara yayılan süreç boyunca Roma İmparatorluk Dönemi Küçük Asya'sının büyük bölümünde olduğu gibi, Roma kültürünün yayılımı karşısında kendini büyük ölçüde koruyabilmiştir. Mezar yazıtlarının büyük çoğunluğunun yazıldığı dil olan; kentte ve kırsalda yaşayan yerel halkın ana dili olarak görülen Hellence'nin bu yaygınlığı doğal olarak Hellence okuyan-yazan insanların, demografinin büyük bir bölümünü oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Ancak diğer iki kentten farklı olarak Herakleia'daki bazı yazıtlarda Hellence'nin Dor lehçesinin unsurları ile kurumlarını görebiliyor olmamız, bu kent halkının Dor kökenine ilişkin kültürel unsurlarını, geleneksel olarak halen koruyabildiğini göstermektedir.

Onomastik açıdan incelendiğinde, mezar sahiplerinin ağırlıklı olarak *theophorik* veya diğer türdeki Hellen isimler taşıdığı görülmektedir ki, bu durum bu kişilerin Hellen kültürel kimliğini yansıtmaktadır. Bununla birlikte, Bithynia'nın batısında olduğu gibi, doğusundaki yazıtlarda da Thrak, Bithyn, Paphlagon ve Pers kültürlerinin izlerini taşıyan bazı şahıs isimlerine rastlanmakta olup bunu da belli bir dereceye kadar bölgenin kültürel geçmişine ve bu kültürlerin Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki devamlılığına ait izler olarak yorumlamak mümkündür.

Bilindiği üzere Romalılaşmanın / Romanizasyonun en geçerli göstergeleri, ilgili bölgedeki Romalıların kalıcı varlığı, Latince'nin kullanım yoğunluğu ile İtalic-Latin kültürünün yerleşmeye başlaması, yerel halkça özümsemesi ve sistematik bir baskıyla veya doğal akışında mevcut yerel kültürün üzerine konumlanmasıdır. Latincenin kullanım alanı ve yaygınlığı, bu üç kentin bulunduğu bölge özelinde, şu ana kadar tespit edilebilen az sayıdaki Romalının mezar yazıtı, adakları, resmî ve idari onurlandırma yazıtları ve miltaşlarından pek de öteye gidememektedir. Üstelik bunların bir kısmı Hellence ile çift dilli yazılmış olup çoğu da MS 2. yüzyıl ve sonrasına aittir. Bir sosyal statü göstergesi olarak da kullanılmış Latince'nin, diğer doğu eyaletlerinde olduğu gibi, Pontus-Bithynia Eyaleti'nde de sosyal pozisyonlarını yükseltmek veya siyasi bir konum elde etmek isteyen kentli Hellen üst tabaka tarafından öğrenilmesi ve en

azından resmî yazışmalarda ve mektuplaşmalarda belli bir dereceye kadar kullanılması gerekliydi. Ancak Ch. Marek'in de belirttiği gibi (2003, s. 147; 2009, s. 38), bu dilin kullanımının ne günlük yaşamda ne de eğitim ve kültür hayatında Hellence'nin önüne geçemediği ve ortak dil (*lingua franca*) seviyesine ulaşamadığı söylenebilir. Ayrı bir yayında detaylıca ele alınacağı üzere, burada kısaca şunu belirtmek gerekir ki, MS 1. yüzyıldan başlayarak İmparator Caracalla Dönemi'nin *Constitutio Antoniniana*'sı (MS 212) ile en üst seviyeye ulaşan Roma vatandaşlığı elde etme süreci, bölgedeki Hellen vatandaşların bir kısmının isimlerine eklenen Roma kökenli *praenomen* ve *nomen gentilicium*'larından anlaşılmaktadır. Bu durumun belli bir ölçüde bölgedeki Romanizasyona işaret edebileceği düşünülse bile, bunu kültürel bir dönüşümden ziyade siyasi ve ekonomik bir fayda ilişkisi çerçevesinde değerlendirmek gereklidir.

Mezar yazıtlarının çoğunun ait olduğu orta-üst tabakadaki insanlar, kültürel hayatlarını (günlük yaşam, eğitim, *agon*'lar, dinî inanışlar, törenler vb.), tipik bir Hellen kentinde yaşanabilecek şekilde; ama Roma imparatorluk devletinin himayesinde, eyalet hazinesi veya yerel *euergetes*'ler tarafından finanse edilen bir sistem içerisinde Roma yönetim anlayışına belli ölçülerde uyarlanmış biçimde yaşamış olmalıdırlar. MS 2-3. yüzyıllarda Hellen kültürünün, düşünce ve yaşayış biçiminin Küçük Asya'nın bu bölgesinde de yüceltildiğini ve ayrıca bu kültürü iyi bilen ve sahiplenilen Hadrianus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius gibi *philhellen* imparatorların bundaki payının büyük olduğunu belirtmek gereklidir. Roma kültürü ne Hellen sosyo-kültürel yaşantısının önüne geçebilmiş ne de bu kültürü baskılayabilmiştir. Yani, Roma İmparatorluğunun tesis ettiği siyasi hegemonyası, bir yönetim anlayışı olarak kültürel hegemonyaya dönüşmemiştir.

Bithynia'nın Paphlagonia ile kesiştiği bu bölümündeki mezar yazıtları, başkaca hiçbir kaynak grubundan elde edemeyeceğimiz şekilde her üç kentin aileleri, hane halkı yapılanması, kökenleri ile kısıtlı da olsa mesleklerine veya idari unvanlarına dair veriler sunmaktadır. Bazen bir çekirdek ailenin en geniş hâlini sunabilen mezar yazıtları olduğu gibi, bazen daha küçük aile yapılanmalarını tanıtan yazıtlara rastlanmaktadır: Buna göre karı-koca çiftlerinin görüldüğü mezar yazıtlarında bazen daha erken ölenin diğerine mezarı yaptırdığı bazen de çocukların bu görevi üstlendiği anlaşılmaktadır. Kullanılan ifadelerden eşlerin birbirine (özellikle kadının erkeğine) duyduğu sevginin yanı sıra kadının ahlaklı ve iffetli bir hayat geçirmesine vurgu yapıldığı da görülmektedir. Bunların yanı sıra erkek ya da kız çocuklarına aileleri tarafından yaptırılan mezarlar olduğu gibi, bazen de kardeşler birbirinin mezarını yaptırabilmektedirler.

Tios kenti mezar yazıtlarında görülen *threptos/threpte* unvanı en azından şimdilik bu kentte beslemelerin yer aldığını ortaya koymaktadır. Herakleia yazıtlarında *bouleutes*, *ephebarkhos*, *paraphylaks* ve *oikonomos*, Tios'ta *paidotribes*, *philosophos*, *iatros*, *nauklerós* ile Amastris'te *zogrophos* ve *palaistes* meslek tanımlarının veya idari memuriyetlerin mezar yazıtlarında görülüyor olması hem bu bireylerin ve ailelerinin sosyal statüsüne dair fikirler sunulabilmesi hem de kentteki sosyo-kültürel yaşama dair genel bir bakış açısına imkân tanınması bakımından önem arz etmektedir. Diğer türdeki epigrafik buluntuların (bir makale kapsamını aşacak boyutta) konuya dair bilgilerimizi geliştireceği ortada olmakla birlikte siyasi ve kültürel anlamda bölgesel bütünlüğü bulunan her üç kentteki çalışmalarda keşfedilmeyi bekleyen yeni epigrafik verilerin de eksikliklerimizi gidereceği ve/veya var olan bilgileri sorgulatabileceği gerçeğini de unutmamak gereklidir.

TEŞEKKÜR

Bu yazıda yer verdiğim yazıtlı mezar taşlarının çalışma ve fotoğraflarını kullanma iznini veren Karadeniz Ereğli Müzesi Müdürlüğü ile Müze Müdürü Ahmet MERCAN'a; Amasra Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü ile Müze Uzmanı-Sanat Tarihçi Ümit Kemal PARLAK'a; Kastamonu Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü ile Müze Eski Müdiresi Nimet BAL'a; İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü ile Müze Uzmanı-Epigraf Feza DEMİRKÖK'e; Hollanda *Leiden Rijksmuseum van Oudheden* Müdürlüğü ile Müze Uzmanı Heikki PAUTS'a; Tios antik kenti kazı başkanları Prof. Dr. Sümer ATASOY (*Emeritus*, Karabük Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü) ve Prof. Dr. Şahin YILDIRIM'a (Bartın Üniversitesi, Arkeoloji Araştırma ve Uygulama Merkezi) ve Bartın Yüzey Araştırması Başkanı Prof. Dr. Fatma BAĞDATLI-ÇAM'a (Bartın Üniversitesi, Arkeoloji Araştırma ve Uygulama Merkezi) teşekkür ederim. Ayrıca bazı yazıtların müze çalışmalarına ve bilimsel değerlendirilmesine dair verdiği önemli katkılardan dolayı Prof. Dr. Hüseyin Sami ÖZTÜRK'e (Marmara Üniversitesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı) ve bu metnin oluşturulma sürecindeki özveriyle yardımlarından dolayı Arkeolog Aleyna ŞAN'a (MSGSÜ, Arkeoloji Bölümü, MA) teşekkürlerimi sunarım.

KAYNAKÇA**Antik Kaynak Kısaltma ve Açılımları**

Ael. Herod., *De pros. cath.* = Aelius Herodianos, *De prosodia catholica*.

Amm. = Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri*.

Arr., *per. p. E.* = Arrianos, *periplus Ponti Euxini*.

Athen., *Deip.* = Athenaios, *Deipnosophistai*.

Const. Porph., *de them.* = Constaninus Porphyrogennitos, *de Thematibus*.

Diod. = Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*.

Eust., *Comm. ad Hom. Il.* = Eustathius, *Commentarii ad Homeri Iliadem*.

Eust., *Comm. ad Hom. Od.* = Eustathius, *Commentarii ad Homeri Odysseam*.

Eust., *Comm. in Dion. Per.* = Eustathius, *Commentarium in Dionysii Periegetae Orbis Descriptionem*.

Hdt. = Herodotos, *Historiai*.

Hom., *Il.* = Homeros, *Ilias*.

Iust. = Iustinus, *epitoma historiarum Philippicarum*.

Ksen., *an.* = Ksenophon, *anabasis*.

Ksen., *Hell.* = Ksenophon, *Hellenika*.

Lukian., *salt.* = Lukianos, *de saltatione*.

Mela = Pomponius Mela, *De situ orbis*.

Paus. = Pausanias, *Perihegesis*.

Plat., *leg.* = Platon, *leges*.

Plin., *ep.* = Plinius minor, *epistulae*.

Plin., *nat.* = Plinius maior, *naturalis Historia*.

Ps.-Skyl. = Pseudo Skylaks, *Periplus*.

Ps.-Skymnos = Pseudo Skymnos, *Ad Nicomedem Regem*.

Steph. Byz. = Stephanos Byzantios, *Ethnika*.

Strab. = Strabon, *Geographika*.

Modern Kaynakça

Ameling, W. (1994). *Prosopographia Heracleotica. I. Heraclea*, s. 115–168.

An. Ép. = *L'année Épigraphique*.

Atasoy, S. ve Yıldırım, Ş. (Ed.). (2015). *Zonguldak'ta Bir Antik Kent: Tios. 2006–2012 Arkeolojik Çalışmaları ve Genel Değerlendirme*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Avram, A. (1996 [1998]). Zu den Personennamen von Herakleia am Pontos. *Analele Universitatii Bucureşti, Studii Clasice* 45, 17–26.

Avram, A. (2013a). *Prosopographia Ponti Euxini Externa (Colloquia Antiqua 8)*. Peeters.

Avram, A. (2013b). Indigenous Names in Heraclea Pontica. R. Parker (Ed.), *Personal Names in Ancient Anatolia (Proceedings of the British Academy 191)* (s. 51–62) içinde. Oxford University Press.

Avram, A. (2016). Two Phrygian Gods Between Phrygia and Dacia. *Colloquium Anatolicum* 15, 70–83.

Avram, A. (2018). Paphlagonian Notes. *Ancient West and East* 17, 65–81. <https://doi.org/10.2143/AWE.17.0.3284889>

Avram, A., *Paphlagonian Names = On Paphlagonian Personal Names. Contextualising Pompeiopolis Urban Development in Roman Anatolia from a Comparative Perspective*, 9-10 Temmuz 2016, Taşköprü Belediyesi, Taşköprü-Kastamonu, 1–5 [Yayımlanmamış Bildiri Metni].

Bağdatlı-Çam, F., Bora, A. ve Bilici[-Altunkayalier], H. (2019a). Amastris (Amasra) Antik Kentinde Arkeolojik Tespitler. *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 24, 169–188. <https://doi.org/10.22520/tubaar.2019.24.009>

Bağdatlı-Çam, F., Bora, A., Kürüm, M., Öztürk, B., Bilici[-Altunkayalier], H., Sağlan, S. ve ark. (2019b). Bartın İli Yüzey Araştırmaları: 2017-2018. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 37(2), 53–74.

Bağdatlı-Çam, F. (Ed.) (2022). *Bartın İli ve İlçeleri Yüzey Araştırması (BİYA), İlk Tespitler ve Belgeler (Paphlagonia'dan Parthenios'a I)*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Brélaz, C. (2005). *La sécurité publique en Asie Mineure sous le Principat (Ier–IIIème s. ap. J.-C.): institutions municipales et institutions impériales dans l'Orient romain* (Schweizerische Beiträge zur Altertumswissenschaft 32). Schwabe.
- Bull. Ép.* = *Bulletin Épigraphique*.
- Cameron, A. (1939). ΘΡΕΙΤΟΣ and Related Terms in the Inscriptions of Asia Minor. İçinde W. M. Calder ve J. Keil (Ed.), *Anatolian Studies presented to William Hephburn Buckler* (s. 27–62). Manchester University Press.
- Chantraine, H. (1975). Zur Nomenklatur und Funktionsangabe kaiserlicher Freigelassener. *Historia* 24(4), 603–616. <https://www.jstor.org/stable/4435471>
- CIG* = *Corpus Inscriptionum Graecarum*.
- CIL* = *Corpus Inscriptionum Latinorum*.
- CIRB* = V. Struve (Ed.), *Corpus inscriptionum regni Bosporani*. Nauka, 1965.
- Corsten, T. (2006). The Rôle and Status of the Indigenous Population in Bithynia. İçinde T. Bekker-Nielsen (Ed.), *Rome and The Black Sea Region: Domination, Romanisation, Resistance* (Black Sea Studies 5) (s. 85–92). Aarhus: Aarhus University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv62hh2z.8>
- Corsten, T. (2010). Names in -ΙΑΝΟΣ in Asia Minor: a Preliminary Study. R. W. V. Catling ve F. Marchand (Eds.), *Onomatologos. Studies in Greek Personal Names presented to Elaine Matthews* (s. 456–463). Oxbow Books.
- Cremer, M. (1992). *Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien, 2: Bithynien*. Habelt.
- Crowther, N. B. (1991). Euexia, eutaxia, philoponia: Three Contents of the Greek Gymnasium. *ZPE* 85, 301–304. <https://www.jstor.org/stable/20187430>
- Dana, D. (2012). *Onomasticon Thracicum. Répertoire des noms indigènes de Thrace, Macédoine orientale, Mésies, Dacie et Bithynie* (Μελετήματα. Kentron Hellēnikēs kai Rōmaikēs Archaïotētos 70). Athènes: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών; de Boccard.
- Dana, M. (2011). *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin. Approche régionale de la vie culturelle des cités grecques* (Scripta antiqua 37). Ausinius Éditions.
- Dana, M. (2014). Étudiants et enseignants du Pont-Euxin à l'étranger d'après les données épigraphiques. V. Cojocaru ve C. Schuler (Eds.) içinde, *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit. Akten einer deutsch-rumänischen Tagung in Constanța, 20.-24. September 2010* (s. 121–140). Steiner.
- Daubner, F. (2015). Gymnasia. Aspects of a Greek Institution in the Hellenistic and Roman Near East. M. Blömer, A. Lichtenberger ve R. Raja (Ed.), *Religious identities in the Levant from Alexander to Muhammed: Continuity and Change* (s. 33–46) içinde. Brepols.
- Delorme, J. (1960). *Gymnasion. Étude sur les monument consacrés à l'éducation en Grèce*. E. de Boccard.
- Detschew, D. (1957). *Die thrakischen Sprachreste* (Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung 14). In Kommission bei R.M. Rohrer.
- Dörner, F. K. (1962). Vorbericht über eine im Herbst 1961 ausgeführte Reise in Bithynien. *Anzeiger der Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse* 99, 30–35.
- EA* = *Epigraphica Anatolica*.
- Edmondson, J. (2014). *Roman Family History*. C. Bruun ve J. Edmondson (Ed.), *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy* (s. 559–581) içinde. Oxford University Press.
- Erol Özdzibay, A. (2011). *Roma İmparatorluk Dönemi'nde Pontus-Bithynia Eyaleti'nde Agon'lar ve Agonistik Sikkeler* [Yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi].
- Evangelos, A. (1997). Educational Athletic Institutions in Thrace during the Hellenistic and Roman Periods. *Australian Society for Sports History Bulletin* 27, 15–20.
- Feissel, D. (2016). Citoyenneté romaine et onomastique grecque au lendemain de la constitutio Antoniniana: les cognomina en –ιανός dans les inscriptions de Pamphylie et de Bithynie. B. Takmer, E. N. Akdoğan-Arca ve N. Gökalp (Ed.) içinde, *Vir Doctus Anatolicus. Studies in Memory of Sencer Şahin / Sencer Şahin Anısına Yazılar* (s. 349–355). Kabcacı Yayıncılık.

- Fernoux, H.-L. (2004). *Notables et élites des cités de Bithynia aux époques hellénistique et romaine (IIIe siècle av. J.-C.-IIIe siècle ap. J.-C.)*. Essai d'histoire sociale. Maison de l'Orient et de la Méditerranée.
- Fragiadakis, C. (1988). *Die attischen Sklavennamen von der spätarchaischen Epoche bis in die römische Kaiserzeit. Eine historische und soziologische Untersuchung*. Mannheim.
- Fuhrmann, C. J. (2011). *Policing the Roman Empire: Soldiers, Administration, and Public Order*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199737840.001.0001>
- Haake, M. (2008). Philosopher and Priest: The Image of the Intellectual and the Social Practice of the Elites in the Eastern Roman Empire (First–Third Centuries AD). B. Dignas ve K. Trampedach (Ed.), *Practitioners of the Divine: Greek Priests and Religious Figures from Homer to Heliodorus (Hellenic Studies Series 30)* (s. 145–165) içinde. Centre for Hellenic Studies.
- Haensch, R. (2006). Von den Augusti liberti zu den Caesariani. A. Kolb (Ed.), *Herrschaftsstrukturen und Herrschaftspraxis. Konzepte, Prinzipien und Strategien der Administration im römischen Kaiserreich (Akten der Tagung an der Universität Zürich, 18.-20.10.2004)* (s. 153–164). Akademie Verlag. <https://doi.org/10.1524/9783050084770.153>
- Hanell, K. (1934). *Megarische Studien*. A.-B. Ph. Lindstedts Univ.-Bokhandel.
- Harland, P. A. (2014). *Greco-Roman Associations: Texts, Translations, and Commentary. II. North Coast of the Black Sea, Asia Minor*. De Gruyter.
- Hin, S. (2007). Class and Society in the Cities of the Greek East: Education during the Ephebeia. *Ancient Society* 37, 141–166.
- Hirschfeld, G. (1888). Inschriften aus dem Norden Kleinasiens, besonders aus Bithynien und Paphlagonien. *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Philosophisch Historische Klasse* 22, 863–892.
- I.Heraclea = L. Jonnes (Ed.), *The Inscriptions of Heraclea Pontica. With a prosopographia Heracleotica by W. Ameling (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 47)*. R. Habelt, 1994.
- I.Leyden = H. W. Pleket, *The Greek Inscriptions in the "Rijksmuseum van Oudheden" at Leyden*. E.J. Brill, 1958.
- I.Smyrna = G. Petzl (Ed.), *Die Inschriften von Smyrna, Teil I: Grabchriften, postume Ehrungen, Grabepigramme; Die Inschriften von Smyrna Teil II.1, Bonn; Die Inschriften von Smyrna Teil II.2: Addenda, Corrigenda und Indices (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 23.1, 24.1, 24.2)*. R. Habelt, 1982, 1987, 1990.
- IDR III.5 = I. Piso (Ed.), *Inscriptions de la Dacie romaine III: Dacie supérieure 5: Apulum (Mémoires de l'Académie des inscriptions et belles-lettres 24)*. De Boccard, 2001.
- IGBulg V = G. I. Mihailov (Ed.), *Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, I–V, Vol. 5: Inscriptiones novae, addenda et corrigenda*. RIVA, 1997.
- InscrIt = *Inscriptiones Italiae*.
- Jones, C. P. (1998). A Follower of the God Glykon. *EA* 30, 107–109.
- Jones, C. P. (1990). Lucian and the Bacchants of Pontus. *Echos du monde classique / Classical Views* 34 N.S. 9 no. 1, 53–63.
- Jonnes, L. (1986). Three Inscriptions from Heracleia Pontica. *EA* 7, 97–100.
- Kaegi, A. (2007). *Kaegi's Greek Grammar*. Trans. and Ed. by J. A. Kleist. Dower Publications.
- Kajava, M. (2004). Hestia Hearth, Goddess, and Cult. *Harvard Studies in Classical Philology* 102, 1–20. <http://doi.org/10.2307/4150030>
- Kalinka, E. (1933). Aus Bithynien und Umgegend. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts* 28 (Beiblatt), 45–112.
- Kennell, N. (2000). The Status of the Ephebarch. *Tyche* 15, 103–108. <https://doi.org/10.1080/09523360802513330>
- Kennell, N. (2006). *Ephebeia: A Register of Greek Cities with Citizen Training Systems in the Hellenistic and Roman Periods (Nikephoros Beihefte: Beiträge zu Sport und Kultur im Altertum Band 12)*. Weidmann.
- Kennell, N. (2009). The Greek Ephebate in the Roman Period. *The International Journal of the History of Sport* 26(2), 323–342.
- Kennell, N. (2018). Competition and Memory in an Ephebic Victor List from Heraclea Pontica. *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 61, 79–93. <https://doi.org/10.1111/2041-5370.12071>

- Kleijwegt, M. (1991). *Ancient Youth: The Ambiguity of Youth and the Absence of Adolescence in Greco-Roman Society (Dutch Monographs on Ancient History and Archaeology 8)*. J.C. Gieben.
- Laes, E. ve Strubbe, J. (2014). *Youth in the Roman Empire: The Young and the Restless Years?*. Cambridge University Press.
- Lehmann, C. M. (2009). Early Greek Athletic Trainers. *Journal of Sport History* 36(2), 187–204. <http://www.jstor.org/stable/26405186>
- Leschhorn, W. (1998). Die Verbreitung von Agonen in den östlichen Provinzen des Römischen Reiches. *Stadion* 24(1), 31–58.
- LGPN = *Lexicon of Greek Personal Names*. VA: T. Corsten (Ed.), *Coastal Asia Minor: Pontos to Ionia*, Oxford 2010; VB: J. S. Balzat et al. (Ed.) *Coastal Asia Minor: Caria to Cilicia*, Oxford 2013; VC: J. S. Balzat et al. (Eds.). *Inland Asia Minor*. Clarendon Press 2018.
- Lifshitz, I. (1968). Épigrammes grecques du Bosphore. *Rheinisches Museum für Philologie* 111, 23–36.
- LSJ = H. G. Liddell, R. Scott ve H. S. Jones, *A Greek-English Lexicon. With a Revised Supplement*. Clarendon Press, 1996.
- Μάκρη, Η. Π. (1908). *Ηράκλεια τοῦ Πόντου*. Athens.
- MAMA VIII = W. M. Calder ve J. M. R. Cormack (Eds.), *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, VIII: *Monuments from Lycaonia, the Pisidio-Phrygian Borderland, Aphrodisias*. Manchester University Press, 1962.
- Marek, C., *Amasra Museum* (1985). Katalog der Inschriften im Museum von Amasra: Mit Anhang. Die Inschriften von Amastris und die angebliche Pompeianische Ära der Stadt. *EA* 6, 133–156.
- Marek, C. (1993). *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia (Istanbul Forschungen 39)*. E. Wasmuth.
- Marek, C. *Kat. Amastris* (1993). Katalog der Inschriften von Amastris. İçinde C. Marek (Ed.), *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia* (s. 157–187). E. Wasmuth.
- Marek, C. (2003). *Pontus et Bithynia. Die römischen Provinzen im Norden Kleinasien, Orbis Provinciarum*. von Zabern.
- Marek, C. (2009). Hellenisation and Romanisation in Pontus-Bithynia: An Overview. J. Højte (Ed.), *Mithridates VI and the Pontic Kingdom. The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies* (s. 35–46) içinde. Aarhus University Press.
- Marek, C. (2010). *Geschichte Kleinasien in der Antike*. Verlag C.H.BECK.
- Marek, C. ve Adak, M. (2016). *Epigraphische Forschungen in Bithynien, Paphlagonien, Galatien und Pontos (Philia Supplements 2)*. Kabalcı Yayıncılık.
- Maximova, M. I. (1956). Античные города Юго-Восточного Причерноморья. Синопа, Эмис, Трапезунд (*Güneydoğu Karadeniz Bölgesi Antik Kentleri. Sinope, Amisos, Trapezos*). Akademiya Nauk SSSR, Leningrad.
- Mayser, E. (1906). *Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit; mit Einschluss der gleichzeitigen Ostraka und der in Ägypten verfassten Inschriften: Laut- und Wortlehre*. B.G. Teubner.
- McLean, B. H. (2002). *An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods from Alexander the Great down to the Reign of Constantine [323 B.C.–A.D. 337]*. University of Michigan Press.
- Mendel, G. (1901). Inscriptions de Bithynia. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 25, 1–92. <https://doi.org/10.3406/bch.1901.3380>
- Merkelbach, R. ve Stauber, J. (2001). *Steinepigramme aus dem Griechischen Osten, 2: Die Nordküste Kleinasien (Marmarameer und Pontos)*. Saur.
- Moga, V., Piso, I. ve Drîmbărean, M. (1998). Quatre monuments épigraphiques d'Apulum découverts dans le lit de Mureş. *Acta Musei Napocensis* 35, 109–118.
- Moretti, L. (1953). *Iscrizione agonistiche greche*. Signorelli.
- Özlem-Aytaçlar, P. (2010). An Onomastic Survey of the Indigenous Population of Northwestern Asia Minor. İçinde R. W. V. Catling ve F. Marchand (Ed.), *Onomatologos. Studies in Greek Personal Names Presented to Elaine Matthews* (s. 506–529). Oxbow Books.
- Öztürk, B. (2012). *Küçükasya'nın Batı Karadeniz Kıyısında Bir Antik Kent: Tios (Tieion)* [Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi].

- Öztürk, B. (2013a). Tios (Zonguldak - Filyos) Antik Kenti'nde Dinsel İnanışlar ve Kültür. Ş. Dönmez (Ed.), *Güneş Karadeniz'den Doğar: Sümer Atasoy Armağanı / Lux Ex Ponto Euxino. Studies Presented in Honour of Sümer Atasoy* (s. 331–346) içinde. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Öztürk, B. (2013b). Herakleia Pontika (Karadeniz Ereğli) Antik Kenti Epigrafik Araştırmaları ve Tarihsel Sonuçları. N. Türker, G. Köroğlu ve Ö. Deniz (Ed.), *I. Uluslararası Karadeniz Kültür Kongresi / 1st International Conference on the Black Sea Regional Culture Bildirileri, 6-9 Ekim / October 2011, Karadeniz Kültür Varlıklarını Koruma ve Koruma Derneği, Sinop / Türkiye, Bildiri Kitabı / Proceedings Book* (s. 505–528) içinde. Karabük Üniversitesi.
- Öztürk, B. (2015). 2007–2012 Tios Kazılarında ve Çevresinde Bulunan Yazıtlar. S. Atasoy ve Ş. Yıldırım (Ed.), *Zonguldak'ta Bir Antik Kent: Tios. 2006–2012 Arkeolojik Çalışmaları ve Genel Değerlendirme* (s. 82–111) içinde. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Öztürk, B. (2016a). Karadeniz Ereğli Müzesi'nden Herakles Aleksikakos'a Sunulan Bir Adağın Düşündürdükleri. B. Takmer, E. N. Akdoğan-Arca ve N. Gökalep (Ed.), *Vir Doctus Anatolicus. Studies in Memory of Sencer Şahin / Sencer Şahin Anısına Yazılar* (s. 682–698) içinde. Kalcı Yayınları.
- Öztürk, B. (2016b). A Funerary Inscription from Herakleia Pontike: Ephebarchos and Paraphylax Aurelius Artemonios Menios. *ZPE* 199, 99–103. <http://www.jstor.org/stable/26603697>
- Öztürk, B. (2016c). Herakleia Pontika (Karadeniz Ereğli) Antik Kentinde Dinsel İnanışlar. A. Efilioğlu, N. Hatunoğlu, H. Özer, T. Gürdal ve H. Sankır (Ed.), *İnsan, Kimlik, Mekân Bağlamında Zonguldak Sempozyumu Bildirileri, 6–18 Ekim 2014, Zonguldak* (s. 81–110) içinde. Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları.
- Öztürk, B. (2016d). New Inscriptions from Karadeniz Ereğli Museum III. *Tyche* 31, 227–233, Plates 24–27. <https://doi.org/10.15661/tyche.2016.031.14>
- Öztürk, B. (2016e). Two new Milestones from Tios/Tieion in the Karadeniz Ereğli Museum. *Philia* 2, 83–91. <https://dergipark.org.tr/en/pub/philia/issue/37086/429084>
- Öztürk, B. (2017). *Corrigenda et Addenda* to the Inscriptions of Herakleia Pontike from Karadeniz Ereğli Museum, *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 20, 213–221. <https://doi.org/10.22520/tubaar.2017.20.011>
- Öztürk, B. (2018). Bithynia-Paphlagonia Sınırlarından (Tios veya Hadrianopolis) Bir Yazıt Üzerine Düşünceler, Zeus Syrgastes/Syrgastios Kültü ve Agon'u. M. Arslan ve F. Baz (Eds.), *Arkeoloji, Tarih ve Epigrafi'nin Arasında: Prof. Dr. Vedat Çelgin'in 68. Doğum Günü Onuruna Makaleler* (s. 717–740) içinde. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Öztürk, B. (2021a). New Inscriptions from Karadeniz Ereğli Museum IV. *Tyche* 35, 143–155, Plates 13–18. <https://doi.org/10.25365/tyche-2020-35-11>
- Öztürk, B. (2021b). A New Grave stele of a Roman veteranus from the southwest of Tios (Devrek/Dadybra?). *Acta Classica Mediterranea* 4, 9–28.
- Öztürk, B. (2022). Amastris Üzerine Yapılan Epigrafik Çalışmalar ve 2017-2019 Yılları Arasında Bartın İli Yüzey Araştırması'nda Bulunan Amastris Yazıtları. F. Bağdatlı-Çam (Ed.), *Bartın İli ve İlçeleri Yüzey Araştırması (BİYA), İlk Tespitler ve Belgeler (Paphlagonia'dan Parthenios'a I)* (s. 171–213) içinde. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Öztürk, B. (2023). Some Aspects of the Socio-Cultural Life of Roman Heraclea Pontica in the Light of the Epigraphic, Numismatic and Literary Evidence. G. Tsetschladze ve Ş. Yıldırım (Ed.), *Tios/Tieion on the Southern Black Sea Colonisation* (s. 168–194) içinde. Archaeopress. <https://doi.org/10.32028/9781803276205>
- Öztürk, B. ve Sönmez, İ. F. (2009). New Inscriptions from the Karadeniz Ereğli Museum I. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 132, 129–138.
- Öztürk, B. ve Sönmez, İ. F. (2011). New Inscriptions from the Karadeniz Ereğli Museum II. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 137, 155–166.
- Öztürk, B. ve Sönmez, İ. F. (2015). Türkiye Müzelerindeki Tios Yazıtları. S. Atasoy ve Ş. Yıldırım (Ed.), *Zonguldak'ta Bir Antik Kent: Tios. 2006–2012 Arkeolojik Çalışmaları ve Genel Değerlendirme* (s. 112–122) içinde. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Öztürk, H. S. ve Öztürk, B. (2016). Amasra Müzesi'nden Yeni Yazıtlar I. *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 19, 231–242. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tubaar/issue/61841/925527>
- Öztürk, H. S. (2006). *M.Ö. II.–M.S. IV. Yüzyıllarda Likya-Pamfilya Bölgesinde Kırsal Alan Güvenliği* [Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi].

- Paliga, S. (2006). *Etymological Lexicon of the Indigenous (Thracian) Elements in Romanian*. Fundapa Evenimentul.
- Papazoglou, E. (1988). Les stèles éphébiques de Stuberra. *Chiron* 18, 233–270. <https://doi.org/10.34780/cx6d-c5hb>
- Pargoire, J. (1898). Inscriptions d'Héraclée du Pont. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 22, 492–496. <https://doi.org/10.3406/bch.1898.3498>
- Palumbo Stracca, B. M. (1994). L'epitafio del pantomimo Crispo. *Rivista di cultura classica e medioevale* 36(1/2), 225–233. <https://www.jstor.org/stable/23946950>
- Peek, W. (1955). *Griechische Vers-Inschriften, I: Grab-Epigramme*. Akademie-Verlag.
- Petolescu, C. C. (1978). Les colons d'Asie Mineure dans la Dacie romaine. *Dacia N.S.* 22, 213–218.
- Pfuhl, E. ve Möbius, H. (1977-1979). *Die ostgriechischen Grabreliefs, I–IV*. Verlag Philipp von Zabern.
- Puech, B. (1994). Charilampianè Olympias (Aurelia) (C 98). İçinde R. Goulet (Ed.), *Dictionnaire des philosophes antiques, II: Babélyca d'Argos à Dyscolius* (s. 294). CNRS éditions.
- Rec. Gén.* = *Recueil général des monnaies grecques d'Asie mineure. Commencé par W. H. Waddington continué et complété par F. Babelon et T. Reinach. Tome premier 1er fascicule: Pont et Paphlagonie. 2e édition. Ernest Leroux, 1925.*
- Riel, M. (2009). Legal and Social Status of *threptoi* and Related Categories in Narrative and Documentary Sources. İçinde H. M. Cotton, R. G. Hoyland, J. J. Price ve D. J. Wasserstein (Ed.), *From Hellenism to Islam, Cultural and Linguistic Change in the Roman Near East* (s. 93–114). Cambridge University Press.
- Robert, L. (1934). Variete. *Revue Archéologique* 3, 88–94.
- Robert, L. (1937). *Études Anatoliennes. Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure*. De Boccard.
- Robert, L. (1960). *Hellenica. Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques, XI–XII*. Adrien-Maisonneuve.
- Robert, L. (1963). *Noms indigènes dans l'Asie Mineure gréco-romaine (Bibliothèque archéologique et historique 13)*. Maisonneuve.
- Robert, L. (1980). *A travers l'Asie mineure: Poètes et prosateurs, monnaies grecques, voyageurs et géographes (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 239)*. De Boccard.
- Robert, L. (1981). Amulettes grecques. *Journal des Savants*, 3–44. <https://doi.org/10.3406/jds.1981.1421>
- Roueché, C. (1993). *Performers and Partisans at Aphrodisias in the Roman and Late Roman Periods. A study based on inscriptions from the current excavations at Aphrodisias in Caria; with appendix IV by Nathalie de Chaisemartin (Journal of Roman studies monographs, no. 6)*. Society for the Promotion of Roman Studies.
- Ruscu, L. (2003). *Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum (Hungarian Polis Studies 10)*. University of Debrecen, Department of Ancient History.
- Ruscu, L. (2017). Über Sex. Vibius Gallus aus Amastris. *Istraživanja, Journal of Historical Researches* 28, 52–68. <https://doi.org/10.19090/i.2017.28.52-68>
- Samama, É. (2003). *Les médecins dans le monde grec. Sources épigraphiques sur la naissance d'un corps médical (Hautes études du monde gréco-romain 31)*. Librairie Droz.
- SEG* = *Supplementum Epigraphicum Graecum*.
- Sherk, R. K. (1991). The Eponymous Officials of Greek Cities III. *ZPE* 88, 225–260. <https://www.jstor.org/stable/20187555>
- Speidel, M. P. (1995). Kampanische Kohorte und Legionsreiter. Zwei Soldatengrabsteine aus Amastris. R. Frei-Stolba ve M. A. Speidel (Ed.), *Römische Inschriften. Neufunde, Neulesungen und Neuinterpretationen. Festschrift für Hans Lieb zum 65. Geburtstag dargebracht von seinen Freunden und Kollegen* (s. 123–132) içinde. F. Reinhardt.
- St. Pont.* III = J. G. C. Anderson, F. Cumont ve H. Grégoire, *Studia Pontica, III: Recueil des inscriptions grecques et latines du Pont et de l'Arménie, Fasc. I*. H. Lamertin, 1910.
- Strasser, J. Y. (2004). Inscriptions grecques et latines en l'honneur de pantomimes. *Tyche* 19, 175–212. <https://doi.org/10.15661/tyche.2004.019.12>
- Şahin, S. (1975). Das Grabmal des Pantomimen Krispos in Herakleia Pontike. *ZPE* 18, 293–297. <https://www.jstor.org/stable/20180929>

Vita, R. de (2015). Un lottatore di Amastri sul Ponto in Campania. *Epigraphica* 77, 229–239.

Weaver, P. R. C. (1972). *Familia Caesaris. A Social Study of the Emperor's Freedmen and Slaves*. Cambridge University Press.

Weber, W. (1907). *Untersuchungen zur Geschichte der Kaisers Hadrianus*. Teubner.

Yıldırım, Ş. (2017). Tios-Tieion: Söylenecek Çok Önemli Bir Şeyi Olmayan Kent. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 7(14), 206–242. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/trkede/issue/40912/494091>

Yıldırım, Ş. (2021). Tieion Akropolisi. *Belleten* 85(303), 383–422. <https://doi.org/10.37879/belleten.2021.383>.

Yıldırım, Ş. (2022). Results of Recent Archaeological Investigations of Archaic Tieion. J. Boardman, J. Hargrave, A. Avram ve A.V. Podossinov (Ed.), *Connecting the Ancient West and East, Studies Presented to Prof. Gocha R. Tsetskhladze* (s. 383–422) içinde. Peeters Publishers. <https://doi.org/10.2307/j.ctv2zx9pwv>

Yıldırım, Ş. (2023). The Acropolis Temple of Tios (Tieion). G. R. Tsetskhladze ve Ş. Yıldırım (Ed.), *Tios/Tieion on the Southern Black Sea in the Broader Context of Pontic Archaeology* (s. 33–51) içinde. Archaeopress. <https://doi.org/10.32028/9781803276205>

ZPE = *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*.

KISSEBÜKÜ GEÇ ANTİK DÖNEM YAMAÇ YERLEŞİMİNDE BİR DÜKKAN: 4 NOLU YAPI

A SHOP IN KISSEBUKU LATE ANTIQUITY PERIOD HILLSIDE SETTLEMENT: BUILDING NO. 4

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 24 Haziran 2024	Received: June 24, 2024
Hakem Değerlendirmesi: 17 Temmuz 2024	Peer Review: July 17, 2024
Kabul: 3 Eylül 2024	Accepted: September 3, 2024

DOI : 10.22520/tubaar.1504364

Hatice ÖZYURT ÖZCAN*

ÖZET

Kissebükü kenti, Bodrum yarımadasında Antik dönemin iki önemli yerleşimi Keramos ve Halikarnasos'un sahil yönündeki kesişme noktalarından biri olan Kissebükü koyunda kurulmuştur. Kentin Arkaik döneme kadar uzanan geçmişe sahip erken yerleşim alanı akropoldür. Kıyı hattı boyunca sıralanan yapıların tamamı 5. yüzyılın ortalarından başlayıp 7. yüzyılın sonlarına kadar faaliyet göstermiş geç Antik dönem yerleşimine aittir. Koyun batısında, birinci kademe yamaç yerleşiminin güneydoğusunda yer alan 4 Nolu Yapı, sahil hattında güney- kuzey yönünde dikine dörtgen bir plan göstermektedir. Yapının güneyinde, enine dikdörtgen düzenlemeli 1. ek mekân yer alır. Birinci ek mekânın güneyine, mevcut cephe duvarına yaslanacak şekilde iki bölümden oluşan 2. ek mekân eklenmiştir. 4 Nolu Yapının kuzey doğusuna bitişik olan sarnıç, tonozlu dikdörtgen formudur. Sarnıcın doğu duvarını kendisine batı duvar yapmış bir depolama ünitesi sarnıcın kuzeydoğusuna bitişiktir. Kazılar sırasında 1.ek mekân, ana mekân, sarnıç ve su kanalından ele geçen buluntular metaller, sikkeler, kemik objeler, camlar, seramikler ve hayvan kemikleri olmak üzere geniş bir çeşitliliğe sahiptir. 4 nolu yapı kompleksinde her türlü hayvanın kesilip parçalandığı kasaplık faaliyetlerinin yanı sıra satışının da yapıldığı bir dükkân olduğu günümüzde mevcut olmayan ikinci katların da Sardis ve Kilikya konutlarındaki gibi günlük yaşam alanı biçiminde düzenlenerek iki işlevli kullanıldığına işaret etmektedir. Yapı kompleksinin genel mimari düzenlemesi ve mekanlardan ele geçen tüm buluntular buradaki faaliyetlerin 6- 7. yüzyıl aralığında gerçekleştiğine işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kissebükü, Yamaç Yerleşimi, Dükkân, Konut, Geç Antik Çağ, Sivil Mimari

* Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Kötekli/Muğla.
e-posta: htczen09@gmail.com ORCID: 0000-0003-0826-3633.

ABSTRACT

Kissebükü city was founded in Kissebükü bay, which is one of the intersection points of Keramos and Halicarnassus, two important settlements of the ancient period on the Bodrum peninsula. The early settlement area of the city, which dates back to the Archaic period, is the acropolis. All of the buildings along the shoreline belong to the Late Antique settlement, which operated from the mid-5th century until the late 7th century. Building No. 4 shows a vertical rectangular plan in the south-north direction on the coastal line. To the south of the building is the first additional space with a transverse rectangular arrangement. To the south of the first additional space, a 2nd additional space consisting of two sections was added against the existing façade wall. The cistern adjacent to the north-east of Building No. 4 has a vaulted rectangular form. A storage unit that made the east wall of the cistern its west wall is adjacent to the northeast of the cistern. The finds recovered during the excavations from the 1st annex, the main space, the cistern and the water channel include a wide variety of metals, coins, bone objects, glass, ceramics and animal bones. The building complex no. 4 has a shop where all kinds of animals were slaughtered and butchered as well as a butchery where they were sold, and the second floors, which do not exist today, were organized as daily living spaces and used with two functions as in Sardis and Cilician residences. The general architectural arrangement of the building complex and all the artifacts recovered from the spaces indicate that the activities here took place between the 6th and 7th centuries.

Keywords: Kissebükü, Hillside Settlement, Shop, House, Late Antiquity, Civil Architecture

GİRİŞ

Kissebükü kenti, Bodrum yarımadasında Antik dönemin iki önemli yerleşimi Keramos ve Halikarnasos'un sahil yönündeki kesişme noktalarından biri olan Kissebükü koyunda kurulmuştur (Bean ve Cook, 1955, s. 134; Ruggieri ve Giordano, 1996, s. 53-88, (Fig. 1, Foto. 1). Kentin Arkaik döneme kadar uzanan geçmişe sahip erken yerleşim alanı akropoldür (Ruggieri, 2003, s. 371-379; Ruggieri ve Zäh, 2016, s. 45). Kıyı hattı boyunca sıralanan yapıların tamamı 5. yüzyılın ortalarından başlayıp 7. yüzyıl boyunca faaliyet göstermiş geç Antik dönem yerleşimine aittir (Özcan, 2024, s. 295, harita 1, res. 1).

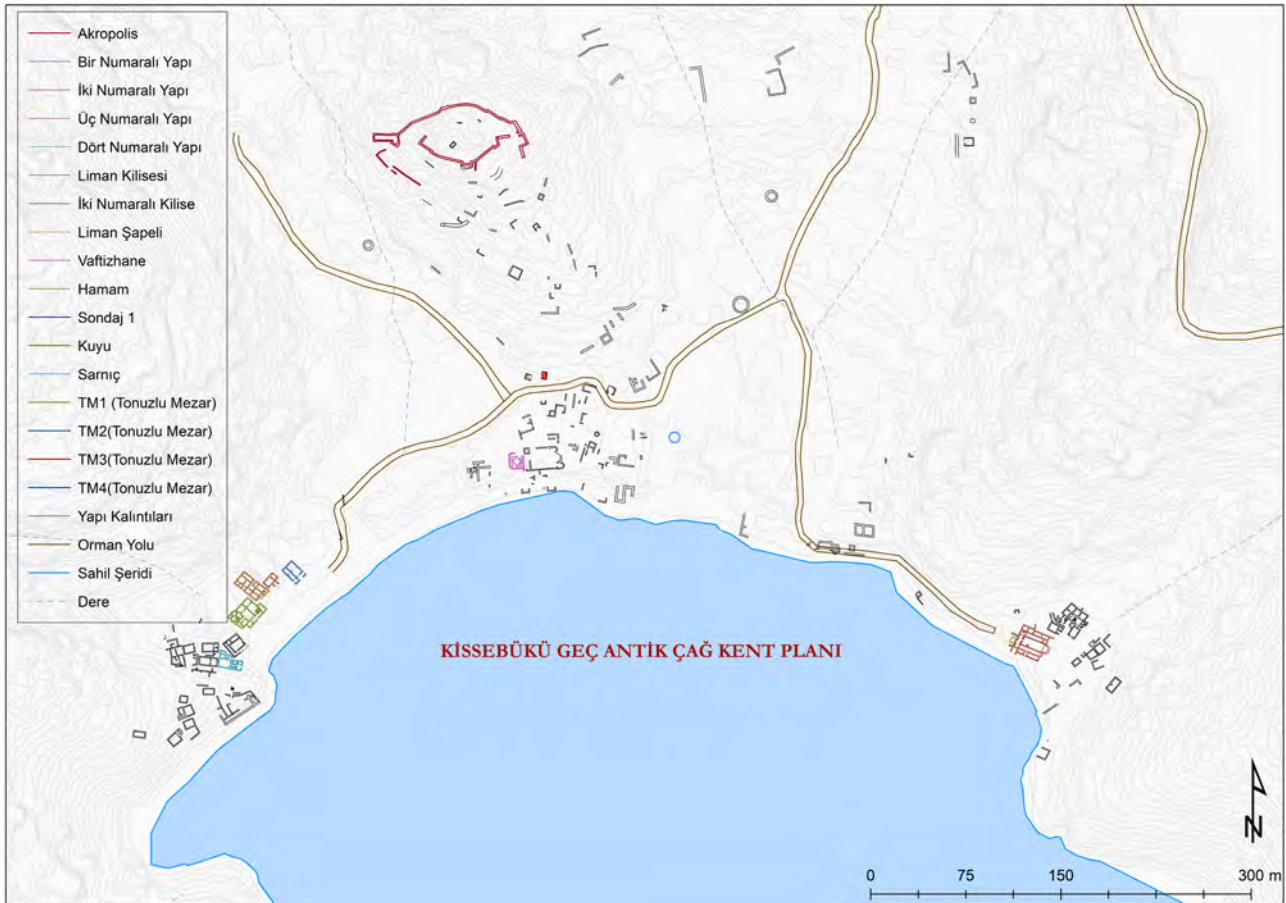
Koyun batısında kule ve kamu yapılarının yer aldığı tepelik alanın doğuya doğru uzanan yamacı üzerinde, Güney-Kuzey doğrultusunda arazinin kayalık yapısına uydurularak konumlandırılmış yapılar, yamaç yerleşimini oluşturmaktadır (Özcan, 2024, s. 296, res. 2-4, Fig. 1). Bu yerleşimin güneyde sahil yönündeki alt düzlükte başlayan birinci kademesi, kuzeye doğru eğimli ve kayalık bir arazi üzerindedir. Birinci kademe yerleşiminin ilk ve boyut olarak en büyük mekânı 4 Nolu Yapıdır. Yapı, güneyine eklenmiş arka arkaya iki dikdörtgen mekân, kuzey doğusuna bitişik sarnıç ve depolama ünitesi ile kompleks bir düzenleme içerisindedir (Foto. 2, 3; Fig. 5).

4 NOLU YAPI VE EKLERİ

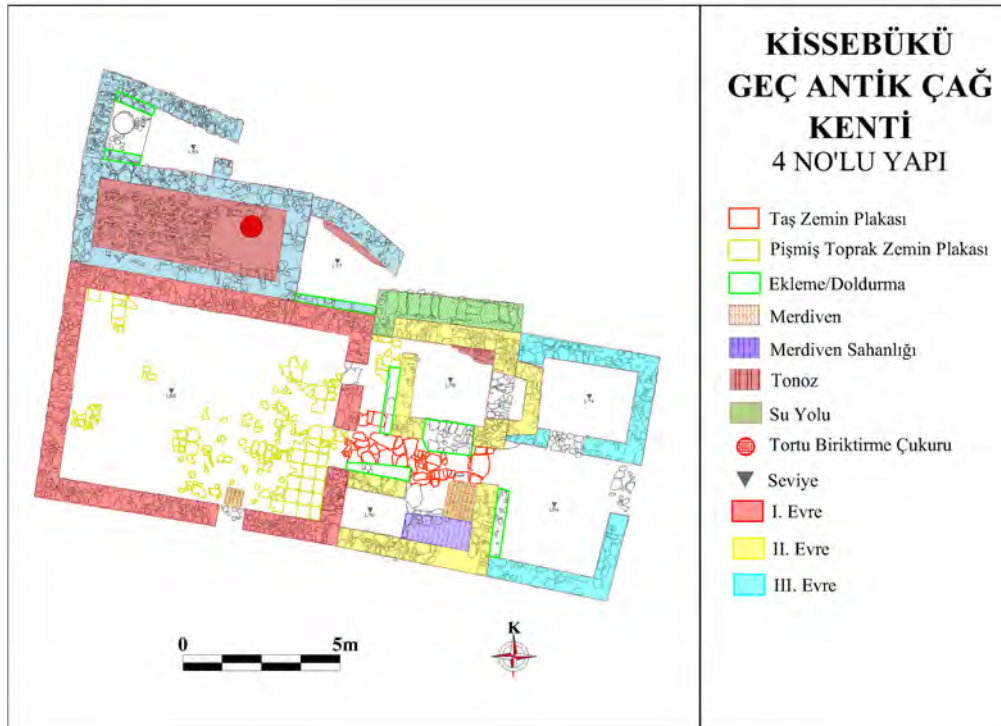
Sahil hattında güney- kuzey yönünde dikine dörtgen bir plan gösteren yapı, 6 m genişliğinde ve 13 m. uzunluğundadır. Güney hariç üç yönden 4-5 m yüksekliğe kadarki bölümleri korunmuş cephe duvarları ile çevrilidir (Fig. 6). Kuzey duvar üzerinde kare formlu nişler, doğru- batı yönündeki duvarlarda hatıl yuvaları ve mazgal türü pencereler bulunmaktadır. Yapının güney cephe duvarına ait izler ise doğu duvarın güney üst bölümünde görülmektedir (Fig. 7). Yapıya girişler batı ve güney cephelerden açılmış kapılarla sağlanmaktadır (Fig. 5). Batı cephedeki kapıya mekân içinden dört basamaklı bir merdivenle çıkılır. Güney'de iki kapı açıklığı daha bulunmaktadır (Fig. 4). Yapının pişmiş topraktan yapılmış kare formlu döşemelerinin bir kısmı in situ durumunda korunmuş olarak bir kısmı da mekânın dolgu toprağı içinden ele geçmiştir. Bazılarının üzerinde elle yapılmış basit dalgalı çizgiler bulunan döşeme plakaları, 12 x13 cm. ölçülerindedir (Fig. 6-8).

Yapının genelinde kireç harç ve farklı boyutlarda özensiz moloz taş malzemenin kullanıldığı, bir duvar örgüsü görülmektedir. Dış köşe geçişlerinde düzgün büyük, niş ve pencere çerçevelerinde ise daha küçük bloklara yer verilmiştir. Dıştan sıvasız olan yapının içten sıvalı olduğunu gösteren izler bulunmaktadır (Fig. 6).

Figür 1
Kent Planı / City Plan

Figür 2*Kentin Genel Görünüşü / General View of the City***Figür 3***Yamaç Yerleşimi / Hillside Settlement*

Figür 44 Nolu Yapı ve Ek Mekanlar / *Building No. 4 and Additional Rooms.***Figür 5**4 Nolu Yapı ve Ek Mekanlarını Gösteren Plan / *Building No. 4 and Additional Rooms, Plan.*

Figür 64 Nolu Yapı Ana Mekân / *Building no. 4 Main Space.*

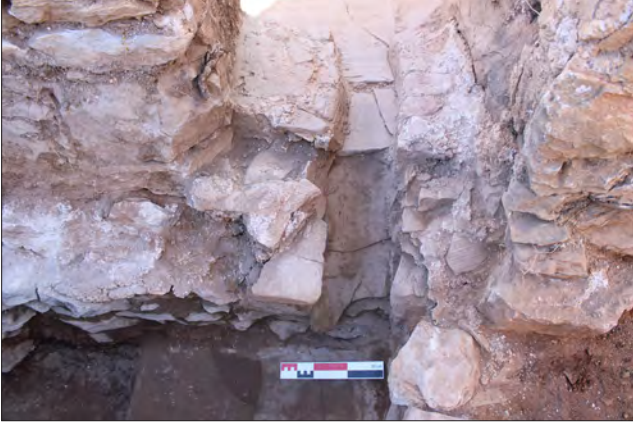
1. Ek Mekân

4 Nolu yapının güneyinde, 6 m genişliğinde ve 3, 60 m uzunluğunda enine dikdörtgen düzenleme gösteren 1. ek mekân yer alır (Fig. 5; Fig. 8, 4, 7). Mekânın üst örtü hizasına kadar ki bölümü ayakta olan doğu duvarı, 4 Nolu yapının güneydoğu duvarıyla dikişsiz birleşmektedir. İki duvarın birleştiği yerin alt kısmında, dar bir kapıya yer

verilmiştir (Fig. 5). Mekân kendi içinde iki bölümden oluşur. Bunlardan biri doğuda yer alan 4 x 2, 5 m boyutlarındaki dikdörtgen formlu odadır (Fig. 8, Fig. 5). Odanın güneyinde 1,40 m genişliğinde, 0,90 m derinliğinde bir ocak bulunmaktadır (Fig. 9). Doğu duvarının kuzey bölümünde giriş yuvası ve pencere açıklığı güneyinde ise odayı örten tonozun başlangıç izleri mevcuttur (Fig. 8). Mekânın ikinci bölümü, batı yönde 2 x 1,30 m boyutlarında dikdörtgen formlu penceresiz, güneybatıda girişi olan bir oda ile 0, 80 x 1,80 m boyutlarında bir sahanlığa çıkan 5 basamaklı bir merdivenden oluşur (Fig. 4, 8). Karşılıklı bu bölümlerin arasından ve önünden birer koridor geçmektedir. İki bölüm arasındaki tabanı taş döşeli kuzey – güney yönlü koridor 1 m genişliğinde ve 4 m uzunluğundadır. Koridorun batı kısmında, depo duvarının önünde, döşeme zemini üzerine moloz taş malzeme ile yapılmış 2,08 m uzunluğunda ve 0.40 m. genişliğinde ve yüksekliğinde bir seki bulunmaktadır (Fig. 8). 0,80 m genişliğinde ve 4 m uzunluğunda pişmiş toprak plakalarla kaplı batı- doğu doğrultulu, doğuya doğru eğimli ikinci koridor, doğu yöndeki odanın kuzeyinden geçerek ek mekâna girişi sağlayan açıklık önünde, pişmiş topraktan yapılmış olukla doğu cephe duvarı kenarından denize doğru uzanan su kanalına bağlanmaktadır (Fig. 4, 11). Karşılıklı duvarları kireç harcı ile birbirine tutturulmuş 0,80 m genişliğinde, 4.5 m uzunluğunda, güneye doğru eğimli kanalın olukla birleştiği bölümde, üç sıra pişmiş toprak plaka döşeme olarak kullanılırken sonrasında taban, sert toprak zemin üzeri, çakıl ve dere taşlarından oluşmaktadır (Fig. 10-11).

Figür 7Doğu Cephe / *East Facade*

Figür 81. Ek Mekân ve Ana Yapı Döşemeleri / 1. *Additional Space and Main Building Floors.***Figür. 9**Ocak / *Cooker.***Figür 10**Su Kanalı / *Water Canal.*

Figür 11Koridorun Kanala Bağlanışı / *Connection of the Corridor to the Canal.***2. Ek Mekân**

Birinci ek mekânın güneyine, mevcut cephe duvarlarına yaslanacak şekilde 6 m genişliğinde ve 4,50 m uzunluğunda iki bölümden oluşan bir mekân eklenmiştir. Doğusunda 2 x 3 m boyutlarında batı yönde girişi bulunan küçük bir oda bulunmaktadır. 1. Ek mekânın güneyindeki ocağa ait bacanın bir kısmı bu oda içerisinde yer almaktadır. Özensiz moloz taş malzemenin kullanıldığı mekânda döşemeye rastlanmamıştır (Fig. 5, 3, 10).

Figür 13Sarnıç ve Depolama Alanı / *Cistern and Storage Area***Figür 12**2. Ek Mekân / *2. Additional Space***Sarnıç**

4 Nolu Yapının kuzey doğusuna bitişik, üzeri beşik tonozla örtülü sarnıç, 2, 55 m genişliğinde ve 5,81 m uzunluğundadır. Güney bölümüne, mekân içinden su çıkışını sağlayacak dar bir açıklık yapılmıştır. İç kısmı sarnıç sıvası ile kaplı olan yapının zemininde su toplama çukuru bulunmaktadır (Fig. 5, 13, 4, 11). Yapanın Güneydoğu duvarının köşesine sonraki bir zamanda güneybatıya doğru, sarnıçla doğuda yer alan Batı kilisesinin narkesini ayıran çapraz bir duvar eklenmiştir (Özcan, 2024, s. 297, res. 2-3, Fig. 1).

Depolama Alanı

Sarnıcın doğu duvarını kendisine batı duvar yapmış, 2,80 m genişliğinde ve 4,63 m uzunluğundaki depolama alanı sarnıcın kuzeydoğusuna bitişiktir (Fig. 5, 3, 11). Güneyden girişi olan yamuk dörtgen planlı mekânın kuzey bölümü zeminden bir kademe yükseltilerek kenarları bir sıra taş dizisi ile güçlendirilmiştir. Tabanı tuğla döşemeli olan bu bölümün kuzeydoğusunda 0,74 m çapında cidar kalınlığı 2 cm olan in situ halinde bir pithos bulunmuştur (Fig. 12).

Figür 14

Pithos

BULUNTULAR

Kazılar sırasında 1.ek mekân, ana mekân, sarnıç ve su kanalından ele geçen buluntular metaller, sikkeler, kemik objeler, camlar, seramikler ve hayvan kemikleri olmak üzere geniş bir çeşitliliğe sahiptir.

1. Ek Mekân

Metallerin tamamı, kemik obje, hayvan kemikleri, kireç taşı ağırlık ve sikkelerin büyük bir bölümü 1. ek mekânın batısındaki merdivenin kuzey köşesinde yer alan 0.80 x1.00 m boyutunda yürüme zeminin altına doğru derinleşen küçük bir depodan ele geçmiştir. Kuzey ve batı kısımları moloz taşlardan yapılmış destek duvarı ile çevrilirken güney ve doğusu ara koridor ve köşedeki dörtgen odaya yaslandırılmış, batı duvarının köşesinde 0,56 metre uzunluğunda dik yerleştirilmiş bir destek taşı bulunan depo, zemin seviyesinin altında -1.22 m kodunda sert toprak ve çakıl taşlarından oluşan bir tabanla sonlanmaktadır (Fig. 13-15).

Metaller: Depodan çıkan eserlerin en yoğun grubunu metaller oluşturmaktadır.

Kantarlar: 3 adet kantar kolu, 3 adet yük zinciri ve 1 adet kantar ağırlığından oluşan kantar ekipmanı ele geçmiştir. Sağlam olarak korunmuş kantar aparatlarının tümü masif bronzdan yapılmıştır. Kantarlar yapıldıkları malzemeye göre ilk etapta üç ana gruba ayrılmakta sonrasında da her malzeme kendi alt grubunu oluşturmaktadır (Franken, 1993, s.71; Kadioğlu, 2007, s. 225-226). Masif bronzdan yapılmış, figür bezemesiz konik ağırlığı bulunan, kancalarıyla birlikte birer yük zincirinden oluşan, yük kolları bitiminde tomurcuk formun kullanıldığı Kissebükü kantarları, “Masif Bronz Kantar” grubunun 5- 6. yüzyıla tarihlenen, Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika’nın batısında geniş kullanım gösteren “Konstantinopolis” tipine girmektedir. (Franken, 1993, s. 89-94; Sezgin, 2012, s. 544, Fig. 1-2; Kadioğlu, 2007, s. 223, res. 3). Kantar ağırlığı: Kanca ve zincirleri yuvarlak kesitli olan bronz ağırlığın küresel gövdesi, kazıma yivlerle bezelidir (Kadioğlu, 2007, s. 224; Crawford, 1990, fig. 235, 413) (Fig. 18,1; kat. no.1).

Figür 15

Eserlerin Topluca Ele Geçtiği Bölüm / *The Section where the Artefacts are Collected.*

Figür 16

Eserlerin Toplu Halde Çıkışı / *Mass Release of Artefacts.*

Figür 17

Deponun Kazı Sonrası Durumu / *Condition of the Warehouse after Excavation.*

Kantar Kolu: Kalıpta kabaca şekillendirildikten sonra dövülerek oluşturulmuş kare kesitli kantar kolundan oluşmaktadır. Uçları konik olarak biçimlendirilen kantar kolunun askı ve yük kancası sabit halkalara tutturulmuştur. Kantarın dört yüzeyli olan kolunun üç tarafı noktasal ve çizgisel bezemelerden oluşan simgelerle ölçeklendirilmiştir (Fig. 18, 2; kat.no.2). Ölçek birimlerini belirlemek ve topuzun kaymasını önlemek için kol üzerine ince çizgisel yuvalar ve çentikler yapılmıştır (Kadioğlu, 2007, s. 225; Crawford, 1990, Fig. 476, 523; Weiß, 2001, s. 200- 204; Sezgin, 2012, s. 544, fig. 3).

Kantar Yük Aksamı: Bronzdan döküm tekniğiyle yapılmış zincir, köprü, askı ve kanca olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. Oynar halkaya tutturulmuş olan iki ağırlık kancasının çiftli baklaldan oluşan zincirleri “u” biçimli bir halkaya toplanmıştır. Zincirli kancaların uçları sivridir (Kadioğlu, 2007, s. 227; Crawford, 1990, fig. 523; Sezgin, 2012, s. 544, fig. 1-2) (Fig. 18, 3; kat. no.3).

Kilit Aksamı: Anahtar parçası, kilit deliği, menteşe ve aynalıktan oluşan kilit aksamı bulunmuştur. Menteşe: Çivi delikleri bulunan ortadaki mafsallı pimle birleştirilmiş menteşenin dövme tekniğinde şekillendirilmiş kanatları üzerinde, kazıma olarak yapılmış birbirini takip eden konsantrik daireler bulunmaktadır (Halbout, 1986, s. 80, no: 95; Alicu, 1994, s. 22, fig. 9; Feugere, 1997, s. 169, no: 918; Dieudonne- Glad, 2013, s. 113, pl. 17, 553) (Fig. 19, 4; kat.no.4).

Kilit Aynası: Malzemesi İnceltilmiş demir olan dörtgen formlu aynalığın orta kısmının biraz altında etrafı kazıma olarak yapılmış iç içe geçmeli dairesel bir formla çevrilmiş anahtar deliğinin köşelerinde, çivi yuvaları bulunmaktadır (Chavane, 1975, s. 73, pl. 14-17; Gaitzsch, 1984, s. 187, taf. 1 - 7b; Oransay, 2006, s. 212, Şek. 20, J.4, Şek. 22, K.15; Stiebel, 2011, s. 341, fig. 18.5; Kaya ve Demirer, 2020: kat. no. 48) (Fig. 19, 5; kat.no.5).

Zincirli Anahtar: Yelpaze gövdeli, sapı halka formlu anahtarın bir bölümü kırıktır. Halka formun içerisinde birbirini takip eden baklaldan oluşan zincir ve uç kısmında ahşap kalıntılar mevcuttur (Fig. 19, 6; kat.no.6)

Kilit Kutusu: Bronzdan yapılmış yuvarlak formlu, her bir yandan kıvrılarak yuvarlatılmış kilit kutusunun üzerinde anahtar ve kilit dili delikleri bulunmaktadır (Crawford, 1990, fig. 368), (Fig.19, 7; kat.no.7).

Bıçaklar: Farklı formlardaki 3 adet bıçak, demirden yapılmıştır. Oldukça korozyonlu olan bıçaklardan birinin uç ve sap kısmı arasında kalan gövdesi, iç bükey formudur. Diğer iki bıçak küçük ve sivri uçludur (Davidson, 1952, s. 203, pl. 93, 1567–1568; Waldbaum,

1983, s. 56, pl. 14, 187; Dirlmeier, 2002, s. 148, taf. 154, no. 2401–2402; Gaitzsch, 2005, s. 34, abb. 8, M.69; Oransay, 2006, s. 104, şek. 11, lev. XVII, E.3; Kaya-Demirer, 2020, kat. no. 42) (Fig. 19, 8-10; kat.no.8-10).

Askılı Kancalar: Dövme tekniğinde bronzdan yapılmış askılı kancaların yassı uzun gövdelerinin ucunda yuvarlak bir delik bulunmaktadır. Bir ucu “c” şeklinde kıvrık kancaların düz diğer ucu, çubuk gövdeye geçirilerek kıvrılmıştır (Fig. 19, 11; kat. no. 11).

Diskus Kapağı: Döküm tekniğinde yapılmış olan diskus kapağı üstte küçük bir tutamak, konik formlu gövde ve ortasında delik bulunan kulptan oluşmaktadır (Russel, 1982, s. 137, fig. 3.20; Acara, 1990, s. 59, res. 17 kat. 19; Kaya ve Demirer, 2020, kat. no.3) (Fig. 20, 12; kat.no. 12).

Çan/Çingirak: Asma halkalı ve konik gövdeli çanın üzerine, kazıma tekniği ile çizgisel bezemeler yapılmıştır (Şahin, 2018, s. 135, A12, Lev. 4; Raubitschek, 1998, s. 23, 24, Lev. 19, 20) (Fig. 20, 13; kat.no.13).

Kapak: Konik gövdeli bronz kapağın üzerinde, kazıma tekniği ile yapılmış çizgisel yivler bulunmaktadır (Fig. 20, 14; kat. no.14).

Kulp: Bronzdan yapılmış dairesel kesitli tutamağın iki ucu dövme tekniğiyle yassılaştırılmıştır (Şahin, 2018, s. 135, A12, Lev. 4; Raubitschek, 1998, s. 23, 24, Lev. 19, 20) (Fig. 20, 15; kat.no.15).

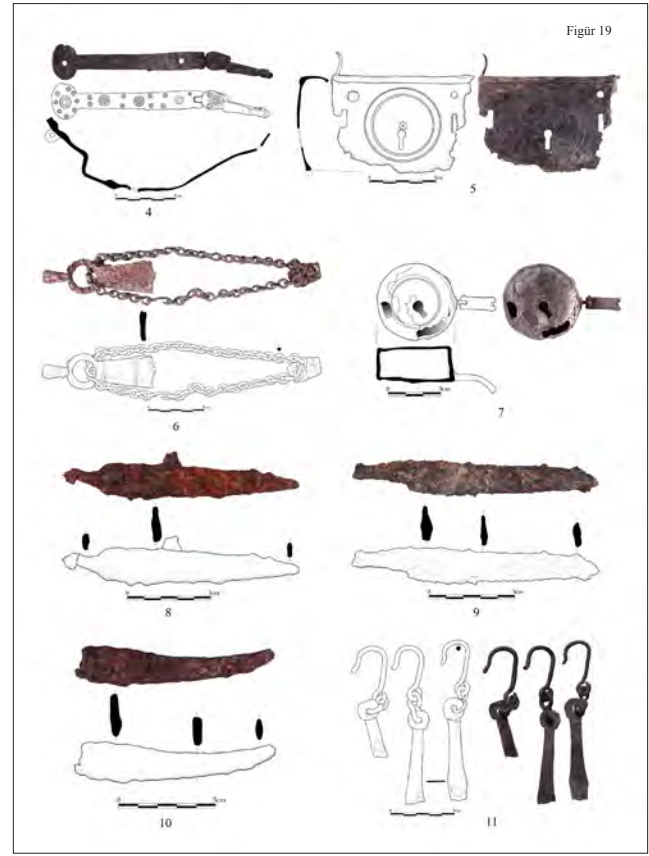
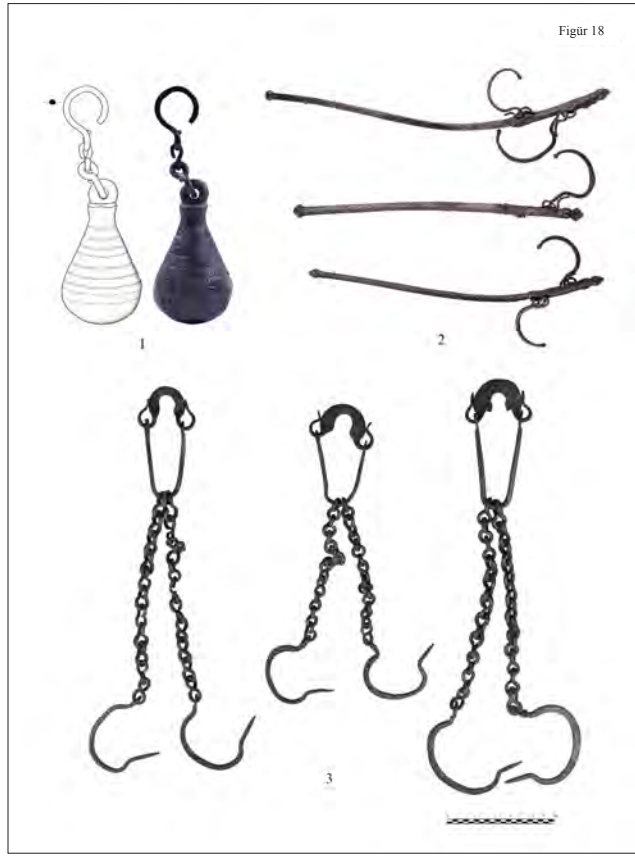
Sikkeler: İmparator Marcius Tiberius (582- 602) (Lev. 4, 16; kat.no.16) ve Heraclius (610- 641) (DOC 2.1, s. 279, no.76 a.1-4) (Fig. 21, 17; kat. no. 17) ait bronz sikkeler ele geçmiştir.

Kemik Objeler: 2 oyun taşından biri yuvarlak kısa bir profilli olup üst kısmı oval çizgiyle şekillendirilmiştir

(Harrison, 1986, fig. 506; Ferrazoli, 201, Pl. 4-30; Asal, 2007: Cat. No. Y21; Ersoy, 2024, s. 91, kat. no. 78),

(Fig. 21, 18; kat.no.18). Diğeri ise iki bölümlü yüksek profillidir. Üst kısmı oval formlu yivli şeritlerle bölünmüş gövdenin altı, düz kesitlidir (Fig. 21, 19; kat. no.19).

Kurtarma Halkası: Deponun en üst kısmında üç yerinden kırık olarak ele geçmiştir. Kireç taşından yapılmıştır. Halka görünümüdür. Halkanın bir ucunda, küçük bir halka daha bulunmaktadır. Denizin dibinde birbirine dolanmış balıkçılık malzemelerini kurtarmak için kullanılmaktadır (Galili ve ark., 2013, s. 158, fig. 20-21; Laures, 1985, s. 80- 82; Pulak ve Townsend, 1987, s. 40, fig. 8-9; Alpözen, 1975, s. 7, 44).

Figür 18-21Merdiven Altından Topluca Çıkan Buluntular / *Collective Finds from under the Stairs.*

Farklı ağırlıklarda (0.7- 25, 06 kg) taş, mermer, kurşun gibi değişik malzemelerde ve yuvarlak, kare, dörtgen gibi formlarda olabilmektedir (Galili ve Sharvit 1999, s. 17-19; Galili ve ark., 2013, s. 159, fig. 22) (Fig. 21, 20; kat.no.20).

Camlar: Az sayıdaki profil cam parçası, 1. ek mekân ve sarnıçla su kanalı arasındaki 4A mekânından gelmiştir. Buluntular serbest üfleme tekniğinde yapılmış bardak, şişe ve kadehlere ait ağız, gövde ve dip parçalarından oluşmaktadır.

Ayak ve kaide kısımları korunmuş altı kadehten üçünde ayak kısımları daire formunda ve içe doğru katlanarak yapılmıştır. Gövde ile kaideyi birleştiren çubuk kısmı tüp biçimlidir (Çakmakçı, 2008, s. 147- 154; Czurda ve Ruth, s. 2007, s. 303/T.19/644; Gençler, 2000, s. 285; Stern, 1985, s. 46, f.3) (Fig. 23, 28- 30; kat.no.28-30). Diğer üç kaide merkezden çekilerek oluşturulmuştur. Bunlardan biri yüksek ve kalın diğerleri alçak ve incedir (Saldern, 1980, s. 57, Pl. 13/ 323; Gill, 2002, s. 66, 171, Fig. 1/6 66, Fig. 2/5 75; Hayes, 1992, s. 406, F.150/7) (Fig. 23, 31- 33; kat.no.31-33).

Ağız kısımları korunmuş kadehlerden birinde ağız kenarı dışa doğru yuvarlatılarak dudak kısmında kalın, gövde yüzeyinde ise ince, belirli aralıklarla cam iplik bezemeye yer verilmiştir (Çakmakçı, 2008, s. 331- 332,

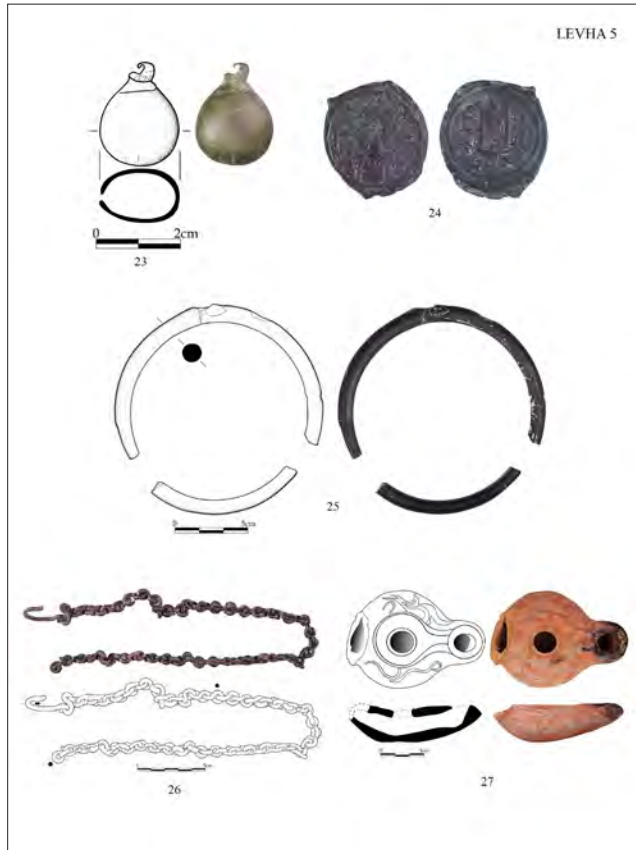
kat. no: 117- 118) (Fig. 23, 34; kat.no.34). Diğerlerinde ağızlar düz şekilde kalınlaştırılarak oluşturulmuştur (Uğuz, 2021, s. 258, kat. no. 80) (Fig. 23, 35- 37, kat. no.35- 37).

Biri koyu diğeri açık yeşil iki bardak kaide ve gövde olarak korunmuştur. Koyu yeşil renkli bardağın konkav şeklinde olan dip kısmından gövdeye düz şekilde devam etmektedir (Coşkun, 2017, s. 190, kat. no. 98-99; Uğuz, 2021, kat. No. 95-96; Lightfoot, fig. 124/87; Krinzirger, 2010, taf. 136, 255; Akkuş, 2011, Levha XIX/ Nr. 101/106), (Fig. 23, 38; kat.no.38). Açık yeşil olan düz dipli ve düz gövdelidir (Fig. 23, 39; kat.no.39).

Ağız kısımları korunmuş 3 bardağın ağız kenarları, sarımsı parça içe doğru yuvarlatılarak (Uğuz, 2021, kat. no. 90), (Fig. 23, 40, kat.no.40), iki açık yeşil parçadan biri düz şekilde kalınlaştırılarak (Saldern, 1980, Pl. 13/472), (Fig. 23, 41; kat.no.41), diğeri ise dışa doğru yuvarlatılmış biçimde katlanmıştır (Coşkun, 2017, 88, kat.no.94; Uğuz, 2021, kat. No. 87- 88; Gill, 2002, s. 174, fig. 2/10, 151- 153), (Fig. 23, 42; kat.no.42). Üç şişeye ait ağız ve gövde kısımları mevcuttur. Silindirik gövdeli uzun yuvarlak boyunlu şişelerin ağızları, düz şekilde yuvarlatılarak kalınlaştırılmıştır (Coşkun, 2017, s. 105- 106, kat. No.168; Saldern, 1980, s. 71, PL. 26/488) (Fig. 23, 43-45; kat.no. 43-45).

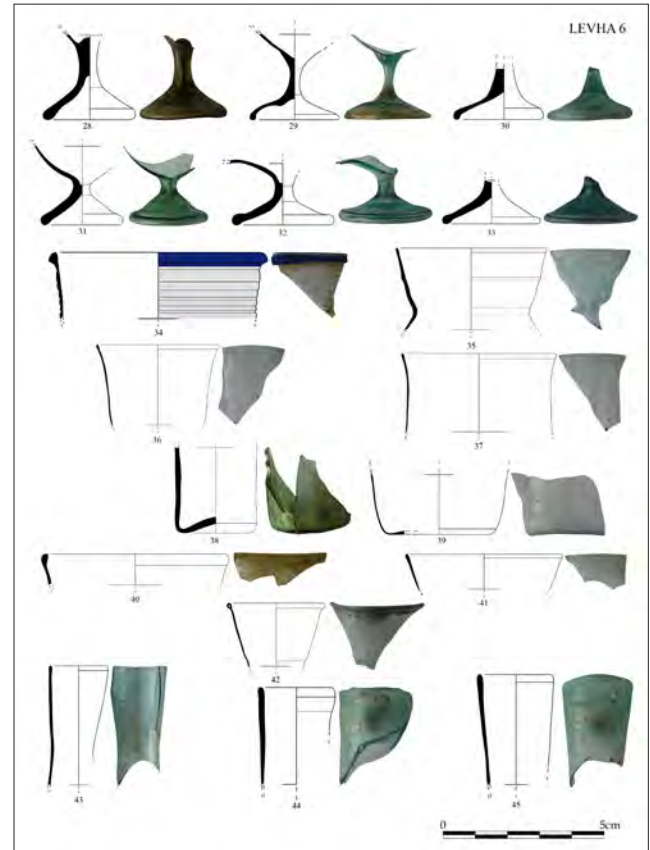
Figür 22

Sarnıçtan Çıkan Buluntular / *Finds from the Cistern.*

Figür 23

Cam Buluntular / *Glass Finds.*

Hayvan Kemikleri: Yapı kompleksi içinde çoğunluğu 1. ek mekânın merdiven önü olmak üzere, su kanalı ve ana mekânda hayvan kemikleri bulunmuştur. Kemikler sığır, domuz, koyun- keçi, kanatlı, balık ve yumuşakçalara (salyangoz) aittir. Özellikle otçul hayvanların omur ve çene kemikleri üzerinde kasaplık izlerine rastlanmıştır (Fig. 24 - 25A- B).

Figür 24

Hayvan Kemikleri / *Animal Bones.*

Figür 25A-B

Kemiklerdeki Kasaplık İzleri / *Butchery Marks on Bones.*

Ana Mekân, Sarnıç ve Su Kanalı

Ana mekân içinden bir adet İmparator Phocas (603- 604) dönemine (DOC 2/1, IV-67.2) ait bir adet bronz sikke güneydoğu yöndeki giriş açıklığının eşik taşı üzerinden ele geçmiştir (Fig. 21, 21; kat.no.21)

Sarnıcın su haznesine biriken dolgu toprak içinden filise, sikke, iki parça halinde cam bilezik ve bir çan bulunmuştur.

Filise: Demirden döğme tekniği ile yapılmış olan filise iki parçadan oluşmaktadır. Daire biçimli halka içine gövdesi düz başı, daire biçimli bir metalin geçmesinden oluşmaktadır (Robinson, 1941, s. 522, pl. CXLVIII, 2626–2628; Manning, 1985, pl. 61, R.34–R.37; Gaitzsch, 2005, s. 59, taf. 38, Ö.4–Ö.9; Oransay, 2006, 136, lev. XXIV, şek. 20, İ.52, İ.57; Kaya- Demirel, 2020, kat. no. 12) (Fig. 21, 22; kat.no.22).

Çan: Kulpu kırık bronz çan, şişkin gövdelidir. Ayrıca alt yüzeyinde iki adet perçin deliği yer almaktadır (Ayberk ve ark., 2016, s. 145- 146, fig. 33- 38, çiz. 40- 45) (Fig. 22, 23; kat.no.23).

Sikke: İmparator Marcus Tiberius (582- 602) dönemine (DOC I, s. 239, no.133.I) ait ön yüzde cepheden imparator tasviri arka yüzde, değer işaretinin yer aldığı bronz sikke, mekândan gelen diğer metal buluntudur (Fig. 22, 24; kat.no.23).

Bilezik: Aletle şekillendirme tekniğinde yapılmış olan cam bilezik, opak siyah renkli yuvarlak kesitlidir (Çömezoglu, 2007, s. 574, 230, 234; Çakmakçı, 2008, s. 289, 290; Schwarzer, 2009, s. 109/62; Öztaşkın, 2015, s. 179; Coşkun, 2017, s. 152, şek. 1) (Fig. 22, 25; kat.no.25). Bileziğin birleştirilme yeri törpülenerek düzleştirilmeye çalışıldığından kalınlığı her çevrede aynı değildir.

Su kanalının içerisinden, zincir ve pişmiş toprak kandil ve hayvan kemikleri ele geçmiştir.

Zincir: Uç kısmında askı kancası bulunan bronz zincir, iç içe geçmiş baklalardan oluşmaktadır (Fig. 22, 26; kat. no.26).

Kandil: Kalıpta yapılmış, kırmızımsı sarı renkte hamurlu (SYR 6/6), gümüş mika ve kireç katkılı orta derecede fırınlanmış kandil, İnce kumlu, sık dokulu ve orta kaliteli hamur yapısına sahiptir. Yüzey dokusu perdahlıdır. Dış yüzey (10R 5/8) kırmızı renkte astarlıdır. Bölgede yaygın olarak görülen “Küçük Asya Tipi (Efesos)” kandillerinin 3. Tipinin 2. alt grubu içerisine giren, tek ya da çift sıra yivle çevrili diskusun etrafının helezon ya da bitkisel kıvrımlarla bezendiği 6. yüzyıla tarihlenen örneklerinden biridir (Mimaroglu, 2016, kat. no.10; Ladstätter, 2008, taf.334, k. 324) (Fig. 22, 27; kat.no.27).

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

4 Nolu yapının 5 m boyundaki doğu duvarının kuzey köşesi mekânın korunmuş en yüksek bölümünü oluşturmaktadır. Dolgu topraktan gelen yoğun kiremitler, yapının ahşap kirişlerle taşınan beşik bir çatı ile kapatıldığını düşündürmektedir. Çatıyla birlikte yaklaşık 6 m'ye yaklaşan yapı, 2 katlı olacak şekilde tasarlanmış olmalıdır. Duvarların 2,23 m lik bölümünde yer alan ahşap kiriş yuvaları bu görüşü destekler niteliktedir. Üzeri ahşap kırma çatı ile kapatılmış iki katlı mekân düzenlemelerinin izleri Sardes'teki dükkanlarda (Crawford, 1990, s. 6, fig. 56, 62), Kilikya bölgesindeki konutlarda yaygın olarak görülmektedir (Russel, 1982, s. 134; Korkmaz- Tekocak, 2023, s. 24- 25).

Kuzeydeki ana yapı ile 1. ek mekânın doğu cephedeki duvar birleşiminde organik bir bağ olmadığı görülmektedir. Dikişsiz olarak birbirine yaslandırılmış olan duvarların işçiliği ve malzemesi benzer özelliklerdedir (Fig. 7). 2. Evrede eklenmiş olan 1. ek mekânın yapının aktif kullanılan bölümü olduğu buluntularla da desteklenmektedir. Mekânın iki katlı düzenlendiğini gösteren beş basamaklı merdivenler, batı cephenin ortasındadır (Fig. 8). Doğü duvarın üst bölümünde yer alan hatıl yuvaları, ikinci katın varlığını destekleyen diğer mimari unsurlardır (Fig. 8). Kissebüki yerleşiminin diğer yapı komplekslerinde de merdiven uygulamalarına sıkça yer verilmiştir (Özcan, 2024, s. 299, Pl. 2, res. 6; 300, Pl.3, res. 6). Batı yöndeki merdivenlerin yanında yer alan kare alandan metallerin çoğunlukta olduğu, birbiri ile kullanım bağlantısı olan eşyaların bir arada yer alması buranın günlük eşyaların bulunduğu bir depo olarak kullanıldığını göstermektedir. Depodan çıkan buluntular mekânın işlevi ile ilgili oldukça önemli veriler sunmaktadır. Bunların içerisinde en belirleyici eser grubu kantarlardır. Farklı ağırlıktaki yükler için birden fazla kantar kolu ve zincirle birlikte ele geçen iki kantar, yapıda yoğun bir ticari faaliyet olduğunun en önemli göstergesidir. Farklı tipte bıçaklar ve üzerinde kesici alet izleri olan küçük parçalara ayrılmış çeşitli hayvanlara ait çokça kemik, ticari faaliyetin hayvanların kesimi, parçalanması ve tartılmasına yönelik kasaplık işi olabileceğine işaret etmektedir. Doğudaki duvar hizasından geçen ve 2. ek mekânın batı koridoru ile birleşen, benzerleri Knidos'ta bir atölyede (Doksanaltı, 2019, s. 378, 381), Sardes'te dükkanlarda (Crawford, 1990, s. 6, fig. 277), Kilikya'da konutlarda da görülen (Aydınoglu, 1999, s. 159; Eichner, 2008, s. 345; Korkmaz- Tekocak, 2023, s. 25, Lev. II, 6), su tahliye sisteminin içinden hayvan kemiklerinin çıkmış olması, kesim sonrası yıkama işlemlerinin de bu mekânlarda yapıldığını göstermektedir. Merdivenin yanındaki küçük penceresiz odanın etlerin saklanması, döşeme üzerindeki sekinin ise kesim ya da parçalama işlemi için yapılmış oldukları anlaşılmaktadır (Fig. 8). Mekânın batı odasındaki büyük ve derin ocak, duvarlardaki isler buranın tamamen pişirme işlerine ayrıldığını göstermektedir.

Kuzey ana yapının kuzey doğu duvarına bitişik olan sarnıç da 2. evre yapılaşmasının bir diğer yapısını oluşturmaktadır. Ek mekânda gerçekleşen faaliyetler için gerekli olan su ihtiyacını karşılayan sarnıç yapı grubunun en önemli yapısıdır.

Yapı kompleksine 3. evrede, 2. ek mekân ve sarnıcın bitişğinde yer alan kiler eklenmiştir. 2. ek mekândan birkaç parça seramik dışında işlevini belirleyici hiçbir buluntu ele geçmemiştir. Pişmiş toprak döşeme üzerinde bir pithosun in situ durumunda bulunduğu oda, yapıda gerçekleşen faaliyetlere bağlı olarak artan ihtiyaçları karşılamak üzere yapılmış ek bir tahıl deposu/ kiler olarak kullanılmıştır.

Tüm bu veriler, 4 nolu yapı kompleksinde her türlü hayvanın kesilip parçalandığı kasaplık faaliyetlerinin yanı sıra satışının da yapıldığı bir dükkân olduğu günümüzde mevcut olmayan ikinci katların da Sardis ve Kilikya konutlarındaki (Korkmaz ve Tekocak, 2023, s. 33; Ellis, 2004, s. 38-39; Crawford, 1990, s. 3-7) gibi günlük yaşam alanı biçiminde düzenlenerek iki işlevli kullanıldığına işaret etmektedir.

Yapıdan ele geçen metal ve kireç taşından yapılmış, denizcilerin günümüzde de benzer işlevde kullandığı kurtarma halkası gibi günlük kullanımın en gerekli alet ve aparatları, formlarında çok büyük değişimler geçirmeden, sadece malzeme ve işçilik kaliteleri yapıldıkları dönem ve yerleşime göre farklılık gösteren, uzun dönemler boyunca benzer işlevde kullanılmış eşyalardır. Bu sebeple tarihlendirilmeleri genellikle beraberlerinde bulunan sikke ve seramiklerle yapılmaktadır. 4 Nolu yapı kompleksinde ele geçen metalden yapılmış alet ve aparatlar benzer örnekler ve aynı seviyeden gelen sikke buluntuları dikkate alınarak 6-7. yüzyıl arasına tarihlendirilmişlerdir. Kadeh, bardak ve şişelere ait parçalardan oluşan cam buluntuların form özellikleri ve bölgedeki benzerleri camları da metallerle aynı döneme tarihlenmektedir.

Yapı kompleksinin genel mimari düzenlemesi ve mekanlardan ele geçen tüm buluntular buradaki faaliyetlerin 6. yüzyılın ortaları 7. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştiğine işaret etmektedir. Farklı evrelere ait mekanlardan ele geçen sikkelerde bu tarih aralığını destekler niteliktedir. Yapının evreleri kısa süreli zaman aralıkları içinde, ihtiyaca bağlı olarak yapılan eklemeler şeklinde olup mekanların tamamı aynı yüzyıl içinde farklı zaman dilimlerinde inşa edilmiş olmalıdır.

Katalog:

Kat. No: 1, Kazı Envanter No: 23KB-4D-B04, Eserin Adı: Kantar Ağırlığı, Ölçüleri: Gen.: 5,4 cm; Yük.: 15 cm; Kal.: 0,4 cm.

Kat. No: 2, Kazı Envanter No: 23KB-4D-B02, Eserin Adı: Kantar Kolları, Ölçüleri: Uz.: 35,4-42; Kal.: 0,81,5 cm.

Kat. No: 3, Kazı Envanter No: 23KB-4D-B01, Eserin Adı: Kantar Yük Aksamları, Ölçüleri: Uz.: 28-38,5; Kal.: 0,2-1,2 cm.

Kat. No: 4, Kazı Envanter No: 23KB-4D-B10, Eserin Adı: Menteşe, Ölçüleri: Gen.: 1,5-3,2 cm; Uz.: 18,1 cm; Kal.: 0,2-0,3 cm.

Kat. No: 5, Kazı Envanter No: 23KB-4D-B09, Eserin Adı: Kilit Aynası, Ölçüleri: Gen.: 9,3 cm; Yük.: 7 cm; Kal.: 0,2 cm.

Kat. No: 6, Kazı Envanter No: 23KB-4D-B03, Eserin Adı: Zincirli Anahtar, Ölçüleri: Gen.: 3,1 cm; Uz.: 24,8; Kal.: 0,3-0,7 cm.

Kat. No: 7, Kazı Envanter No: 23KB-4D-B06, Eserin Adı: Kilit Kutusu, Ölçüleri: Gen.: 4,1 cm; Yük.: 2 cm; Kal.: 0,3; Kaide Çap.: 0,1-0,2 cm.

Kat. No: 8, Kazı Envanter No: 23KB-4D-D01, Eserin Adı: Bıçak, Ölçüleri: Gen.: 2,1-2,8 cm; Uz.: 14 cm; Kal.: 0,3-0,4 cm.

Kat. No: 9, Kazı Envanter No: 23KB-4D-D02, Eserin Adı: Bıçak, Ölçüleri: Gen.: 2 cm; Uz.: 14,3 cm; Kal.: 0,4-0,5 cm.

Kat. No: 10, Kazı Envanter No: 23KB-4D-D03, Eserin Adı: Bıçak, Ölçüleri: Gen.: 1,1-2,1 cm; Uz.: 10,3 cm; Kal.: 0,4-0,5 cm.

Kat. No: 11, Kazı Envanter No: 23KB-4D-B08, Eserin Adı: Askılı Kanca, Ölçüleri: Uz.: 12,4 cm; Kal.: 0,10,3 cm.

Kat. No: 12, Kazı Envanter No: 23KB-4D-B05, Eserin Adı: Discus Kapağı, Ölçüleri: Gövde Gen.: 3,4-4,5 cm; Yük.: 3,7 cm; Kal.: 0,3; Kaide Çap.: 3,3 cm.

Kat. No: 13, Kazı Envanter No: 23KB-4D-B11, Eserin Adı: Çingirak, Ölçüleri: Yük.: 2,2 cm; Delik Çap.: 0,3 cm; Kal.: 0,1 cm.

Kat. No: 14, Kazı Envanter No: 23KB-4D-B12, Eserin Adı: Kapak, Ölçüleri: Gen.: 4,9 cm; Yük.: 5,4 cm; Kal.: 0,2 cm.

Kat. No: 15, Kazı Envanter No: 23KB-4D-B07, Eserin Adı: Tutamak, Ölçüleri: Gen.: 9,1 cm; Kal.: 1,8-1,7/0,74,4 cm.

Kat. No: 16, Kazı Envanter No: 22KB-4A-S01, Eserin Devri: Marcius Tiberius (582- 602), Öy. Büst cepheden, taçlı, konsül kıyafetli, sağ elinde haçlı globus, sol elinde

kartal figürlü asa; Ay.: Ortada M, solda A/N/N/O, üstte haç, altında A, kesimde: CON.; Ölçüleri: Çap: 27/30 mm; Yön: 6; Ağırlık: 12,44 g.

Kat. No: 17, Kazı Envanter No: 23KB-4D-S01, Eserin Devri: Heraclius (610-41), Öy.: Heraclius ve Heraclius Constantine, cepheden, sağ ellerinde haçlı globus, başları arasında haç. Ay.: Ortada M, solda A/N/N/O, üstte haç, altta A, kesim CON.; Ölçüleri: Çap: 18 mm; Yön: 2; Ağırlık: 4,72 g.

Kat. No: 18, Kazı Envanter No: 23KB-4D-K01, Eserin Adı: Oyun Taşı, Ölçüleri: Gen.: 2,4-2,8 cm; Yük.: 5,2 cm; Kal.: 0,4-0,8 cm.

Kat. No: 19, Kazı Envanter No: 23KB-4D-K02, Eserin Adı: Oyun Taşı, Ölçüleri: Gen.: 2,9 cm; Yük.: 2 cm. Kat. No: 20, Kazı Envanter No: 23KB-4D-KT01, Eserin Adı: Kurtarma halkası, Ölçüleri: Gen.: 33,3 cm; Uz.: 43,1 cm; Yük.: 6,3 cm; Kal.: 6,5-6,6 cm; Delik Çap: 3,9-4,2 cm.

Kat. No: 21, Kazı Envanter No: 23KB-4B-S01, Eserin Devri: Phocas (602- 610), Öy: Büst, cepheden, haçlı taç giyimli, sağ elinde mappa, sol elinde haç; Ay.: XX, üstte haç, kesimde: NİKO.; Ölçüleri: Çap: 25 mm; Ağırlık: 5,82 g.

Kat. No: 22, Kazı Envanter No: 22KB-4A-B02, Eserin Adı: Filise, Ölçüleri: Uz.: 6,5 cm; Gen.: 0,4 cm; Halka Gen.: 2,3 cm; Kal.: 0,2-0,4 cm.

Kat. No: 23, Kazı Envanter No: 22KB-4A-B01, Eserin Adı: Çan, Ölçüleri: Gen.: 0,2 cm; Gövde Gen.: 1,9 cm; Yük.: 2,2 cm; Kal.: 0,2 cm.

Kat. No: 24, Kazı Envanter No: 23KB-4D-S02, Eserin Devri: Marcius Tiberius (582- 602), Öy. Büst cepheden, taçlı, konsül kıyafetli, sağ elinde haçlı globus, sol elinde kartal figürlü asa; Ay.: Ortada M, solda A/N/N/O, üstte haç, altında A, kesimde: CON.; Ölçüleri: Çap: 26 mm; Ağırlık: 12,84 g.

Kat. No: 25, Kazı Envanter No: 22KB-4A-C01, Eserin Adı: Bilezik, Ölçüleri: Çap.: 8,5 cm; Gen.: 0,7 cm; Kal.: 0,7 cm; Yük.: 8,5 cm.

Kat. No: 26, Kazı Envanter No: 23KB-4A-B01, Eserin Adı: Zincir, Ölçüleri: Gen.: 2 cm; Uz.: 46,5 cm; Kal.: 0,2-0,3 cm.

Kat. No: 27, Kazı Envanter No: 23KB-4A-PT01, Eserin Adı: Kandil, Ölçüleri: Gövde Gen.: 6,5 cm; Dip Çap.: 2,8 cm; Yük.: 2,1-2,4 cm; Uz.: 8,9 cm; Kal.: 0,4-1 cm; Del. Çapı: 1,3-1,5 cm.

Kat. No: 28, Kazı Envanter No: 23KB-4A-C01, Eserin Adı: Kadeh Kaide Parçası, Ölçüleri: Kaide Çap: 3,7 cm; Yük.: 3,4 cm; Kal.: 0,1 cm.

Kat. No: 29, Kazı Envanter No: 23KB-4D-C11, Eserin Adı: Kadeh Kaide Parçası, Ölçüleri: Kaide Çap: 3,3 cm; Yük.: 3,2 cm.

Kat. No: 30, Kazı Envanter No: 23KB-4A-C04, Eserin Adı: Kadeh Kaide Parçası, Ölçüleri: Kaide Çap: 3,5 cm; Yük.: 2 cm.

Kat. No: 31, Kazı Envanter No: 23KB-4D-C09, Eserin Adı: Kadeh Kaide Parçası, Ölçüleri: Kaide Çap: 4,2 cm; Yük.: 4 cm.

Kat. No: 32, Kazı Envanter No: 23KB-4D-C10, Eserin Adı: Kadeh Kaide Parçası, Ölçüleri: Kaide Çap: 4 cm; Yük.: 2,4 cm.

Kat. No: 33, Kazı Envanter No: 23KB-4A-C06, Eserin Adı: Kadeh Kaide Parçası, Ölçüleri: Kaide Çap: 4,4 cm; Yük.: 2 cm.

Kat. No: 34, Kazı Envanter No: 23KB-4A-C02, Eserin Adı: Kadeh Ağız Parçası, Ölçüleri: Ağız Çap: 6 cm; Yük.: 1,9 cm; Kal.: 0,1 cm.

Kat. No: 35, Kazı Envanter No: 23KB-4D-C04, Eserin Adı: Kadeh Ağız Parçası, Ölçüleri: Ağız Çap: 9 cm; Yük.: 5 cm; Kal.: 0,1 cm.

Kat. No: 36, Kazı Envanter No: 23KB-4D-C03, Eserin Adı: Kadeh Ağız Parçası, Ölçüleri: Ağız Çap: 9 cm; Yük.: 5,9 cm; Kal.: 0,1 cm.

Kat. No: 37, Kazı Envanter No: 23KB-4D-C02, Eserin Adı: Kadeh Ağız Parçası, Ölçüleri: Ağız Çap: 9 cm; Yük.: 4,5 cm; Kal.: 0,1 cm.

Kat. No: 38, Kazı Envanter No: 23KB-4D-C01, Eserin Adı: Bardak Kaide Parçası, Ölçüleri: Kaide Çap: 5,7 cm; Yük.: 6 cm; Kal.: 0,3 cm.

Kat. No: 39, Kazı Envanter No: 23KB-4D-C12, Eserin Adı: Bardak Kaide Parçası, Ölçüleri: Kaide Çap: 5 cm; Yük.: 2,8 cm; Kal.: 0,1 cm.

Kat. No: 40, Kazı Envanter No: 23KB-4A-C05, Eserin Adı: Bardak Ağız Parçası, Ölçüleri: Ağız Çap: 6 cm; Yük.: 1 cm; Kal.: 0,1 cm.

Kat. No: 41, Kazı Envanter No: 23KB-4B-C01, Eserin Adı: Bardak Ağız Parçası, Ölçüleri: Ağız Çap: 8 cm; Yük.: 1,8 cm; Kal.: 0,2 cm.

Kat. No: 42, Kazı Envanter No: 23KB-4A-C07, Eserin Adı: Bardak Ağız Parçası, Ölçüleri: Ağız Çap: 6,4 cm; Yük.: 4,2 cm; Kal.: 0,1 cm.

Kat. No: 43, Kazı Envanter No: 23KB-4A-C03, Eserin Adı: Kadeh Ağız Parçası, Ölçüleri: Ağız Çap: 6 cm; Yük.: 5,5 cm; Kal.: 0,1 cm.

Kat. No: 44, Kazı Envanter No: 23KB-4D-C08, Eserin Adı: Şişe Ağız Parçası, Ölçüleri: Ağız Çap: 2,7 cm; Yük.: 3,4 cm; Kal.: 0,2 cm.

Kat. No: 45, Kazı Envanter No: 23KB-4D-C07, Eserin Adı: Şişe Ağız Parçası, Ölçüleri: Ağız Çap: 2,7 cm; Yük.: 4 cm; Kal.: 0,2 cm.

KAYNAKÇA

- Acara, M. (1990). *Türkiye Müzelerindeki Bizans Maden Eserleri* [Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi].
- Akkuş, E. (2011). *Metropolis Hamam ve Latrinasında Bulunmuş Camlar* [Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi].
- Alicu, D., Cociş, S., Ilieş, C. ve Soroceanu, A. (1994). Small Finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Sarmizegetusa Monograph 4, The National History Museum of Transylvania, Cluj-Napoca.
- Alpözen, O. (1975). *Türkiye’de Sualtı Arkeolojisi*. Ankara.
- Ayberk, S., Gülbay, O. ve Durak, E. (2016). Metropolis’ten Bronz Aletler, Gereçler ve Aksesuarlar. *Arkeoloji Dergisi*, XXI, 141- 168.
- Bean, G. E. ve Cook, J. M. (1955). The Halicarnassus Peninsula. *Annual of the British School at Athens* 50, 85- 171.
- Chavane, M. J. (1975). *Salamine de Chypre VI*, Les Petits Objects. Paris.
- Coşkun, T. H. (2017). Kuşadası, Kadıkalesi / Anaia Bizans Cam Bilezikleri: Anaia Üretimi Bileziklerin Yapımına İlişkin Gözlemler. *TÜBA-KED*, 16, 145- 162.
- Çömezoglu, Ö. (2007). *Akdeniz Çevresi Ortaçağ Camcılığı Işığında Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Cam Buluntuları* [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi].
- Çakmakçı, Z. (2008). *Örnekler Işığında Bizans Asya’sında Cam Sanatı* [Doktora Tezi, Ege Üniversitesi].
- Czurda, B. ve Ruth, M. (2007). Hanghaus 1 in Ephesos Die Gläser, Forschungen in Ephesos VIII/ 7, Wien.
- Dieudonne-Glad, N., Feugere, M. ve Onal, M. (2013). Zeugma V, Les Objects. Lyon.
- Davidson, G. R. (1952). *Corinth XII, The Minor Objects*. Princeton.
- Dirlmeier, İ. K. (2002). *Klein funde aus dem Athena Itonia– Heiligtum bei Philia (Thessalien)*. Mainz.
- Doksanaltı, M. E. (2020). Knidos ‘Liman Caddesi’ Geç Antik Dönem Atölye/ Dükkan ve Buluntuları. *OLBA*, XXVIII, 377-420.
- Ersoy, A. (2024). *Smyrna (İzmir) Kemik ve Taş Objeler*. İzmir.
- Feugere, M. (1997). Les Petits Objets. Un Établissement Rural Gallo-Romain, Eds. G. Barbet, Ph. Gandel, Chassey-Ies- Montbozon, Besançon, 139–180.
- Ferrazzoli, A. F. (2012). Byzantine Small Finds from Ellassiussa Sebaste. B. Böhlendorf- Arslan ve A. Ricci (Ed.), *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts*, BYZAS 15, İstanbul.
- Franken, N. (1993). Zur Typologie antiker Schnellwagen. *Bonner Jahrbücher*, 193, 69- 120.
- Gaitzsch, W. (2005). Eisenfunde aus Pergamon, Geräte, Werkzeuge und Waffen, Pergamenische Forschungen 14, Berlin.
- Galili, E., Zemer, A. ve Rosen, B. (2013). Fishing gear and associated Artifacts from Underwater Explorations in israel- A Comparative Study. *Archaeofauna* 22, 145- 166.
- Galili, E. ve Sharvit, J. (1999). Haifa, underwater surveys. *Hadashot Arkheologiyot. Excavations and Surveys in israel* 110, 15-20.
- Galili, E. ve Rosen, B. (2008). Ancient remotely operating instruments recovered underwater off the israeli coast. *The International Journal of Nautical Archaeology* 37(2), 283-294.
- Halbout, P., Christian, P. ve Vaudour, C. (1986). Corpus des objets domestiques et des armes en fer de Normandie, Du Ier au XVe siècle, Cahier des Annales de Normandie N 2. Paris.
- Harrison, R.M. (1986). Excavation at Saraçhane in İstanbul. Vol. I. The Excavations, Structures, Architectural Decoration, Coins, Bones, and Molluscs. Princeton, New Jersey.
- Gill, M. A. V. (2002). Amorium Reports, Find I: The Glass (1987-1997). *BAR International Series*.
- Kadioğlu, M. (2007). Menderes Nysası’ndan Bir Kantar. E. Öztepe ve M. Kadioğlu (Ed.), *Coşkun Özgünel’e 65. Yaş Armağanı/Festschrift für Coşkun Özgünel zum 65 (s. 223-229) içinde*. İstanbul.
- Kaya, M. C. ve Demirel, Ü. (2020). Kibyra’dan Instrumenta Domestica Metaller: Kuzey Yamaç 1 No’lu Mekân Buluntuları. *Phaselis VI*, 113-143.

- Korkmaz, Z. ve Tekocak, M. (2023). Anemurium Son Dönem kazılarında Ortaya Çıkarılan A ve B yapıları üzerine Bir değerlendirme. *Seleucia XVIII*, 21- 42.
- Krinzinger, F. (2010). Hanghaus 2 In Ephesos Tafelband, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien.
- Laures, F. F. (1985). The line or net «Free-er» ring. *The International Journal of Nautical Archaeology* 14, 80-82.
- Lightfoot, C. S. (2005). Glass Finds at Amorium. *Dumbarton Oaks Papers*, 59, 173-181.
- Ladstätter, S. (2008). Römische, spätantike und byzantinische Keramik. Steskal M. ve M. La Torre (Ed.), *Das Vedio-gymnasium in Ephesos, Ephesos* 14, 1, Wien, 97-189.
- Manning, W. H. (1985). *Catalogue of the Romano-British Iron Tool Fittings and Weapons in the British Museum*. British Museum Publications.
- Mimaroğlu, S. (2016). Myndos Asar Adası Geç Antik Dönem Kandilleri. D. Şahin (Ed.), *Myndos Kazı ve Araştırmaları*.
- Oransay, B. S. A. (2006). *Arykanda Antik Kentinde 1971-2002 Kazı Sezonları Ele Geçen Madeni Buluntular ve Madencilik Faaliyetleri* [Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi].
- Özcan, Ö. H. (2024). Kissebükü Geç Antik Çağ Kenti Kazıları: 2022 Çalışmaları. Kazı ve Yüzey Araştırmaları Toplantısı, 43/ 5, 295- 209.
- Öztaşkın, M. (2015). Stratonikeia Bizas Dönemi Cam Buluntuları. Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları I, İstanbul.
- Pulak, C. M. ve Townsend, R. F. (1987). The Hellenistic shipwreck at Serce Limani, Turkey: preliminary report. *American Journal of Archaeology* 91(1), 31-44.
- Russel, J. (1982). Byzantine Instrumenta Domestica from Anemurium: The Significance of Context. R. L. Hohlfelder (Ed.), *City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era* (s. 133-154). New York.
- Robinson, D. M. (1941). *Excavations at Olynthus, Vol. X, Metal and Minor Miscellaneous Finds*. Oxford University Press.
- Sezgin, T. (2012). Stratonikeia'dan Bir Kantar. B. Söğüt (Ed.), *Stratonikeia'dan Lagina'ya, Ahmet Adil Turpan Armağanı*, (s. 543- 551) içinde. İstanbul.
- Schwarzer, H. (2009). *Spatantike, Byzantinische und Islamische Glasfunde aus Pergamon*. Late Antique/ Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean. İzmir, 85-109.
- Stiebel, G. D. (2011). Metal Finds from The Temple Mount Excavations. Ed. E. Mazar. The Temple Mount Excavations in Jerusalem, 1968-1978 Directed by Benjamin Mazar, Final Reports, Vol. IV, The Tenth Legion in Aelia Capitolina, QEDM 52, Jerusalem, 229-233.
- Şahin, F. (2018). Patara Metal Buluntuları. İstanbul.
- Raubitschek, I. K. (1998). The Metal Objects (2952-1989). Isthmia VII (Princeton, NJ).
- Ruggieri, V. ve Giordano, F. (1996). Una citta bizantina sul sito cario di Alakışla. Rappor- to preliminare. *Orientalia Christiana Periodica*, 62, 53- 88.
- Ruggieri, V. (2003). Il Golfo di Keramos: dal tardo-antico al medioevo bizantino. Soveria Mannelli (Catanzaro).
- Ruggieri, V. ve Zäh, A. (2016). *Visiting the Byzantine Wall Painting in Turkey*. Valore.
- Saldern, A. V. (1980). *Ancient and Byzantine Glass from Sardis*. Londra.
- Stern, E. M. (1985). Ancient and Medieval Glass from the Necropolis Church at Anemurium. *Annales de l'Association Internationale pour l' Histoire du Verre*, Liège, 9, 5-63.
- Uğuz, H. (2021). *Pisidia Antiokheia Cam Esereleri (1980- 2020) Arası kazı Buluntuları* [Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi].
- Weiß, P. (2001). Schnellwaage. DNP, 11, 200-204.
- Waldbaum, J. C. (1983). *Metalwork from Sardis*. Harvard University Press.

THE INTERSECTION OF CULTS OF APHRODITE OURANIA AND HODEGETRIA “PANAGIA MYRTIDIŌTISSA” IN THE ISLAND OF KYTHERA

APHRODITE OURANIA VE HODEGETRIA “PANAGIA MYRTIDIŌTISSA” KÜLTLERİNİN KYTHERA ADASI’NDA KESİŞİMİ

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 24 Ağustos 2024	Received: August 24, 2024
Hakem Değerlendirmesi: 26 Ağustos 2024	Peer Review: August 26, 2024
Kabul: 30 Eylül 2024	Accepted: September 30, 2024

DOI : 10.22520/tubaar.1538116

Settar TARMAN*

ABSTRACT

Within the scope of this study, it is analyzed in which elements the cult of Aphrodite, a Pagan goddess born in Island of Kythera, was transferred to the Virgin Mary, one of the most important religious figures of Christianity, in the same geography. Among the epithets of Aphrodite, Ourania, which is identified with the Island of Kythera, is similar to Hodegetria-Myrtidiōtissa Mary in some aspects. In addition, the myrtle, one of the most well-known attribute of the goddess Aphrodite and the plant she patronized, was transferred to the Virgin Mary in the same cult area. Virgin Mary performed a miracle to find her lost icon in the myrtle bushes. As a result of this miracle and the cult transferred to Mary on the Island of Kythera with the icon attributed sanctity, the epithet Myrtidiōtissa, which is almost never mentioned in the sources, emerged. Just as the Temple of Aphrodite Ourania, a sanctuary was built for Virgin Mary on Island of Kythera called Church of Panagia Myrtidiōtissa and the tradition was transferred to Christianity with all its elements.

Keywords: Island of Kythera, Aphrodite Ourania, Virgin Mary, Hodegetria, Myrtidiōtissa, Myrtle, Christianity

* Res. Asst., Ege University, Department of Art History, Izmir / Türkiye.
e-mail: settar.tarman@ege.edu.tr; ORCID: 0000-0001-8623-6062.

ÖZET

Bu çalışma kapsamında Pagan tanrıçası Aphrodite'nin Kythera Adası'nda doğan kültünün, yine aynı coğrafyada Hristiyanlığın en önemli dini figürlerinden Bakire Meryem'e hangi öğeler doğrultusunda aktarıldığı incelenmiştir. Aphrodite'nin epithetleri arasından Kythera Adası ile özdeşleyen Ourania, bazı yönleriyle Hodegetria-Myrtidiōtissa Meryem ile benzerlikler göstermektedir. Bunun yanı sıra tanrıça Aphrodite'nin en bilindik sembollerinden ve himayesine aldığı bitki olan mersin, yine aynı kült alanında Bakire Meryem'e aktarılmıştır. Meryem, kayıp ikonasının mersin çalılıklarında bulunması için bir mucize gerçekleştirmiştir. Bu mucize ve kutsallık atfedilen ikona ile Kythera Adası'nda Meryem'e aktarılan kült sonucunda, kaynaklarda neredeyse hiç değinilmeyen Myrtidiōtissa epitheti ortaya çıkmıştır. Tıpkı Kythera Adası'ndaki Aphrodite Ourania Tapınağı gibi yine aynı lokasyonda Panagia Myrtidiōtissa Kilisesi adında Meryem'e adanmış bir mabet yapılarak gelenek Hristiyanlığa aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kythera Adası, Aphrodite Ourania, Meryem, Hodegetria, Myrtidiōtissa, Mersin Bitkisi, Hristiyanlık

INTRODUCTION

Many ancient cultures have been influenced by each other throughout history and have survived to the present day. From Semitic beliefs to Pagan traditions, Judaism to Christianity and Islam, many cross-cultural elements have transformed and developed and gained new identities. Various scientific studies suggest that Aphrodite, an important religious figure of her time, traces her origins to goddesses such as Ishtar, Inanne or Astarte in Near Eastern cultures. Aphrodite's pagan elements were synthesized over time in cultures with different traditions and beliefs, and new characters emerged. Similarly, it is seen that many elements and figures in Christianity, a religion of salvation, carry traces of the beliefs of previous periods. It is known from apocryphal and canonical texts that the Virgin Mary, who miraculously gave birth to Jesus Christ, also experienced various miraculous events in her own life before giving birth to Jesus Christ. It is seen that these miraculous events and the elements within them carry traces of the beliefs of ancient cultures. In this context, the Island of Kythera, the oldest worship center of Aphrodite, suggests the possibility that some elements emphasizing the divine aspect of Aphrodite may have been passed on to the Virgin Mary in a similar way.

CULT OF APHRODITE IN THE ISLAND OF KYTHERA

Kythera Island, whose existence is known from various narratives for centuries, is identified with Aphrodite, the "Goddess of Love and Beauty" of Greek mythology. One of the first names to mention this is the poet Hesiod. According to Hesiod, Kronos cuts the testicles of his father Ouranos with a sickle made of adamant stone and throws them into the sea. After a while, white foam rises from the sea. An immortal girl grows out of the foams, and this woman is Aphrodite¹ (Hes. *Theog.* 190-205; Weitzmann, 1984, p. 52). After her birth, the Goddess travels on a shell and her first landfall is Island of Kythera. This is the reason of Hesiod used the word "*Kythēreian*" for Aphrodite, means "*Kythēreian*" (Hes. *Theog.* 198). The historian Herodotos also associated Aphrodite with the Island of Kythera (Hdt. I, 105.3; Weitzmann, 1984, p. 85). He mentioned that the oldest temple dedicated to the goddess Aphrodite as Ouronia was built by the Phoenicians in the Island of Kythera. He stated that this temple was also the ancestor of the Temple of Aphrodite built on Kypros (Hdt. I, 105.3). The geographer Pausanias,

similar to Herodotos, pointed out that the Temple of Aphrodite Ourania in Kythera was the oldest and most sacred temple dedicated to the goddess (Paus. 3.23.1). Ovidius also preferred to call Aphrodite "*Cythereius*" in his *Metamorphoses* (Ov. *Met.* 13.624-625).

MYRTLE PLANT AS A SYMBOL OF APHRODITE

In the Greek mythology, we are aware of the existence of various plants and trees that were symbolized or patronized by gods and goddesses in the light of the information provided by ancient writers. For Aphrodite, white or pink flowers, blackberries or myrtle bushes (*myrtus communis*) with their glossy leaves and evergreen foliage are often mentioned (Oğur, 1994, p. 21; Becker, 1996, p. 208; Cyrino, 2010, pp. 63-64). The myrtle plant is thought to symbolize divine mercy or virtue, sometimes love or immortality (Becker, 1996, p. 208). Myrtle trees are also known as trees that adorned temples in the *mythos* or as aphrodisiacs in ancient times (Foster & Tudor-Craig, 1986, p. 45; Clark, 2015, p. 383). In the sources, myrtle is mentioned as a plant under the patronage of Aphrodite (Gezgin, 2010, p. 132). With the regard to this issue, the Roman poet Virgil said "*and Venus fair the myrtle*"²; the fable writer Phaedrus, under the title "*Trees Under the Patronage of the Gods*"³, wrote "*The myrtle by the queen of love*"⁴; the naturalist writer Pliny referred to "*the myrtle to Venus*"⁵; and the historian Plutarch mentioned "*and the myrtle is a plant of Aphrodite*"⁶.

In Hesiod's *mythos* of Aphrodite's birth, the first place the goddess visited after being born from the foam was the Island of Kythera (Fig. 1). She covered her naked body with myrtle bushes on the shores of the island (Foster & Tudor-Craig, 1986, p. 45; Pepin, 2008, p. 117). Sandro Botticelli, one of the leading painters of the Italian Renaissance, depicted the moment Aphrodite arrives on the shore of the island on a seashell, in his work "*The Birth of Venus*".⁷

² Verg. *Ecl.* 7.61-64.

³ "*Arbores in Deorum Tutela*": *The Fables of Phaedrus* 3.17.

⁴ *The Fables of Phaedrus* 3.17.

⁵ Plin. *HN* 12.2.

⁶ Plut. *Vit. Marc.* 22.4.

⁷ This *mythos* of the birth, originally from Hesiod, was also the source of *Stanze per la giostra* by Angelo Poliziano, one of the leading intellectuals and poets of the Italian Renaissance. Botticelli, who probably did not read Hesiod's text directly, is thought to have taken Poliziano's text as a reference in *Birth of Venus*. In addition, it is mentioned that the *Venus Anadyomene* (Rising from the Sea) by Apelles, one of the Hellenistic Period painters, was also a source for Botticelli. The details of this work, which has not physically survived to the present day, are described in Pliny's *Naturalis Historia*. Plin. *HN* 35.36.85-7, 90-2; Gombrich, 1945, p. 9; Weitzmann, 1984, p. 53.

¹ Alan M. Greaves' study on the cult of Aphrodite in Miletos and its colonies show that Aphrodite was considered as a "goddess of the sea" in line with the Hesiod-based *mythos* of Aphrodite's birth from the sea. Associated with the epithet *Ouronia*, the Island of Kythera, where the Temple of Aphrodite *Ouronia* is located, is the most important cult center of Aphrodite born of the sea. This resulted in Aphrodite being referred to both as a Kytheran and as the "Goddess of the Sea". Greaves, 2004, pp. 27, 31.

Figure 1

Sandro Botticelli, The Birth of Venus / *Venüs'ün Doğuşu* (Google Arts & Culture: Google Art Project, Accession number: 00158551, Uffizi Gallery)

The figure standing to the right of Aphrodite is handing her a floral veil to cover her naked body. One of the most striking elements of the figure is that she is carrying around her neck a wreath made of myrtle bushes under Aphrodite's patronage (Fig. 2) (Clark, 2015, p. 383).

In Botticelli's "*Spring*", Aphrodite's relation with the myrtle plant is emphasized more seriously. Goddess Aphrodite is the main figure in the center of the painting (Fig. 3). When viewed just behind her, myrtle bushes depicted with dark colored leaves are seen. This part of the painting draws attention to Aphrodite's sanctity. The shape formed by fruit trees and bushes draws a half-round line just behind Aphrodite. This line reminds of the gate of heaven and emphasizes Aphrodite's spiritual aspect. And the myrtle bushes spread around Aphrodite's body, which is positioned in the center of the arch, in accordance with her body shape (Clark, 2015, p. 383). The myrtle bushes, of which she is the patron, extend from Aphrodite's body

Figure 2

Sandro Botticelli, The Birth of Venus, detail of myrtle wreath / *Venüs'ün Doğuşu, Mersin çelengi detayı* (Google Arts & Culture: Google Art Project, Accession number: 00158551, Uffizi Gallery)

Figure 3

Sandro Botticelli, Spring / *İlkbahar* (Google Arts & Culture: Google Art Project, Accession number: 8360, General catalog number of Uffizi Gallery, Uffizi Gallery Florence)

to the surroundings, emphasizing the divinity of the goddess. Aphrodite's son Eros rises like a halo just above the goddess' head.

STORY OF APHRODITE'S PRIESTESS MYRENE

Considering the etymology of the word myrtle⁸, the Ancient Greek equivalents are "μυρρίνη" (*myrrinē*) or "μυρσίνη" (*myrsinē*) (Liddel & Scott, 1996, p. 1155). Aphrodite's association with this plant is again seen in Greek mythology with a virgin female figure named Myrene (in some cases Myrina⁹). Aphrodite's association with this plant is again seen in Greek mythology through the figure of a virgin woman named Myrene.

Myrina, Myrene or Myrtea was a beautiful and engaged maiden to a known man. One day robbers or pirates kidnapped her and hid her in a cave. When robbers/pirates in the robbery, young maiden was freed by the gods (or directly by Aphrodite) and escaped from the cave. She was consecrated as a priestess of Aphrodite in her temple. Afterwards, Myrina's betrothed found and tried to take her, but she killed him. Aphrodite saw the dignity of her priesthood and was impressed. Goddess thereupon turned Myrina into a myrtle tree. She granted to myrtle tree a pleasant aroma and took it under her patronage (Skinner, 1911, p. 189; Pepin, 2008, p. 117).

According to another narrative, a young man, who had previously loved Myrene, took up the task of hunting down the robbers. When he returned successful, he asked for a reward and the people of the town allowed him to take Myrene to wife, in spite of her being a priestess. But Aphrodite was displeased to see her priestess break her vows, she cast the young man into a fatal illness and turned Myrene into a myrtle tree (Skinner, 1911, p. 189).

⁸ Turkish: Mersin.

⁹ The *mythos* which includes Myrina is different the one that involves a queen of the Amazons. Strab. 12.8.6.

RELATION BETWEEN ISLAND OF KYTHERA AND THE VIRGIN MARY AS BOTH HODEGETRIA AND MYRTIDIŌTISSA

There are various titles attributed to Mary in Christian iconography and art of depiction. Prominent examples include Panagia Hodegetria (Fig. 4), Panagia Blakhernitissa or Panagia Eleousa (Ševčenko, 1991a, pp. 2172-2173; Ševčenko, 1991b, pp. 2170-2171; Ševčenko, 1991c, p. 2171; Cunningham, 2021, p. 17). There are also many other lesser-known epithets attributed to Virgin Mary to emphasize other aspects of her and her various miracles. One of these epithets is Panagia *Myrtidiōtissa* (Μυρτιδιώτισσα) also known as "Our Lady of the Myrtle". The story of *Myrtidiōtissa* is based on an icon found in the myrtle bushes by a shepherd on the Island of Kythera (Paspalas, 2008, pp. 197-200). At the same time, this icon gave its name to the Church of Panagia *Myrtidiōtissa*, which was founded where it was found and preserved in the church. The church still exists today in the same location (Paspalas, 2008, p. 199).

Figure 4

Berlinghiero Berlinghieri, Hodegetria (The Met object ID: 435658, Metropolitan Museum of Art New York)

According to the narrative, exactly forty days have passed since Mary's death¹⁰ (SynaxCP 891.30). On the twenty-fourth of September, a shepherd is grazing his flocks in the myrtle bushes (Paspalas, 2008, p. 217). Suddenly the Virgin appeared to the shepherd. The shepherd fell to the ground in surprise at the sight of Mary. Mary told the shepherd to look for his icon, which had been brought there many years before and hidden among the myrtle bushes (The Great Synaxaristes of September: 603-604). As soon as the shepherd got up, he started looking for the icon in the myrtle bushes. When he found the icon, he cried with happiness and took it home. He told his family and friends that he had seen Mary and found her icon. When the shepherd woke up the next day, he realized that the icon he had found in the myrtle bushes was gone. The shepherd thought that someone had stolen the icon, but he found the solution by going to the myrtle bushes. When he got there, he found the icon hidden in the bushes again. The shepherd took the icon back to his home, but when he woke up the next morning, the icon had miraculously disappeared again. He went back to the myrtle bushes and found the icon in the same place. The shepherd then realized that the Virgin wanted the icon to remain among the myrtle bushes. According to the narrative, a church dedicated to Panagia *Myrtidiōtissa* was built where the icon was first found. The building where the icon of *Myrtidiōtissa* is kept has expanded until today and has hosted many miracles¹¹ (The Great Synaxaristes of September: 605; Paspalas, 2008, pp. 199-200).

In the years following the discovery of the icon, another miracle in the same village took place as follows: A paralyzed man named Theodoros Koubanios lived in the village (Paspalas, 2008, p. 213). This man also had a strong belief that Mary could make him walk again. Every year, on the twenty-fourth of September, Theodoros sent his family to the Church of Panagia *Myrtidiōtissa* to light candles in his name and ask for Virgin's blessing. Theodoros, unaware of everything, asked his family to take him to church the year of the miracle. The paralyzed man's family took him to church on the twenty-fourth of September (The Great Synaxaristes of September: 605). During the liturgy, a loud noise was heard from the seashore. People fled the church, thinking they were being attacked by pirates. Left alone in the church, the paralyzed man panicked and asked the Virgin Mary to protect him.

¹⁰ The Dormition of the Mother of God: August 15.

¹¹ The Archives of Orthodox America, 1997, Icons of the most Holy Holy Mother of God "of the Myrtlewood".

Figure 5

Icon of the Virgin Myrtidiōtissa, Myrtidia, Kythera / *Myrtidia Myrtidiōtissa Ikonasi* (Paspalas, 2008, p. 198-Fig. 12.1)

Suddenly a voice rose from the icon and told Theodoros to stand up. The astonished man then stood up and ran out of the church. But there was no attack outside. It was just a sign from God to allow the paralyzed man to be alone in the church with the icon of the Virgin (The Great Synaxaristes of September: 605-607). So Theodoros, who had a strong faith in Mary, began to walk again and everyone witnessed the miracle of *Myrtidiōtissa*¹² (The Great Synaxaristes of September: 608).

The most remarkable thing about the *Myrtidiōtissa* icon is that it is depicted in the Hodegetria style. Hodegetria is an example known in Christian iconography as “Indicator of the Way”¹³ (Talbot Rice, 1974, p. 9; Rubin, 2009, p. 81; Maktal Canko, 2019, pp. 64-65). In the depiction of Hodegetria, the Virgin Mary holds the Christ Child on her left arm. She gestures toward him with right hand while directing her gaze either at the viewer (Talbot Rice, 1974, pp. 12-13; Ševčenko, 1991a, p. 2172). The Hodegetria depicts Mary guiding humanity, pointing out that Jesus Christ is the only way of salvation from the sins of mankind. Although there are several icons of Panagia *Myrtidiōtissa* at the present times, the best known of these is a metal-plated icon, probably dating to the 17th century, preserved in the Church of Panagia *Myrtidiōtissa* on Island of

Figure 6

Icon of the Virgin Myrtidiōtissa of Alimos / *Alimos Myrtidiōtissa Ikonasi* (Paspalas, 2008, p. 215-Fig.5)

Kythera. While this icon is not the one miraculously found in the original narrative, it is important as it continues the tradition.

In this example, found in Kythera and known as the icon of Myrtidia, the Virgin Mary and the Christ-Child are depicted in the Hodegetria style (Fig. 5). Myrtle bushes are seen rising on both sides of Mary holding the Christ-Child. The noteworthy aspect of the Christ-Child is that he is holding a globe in his hand. The Christ-Child holding a globe in his hand is not uncommon in typical depictions of Hodegetria¹⁴. This globe symbolizes the authority of Jesus Christ on earth. Moreover, Jesus Christ, who is considered to be the king of the Jews, shows that he holds the power of the earthly empire with the globe, one of the most significant symbols of power in the ancient world¹⁵ (Matt. 2:1-2; Kazhdan, 1991, p. 1936). The predella part of the icon includes scenes of the finding of the icon by the shepherd in the myrtle bushes, the miracle of Virgin Mary raising the paralyzed man on his feet, and the Castle of Chora on the island of Kythera (Paspalas, 2008, p. 200).

¹² The Archives of Orthodox America, 1997, Icons of the most Holy Holy Mother of God “of the Myrtlewood”.

¹³ “The one who shows the way”.

¹⁴ For detailed information on the place of the orb (orb/globus), a symbol of power and authority, in iconography, see also: Parani, 2003, pp. 33-34, 44-45.

¹⁵ For the complete New Testament texts, reference has been made to G. Campbell’s “*The Holy Bible: Quatercentenary Edition King James Version Published in the Year 1611*”. The abbreviations in the texts are based on the Bible Book Abbreviations at logos.com.

Figure 7

Luca Signorelli, the Marriage of the Virgin / *Meryem'in Evliliği* (National Gallery of Art artwork ID: 46138, National Gallery of Art, Samuel H. Kress Collection U.S.)

In the icon of *Myrtidiōtissa* from Alimos, which was probably made later than the icon of Myrtdia, the Virgin Mary and the Christ child appear again in the Hodegetrian style (Fig. 6). A myrtle plant is seen rising on either side of the main figures, and the child Jesus holds a globe in his hand. The predella of the icon contains the same three scenes as in the Myrtdia icon (Paspalas, 2008, p. 214). Thus, the icon of Mary which represents the cult on the island of Kythera is a unique example of a combination of Hodegetria and *Myrtidiōtissa*.

Another and perhaps the most outstanding feature of the *Myrtidiōtissa* icons is the black faces of the Virgin Mary and Christ-Child (Paspalas, 2008, pp. 204-206). Studies on the origin of this depiction, also known as "Black Virgin"¹⁶ (Black Madonna) in the literature, are rare. The scarcity of examples and the absence of comprehensive studies on the "Black Virgin" in the literature make the *Myrtidiōtissa* example unique. In the earliest studies on the subject, references to antiquity are often made for this depiction in terms of origin¹⁷ (Pommerol, 1901, pp. 85-86).

The relation of the Virgin Mary, who performed these important miracles, with the myrtle plant also dates back to Island of Kythera. Likewise, one of the prominent symbols of the Goddess Aphrodite, who has a much older history than the cults of Mary, is the myrtle plant/tree. As mentioned, there are various miracles related to myrtle that Aphrodite, similar to Mary, performed.

Figure 8

Luca Signorelli, the Marriage of the Virgin, detail / *Meryem'in Evliliği*, detail (National Gallery of Art artwork ID: 46138, National Gallery of Art, Samuel H. Kress Collection U.S.)

Although there is no detailed information in the sources on the relevant matter, it should be taken into consideration that the myrtle plant may also be a symbolic element in Mary's marriage to Joseph (Ιωσήφ¹⁸). The myrtle plant represents the bond between lovers or betrothed couples through Aphrodite. In marriage-related worshipping, the cult of *Ourania* promises marriage and eternal happiness to betrothed couples bound by sacred love (Şahin, 2013, p. 59 -fn. 129-). Similarly, this is also one of the elements attributed to Mary in Christianity (Dafni, 2016, p. 223). In both tradition and belief, wreaths made of myrtle branches were used in the marriage ceremony.

¹⁶ The *black* attribute of Virgin is also mentioned to as, ἡ μέλας (μελανία), ὁ κατάμαυρος. Paspalas, 2008, p. 203.

¹⁷ Apart from the pre-Christian premise, another assumption is that it is of Africa origin. Scheer and Blaha-Peilleux, 2005, pp. 81-82; Also in another narrative, black-faced Virgin is mentioned again. Kain Hart, 1992, p. 216.

¹⁸ *Iōsēph*.

According to The Gospel of the Nativity of Mary, men who were of marriageable age and had never been married were each given a branch/wand to decide who would be the man to marry Mary. Whoever's branch blossoms will be the man to whom Mary will be entrusted and to whom she will be married (Fig. 7). Eventually, only Joseph's branch blossomed (The Gospel of the Nativity of Mary: 7). Especially in Renaissance works depicting the marriage of Mary and Joseph, the blossoming branch must symbolically represent the myrtle plant. In the work "The Marriage of the Virgin" by the painter Luca Signorelli, the blossoming branch in Joseph's hand looks remarkably like a real myrtle branch in bloom (Fig. 8-9).

Figure 9

Myrtus Communis, Myrtle Tree / Mersin Ağacı (Plants of Hawaii, Image 080304-3229, Forest Starr and Kim Starr)

BIRTHS, ROOTS AND NATURES OF APHRODITE OURANIA AND VIRGIN MARY

In the *Symposion*, Plato mentioned that Aphrodite has two different natures. The first of these is Aphrodite *Pandēmos*, which Homer narrated as Aphrodite was born as the daughter of Zeus and Dione (Hom. *Il.* 5.310, 5.370; Plat. *Symp.* 180 C-185 C). The word *Pandēmos* (Πάνδημος) means "with the whole people" or "common to all people" (Liddel and Scott, 1996, p. 1296). Aphrodite *Pandēmos*, who can be characterized by her youth and fondness for worldly pleasures, appears as the Aphrodite of all people, a figure who focuses on sensual desires and her own needs. The *mythos* of birth from the foam rising from the sea, as told by Hesiodos, forms the basis of Aphrodite *Ourania* (Οὐρανία) (Hes. *Theog.* 173; Liddel and Scott, 1996, p. 1272). This miraculous birth story emphasizes the "heavenly or celestial" aspect of Aphrodite, in stark contrast to *Pandēmos* (Plat. *Symp.* 180 C-185 C). From Plato's account, it is understood that Aphrodite's nature of *Ourania* represents fidelity and sacred bonding beyond worldly pleasures (Plat. *Symp.* 180 C-185 C). In this context, it has a tradition that promises people everlasting happiness, especially in relation to matrimony (Şahin, 2013, p. 59 -fn. 129-).

After the *mythos* of Aphrodite's nativity, which grounded the cult of *Ourania*, when considering Mary, we again encounter a miraculous birth narrative. The relevant information is given in "The Protevangelium of James" and "The Gospel of the Nativity of Mary".

Joachim (Ἰωακείμ¹⁹), married to Anne (Ἄννα), is a rich and pious man. Since the couple have no children, Joachim makes an offering to the temple, but his offering is not accepted because he has not sown seed in Israel. Thereupon Joachim left home and retreated to the desert to join the twelve tribes of Israel (The Protevangelium of James: 1; The Gospel of the Nativity of Mary: 2). On the other hand, Anne was lamenting that she could not have children. As a last resort, Anne put on her wedding clothes and decided to pray to God. She knelt under a laurel tree and asked God to bless her and her womb (The Protevangelium of James: 2). After Joachim and Anne's actions, they were both visited by an angel who foretold the miracle that was about to take place (The Protevangelium of James: 4; The Gospel of the Nativity of Mary: 3-4). When Joachim returned from Israel, the couple met at the city gate and embraced each other (The Gospel of the Nativity of Mary: 4). On that day Joachim rested in his house; the next day he took his offerings to the temple. The priest carefully examined the plate Joachim had placed on the altar and saw no flaws. Joachim realized that God had forgiven him; he left the temple and went home. Nine months later Anne gave birth to a daughter. They named the child Mary (The Protevangelium of James: 5; The Gospel of the Nativity of Mary: 5).

In terms of nativity stories, both Aphrodite and Mary are miraculously born figures. It is also noteworthy that *Ourania*, where the celestial side of Aphrodite is emphasized, and the story of Mary's life contain other important miracles and, in some ways, resemble each other (Hes. *Theog.* 173; The Protevangelium of James: 4; The Gospel of the Nativity of Mary: 3-4). The birth of Mary's child is also a miracle. As recorded in the Gospel of Luke, the angel Gabriel is sent to the Virgin Mary, who is betrothed to a man named Joseph (Luke 1.26-27). The angel Gabriel appeared to Mary and told her she was about to give birth to a son and that he would be called Jesus. The Virgin Mary had been told that Jesus would be called "son of the Most High" (Luke 1.28-32). Mary told Gabriel in astonishment that she had never had a relation with a man before and asked how this could possibly happen (Luke 1.34-35). Then the angel told Mary that the Holy Spirit would come upon her. Gabriel added that the power of the Most High would overshadow Mary and that the child would be called "Son of God" (Luke 1.35). Then the angel left Mary (Luke 1.38). After Mary gave birth to Jesus, the Angel appeared to her again (Matt.

¹⁹ *Ioākeim.*

1.18-25; Luke 2.1-7, 2.9). He told her that he had good news for all mankind, because a savior had been born in the city of David. This savior was Jesus, the Messiah, the Lord (Luke 2.10-11).

From the biblical narratives, it is clear that Mary actually gave birth to Jesus Christ, the savior of all humanity. Mary, known as the Theotokos, "God-bearer", is the one who offers her part in the salvation of all humanity, independent of her will (Podskalsky, 1991, p. 2070). Mary therefore moves out of her maternal role and assumes a more divine identity. In Acts of the Apostles, the proclamation of salvation was sent to the children of Abraham and to those who lived in the fear of God (Acts 13.26-43). It is also stated in Acts of the Apostles that people's sins will be forgiven through Jesus and that all who believe in Jesus will be endowed with righteousness (Acts 13.38-39). In particular with regard to the salvation and eternal happiness of humanity, this structure of Christianity is recalling the mystery religions (Aydın, 2003, p. 190; Duygu, 2017, pp. 76-7).

Mystery religions do not represent a religious structure on their own. They were mostly found in the Mediterranean Basin. Mystery religions included some faith traditions that were supervised by the Roman Empire. Cults such as Mithras, Cybele or Osiris are the most popular of these traditions centered around various *mythos* (Cumont, 1911, pp. 53-54; Duygu, 2017, pp. 73-76). There are also remarkable analogies between some elements of Christianity and mystery religions, such as the miraculous birth of Jesus as the savior of mankind, his murder by his enemies and his subsequent resurrection (Aydın, 2003, pp. 190-191; Duygu, 2017, pp. 76-77; Temiztürk, 2018, p. 141). Mary's miraculous birth of Jesus, the only way of salvation from the sins of humanity, points to a sacred mission. Mary's miraculous birth of Jesus, the only way of salvation from the sins of humanity, points to a sacred mission.

Clearly, when the Virgin Mary gave birth to Jesus, she did not just give birth to a baby; she attained a holy status by giving birth to Jesus, the son of God. In this sense, beyond being a mortal woman in various aspects, she assumes a divine role similar to Aphrodite *Ourania*.

The ascension of Mary to the rank of queen of the heavens or paradise, like Aphrodite *Ourania*, was realized by the church and its adherents. At the root of this issue is the debate on whether Mary is the Christotokos or the Theotokos. With the Council of Ephesos in 431 AD, the belief that Mary gave birth not only to Jesus, a human being, but also to Jesus, the son of God, was accepted²⁰

(Cameron, 1978, pp. 87-88). Thus, the Theotokos nature, which emphasizes the divinity of Mary, was officially recognized.

In addition to the permeability between the cults of Aphrodite *Ourania* and Mary, Astarte, one of the goddesses of the Near East, is also a necessary figure to be mentioned. It is noteworthy that Astarte, who is considered equal to Inanna/Ishtar, bears Aphrodite's epithet *Ourania*. In accordance with this epithet, Goddess Astarte is also referred to as "Queen of Heaven" (Dhorme, 1956, p. 59; Greaves, 2004, p. 31). This characterization is significant as it represents the origin of cults emphasizing the celestial aspect of both Aphrodite and Mary.

CONCLUSION

The goddess Aphrodite is one of the most remarkable figures of Greek mythology. There are different stories about her birth in Homer and Hesiod. While Homer points to Aphrodite's biological parents, Hesiod mentions the miraculous birth of the goddess and her divine aspect. Plato pointed out two different natures of Aphrodite, *Ourania* and *Pandēmos*, based on these *mythoi* in his *Symposion*. The oldest shrine to Aphrodite *Ourania* is located on the Island of Kythera. The common area where the cults of Aphrodite and Mary converge is Island of Kythera. The place where Mary's cult of *Myrtidiōtissa* took place and where she performed miracles is also Island of Kythera. Upon this event, a church was built in the same place dedicated to Mary, similar to Aphrodite's sanctuary, and its name was honored with *Myrtidiōtissa*. The myrtle plant, patronized by Aphrodite and sacred in many works of art, is the most important element of Mary's sanctuary on the Island of Kythera. It is also on the island of Kythera where, through the spiritual guidance of Mary, her lost icon was found among the myrtle bushes. In this icon, Mary is depicted with myrtle bushes, as in her hiding place, and in addition, the black-faced Mary and Christ-Child appear in Hodegetria style. With its depiction of Hodegetria, this icon is very important as it emphasizes Mary as a mother and her son Jesus, who will be martyred for the salvation of humanity. With all these qualities, in which her heavenly and divine aspects are also emphasized, Mary shows an analogy with Aphrodite *Ourania*. The myrtle plant stands out as a sacred motif on the cult site of Kythera Island. Aphrodite's *Ourania* nature formed an important link with Mary's titles of Hodegetria and *Myrtidiōtissa*, forming a unic synthesis. Through this synthesis, Aphrodite transferred her patronage and some elements of the cult of *Ourania* to Mary. As a natural consequence, all these elements were transferred to Christianity. The new Christian cult, which also embraced the myrtle plant and various miracles, was centered on the island of Kythera rather than Anatolia.

²⁰ As it is known, Ephesos is also the cult site of the goddess Artemis. Artemis, who was considered sacred by the local people living here, found a new identity with the acceptance of Mary's divinity as a result of the Council of Ephesos, and the local people were pleased in terms of faith. This reveals another important example of the permeability between cults. Acts 19.28-37; Cooper, 2004, p. 41.

REFERENCES

Primary Sources

- Acts, Luke, Matt. (=Acts of the Apostles, the Gospel of Luke, the Gospel of Matthew) Campbell, G. (Ed.) (2010). *The Holy Bible: Quatercentenary Edition King James Version Published in the Year 1611*. Oxford-New York.
- Hdt. (=Herodotos, *Historiai*) Herodotus (1975). *Books I-II*. (Ed. Goold, G. P.), (Trans. Godley, A. D.), Vol. 1, The Loeb Classical Library, Cambridge.
- Hes. *Theog.* (=Hesiodos, *Theogonia*) Hesiod (2006). *Theogony. Works and Days. Testimonia*. (Ed. Most, G. W.), (Trans. Most, G. W.), The Loeb Classical Library, Cambridge.
- Hom. *Il.* (=Homerios, *Ilias*) Homer (1946). *The Iliad*. (Eds. Page, T. E., Capps, E., Rouse, W. H. D., Post, L. A., Warmington, E. H.) (Trans. Murray, A. T.), Vol. 1, The Loeb Classical Library, Cambridge.
- Ov. *Met.* (=Ovidius, *Metamorphoses*) Ovid (1916). *Metamorphoses. Books IX-XV*. (Eds. Capps, E., Page, T. E., Rouse, W. H. D.), (Trans. Miller, F. J.), Vol. 2, The Loeb Classical Library, London.
- Paus. (=Pausanias, *Hellados Periegesis*) Pausanias (1926). *Description of Greece. Books III-IV*. (Eds. Capps, E., Page, T. E., Rouse, W. H. D.), (Trans. Jones, W. H. S., Ormerod, H. A.), Vol. 2, The Loeb Classical Library, London.
- Plat. *Symp.* (=Platon, *Symposion*) Plato (1925). *Lysis. Symposium. Gorgias*. (Ed. Henderson, J.), (Trans. Lamb, W. R. M.), Vol. 3, The Loeb Classical Library, Cambridge.
- Plin. *HN* (=Plinius, *Naturalis Historia*) Pliny (1960). *Natural History. Libri XII-XVI*. (Eds. Page, T. E., Capps, E., Rouse, W. H. D., Post, L. A., Warmington, E. H.), (Trans. Rackham, H.), Vol. 4, The Loeb Classical Library, Cambridge.
- Plin. *HN* (=Plinius, *Naturalis Historia*) Pliny (1961). *Natural History. Libri XXXIII-XXXV*. (Eds. Page, T. E., Capps, E., Rouse, W. H. D., Post, L. A., Warmington, E. H.), (Trans. Rackham, H.), Vol. 9, The Loeb Classical Library, Cambridge.
- Plut. *Vit. Marc.* (=Ploutarkhos, *Vitae Parallelae - Marcellus*) Plutarch (1961). *Plutarch's Lives*. (Eds. Page, T. E., Capps, E., Rouse, W. H. D., Post, L. A., Warmington, E. H.), (Trans. Perrin, B.), Vol. 5, The Loeb Classical Library, Cambridge.
- Strab. (=Strabon, *Geographika*) Strabo (1961). *The Geography of Strabo*. (Eds. Page, T. E., Capps, E., Rouse, W. H. D., Post, L. A., Warmington, E. H.), (Trans. Jones, H. L.), Vol. 5, The Loeb Classical Library, Cambridge.
- The Fables of Phaedrus* (=Phaidros) Smart, C. (Ed.) (1891). *The Comedies of Terence and the Fables of Phaedrus*. (Trans. Riley, H. T., Smart, C.), London.
- The Gospel of the Nativity of Mary* (= Schaff, P. (Ed.) (1885). *The Gospel of the Nativity of Mary. The Twelve Patriarchs; Excerpts and Epistles; The Clementia; Apocrypha; Decretals; Memoirs of Edessa and Syriac Documents; Remains of the First Ages*, ANF 8, (Trans. Walker, A.), Scotland, 1294-1304.
- The Protevangelium of James* (=Gospel of James) Schaff, P. (Ed.) (1885). *The Protevangelium of James. The Twelve Patriarchs; Excerpts and Epistles; The Clementia; Apocrypha; Decretals; Memoirs of Edessa and Syriac Documents; Remains of the First Ages*, ANF 8, (Trans. Walker, A.), Scotland, 1232-1243.
- Verg. *Ecl.* (=Vergilius, *Eclogae*) Virgil (1986). *Eclogues. Georgics. Aeneid I-VI*. (Ed. Goold, G. P.), (Trans. Fairclough, H. R.), Vol. 1, The Loeb Classical Library, Cambridge.

Modern Works

- Aydın, F. (2003). Sır Dinlerinde Kurtuluş (Orfizm, Mitraizm ve Gnostizm). *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5(8), 189-198.
- Becker, U. (1996). *The Element Encyclopedia of Symbols*. (Trans. Garner, L. W.), Great Britain.
- Cameron, A. (1978). The Theotokos in Sixth-Century Constantinople: A City Finds its Symbol. *The Journal of Theological Studies* 29(1), 79-108.
- Clark, N. (2015). *Aphrodite and Venus in Myth and Mimesis*. United Kingdom.
- Cooper, K. (2004). Empress and Theotokos: Gender and Patronage in the Christological Controversy. *Studies in Church History* 39, 39-51.
- Cumont, F. (1911). *The Oriental Religions in Roman Paganism*. Chicago.

- Cunningham, M. B. (2021). *The Virgin Mary in Byzantium, c. 400-1000 CE: Hymns, Homilies and Hagiography*. United Kingdom.
- Cyrino, M. S. (2010). *Aphrodite*. New York.
- Dafni, A. (2016). Myrtle (*Myrtus communis*) as a Ritual Plant in the Holy Land-a Comparative Study in Relation to Ancient Traditions. *Economy Botany* 70(3), 222-234.
- Dhorme, E. (1956). Le dieu Baal et le dieu Moloch dans la tradition Biblique. *Anatolian Studies* 6, Special Number in Honour and in Memory of Professor John Garstang, 57-61.
- Duygu, Z. (2017). *Hristiyanlık ve İmparatorluk: Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*. Istanbul.
- Foster, R. & Tudor-Craig, P. (1986). *The Secret Life of Paintings*. Great Britain.
- Gezgin, D. (2010). *Bitki Mitosları*. Istanbul.
- Gombrich, E. E. (1945). Botticelli's Mythologies: A Study in the Neoplatonic Symbolism of His Circle. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 8, 7-60.
- Greaves, A. M. (2004). The Cult of Aphrodite in Miletos and Its Colonies. *Anatolian Studies* 54, 27-33.
- Kain Hart, L. (1992). *Time, Religion, and Social Experience in Rural Greece*. USA.
- Kazhdan, A. (1991). Sphaira. *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. III, New York/Oxford, 1936.
- Liddel, H. G., & Scott, R. (1996). *Greek-English Lexicon with a Revised Supplement*. Oxford.
- Maktal Canko, D. (2019). *Bizans Sanatında Kadın*. Istanbul.
- Oğur, R. (1994). Mersin Bitkisi (*Myrtus Communis* L.) Hakkında Bir İnceleme. *Çevre Dergisi* 10, 21-25.
- Parani, M. G. (2003). *Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th-15th Centuries)*. Leiden/Boston.
- Paspalas, S. A. (2008). The Panagia Myrtidiotissa: The Changing Image of a Kytherian Icon. Caraher, W. R., Hall, L. J., Moore, R. S (Ed.) *Archaeology and History in Roman, Medieval and Post-Medieval Greece: Studies on Method and Meaning in Honor of Timothy E. Gregory*, pp. 197-225.
- Pepin, R. E. (2008). *The Vatican Mythographers*. New York.
- Podskalsky, G. (1991). Theotokos. *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol III, New York/Oxford, 2070.
- Pommerol, F. (1901). Origenes du culte des Vierges Noires. *Bulletins de la Société d'anthropologie de Paris*, V Série-Tome 2, 83-88.
- Rubin, M. (2009). *Mother of God: A History of the Virgin Mary*. New Haven/London.
- Şahin, N. (2013). *Antik Dönemde Anadolu'da Kadın*. İzmir.
- Scheer, M., & Blaha-Peillex, N. (2005). Les vierges noires: perceptions, significations et utilisation symbolique du XVIIe au XIXe siècle. *Revue des sciences sociales* 34, 76-83.
- Ševčenko, N. P. (1991a). Virgin Hodegetria. *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. III, New York/Oxford, 2172-2173.
- Ševčenko, N. P. (1991b). Virgin Blachernitissa. *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. III, New York/Oxford, 2170-2171.
- Ševčenko, N. P. (1991c). Virgin Eleousa. *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. III, New York/Oxford, 2171.
- Skinner, C. M. (1911). *Myths and Legends of Flowers, Trees, Fruits and Plants*. Philadelphia.
- SynaxCP (=Synaxarion of Constantinople) Delehay, H. (1902). *Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris/Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*. Brussels.
- Talbot Rice, D. (1974). Byzantium. *Icons and Their Story*. New York, 9-31.
- Temiztürk, H. (2018). Hristiyan Mistisizminin Oluşumuna Etki Eden Unsurlar. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20(37), 129-150.
- The Archives of Orthodox America. (1997). Icons of the most Holy Holy Mother of God "of the Myrtlewood". *Orthodox America*. XVII Vol. 3-4 No. 151-152 Issue.
- The Great Synaxaristes of September (= Holy Apostles Convent. (2002). *The Great Synaxaristes of the Orthodox Church: September*. USA.
- Weitzmann, K. (1984). *Greek Mythology in Byzantine Art*. Studies in Manuscript Illumination: Number 4, New Jersey.

TAO-KLARCETİ BÖLGESİ'NDE 1888-1917 YILLARI ARASINDA GERÇEKLEŞTİRİLEN MİMARİ BELGELEME ÇALIŞMALARI

ARCHITECTURAL DOCUMENTATIONS IN THE TAO-KLARJETI REGION BETWEEN 1888-1917

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 17 Mayıs 2024	Received: May 17, 2024
Hakem Değerlendirmesi: 24 Mayıs 2024	Peer Review: May 24, 2024
Kabul: 11 Eylül 2024	Accepted: September 11, 2024

DOI : 10.22520/tubaar.1485638

Mustafa Tahir OCAK* - Gülsün TANYELİ**

ÖZET

Tao-Klarceti Bölgesi adını 9-11. yüzyıllar arasında hüküm süren Tao-Klarceti Krallığı'ndan almaktadır. Türkiye'nin kuzeydoğusunda, Erzurum, Artvin, Ardahan ve Kars illerini kapsayan tarihi bir bölgedir. Coğrafi olarak Çoruh Havzası ve yakın çevresini kapsamaktadır. Bölge 1877'de başlayan Osmanlı-Rus savaşı sonrasında 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile birlikte bölgede Rus İmparatorluğu hüküm sürmüş ve Moskova Arkeoloji Topluluğu tarafından yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir. 1878'de tarihçi ve arkeolog olan Dimitri Bakradze, 1888'de mimar Andrey Mikhailoviç Pavlinov, 1904'te dilbilimci Nikolay Yakovleviç Marr, 1902,1907 ve 1917'de ise tarihçi ve arkeolog Ekvtime Takaşvili bu misyonla görevlendirilerek bölgeye araştırma gezileri düzenlemişlerdir. 20. yüzyıl başında Osmanlı-Rus sınırını oluşturan Tao-Klarceti bölgesi'nde zor koşullarda sürdürülen çalışmalara katılan ekibin yapıları inceleme süresi ortaya çıkan ürünün niteliğini doğrudan etkilemiştir. Bu makalede mimari belgeleme çalışmalarına önem verilen 1888, 1902 ve 1917 yıllarındaki yüzey araştırmalarında gerçekleştirilen mimari belgeleme çizimleri arşivlerde yer alan eski fotoğrafları ve yapıların bugünkü durumları birlikte karşılaştırmalı olarak incelenerek mimari belgelerin yapının durumunu ne ölçüde ortaya koyduğu sorgulanmıştır. Aynı zamanda bu çalışma, yüzyılı aşkın süre önce yapılan mimari belgeleme çizimlerinin gelecekte yapılacak çalışmalar için belge niteliği olma durumunu değerlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çoruh Havzası, Tao-Klarceti, Orta Çağ, Arkeoloji, Mimari Belgeleme

* Arş. Gör., Mimarlık Bölümü, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul / Türkiye.
ocakm@itu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5179-2472.

** Dr. Öğr. Üyesi, Mimarlık Bölümü, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul / Türkiye.
gtanyeli@itu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4170-8596.

*** Bu çalışma İstanbul Teknik Üniversitesi'nde hazırlanan "Tao-Klarceti Bölgesi'nde Yer Alan Orta Çağ Manastır Kiliseleri ve Ek Yapıları: Yapım Teknikleri ve Koruma Sorunları" adlı doktora tezinde değinilen bir konunun kapsamlı olarak incelenmesiyle hazırlanmıştır. Araştırmacının alan çalışması kısmına destek olan İstanbul Teknik Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi'ne (MDK-2021-43112), 2214-A Doktora Sırası Yurtdışı Araştırma Bursu ile 12 ay süreyle destekleyen TÜBİTAK'a ve bu kapsamda beraber çalışma imkanı bulduğum, arşivlere ve kaynaklara erişimim konusunda yardımını esirgemeyen Tiflis Devlet Üniversitesi Sanat Tarihi Enstitüsü Başkanı Prof. Dr. Zaza Skhirtladze'ye teşekkürü borç bilirim.

ABSTRACT

Tao-Klarceti is a historical region in what is now northeastern Türkiye, covering the provinces of Erzurum, Artvin, Ardahan and Kars. Geographically, it covers the Çoruh Basin and its immediate surroundings. The region is named after the Tao-Klarceti Kingdom, which ruled between the 9th and 11th centuries. After the Ottoman-Russian war that started in 1877 and the Treaty of Berlin signed in 1878, the Russian Empire ruled the region and surveys were carried out by the Moscow Archaeological Society. Dimitri Bakradze, historian and archaeologist in 1878, Andrei Mikhailovich Pavlinov, architect in 1888, Nikolai Yakovlevich Marr, linguist in 1904, and Ekvtime Takashvili, historian and archaeologist in 1902, 1907 and 1917 were assigned with this mission and organized expeditions to the region. At the beginning of the 20th century, the team worked under difficult conditions in the Tao-Klarceti region, which formed the Ottoman-Russian border, and the duration of the study of the buildings directly affected the quality of the product. In this article, the surveys carried out in 1888, 1902 and 1917, when architectural documentation studies were given importance, are examined comparatively with the old photographs in the archives and the present conditions of the buildings, and the extent to which the architectural documentation reveals the condition of the building is questioned. At the same time, this study evaluates the status of architectural documentation drawings made more than a century ago as documents for future studies.

Keywords: Çoruh Basin, Tao-Klarjeti, Medieval, Archeology, Architectural Documentation

GİRİŞ

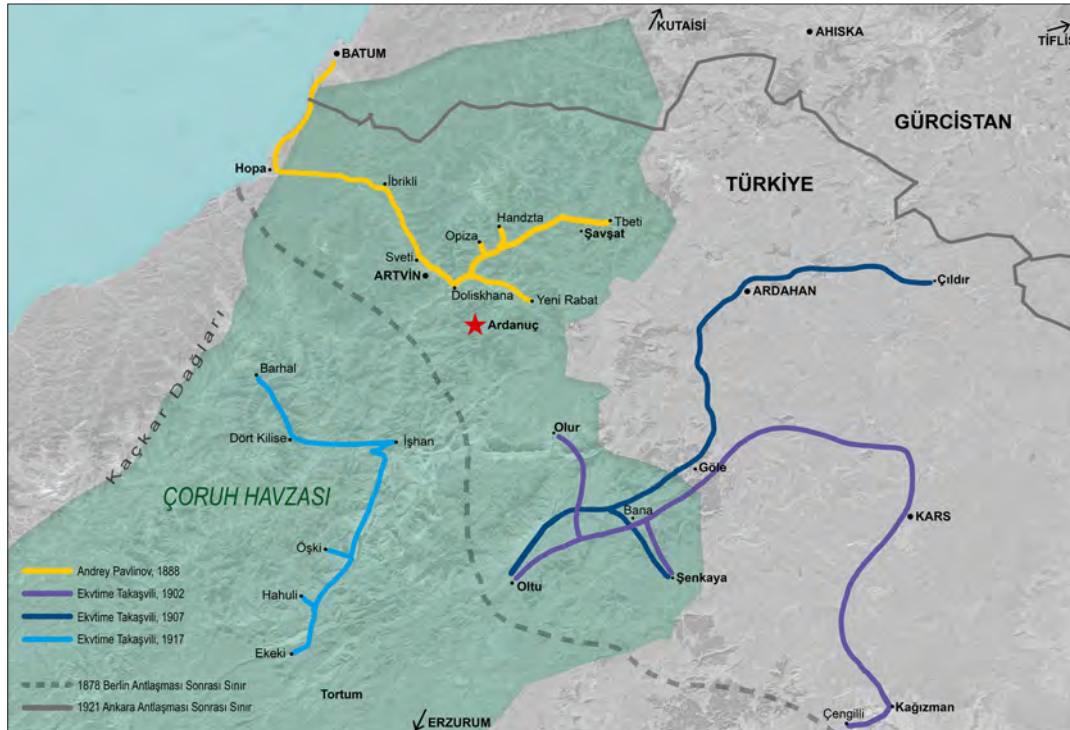
Bir Gürcü devleti olan Tao-Klarceti Krallığı, Orta Çağ'da yaklaşık iki yüzyıl, ismini aldığı Tao ve Klarceti bölgelerini kapsayan alanda hüküm sürmüştür. Tao-Klarceti Krallığı'na, 9. yüzyılın başlarındaki kuruluşundan, 11. yüzyıl başlarında Birleşik Gürcü Krallığı'nın kurularak Kutaisi'nin¹ başkent olmasına kadar geçen sürede Ardanoç² başkentlik yapmıştır. Tao-Klarceti Bölgesi, Türkiye'nin kuzeydoğusunda Erzurum, Artvin, Ardahan ve Kars'ın bir bölümünü, Gürcistan'ın kuzeybatısında ise küçük bir bölümü kapsamaktadır. Ancak günümüzde akademik yayınlarda Tao-Klarceti ismi, Orta Çağ'daki durumdan farklı olarak, sadece Türkiye sınırları içindeki kesimi ifade etmek için kullanılmaktadır.³ Bu krallık döneminin mimari yapıları olarak Hahuli, İşhan ve Öski Manastır Kiliseleri başta olmak üzere önemli anıtları günümüze ulaşmıştır.

11. yüzyılda Tao-Klarceti Krallığı'nın Birleşik Gürcü Krallığı'na katılmasından 20. yüzyıl başına kadar Tao-Klarceti bölgesi birçok defa farklı yönetimlerin idaresinde kalmıştır. Moğollar, 13. yüzyılda Birleşik Gürcü Krallığı'nı istila ederek bölgenin yönetimini

kendi denetiminde olan Gürcü Atabeylere vermiştir. 16. yüzyıldan 19. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun Çıldır Eyaleti'nin bir parçasıdır. Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile birlikte yeni bir sınır hattı ortaya çıkmış, Berlin Antlaşması ile sona eren savaş sonucunda bölgenin geniş bir bölümü olan Artvin ve Ardahan Rus hakimiyetine geçmiştir (Fig. 1). Bölgenin "Tao" olarak adlandırılan Çoruh ve Tortum havzasının bir kısmı bir süre daha Osmanlı hakimiyetinde kalmaya devam etmiştir. 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte bölgede çatışmaların yoğunlaşmıştır. 1916 yılında Rus İmparatorluğu "Tao" bölgesini işgal etmiş ve 1917 yılının Kasım ayında gerçekleşen Bolşevik Devrimi'ne kadar bölge Rus İmparatorluğu'nun etkisi altında kalmış, 1918-1921 yılları arasında ise Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'nin sınırlarına dahil olmuştur. Tao-Klarceti Bölgesi 1921 yılında Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti arasında imzalanan Moskova Antlaşması ile Türkiye sınırlarına dahil olmuştur (Fig. 1).

Figür 1

1888, 1902, 1907, 1917 Yıllarında Yapılan Yüzey Araştırmalarının Rotaları. / *Routes of the Surveys Conducted in 1888, 1902, 1907, 1917.*

¹ Gürcistan'ın kuzeyinde yer almaktadır ve ülkenin ikinci büyük şehridir.

² Günümüzde Artvin'e bağlı bir ilçedir. Orta Çağ yerleşimi olan Ardanoç Kalesi ve çevresinde Osmanlı Dönemi'nde de yerleşim devam etmiştir. Günümüzde ilçe merkezi Köprüler Deresi çevresidir.

³ Orta Çağ'da Gürcüler tarafından Tao-Klarceti bölgesine, günümüzde Gürcistan'ın Türkiye sınırında kalan "Samtshe" bölgesi ile birlikte "Mesheti" ismi verilmekteydi. 1921'de oluşan Türkiye Cumhuriyeti-Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırı ile birlikte Mesheti bölgesi ikiye bölünmüştür. Günümüzde, Orta Çağ'da büyük bir alan olan Mesheti'nin küçük bir parçası olan Samtshe, Mesheti olarak adlandırılmaktadır. Bölge, Kura Nehri'nin kuzeyinde yer alması ve rakımının yüksek olması sebebiyle "Yukarı Kartli" olarak da adlandırılmaktadır.

Aynı yıl imzalanan Kars Antlaşması ile Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Moskova Antlaşması'nın sınırlarını tanımış ve günümüzdeki Türkiye-Gürcistan sınırı kesinleşmiştir.

Tao-Klarceti Bölgesi'nde Orta Çağ'da önemli imar faaliyetleri gerçekleşmiştir ve o döneme ait önemli kale, manastır yerleşimleri ve kiliseler günümüze kadar ulaşmıştır. Bölgede bulunan manastır kiliselerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yarım yüzyılında merkezden uzak olması sebebiyle Türkiye bilim dünyasında fazla bilinirliği yoktur. Ancak bu bölge, Gürcüler için daima önemli olmuş ve manastır kiliseleri 19. yüzyıldan itibaren akademik çalışmalar için her zaman gözde bir konu olmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle sınırların değişmesi sayesinde Rus ve Gürcü araştırmacıların kiliselere erişimi mümkün olmuş ve bu sayede Tao-Klarceti Bölgesi'ne araştırma gezileri düzenlenmeye başlanmıştır. Bölgede Rus İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü savaş sonrası dönemde gerçekleştirilen bu çalışmalarda, Moskova Arkeoloji Topluluğu tarafından desteklenen ölçüme dayalı önemli mimari belgelemeler yapılmıştır. 1878'de tarihçi ve arkeolog Dimitri Bakradze ilk araştırma gezisini yapmıştır (Bakradze, 1878). İkinci olarak 1888'de mimar Andrey Pavlinov Şavşati-Klarceti Bölgesi'ne araştırma gezisi düzenlemiştir (Pavlinov, 1893). 1892-1893 ve 1904-1917 yılları arasında Ani'de kazı çalışmaları yapan dilbilimci Nikolai Marr, 1904'te, Klarceti ve Şavşati bölgelerinde yaptığı araştırmada kiliseleri de ziyaret etmiş ve buradaki yazıtları incelemiştir (Marr, 1934).

Bölgede en geniş çaplı yüzey araştırmalarını yapan isim arkeolog ve tarihçi Ekvtime Takaşvili'dir. Takaşvili 1902'deki ilk çalışmasının sonuç raporunda bu bölgede yer alan kiliselerin Gürcistan'daki kiliselerle ilişkisini çözebilmek için bölgenin tamamında araştırma yapılmasının gerekli olduğunu belirtmiştir (Takaşvili, 1909, s. 13). Takaşvili, 1902'de Tao-Klarceti bölgesinin Rus İmparatorluğu sınırları içinde kalan kısmının bazı kesimlerinde çalışma yapmıştır. 1907'de yine Tao-Klarceti'nin Rus İmparatorluğu idaresinde bulunan bölgelerinde çalışmalarını yürüten Takaşvili, İşhan, Öşki ve Hahuli Manastır Kiliseleri'nin içinde bulunduğu "Tao" bölgesinin halen Osmanlı sınırlarının içinde kaldığını belirtir. Tortum ve civarına karşılık gelen bu bölgenin 1916'da Ruslar tarafından iki sene süre ile işgal

edilmesi sonrasında Takaşvili ve ekibi için bu bölgede çalışma yapmak mümkün olmuştur. Takaşvili bölgede son araştırma gezisini, çatışmaların şiddetlendiği Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında 1917'nin yazında düzenlemiştir (Takaşvili, 1952).

Bu çalışmada, 1888, 1902 ve 1917 yıllarında Tao-Klarceti Bölgesi'nde yürütülen yüzey araştırmalarında yapılan çizimlerin güvenilirliğinin sorgulanması, koruma ve mimarlık tarihi araştırmalarında bu tür görsel belgelerin kullanımıyla ilgili problemlere dikkat çekilmesi amaçlanmıştır. Araştırma gezileri sırasında yapılarda geçirilen süre ve ekip üyelerinin yetkinlikleri gibi çeşitli etkenlerin çizimlerin kalitesine etkisinin ortaya konmasının, arşivlerde yer alan görsel belgelerin oluşturulduğu şartları anlamının ve belgeleri bu veriler ışığında yorumlamanın gerekliliği vurgulanmaktadır. Bu kapsamda, çizimlere eşlik eden metinler incelenerek çizimlerin ve fotoğrafların nasıl ve hangi koşullarda üretildiği, neyi temsil ettiği ve ne kadar güvenilir olduğu sorgulanmıştır.

Makalede 1888 yılında mimar Andrey Pavlinov'un, Takaşvili'nin 1902 yılı araştırmasına eşlik eden mimar Simon Kldiaşvili'nin ve 1917 yılındaki çalışmaya katılan mimar-mühendis Anatoly Kalgin'in ölçümleri doğrultusunda yapılan çizimler karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.⁴ Çizimler, yakın tarihte çekilen fotoğraflarla ve yapıların günümüzdeki durumları ile karşılaştırılarak incelenmiş ve yapıldıkları dönemin çizim ilkelerine göre değerlendirilmiştir. Çizen kişinin yapıyı görüp görmediği, daha önce hangi yapıların çizimini yaptığı, yerinde alınan ölçülerin yeterliliği, çekilen fotoğrafların detayları ne ölçüde gösterdiği, çizen kişinin aldığı eğitim gibi birçok etken bu karşılaştırmalı değerlendirme yöntemine veri sağlamıştır. Çizimlerde kullanılan ölçü birimleri ve ölçeklendirme de göz önünde bulundurulması gereken önemli bir etken olmuştur.

TAO-KLARCETİ BÖLGESİNDE YAPILAN ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR

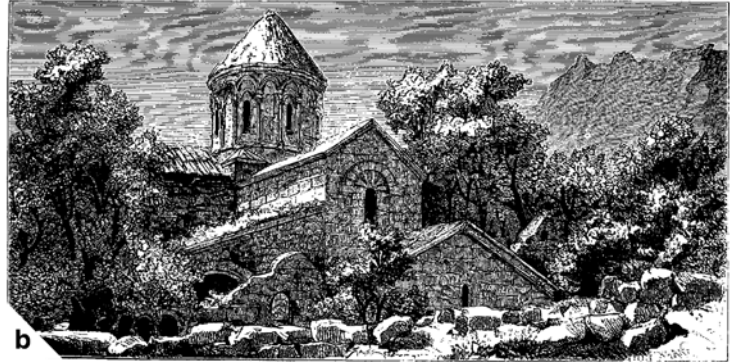
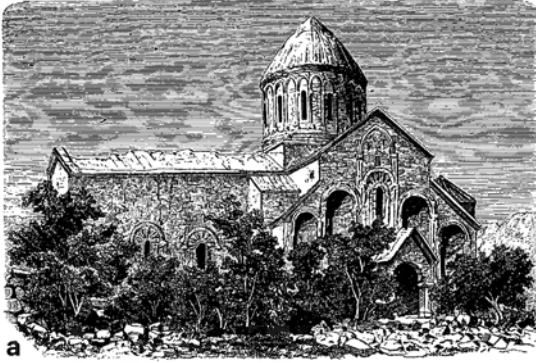
Bölgeyle ilgili ilk gravürler Paris'teki Coğrafya Derneği'nin (Société de Géographie) görevlendirmesi ile 1869-1870 yıllarında Trabzon ve Tortum bölgesine araştırma gezisi yapan ressam Théophile Deyrolle'ye aittir.⁵ Batum, Bayburt, Van ve Erzurum çevresinde çalışmalar yapan Deyrolle, Fransa-Prusya savaşının başlaması ile bölgeden erken ayrılmak zorunda kalmıştır.

⁴ Pavlinov'un ve Kldiaşvili'nin çizimlerinin orijinalleri Rusya Ulusal Arşivi'nde, 1917 yılında alınan ölçüler doğrultusunda Kalgin gözetiminde yapılan çizimlerin orijinalleri ise Gürcistan Ulusal Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. Pavlinov'un ve Kldiaşvili'nin çizimlerinin incelemesi yapılırken kendi yayınlarından ve Rusya Ulusal Arşivi'nin dijital erişiminden yararlanılmıştır. Kalgin'in ekibi tarafından yapılan çizimlerin orijinalleri ise 2022 yılında Gürcistan Ulusal Müzesi'nde incelenmiştir.

⁵ Deyrolle'nin yazdığı rapor ve yaptığı çizimler F/17/2955/B arşiv numarasıyla Fransa Ulusal Arşivi'nde yer almaktadır. "Le Tour du Monde" dergisinde 1875 ve 1876 yıllarında "Lazistan ve Ermenistan'a yolculuk" başlığıyla, sonraki yıllarda 1877'de İtalyanca, 1878'de Rusça olarak ayrı şekilde yayımlanmıştır. Bu gezinin bir kısmı Reşad Ekrem Koçu tarafından Türkçe'ye çevrilerek "1869'da Trabzon'dan Erzurum'a" ismiyle 1938'de kitap olarak basılmıştır.

Figür 2

Öşki Manastır Kilisesi (a) ve Hahuli Manastır Kilisesi (b), Théophile Deyrolle, 1869-70. (Deyrolle, 1876). / *Oshki Monastic Church and Khakhuli Monastic Church, Théophile Deyrolle, 1869-70. (Deyrolle, 1876).*

Deyrolle bu gezi sırasında Ekeki, Hahuli ve Öşki kiliselerini ziyaret etmiş ve gravürlerini çizmiştir (Deyrolle, 1876) (Fig. 2). Gezi boyunca esas olarak botanik ve zooloji araştırmaları yapan Deyrolle'nin bu yapılar ile ilişkisi Paris'teki Coğrafya Derneği'nin üyesi olan ve aynı zamanda Rus İmparatorluk Coğrafya Derneği'nde de yöneticilik yapmış olan Nikolai Khanikov'un tavsiyesi üzerine olmuştur (Cheishvili, 2013, s. 263).

1870'li yıllarda bölge ile ilgili bir diğer çalışma tarih ve etnografya alanlarında araştırma yapan Dimitri Bakradze'nin bölgeyi ziyaret ederek yaptığı çalışmalarıdır. Bakradze kitabında önceki yazılı kaynaklardan da yararlanarak yerleşim yerleri ve yapılar hakkında bilgiler derlemiştir (Bakradze, 1878). Bakradze'nin araştırma gezisi sırasında yanında yer alan bir kişi⁶

Tbeti, Opiza, Barhal manastır kiliselerinin basit eskizlerini çizmiştir. Ancak bu zayıf çizimleri belgeleme olarak değerlendirmek mümkün değildir. Nitekim Takaşvili (1909), Bana Katedrali hakkında detaylı bilgi vermediği ve üstünkörü çizimlerden dolayı Bakradze'ye kızgınlığını ifade etmiştir. Takaşvili'ye göre detaylı bir tasvir ve bunu destekleyen çizimler ve fotoğraflar olsaydı Bakradze'nin ziyaret ettiği tarihte henüz tümüyle yıkılmamış olan Bana Katedrali için önemli belgelik oluşturulmuş olurdu.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması ile Rus İmparatorluğu'nun idaresine geçen Osmanlı topraklarında bu tarihten sonra planlı araştırma faaliyetleri yürütülmüştür. Bu çalışmaların izinlerini ve eşgüdümünü Rus İmparatorluğu'nda arkeoloji alanında faaliyet gösteren araştırma kurumları sağlamaktadır.⁷ “Moskova Arkeoloji Topluluğu”

(Московское археологическое общество) 1864 yılında kurulmuş, 1881 yılında ise “İmparatorluk Moskova Arkeoloji Topluluğu” (Императорское Московское археологическое общество) ismini almıştır. Topluluğa 1864-1885 yılları arasında arkeolog Aleksey Sergeyevich Uvarov başkanlık etmiş, ölümünden sonra ise topluluğun başına karısı arkeolog Praskovya Sergeevna Uvarova geçmiştir. Uvarova bu görevi 1917'de gerçekleşen Rus Devrimi'ne kadar sürdürmüştür. Rus Devrimi sonrasında topluluğun faaliyetleri kısıtlanmış ve 1923'te kapatılmıştır. Uvarova görev süresi boyunca Kafkasya'ya odaklanmış ve burada yapılan çalışmalar, Topluluğa ait 1888-1916 yılları arasında çıkan “Kafkasya Arkeolojisi ile ilgili Materyaller” (Материалы по археологии Кавказа) adlı süreli yayında yayımlanmıştır. Topluluk tarafından Kafkaslar'da yaptırılan bu çalışmalar birbirinin devamı şeklindedir. Böylece çalışmalar daha önce araştırılmamış bölgelere yoğunlaşmıştır.

Moskova Arkeoloji Topluluğu'nun bölgeye gönderdiği ilk araştırmacı, akademisyen ve mimar olan Andrey Mikhailoviç Pavlinov'dur. Pavlinov, İmparatorluk Moskova Arkeoloji Topluluğu'nun görevlendirmesi ile 1888 yılında Klarceti ve Şavşat bölgelerine bir araştırma gezisi düzenlemiştir. Bu çalışma 1893'te “Kafkasya Arkeolojisi ile ilgili Materyaller” dergisinin üçüncü sayısında yayımlanmıştır (Pavlinov, 1893).

Pavlinov gezisine Abhazy Bölgesi ile başlamış, Kutaisi'de Bagrati Katedrali'nde inceleme yapıp Batum'a geçmiştir. Rus İmparatorluğu'nun idaresine henüz geçmiş olan Batum'da haritadaki yanlışlıklardan dolayı gezi sırasında sıkça hata yaptıklarından bahsetmiştir.

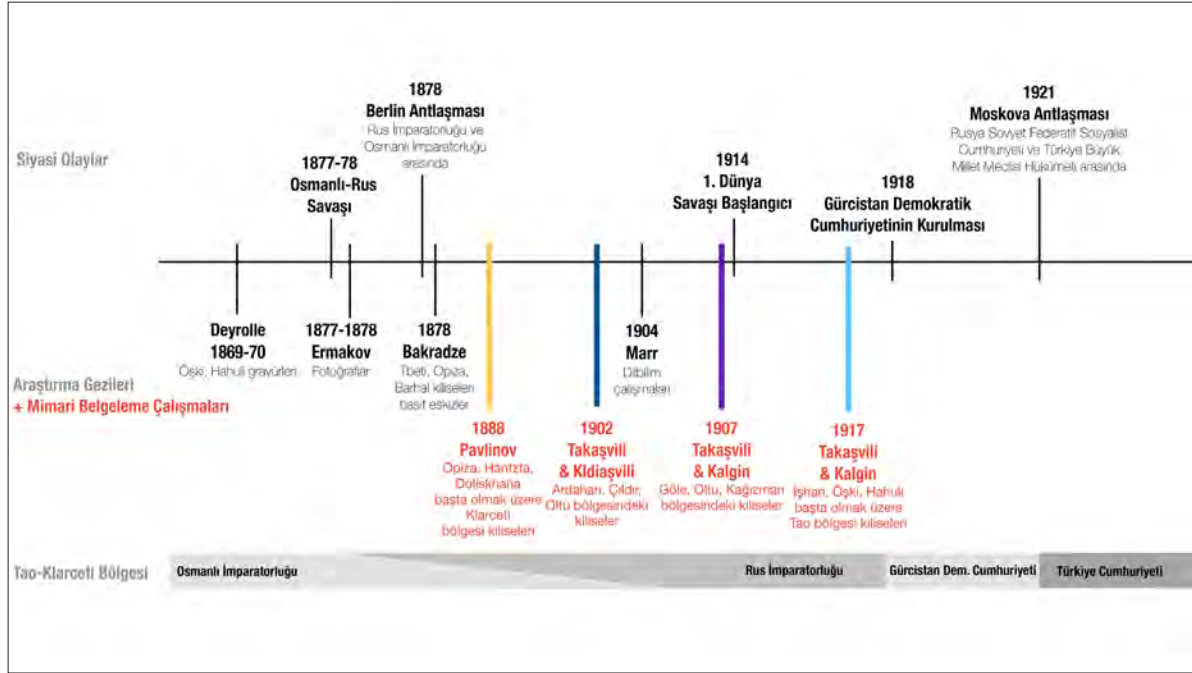
⁶ Bu araştırma sırasında çizimleri yapanın B. Gogiaşvili olduğu düşünülmektedir. (Kalandia, 2017).

⁷ Osmanlı İmparatorluğu topraklarında 1894-1914 yılları arasında faaliyette olan İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü bu bölgede belgeleme çalışması yapmadığı için metinde bahsedilmemiştir. İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü'nden Nikolay Okunev'in 1917'de Takaşvili'nin rotasının tersi yönde bir gezi düzenlediği ve duvar resimlerini fotoğrafladığı

bilinmektedir (Zakharova ve Maltseva, 2017). İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün kurucusu Fyodor Uspenski ile Takaşvili'nin irtibatlı olduğu ve zaman zaman Tiflis'te bir araya geldikleri bilinmektedir (Takaşvili, 1952). Tao-Klarceti bölgesindeki araştırma faaliyetleri Moskova ve Tiflis merkezli kuruluşlar tarafından yürütüldüğü için bu makalede sadece Rusya İmparatorluğu topraklarında faaliyet gösteren kurumlar ve bu kurumların Tao-Klarceti bölgesinde düzenlediği araştırma faaliyetleri ele alınmıştır.

Tablo 1

Tao-Klarceti Bölgesi'ni Etkileyen Siyasi Değişiklikler ve Bölgeye Yapılan Araştırma Gezileri (Ocak, 2024) / *Political Changes Affecting the Tao-Klarceti Region and Expeditions to the Region* (Ocak, 2024).

Klarceti Bölgesi'ndeki çalışmalarında Mamastminda Kilisesi (İbrikli, Borçka), Sveti Kilisesi (Artvin), Doliskhana Kilisesi, Berta Manastır Kilisesi, Opiza Manastır Kilisesi, Porta Manastır Kilisesi, Yeni Rabat Kilisesi ve Tbeti Katedrali'nde inceleme yapmıştır. Rus İmparatorluğu'nda birçok restorasyon uygulaması gerçekleştirmiş bir mimar olan Pavlinov'un bu gezi sırasında bazı yapıları strüktürel olarak değerlendirmesi ve yapıların restore edilebilirliğini sorgulaması dönemi bağlamında önemlidir. Bu bakış açısı kendisini bölgeyi ziyaret eden diğer araştırmacılardan ayırmaktadır. Gezi boyunca incelediği yapılardan ölçü alarak çizimlerini yapmıştır. 1888 yılında Pavlinov'un bölgede yaptığı araştırma sonrasında 1902'ye kadar uzun bir süre bölgede herhangi bir çalışma yapılmamıştır (Tablo 1).

1901 yılında İmparatorluk Moskova Arkeoloji Topluluğu Tiflis'te Kafkasya Şubesi'ni açmıştır. Aynı yıl Ekvtime Takasvili topluluğun bu şubesinin başına geçmiştir (Khatchadourian, 2008). Takasvili bölgedeki ilk araştırmalarını 1902'de Çıldır, Ardahan, Oltu ve Bana'ya yaptığı gezide gerçekleştirir. İmparatorluk Moskova Arkeoloji Topluluğu adına yaptığı bu gezi 1909 yılında aynı kurumun dergisinin 12. sayısında yayımlanmıştır (Takasvili, 1909). Bu araştırma gezisinde fotoğrafları Alexander Mamuçavili⁸ çekmiştir. Ölçüm ve çizimleri ise Simon Kldiasvili⁹ yapmıştır (Fig. 3).

⁸ A. Mamuçavili, bu araştırma gezisine katıldığı sırada Tiflis'te Aleksander Rionishvili'nin fotoğraf stüdyosunun başında yer almaktadır. Aynı zamanda Tao-Klarceti'de çok sayıda kiliseyi fotoğraflayan Dimitri Yermakov'un öğrencisidir (Takasvili, 1952).

⁹ Tiflis'in önde gelen mimarlarından birisidir. Tiflis Devlet Üniversitesi'nin ana binasının mimarıdır.

Takasvili ve ekibi 17 Temmuz 1902'de Tiflis'ten yola çıkarak Tiflis Guberniyası'na bağlı Ahıska ve Ahılkelek uyezdlerine, daha sonra Kars Oblastı'na bağlı Ardahan Okruğu'nun Ardahan ve Çıldır Uçastoklarına, Oltu Okruğu'nun Oltu Uçastokuna¹⁰ gitmişlerdir.

Takasvili bu gezisinde daha önce araştırma amaçlı çalışma yapılmamış yapıları incelemeyi hedeflemiştir. Oltu'nun Penek köyü yakınında yer alan Bana Katedrali'ni ziyaret etmiş ancak daha uzun bir çalışma gerektirdiği gerekçesiyle 1902'de kısa bir inceleme yapmakla yetinmiştir. Bana Katedrali'nde detaylı çalışmayı bir sonraki seferinde, 1907'de yapmış ve her iki araştırma gezisinin sonuçlarını 1909'da yayımlamıştır. Takasvili tespit çalışmalarının yanı sıra köylerde yaşayan nüfus hakkında dikkatini çeken noktaları paylaşmıştır. Örneğin Ahıska ve Ahılkelek arasında yer alan Oshora köyünde yaşayanların Müslüman Gürcü oldukları, köylerinin yakınında yer alan kiliselere saygı duyduklarını belirtmiştir. Ardahan, Çıldır ve Oltu'daki çalışmalarını tamamladıktan sonra Kars Kalesi'nde inceleme yapmış ve ardından Tiflis'e dönmüştür.

Ekvtime Takasvili Tao-Klarceti bölgesine ikinci araştırma gezisini 1907 yılında "The Society of History and Ethnography of Georgia" adına Göle, Oltu ve

¹⁰ Rus İmparatorluğu döneminde büyük merkezler idari olarak Guberniya (vilayet) ve Oblast (vilayet) olarak adlandırılmaktadır. Guberniya ve Oblast terimleri vilayete karşılık gelse de merkezin kentsel-kırsal olmasına, atanan yöneticilerin askeri-sivil olmasına ve nüfusun etnik kimliğine göre farklılıklar göstermektedir. Guberniyalar uyezdlerden (ilçe), oblastlar ise okruglardan (sancak) oluşur. Okruglar ise uçastoklardan (kaza) oluşmaktadır (Rasimgil, 2017)

Figür 3

Takaşvili'nin 1902 ve 1907 çalışmalarında yer alan mimarların da bulunduğu araştırma ekibi Tiflis'te Jvari Manastır Kilisesi'nde (1914 yılı): ön sırada Ekvtime Takaşvili (1), yanında Dimitri Yermakov (2), arka sırada en solda Anatoly Kalgin (3), en sağda Simon Kldiaşvili (4). (Fotoğraf: Dimitri Yermakov, Gürcistan Ulusal Parlamento Kütüphanesi) / *The research team, including architects from Takashvili's 1902 and 1907 expeditions, at the Jvari Monastic Church in Tbilisi (1914): Ekvtime Takashvili (1) in the front row, Dimitri Yermakov (2) next to him, Anatoly Kalgin (3) on the far left in the back row, Simon Kldiashvili (4) on the far right (Photo: Dimitri Yermakov, National Parliamentary Library of Georgia).*

Kağızman bölgelerine yapmıştır. Bu gezi 1902'de yaptığı araştırmanın devamı niteliğindedir. Takaşvili bu çalışmasında Bana ve Çengilli Kiliselerinin de aralarında yer aldığı 53 yapının tespitini yapmıştır. Takasihvili'nin ekibinde mimar-mühendis Anatoly Nikolayevich Kalgin ve fotoğrafçı olarak filolog Eduard Karlovich Liozen yer almıştır. Tiflis'den Kars'a, Kars'tan Göle'ye, ardından sırasıyla Oltu, Bana, Olur ve Narman'a gitmişlerdir. Kalgin ve Liozen, Oltu'da sıtma hastalığına yakalanmış ve çalışmaya ara vermek zorunda kalmışlardır. Dönüş yolunda Kağızman'a uğrayarak Çengilli kilisesinde tespitte bulunmuşlardır. Buradan Kars üzerinden Tiflis'e dönmüşlerdir. Bu çalışma 1 Temmuz'dan 20 Ağustos'a kadar sürmüştür. Ekip Tiflis'e döndükten sonra Kalgin çizimleri uzun bir süre tamamlayamamıştır. Kalgin'in aldığı ölçüler doğrultusunda yardımcıları mimar M. Kern, mimar B. Ryabov ve teknisyen Yernidze Anat ile birlikte

çizimler tamamlanabilmiştir (Berdzenishvili ve Nioradze, 2020). Takaşvili bu çalışmanın sonuçlarını da 1902 yılı çalışmaları ile birlikte yayınlamayı düşünmüş ancak çizimlerin yetişmemesi nedeniyle ertelemiştir. Çizimlerin bir kısmı 1920 yılında düzenlenen "Gürcistan'ın Tarihi ve Etnografisi" sergisinde sergilenmiştir. Daha sonra çizimler ve fotoğraflar Takaşvili'nin diğer çalışmalarıyla birlikte Gürcistan Üniversitesi tarafından 1924 yılında yayımlanmıştır. Ancak Takaşvili bu yayından ve içeriğinden memnun değildir. Bu gezinin sonuçları Takaşvili tarafından 1938 yılında Fransızca bir kapakla Gürcüce olarak yayımlanmıştır. Sadece metinden oluşan yayında kroki, çizim veya görsele yer verilememiştir (Takaşvili, 1938). 1907'de yapılan bu çalışmanın görsel materyallerinin tamamı muhafaza edilememiş, kalanlar ise farklı arşivlere dağılmıştır. Bu plan ve fotoğraflara günümüzde toplu şekilde ulaşmak mümkün değildir.¹¹

¹¹ 1907 yılındaki çalışmaya dair görsel belge olarak Anatoly Kalgin'in Bana Katedrali ve Çengilli Kilisesi'nin çizimlerine ulaşılabilmektedir.

Figür 4

1917 araştırma gezisi ekibinin bir kısmı: ilk araçta Ekvtime Takaşvili (1), yanında Vardzia manastırının başrahipi, rahip Ipolite (2), önde askeri üniforma giymiş Ilia Zdaneviç (3), ikinci araçta ise Aleksandre Tsitsishvili (4) ve Lado Gudiashvili (5) (Kalandia, 2017). / Part of the 1917 expedition team: in the first car Ekvtime Takashvili (1), next to him the abbot of the Vardzia monastery, priest Ipolite (2), in front Ilia Zdanevich in military uniform (3), in the second car Alexander Tsitsishvili (4) and Lado Gudiashvili (5) (Kalandia, 2017).

Erzurum ve çevresinin I. Dünya Savaşı sırasında 1916-1918 yılları arasında Rusya İmparatorluğu'nun yönetiminde olması, Tortum ve çevresinde yapılacak çalışma için uygun ortamı hazırlamıştır. Çalışmaya Ekvtime Takaşvili ile birlikte mimar-mühendis Anatoly Kalgin, ressam Ilya Zdanevich, Dimitri Shevardnadze, Lado Gudiashvili ve Mikheil Chiaureli, gönüllü fotoğrafçı Eduard Karlovich Liozen ve Vardzia Manastırı'nın baş rahibi Ipolite katılmıştır (Fig. 4). Ekibe çevirmen ve rehber olarak Rus ordusunda görevli Aleksandre Tsitsishvili eşlik etmiştir. Takaşvili ekibin zayıf noktasının fotoğrafçı eksikliği olduğundan ve bu görevi ekibin diğer üyelerinin amatör olarak yaptığından söz eder. 1952 yılında Rusça, 1960 yılında Gürcüce olarak yayımlanan kitap, Türkçe'ye "1917 Yılında Gürcistan'ın Güney Bölgelerinde Yapılan Arkeolojik Araştırmalar" olarak çevrilebilir (Takaşvili, 1952).

Takaşvili, 1917 araştırması için planladığı sürenin tamamını Hahuli, Öşki, Ekeki ve İşhani için kullanmıştır. Bu süre sonunda Kalgin ile birlikte Tiflis'e dönmüştür. 1918 yılının yaz aylarında Çoruh Vadisi'nin diğer bölgeleri için çalışmayı planlamıştır ancak bölgenin tekrar Türk hakimiyetine geçmesi nedeniyle bu mümkün olamamıştır. Tiflis'e dönmeden önce ekibin üç üyesini Barhal ve Dört Kilise'ye ön araştırma yapmaları için göndermiştir (Takaşvili, 1952).

Takaşvili ve ekibinin Tiflis'e dönmesinin ardından, aynı yıl arkeolog Fyodor Uspensky ile birlikte Trabzon'daki araştırma gezisine katılan mimarlar M. Kern, B. Ryabov ve N. Severov, A. Kalgin'in çizim ekibine dahil olmuşlardır. Çizimleri hızlandırmak amacıyla Kalgin'in aldığı ölçüler onun rehberliğinde bu mimarlar tarafından çizime aktarılmıştır. I. Zdanevich tarafından ölçüleri alınan Dört Kilise Manastır Kilisesi, Barhal Manastır Kilisesi ve küçük anıtlar ise Kuber ve Melyakov tarafından çizilmiştir. A. Kalgin ve M. Chiaureli tarafından alçı baskılar yapılmış, fotoğraflar basılmış, bazı yazılar tuval üzerine yeniden yazılmış, L. Gudiashvili ve M. Chiaureli'nin eskizleri düzenlenmiştir (Takaşvili, 1952).

Mimari belgeleme çalışmalarının ele alındığı bu makalede karşılaştırma için önemli bir materyal olan fotoğrafların büyük kısmını Dimitri Yermakov çekmiştir. 1877-1878 yıllarında Osmanlı-Rus savaşında fotoğrafçı olarak görevlendirilen Yermakov bu bölgede yer alan tarihi anıtları fotoğraflamıştır. Bu görevden yirmi yıl sonra 1907 yılında Tortum'a yaptığı gezi Başbakanlık Osmanlı Arşivi kayıtlarından anlaşılmaktadır.¹²

¹² Yermakov'un Osmanlı Arşivi'nde yer alan ilk yazışmalarında Tao-Klarceti bölgesinde yapacağı gezi için aldığı izinler yer almaktadır. (BOA, Dosya: 408, Gömlek No:1325, Fon Kodu: İ. HR., Tarih: H.03/Ş/1325 (Miladi: 11 Eylül 1907), BOA Dosya: 3150, Gömlek No: 236182, Fon Kodu: BEO, Tarih: H.13/Ş/1325 (Miladi: 21 Eylül 1907)) Sonraki yazışmada (BOA Fon Kodu: DH.TMIK.M., Gömlek No: 255-42-0, Tarih: H.23/Ş/1325 (Miladi: 1 Ekim 1907)) Yermakov'un "bazı fenni tetkikatlarda ve eski kilisenin fotoğraf ve resmini almak için resmi müsaade verildiği, harita almasına müsaade edilmemesi" emredilerek harita çizmesi yasaklanmıştır.

Yermakov, “İmparatorluk Moskova Arkeoloji Topluluğu” (Императорское Московское археологическое общество) başkanı olan Praskovya Sergeevna Uvarova ile yaptığı yazışmalarda bu araştırma gezisinden bahsetmiştir. Mektuplarda bu gezide Takaşvili’ye eşlik edeceğini söylemiştir ancak Takaşvili bu yılda Tortum’da çalışma yapmamıştır, dolayısıyla Yermakov 1907’de bölgeyi tek başına ziyaret etmiş olmalıdır. Bu yazışmalarda Yermakov yirmi yıl önce de bölgeyi ziyaret ettiğini ve 1907’de yapacağı ziyarette İşhan, Öşki, Hahuli Manastırlarının toplamda üç yüz fotoğrafını çekmeyi planladığını söylemiştir. Yermakov’un bu manastırlarda çektiği fotoğrafların tam sayısı bilinmemektedir. Bu fotoğrafların bazıları Takaşvili’nin kitabında yayımlanırken bazıları ise Avrupa’da çeşitli fotoğraf koleksiyonlarına dağılmıştır (Nadimashvili, 2018). Günümüzde Yermakov’un fotoğraf arşivinin büyük kısmı, negatifler ve basılı kopyalar olarak Gürcistan Ulusal Arşivi’nde ve Gürcistan Ulusal Müzesi’nde bulunmaktadır. Takaşvili, Yermakov’un 1917 yılında yapılan çalışmaya katılmak istediğini ancak ömrünün yetmediğini söylemiştir (Takaşvili, 1952).

MİMARİ BELGELEME ÇALIŞMALARI VE NİTELİKLERİ

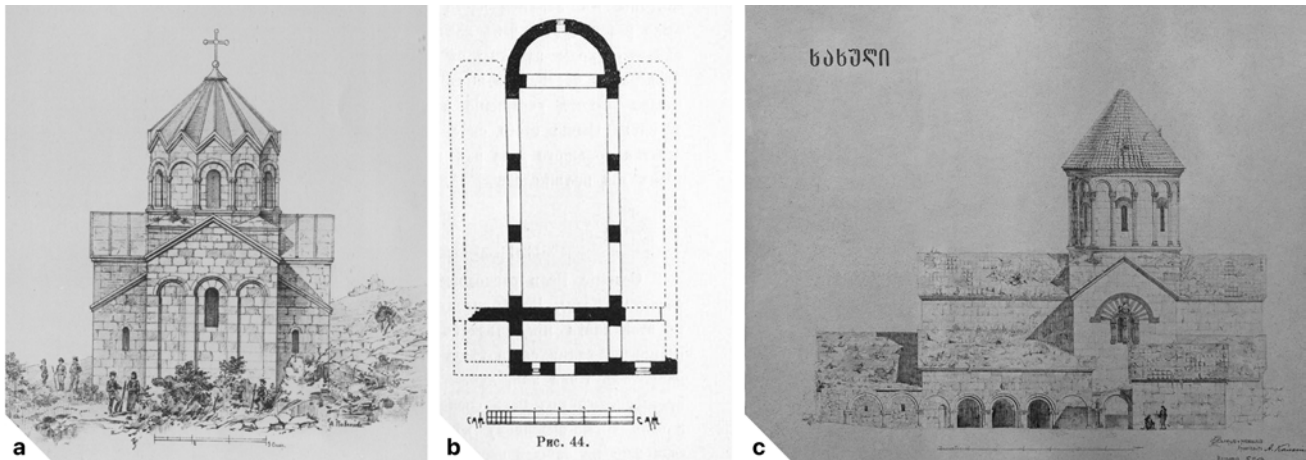
Mimari belgeleme çalışmalarına önem verilen 1888, 1902 ve 1917 yıllarındaki yüzey araştırmaları ve üretilen çizimler, günümüzde yürütülecek koruma çalışmaları için önemli kaynaklardır. Ancak zor şartlarda, farklı amaçlarla üretilen çizimler ve çekilen fotoğraflar birlikte karşılaştırıldığında görülen farklılıklar, yüzyılı aşkın süre önce yapılan bu mimari belgelemelerin güvenilirliğinin sorgulanmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Bu makalede mimari çizimler dönemi içinde doğruluğu sorgulanarak değerlendirilecektir.

1888 yılında Pavlinov’un yaptığı 25 çizim, 1902 yılında Kldiaşvili’nin yaptığı 23 çizim ve 1917 yılında Kalgin’in kontrolünde hazırlanan 28 çizim arşivlerde yer almaktadır (Fig. 5). 1907’de Kalgin’in katıldığı araştırma gezisinde de çizim yapıldığı bilinmektedir ancak yayımlanmadığı ve günümüzde ulaşılamadığı için bu araştırmaya dahil edilmemiştir (Tablo 1). Belgeleme çalışmalarının incelemesinde ilk olarak, çizimlerin teknik özellikleri ele alınmıştır. Pavlinov ve Kldiaşvili’nin çizimleri ise yaklaşık 30 cm x 40 cm gibi daha küçük ölçülerdedir. Kalgin’in ekibinin 1917 yılına ait çizimleri yaklaşık olarak 70 cm x 100 cm boyutlarındadır. 1888 ve 1917 yılında yapılan çizimlerde kesir ölçek yerine çizgi ölçek kullanıldığı görülmektedir (Fig. 9). 1917 yılında yapılan çizimlerin Gürcistan Ulusal Arşivi’nde yer alan orijinal paftaların boyutlarından yola çıkarak kesir ölçek olarak karşılıkları bulunabilir. Örneğin 1917 yılında ölçüsü alınan ve daha sonra Kalgin’in gözetiminde çizilen Hahuli, Öşki ve İşhan Manastır Kiliseleri’nin çizimleri 1:42 ölçektedir. Çizim yapılan kağıt boyutları göz önünde bulundurulduğunda Pavlinov ve Kldiaşvili’nin çizimlerinin ölçeği ise 1:84 olmalıdır.¹³

1888 yılında bölgede araştırma ve belgeleme çalışması yürüten Pavlinov’un araştırma notlarında mimari ve bezeme unsurlarını tanımlamanın yanı sıra kiliselerin restorasyonlarının yapılabilirliğine de değinmiştir. Pavlinov’un kiliselerin restorasyonu konusundaki öngörüsü, bu konuda deneyimli bir mimar olmasıyla ilişkilendirilebilir. Pavlinov’un çizdiği taş örgülerinin gerçek ile örtüşmediği durumlar ağırlıktadır. Özellikle cephe çizimlerinde kütle, açıklık, bezeme gibi unsurlar tamamlandıktan sonra kalan kısımlarda örgünün biçimlenişinin tahmini olarak çizildiği anlaşılmaktadır.

Figür 5

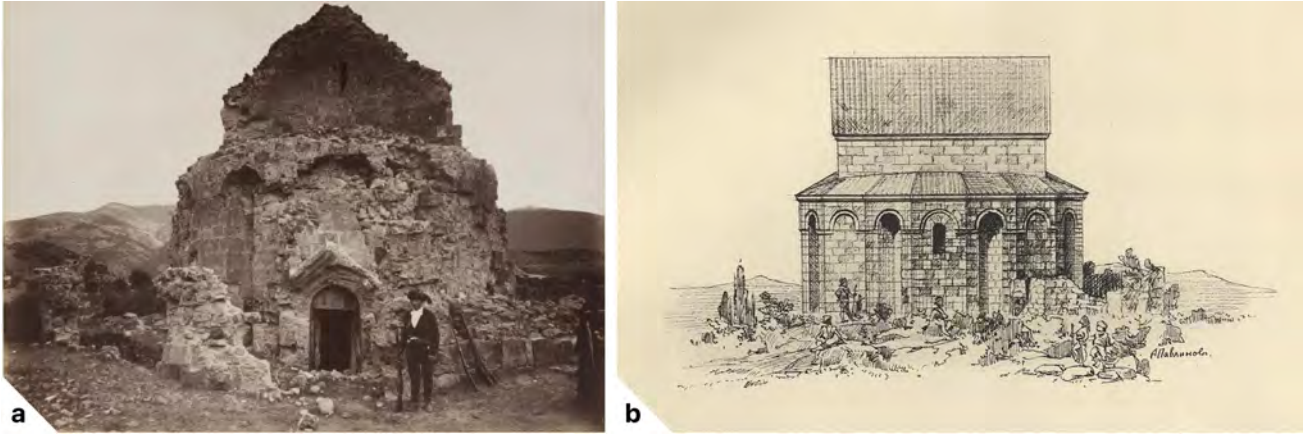
Mimari belgeleme çizimlerinden örnekler; a - Opiza Manastır Kilisesi (Pavlinov 1888), b - Eruşeti Manastır Kilisesi (Takaşvili, 1902), c - Hahuli Manastır Kilisesi (Takaşvili, 1917) / *Examples of architectural documentation drawings; a - Opiza Monastic Church (Pavlinov 1888), a - Erusheti Monastic Church (Takashvili, 1902), c - Khakhuli Monastic Church (Takashvili, 1917).*

¹³ 1835 yılında yapılan düzenleme ile Rus ölçü birimi sazhen (саженъ, kulaç) 7 İngiliz feet’ine denk gelmektedir. Bir diğer uzunluk ölçü birimi olan dyuyum (дюйм) ise 1 inç’e eşittir. Çizimlerde ölçek anlamına gelen masshtabe (масштаб) terimi kullanılmaktadır. Çizimlerde (1” dyuyum (inç) = 0,5, 1, 2, 5 sazhen) şeklinde ölçeklendirme yapılmaktadır. 1 sazhen 84 dyuyum (inç) olarak hesaplandığında bu ölçekler sırasıyla 1:42, 1:84, 1:168, 1:420 olarak ifade edilebilir. 21 Temmuz 1925’te Halk Komiserleri Konseyi, Sovyetler Birliği’nde metrik sistemin kullanılmasını zorunlu kılan bir kararı kabul etmiştir. Bu tarihten sonra yapılan çizimlerde metrik çizgi ölçek de görülmeye başlanmıştır. Takaşvili’nin 1952 yılında basılan kitabında her iki ölçü birimini görmek mümkündür (Levha 6).

Figür 6

Sveti Kilisesi fotoğrafı (a) ve Pavlinov'un çizimi (b) (1888) / Sveti Church photograph and drawing by Pavlinov (1888).

Bu nedenle Pavlinov'un yaptığı çizimlere rölöve denmesi doğru olmaz. Sveti Kilisesi (Merkez, Artvin) gibi büyük ölçüde harap olmuş bir yapının çiziminde tahmini çizimlerin anlaşılabilir olmasının yanında, 1888 yılında iyi durumda olan Tbeti Kilisesi'nin cephe çizimlerinde gerçekle örtüşmeyen taş örgülerinin çizilmiş olması yanlışlara sebebiyet vermektedir. Çizimlere eşlik eden metinlerden anlaşıldığı kadarıyla bu çizimlerin restorasyon "реставрации (restavratsii)" sonrası durumu tanımladığı söylenebilir. Yapıların o tarihteki durumlarının belgelendiği değil, idealize edilmiş çizimlerdir. Günümüz koruma terminolojisi ile restitüsyon çizimleri olarak düşünmek mümkündür (Fig. 6b-7a).

Pavlinov, Tbeti Katedrali (Şavşat, Artvin)'nin güney cephesinde gördüğü hasarlı kısımları hasarsız çizmesinin yanı sıra duvarda gördüğü belirgin açılık ve girinti-çıkıntılar haricinde duvar örgüsündeki farklılıkları da idealize ederek örgüyü kesintisiz sıralar halinde çizmiştir. Halbuki 12. yüzyılda oktagon planlı kilisenin büyütülmesiyle haç planlı bugünkü halini alan Tbeti Katedrali'nin duvar örgüsündeki farklılıklar bu katmanlaşma hakkında kritik bilgiler içermektedir. Pavlinov bu farklılıkları göz ardı ederek idealize edilmiş bir duvar örgüsü çizmiştir (Fig. 7 a-b). Ancak Pavlinov, Tbeti Katedrali'nde batı ve doğu haç kollarının farklı dönemlerde eklendiği düşünülen çatı örtüsü biçimlenişlerini olduğu gibi yansıtmıştır (Fig. 7a). Buna göre Pavlinov yapının ilk bakışta farkedilen hatlarını olduğu gibi çizime aktarmış ancak duvar örgüsü gibi detayları özgün duvar örgüsüne benzeterek düz sıralar halinde idealize ederek çizmiştir.

Takaşvili'nin Tao-Klarceti bölgesine 1902 yılında yaptığı ilk ziyarette belgeleme çalışmalarını ekibe sonradan katılan mimar Kldiaşvili yapmıştır. Kldiaşvili'nin bu küçük ölçekli çizimleri, yapıların restitüsyon sorunlarına odaklanmıştır. Örneğin Tskarostavi Kilisesi'nin¹⁴ sonradan eklenen ve 1902 tarihinde de yıkık durumda

olan güney ve batı yönlerindeki eklerini çizimlerde farklı tekniklerle ifade etmiştir (Fig. 8). Aynı şekilde kilisenin kubbelerini de noktalı çizgi şeklinde tamamlamıştır. Pavlinov'un çalışmasından farklı olarak, idealize ettiği yerleri kesikli çizgili göstermesi bilginin doğru aktarılması açısından önemlidir. Kldiaşvili'nin çizimleri rölöve olarak adlandırmaya oldukça uzaktır ancak yıkık yerleri farklı ifade teknikleriyle belli etmesi yanlışların önüne geçmektedir. Bu çizimler, günümüze kalıntıları ulaşabilmiş Tskarostavi Kilisesi için en önemli kaynaktır.

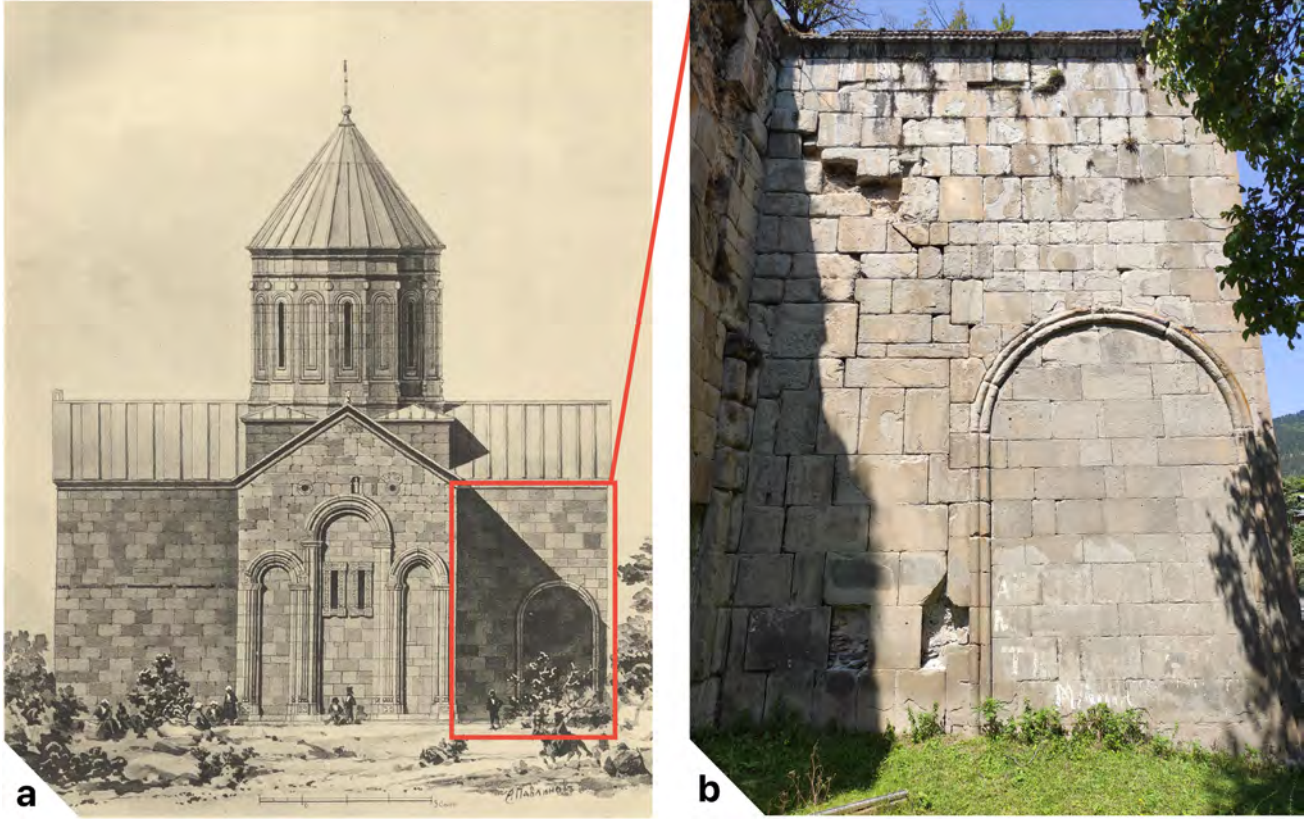
Takaşvili bölgeye 1917 yılında yaptığı üçüncü ziyarette bölge mimarisi için önemli olan büyük ölçekli manastır kiliselerini incelemiştir. Takaşvili, bu nedenle olsa gerek, bu çalışma için daha geniş katılımlı bir ekip kurarak daha detaylı bir belgeleme çalışması yapmıştır. Çalışma kapsamında yapıların plan, görünüş ve kesit çizimleri hazırlanmış ve fotoğrafla belgeleme yapılmıştır. Takaşvili'nin ekibi tarafından yapılan çizimleri yapıların o tarihteki durumu olarak kabul etmek her zaman doğru olmayabilir. Bu çizimler, birlikte yayınlanan fotoğraflarla karşılaştırıldığında bazılarının günümüz anlayışıyla çizilmiş rölöveler olduğu, bazılarının ise tahmini çizilmiş restitüsyon çizimleri olduğu anlaşılmaktadır.

Takaşvili'nin yaptığı alan çalışmalarında ölçüleri alan kişiler ile bu ölçüleri çizime aktaran kişiler farklıdır. 1907 ve 1917 çalışmalarına katılan Kalgin yapıların krokilerini çizerek ölçülerini almıştır. Çizimler, bu kroki ve ölçüler üzerinden Kalgin'in kontrolünde yapılmıştır. Çizimleri yapan M. Kern, B. Ryabov ve N. Severov'un isimleri hem Takaşvili'nin yayınlarının giriş bölümlerinde hem de çizimler üzerindeki imzalardan takip edilebilmektedir (Fig. 9). Yapı belgeleme için ayrılan süre, yapılan çalışmanın detayına ve çizen kişinin yetkinliğine bağlı olarak bu çizimlerin kalitesi değişkenlik göstermektedir.

¹⁴ Ardahan İli, Çıldır İlçesi, Öncül Köyü'nde yer alan Tskarostavi Kilisesi günümüze ulaşmamıştır. Yıkılan kilisenin taşları köy camisinde ve evlerde kullanılmıştır.

Figür 7

Tbeti Katedrali'nin Güney Cephesi (a) (Pavlinov, 1888), Güney cephenin doğu kanadının 2021 yılındaki durumu (b) (Ocak, 2021) / *South Facade of Tbeti Cathedral (a)(Pavlinov, 1888), East wall of the south facade (b)(Ocak, 2021).*

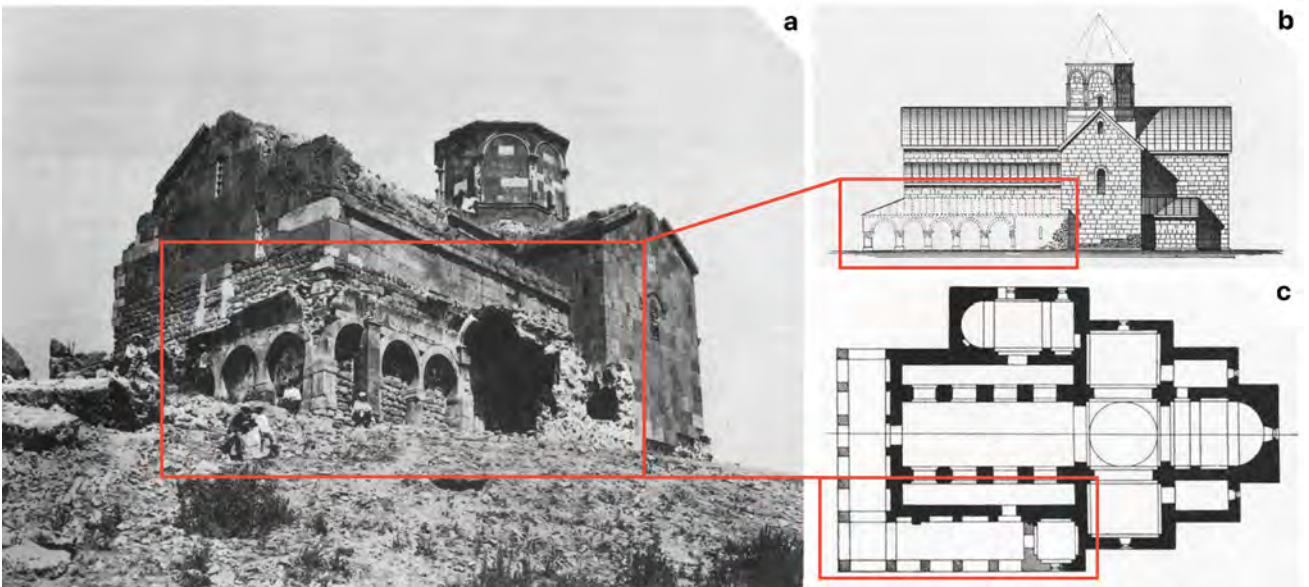

Çizimler yapılırken yapıda alınan ölçülerin yanı sıra belgeleme çalışmasından kırk yıl önce (1877-1878'de) Yermakov'un çektiği fotoğraflar da kullanılmıştır. Nitekim 1917'de Öşki Manastır Kilisesi'nin batı haç kolu üst örtüsünün neredeyse yarıdan fazlası yıkılmış vaziyette olmasına rağmen çizimde sadece küçük bir bölümü yıkık halde çizilmiştir (Fig. 10). 1917 tarihli

çizim Yermakov'un 1877'de çektiği fotoğraftaki duruma daha fazla benzemektedir. Takaşvili'nin 1917'de çekilen fotoğraflardan memnun olmadığı (Takaşvili, 1952) ve Yermakov'un 1877'de yapıları detaylı şekilde fotoğrafladığı göz önünde alındığında çizimler esnasında ağırlıklı olarak Yermakov'un fotoğraflarının kullanıldığı düşünülebilir.

Figür 8

Tskarostavi Kilisesi, 1902 araştırma gezisi, fotoğraf (a) (Mamuçaşvili), S. Kldiaşvili'nin çizimleri (b,c). / *Tskarostavi Church, 1902 expedition, photograph (a)(Mamuchashvili), drawings by S. Kldiaashvili (b,c).*

Figür 9

İmzalar ve farklı ölçekler; Pavlinov 1888 (d,e), Kalgin ve ekibi 1917 (a,b,c,f,g). / Signatures and different scale lines from drawings; Pavlinov 1888 (d,e), Kalgin and his team 1917 (a,b,c,f,g).

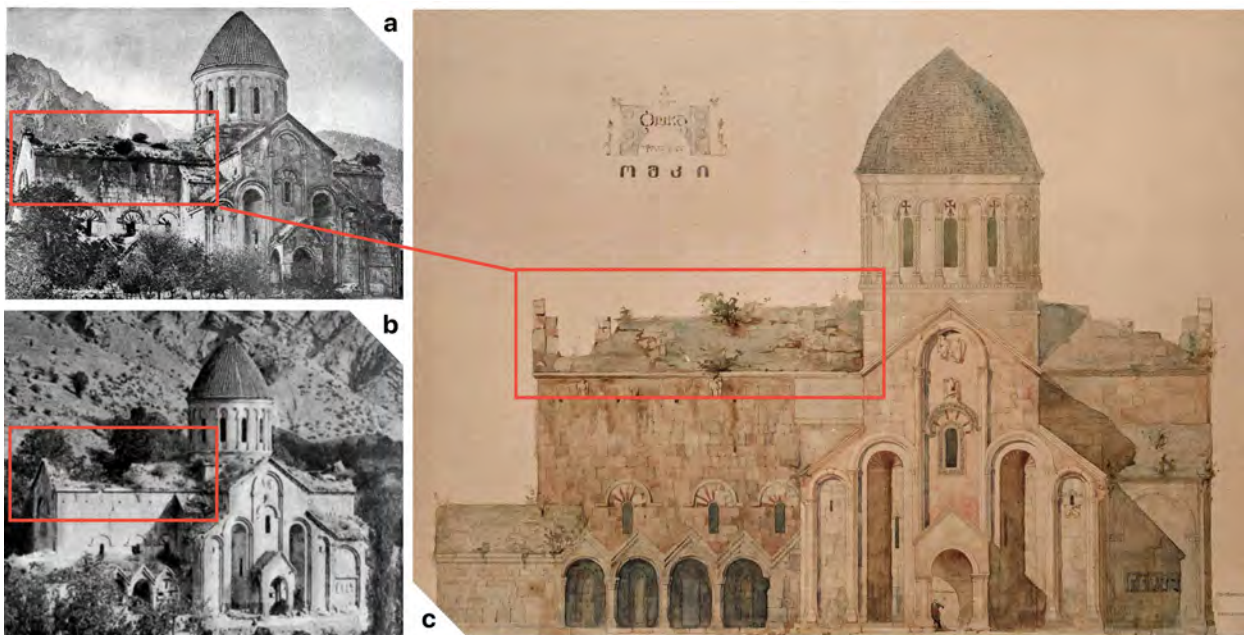

1917'de yapılan yüzey araştırmasının son günlerinde Takaşvili ve Kalgin Tiflis'e dönmüş, İlia Zdaneviç iki kişi ile birlikte Barhal (Yusufeli, Artvin) ve Dört Kilise (Yusufeli, Artvin)'ye gitmişlerdir. Barhal ve Dört Kilise'de yapılan bu ön çalışmada diğer kiliselere göre daha basit çizimler üretilmiştir. Barhal ve Dört Kilise'nin çizimleri şematik restitüsyon çizimleri olarak değerlendirilebilir. Nitekim yapılardaki hasarlar, yıkılmış kısımlar çizimlere işlenmemiş, duvar örgüsü çizilmemiş, sadece yapının kaba hatları, açıklıklar ve cephedeki girinti çıkıntılar ifade edilmiştir (Fig. 11).

Çengilli Kilisesi (Kağızman, Kars)'nin ölçülerinin 1907'de, Hahuli Manastır Kilisesi (Tortum, Erzurum)'nin ölçülerinin 1917'de Kalgin tarafından alınmış olmasına karşın, çizimler uzun yıllar sonra Kalgin'in gözetiminde Ryabov tarafından yapılmıştır. Çengilli Kilisesi'nde sürenin kısıtlı olması sebebiyle çok kısa zamanda ölçüm yapıldığı bilinmektedir (Takaşvili, 1938). Bu nedenle çizim sırasında bazı kısımların tahmini çizildiği söylenebilir. U ve ters U şeklindeki kilitli örgünün Çengilli Kilise'nin mevcut durumunda olmamasına rağmen çizimlerde yer alması bu tahmini durumun bir sonucudur.

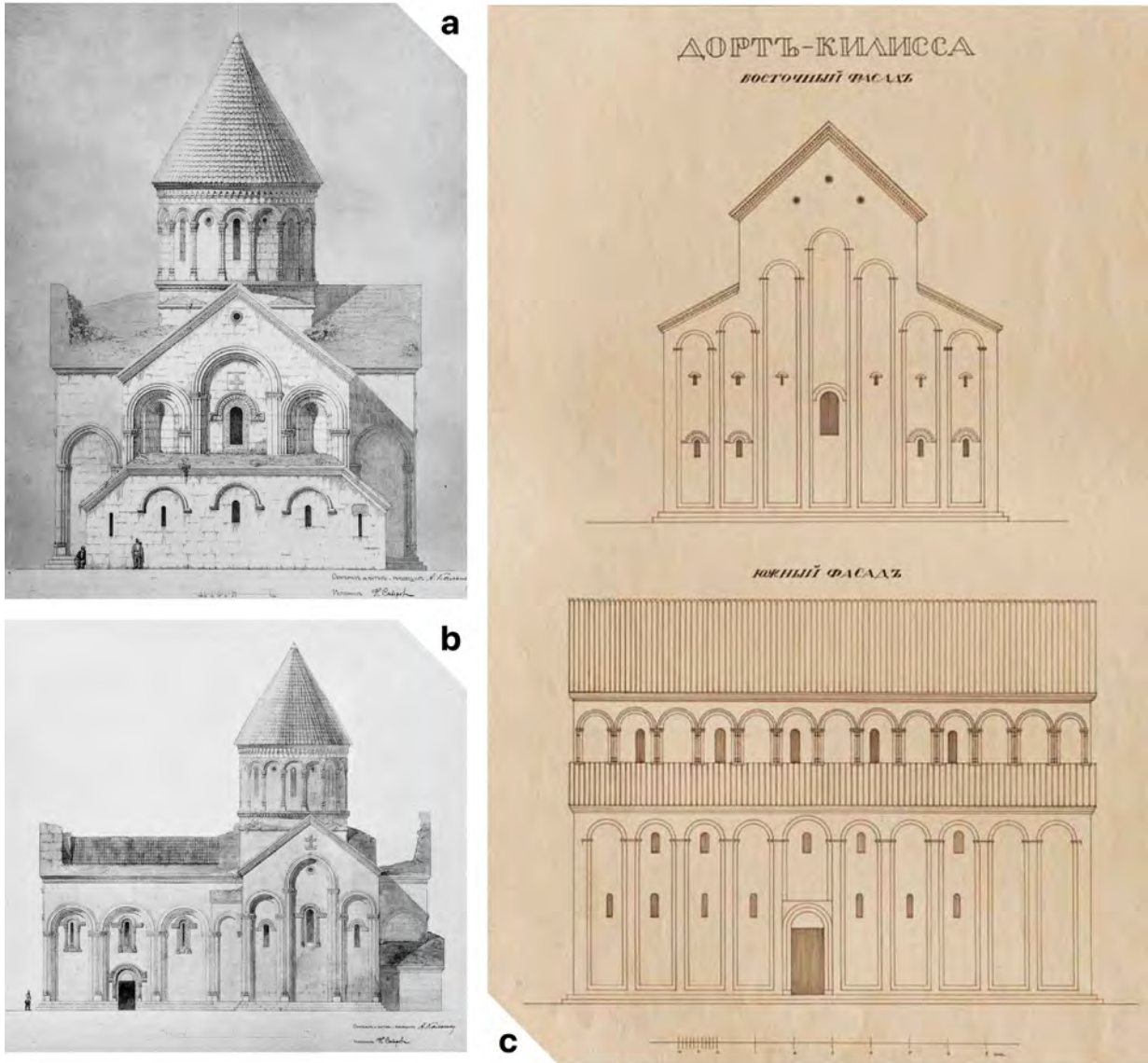
Figür 10

Öşki Manastır Kilisesi, Fotoğraflar; Yermakov, 1877 (a), 1917 yılı araştırma ekibi (b), Çizim; Kalgin'in ekibi, 1917 (c) / Oshki Monastic Church, Photos; Yermakov, 1877 (a), 1917 research team (b), Drawing; Kalgin's team, 1917 (c).

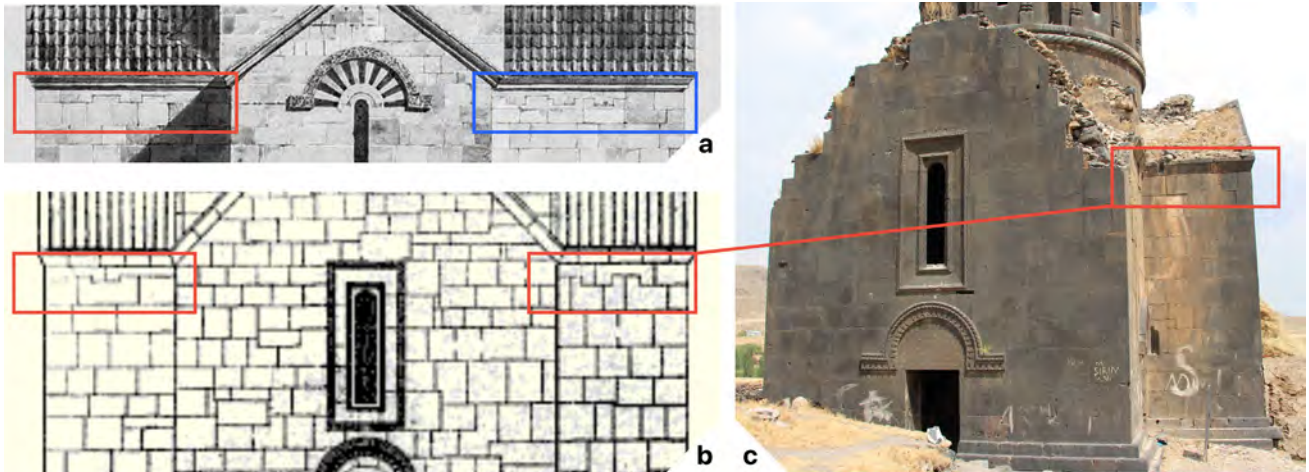

Figür 11

Mimari belgeleme örnekleri, İşhani Manastır Kilisesi (Katedrali) (Yusufeli, Artvin)(a,b) ve Dört Kilise Manastır Kilisesi (c) 1917. / Examples of architectural documentation, *Ishkhani Monastic Church (Cathedral) (Yusufeli, Artvin) (a,b) and Othta Eklesia Monastic Church (c), 1917.*

Figür 12

Hahuli Manastır Kilisesi batı cephesi çizimi, Ryabov (a), Çengilli Kilisesi batı cephesi çizimi, Ryabov (b), Çengilli Kilisesi Fotoğraf, 2019 (c) (Kırmızı ile işaretli kısımlar hatalı çizilmiştir) / *Khakhuli Monastic Church west facade, Ryabov (a), Çengilli Church west facade, Ryabov (b), Çengilli Church Photo, 2019 (c) (The parts marked in red are drawn incorrectly).*

Aynı şekilde bu kilitli örgünün Hahuli Manastır Kilisesi'nde sadece güney haç kolunun batı duvarında yer almasına rağmen, Ryabov'un çiziminde kuzey haç kolunun batı duvarında da saçak altı hizasındaki taşları bu şekilde kilitli çizmesi bu duruma örnek verilebilir (Fig. 12). Hahuli Manastır Kilisesi'nde ekibin oldukça uzun bir süre geçirmesine rağmen, yapıda görülen taşların tek tek çizilmiş olması düşünülemez. Çizimlerdeki taş örgüsü yakından incelendiğinde, açıklık çevrelerindeki taş boyutlarının gerçekte tutarlı olduğu ancak sağır duvarlardaki taş örgüsünün çizimlerinde tahmini durumlara yer verildiği görülmektedir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Tao-Klarceti Bölgesinde 19. yüzyılın son çeyreğinde yürütülen yüzey araştırmaları, bölgenin akademik çevrelerce bilinirliği açısından önemlidir. Bu araştırmalar sırasında çekilen fotoğraflar ve yapılan çizimler bölgeye yönelik gerçekleştirilecek mimarlık tarihi araştırmaları ve koruma çalışmaları için temel kaynakları oluşturmaktadır. Ancak yapılan çizimlerin niteliği bilinmeden doğru kabul edilerek sonraki çalışmalarda kullanılması yanlış yorumlamalara sebep olmaktadır. Örneğin Gürcü araştırmacı Domenti Mşvenieradze, Hahuli ve Çengilli kiliselerinin cephe çizimlerinde yer alan kilitli örgünün depreme karşı alınmış bir önlem olduğunu ifade ederek¹⁵ bu iki örnekten yol çıkarak bu örgü tekniğinin bölgeye özgü olabileceği yorumunu yapmıştır (Mşvenieradze, 1952) (Fig. 12). Bakradze, Pavlinov, Marr ve Takaşvili'nin araştırmaları sırasında çekilen fotoğraflar birincil görsel belgeler olarak kabul edilse de, belgeleme amacıyla yapılan çizimlerin aynı derecede güvenilir olmadığı anlaşılmaktadır. Çizimlerin güvenilirliğinin sorgulanmasının başlıca nedeni, fotoğraflarla karşılaştırma sonucunda anlaşıldığı üzere çizimlerin genelinde rölöve ile restitüsyon arasındaki ayrımın kolayca yapılamıyor oluşudur. 1917'de Kalgin'in ekibi tarafından hazırlanan çizimlere kısmen "rölöve" denebilecekken, Pavlinov'un 1888 yılındaki araştırma sonrasında yaptığı çizimlerin restitüsyon denemeleri veya restorasyon sonrası durumu gösterir çizimler olduğu şeklinde yorumlanabilir. 1888, 1902 ve 1917 yılında gerçekleştirilen araştırma gezilerinde yapılan çizimler incelendiğinde, her üç dönemde de yapıların aldıkları ekler anlaşılmaaya çalışılmış ve bir bölümü yıkılmış yapılar farklı ifade teknikleri ile tamamlanmıştır. 1888'de Pavlinov çizimlerinde yapıların eklerine vurgu yapmadan restitüsyon gibi çizerken (Fig. 6-7), 1902'de Kldiashvili yıkık haldeki duvarları kesikli çizgilerle devam ettirmiş (Fig. 8), 1917'de Kalgin'in gözetiminde hazırlanan çizimlerde ise yapılar kısmen tamamlanmıştır (Fig. 11). 1888

yılında Pavlinov'un yaptığı çizimlerde genel bir tavır olarak yapıların olması gerektiği gibi (restitüsyon/restorasyon) çizildiği görülmektedir. 1917 yılında ise çizimler arasında yaklaşım farklılıkları olduğu görülmektedir. Bazı çizimlerin hem rölöve hem restitüsyon özellikleri gösterdiği anlaşılmaktadır. Yıkılmış olan tonozların bazı çizimlerde olduğu gibi (rölöve) gösterilirken bazılarında ise tonozların üst örtüsü olan kiremitlerle birlikte olması gerektiği gibi (restitüsyon/restorasyon) çizildiği görülmektedir.

Çizimlerdeki bu yaklaşım, makalaya konu olan belgelemelere özgün olmayıp, bu dönemde farklı bölgelerde yürütülmüş belgeleme çalışmalarında da görülmektedir. Örneğin, Toros Toramanyan'ın (Strzygowski, 1919) Ermeni anıtlarında, Max Berchem ve Halil Ethem Eldem'in (1917) Anadolu Selçuklu anıtlarında, Gurlitt'in (1912) İstanbul'da Bizans anıtlarında yaptıkları belgeleme çalışmaları farklı ekollere ait olmakla birlikte benzer şekilde idealize edilmiş çizimleri de içermektedir. Yapıların yalnız mevcut durumunun birebir aktarımı ile sınırlı kalmayan ayrıca ilk yapımında nasıl olduğuna ilişkin bir yorumlamanın eklendiği bu yaklaşım, dönemin hakim olan teknik ve estetik anlayışını yansıtmaktadır.

Araştırma gezisi sırasında yapılarda geçirilen vakit, ekip üyelerinin sayısı ve yetkinlikleri ile ortaya çıkan çizimlerin kalitesi de doğru orantılıdır. Buna en iyi örnek 1917 yılında yapılan çalışmada daha çok vakit ayrılan, Öşki, İşhani ve Hahuli Manastır Kiliseleri'nin çizimleri ile ekibin bir kısmının kısa süreli uğradığı Dört Kilise ve Barhal Manastır Kiliseleri'nin çizimleri arasında görülmektedir (Fig. 10-11). Hatta araştırma başlangıcında planladığından farklı şekilde ancak Öşki, İşhani ve Hahuli Manastır Kiliseleri kapsamlı şekilde incelenip belgelenmiştir. Dört Kilise ve Barhal Manastır Kiliseleri'nde yapılacak kapsamlı çalışma sonraki yıla bırakılmıştır. Günümüzdeki belgeleme çalışmalarıyla aynı beklentileri karşılamasa da bu üç kilisenin çizimlerinin veri olarak önemi tartışmasızdır. Tao-Klarceti bölgesinde bu çalışmaların, 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başındaki sürekli değişkenlik gösteren siyasi durumda, yaklaşık yarım yüzyıllık zaman diliminde defalarca el değiştiren bölgede, savaşın gölgesinde ve zor şartlar altında yapıldığı göz ardı edilmemelidir. Bununla birlikte, arşivlerde yer alan görsel belgelerin ne şartlarda oluşturulduğunu anlamak ve belgeleri bu veriler ışığında yorumlamak yapılacak çalışmalara yol gösterici olacaktır.

20. yüzyıl başındaki yüzey araştırmalarından sonra elli yıla yakın süre yapılarda herhangi bir çalışma yapılmamıştır. 1960'lı yıllarda Gürcü kökenli araştırmacı Wachtang Djobadze'nin başlattığı yüzey araştırmalarında yapılar

¹⁵ Bölüm 3'te belirtildiği gibi bu örgünün kullanımı sadece Hahuli Manastır Kilisesi'nin güney haç kolunun batı cephesi ile sınırlıdır.

daha detaylı incelenmiştir (Djobadze, 1992)¹⁶. 1980'li yıllarda Mine Kadiroğlu'nun İşhan Manastır Kilisesi ile ilgili yaptığı monografik çalışma ile birlikte yapılar Türk araştırmacılar tarafından çalışılmaya başlanmış, sonraki yıllarda Kadiroğlu ve Fahriye Bayram tarafından yüzey araştırmaları düzenlenmiştir (Kadiroğlu, 1989; Bayram, 1995). Bölgede yer alan kiliseler ve bunlarla ilgili arşiv belgeleri koruma alanında yapılan güncel monografik çalışmalarda yeniden ele alındığında bu çizimlerde daha önce farkedilmemiş bir çok detay ortaya çıkmaktadır (Ocak, 2016; Türkmen, 2021).

Koruma ve mimarlık tarihi araştırmaları için eski görsel belgeler her zaman önemli olmuştur. Doğruluğu sorgulanmadan kullanılan çizimlerin aynı zamanda mimarlık tarihi bağlamında yanıltıcı olabileceğine Tbeti Manastır Kilisesi örneğinde işaret edilmiştir (Fig. 7). Büyük kısmı yıkılmış yapılarda kapsamlı bütünleme gündeme geldiğinde de eldeki verinin doğruluğunun sorgulanması önem kazanmaktadır. Çizimin hangi şartlarda yapıldığı, dönemin anlayışı ve doğruyu ne kadar yansıttığı gibi konular bu sorgulamanın ana maddeleri olmalıdır. Arşivlerde yer alan belge ve çizimler ancak yapılarda gerçekleştirilecek güncel araştırmalar ile birlikte değerlendirildiğinde doğru bilgiye ulaşılır. Doğruluğu iyi tahlil edilmemiş çizimlere dayandırılan restorasyon uygulamalarında duvar örgüsünün özgün biçimi yerine bir tarihte mevcut örgüyü çizime aktaran kişinin hayal ettiği şekliyle gerçekleştirilme olasılığı her zaman vardır.

¹⁶ Wachtang Djobadze Sovyetler Birliği döneminde Amerika Birleşik Devletleri'nde siyasi göçmen olarak yaşamıştır. Sovyetler Birliği ile sınırlı siyasi ilişkilerin olduğu dönemde California Eyalet Üniversitesi ve Utah Üniversitesi bünyesinde Türkiye'de Tao-Klarceti Bölgesi'nde ve Antakya'da araştırmalar yapmıştır. Antakya Aziz Simon ve Barlaham Manastırları'nda 1962 – 1965 yılları arasında dört sezon arkeolojik kazı yürütmüştür (Djobadze, 1986).

KAYNAKÇA

- Bakradze, D. (1878). *Arkheologicheskoye puteshestviye po Gurii i Adchare (Guria ve Acara'ya Arkeolojik Gezi)*. İmparatorluk Bilimler Akademisi Matbaası.
- Bayram, F. (2005). *Artvin'deki Gürcü manastırları: Rahip Grigol Handzta dönemi: bir 10. yüzyıl elyazmasına göre Rahip Grigol Handzta'nın gezi güzargâhındaki manastırların mimarisi*. Ege Yayınları.
- Berdzenishvili, G. ve Nioradze, D. (2020). *Anatoly Kalgin 1875-1943*. Gürcistan Ulusal Müzesi Yayınları.
- Berchem, M. ve Eldem, H. E. (1917). *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum: Troisième Partie: Asie Mineure*, Mémoires publiés par les membres de l'Institut français d'archéologie orientale du Caire, vol. 29, Cairo: Imprimerie de l'Institut français d'archéologie orientale du Caire.
- Cheishvili, A. (2013). The Journey Of Théophile Deyrolle in Tao-Klarjeti. *Ivane Javakhishvili Tbilisi State University Faculty of Humanities, Institute of Georgian History, Proceedings VII*, 5-8 Eylül 2012, Batum: 261-276.
- Deyrolle, T. L. (1876). Voyage Dans Le Lazistan et l'Arménie, 1869. *Le Tour De Monde: Nouveau Journal Des Voyages*, 31. Librairie Hachette, 401-416.
- Djobadze, W. (1986). *Archeological investigations in the region west of Antioch on-the-Orontes*. Steiner-Verlag-Wiesbaden-GmbH.
- Djobadze, W. (1992). *Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klarjet'i, and Şavşet'i*. Franz Steiner Verlag.
- Gurlitt, C. (1912). *Die Baukunst Konstantinopels*. Ernst Wasmuth.
- Kadiroğlu, M. (1989). *Doğu Anadolu'da IX-XI. Yüzyıl Manastır Toplulukları: Işhan Manastırı* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Kalandia, G. (2017). *Ekvtime Takaishvili and Tao-Klarjeti*, Tiflis.
- Khatchadourian, L. (2008). Making Nations from the Ground Up: Traditions of Classical Archaeology in the South Caucasus. *American Journal of Archaeology*, 112(2), Nisan 2008, 247-278.
- Marr, N. (1934). *Ani knizhnaya istoriya goroda i raskopki na meste gorodishcha (Ani kentinin tarihi ve yerleşim yerindeki kazılar.)*. Gosudarstvennaya akademiya istorii material'noy kul'tury (Devlet Maddi Kültür Tarihi Akademisi). Ogiz Gos. sotsial'no-ekonomicheskoye izd-vo.
- Mşvenieradze D. (1952). *Stroitelnoe iskusstvo v Drevnei Gruzii (Antik Gürcistan'da İnşaat Sanatı)*. Tiflis
- Nadimashvili, I. (2018). The Facsimile Letters Of the Famous Photographer Dimitri Yermakov To Countess Praskovia Uvarova. V. Kiknadze (Ed.), *In The Proceedings of the Institute of History and Ethnology XIV-XV*, (s. 424-435) içinde. Tiflis.
- Ocak, M. T. (2016). *Çoruh Vadisi'nde (Tao-Klarjeti bölgesi) bir Gürcü manastırı: Haho Manastır Kilisesi (Taş Cami) ve ek yapıları koruma projesi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Pavlinov, A. M. (1893). Ekspeditsia na Kavkaz 1888 goda. Putevye zametki. (1888 Kafkasya Seferi, Seyahat notları). *Materialy po Arkheologii Kavkaza (Arkeoloji ile ilgili materyaller)*, 3, Moskova, 1-91.
- Rasimgil, M. (2017). *Rus Yönetiminde Kars Şehir Merkezinin İmarı ve Anıtsal Yapıları* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Strzygowski, J. (1919). *Die Baukunst der Armenier und Europa*. Kunstverlag Anton Schroll & Co.
- Takaşvili, E. (1909). Khristianskiye pamyatniki, (Ekskursiya 1902 goda). Hristiyan anıtları (Gezi 1902). *Materialy po Arkheologii Kavkaza (Arkeoloji ile ilgili materyaller)*, 12, Moskova, 84-117.
- Takaşvili, E. (1938). *Arkeologiuri Eksp'editsia K'ola-Oltisshi da Sopel Changlshi 1907 ts'els (1907 Yılı Kola-Oltisi ve Çangli'de Arkeolojik Araştırmalar Gezisi)*. Paris.
- Takaşvili, E. (1952). *Arkheologicheskaya ekspeditsiya 1917-go goda v yuzhnyye provintsii Gruzii (Gürcistan'ın Güney Bölgelerinde 1917 yılında Gerçekleştirilen Arkeolojik Araştırmalar)*. Akademiya nauk Gruzinskoy SSR (Gürcistan SSC Bilimler Akademisi).

- Türkmen, G. (2021). *Çoruh Vadisi'nde Tao-Klarjeti bölgesi bir Gürcü manastırı: Dörtkilise manastır kilisesi (Otkha Eklesia) ve ek yapılarının belgelenmesi ve koruma önerileri* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Zakharova, A. V. ve Maltseva, S. V. (2017). The Materials of Nikolai Okunev's Expedition of 1917 on the Wall Paintings of Parkhali. S. V. Maltseva, E. Iu. Staniukovich-Denisova, A. V. Zakharova (Ed.), *Actual Problems of Theory and History of Art: Collection of articles*, 7, (s. 679–688.) içinde. St. Petersburg Univ. Press, 2017.

ISSN: 1301-8566

9 771301 856139